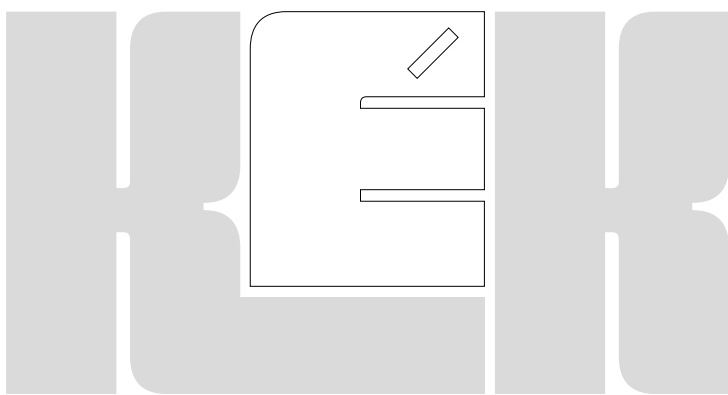
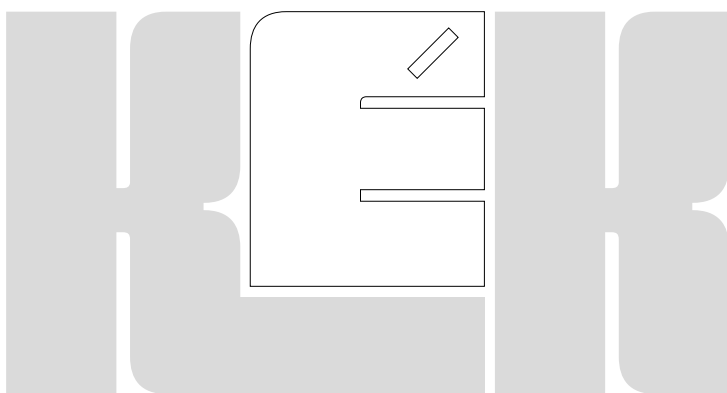




Kultúra és Közösség

művelődéstudományi folyóirat

Fenntarthatóság



Kultúra és Közösség

művelődéstudományi folyóirat



Nemzeti
Kulturális
Alap

A lapszám megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap támogatta.

Köszönettel használtunk fotókat a Pixabay.com gyűjteményéből.

Főszerkesztő: Tibori Theodosia Timea CSc

Főszerkesztő-helyettes: Neményi Mária DsC

Vendégszerkesztő: Tarnóczy Mariann

A szerkesztőbizottság tagjai: Almadi Sejla PhD, Bögre Zsuzsa DSc, Csorba János M.D., PhD., Czibere Ibolya PhD, Deák Zita PhD, Fekete Mariann PhD, Kovács Eszter PhD, Paksi Veronika PhD, Rajkó Andrea PhD, Szász Antónia PhD

Tudományos Tanácsadó Testület: Boga Bálint M.D., Fónai Mihály CSc, Jászberényi József PhD, Koncz Gábor PhD, Laczkó-Albert Elemér PhD, Murányi István PhD., Neményi Mária DSc, Sipos Júlia PhD, Tarnóczy Mariann, T. Kiss Tamás PhD

Adománya:

Belvedere Meridionale Alapítvány. Alapítva: 1995 (1998-tól közhasznú szervezet)

Adószám: 18454909-2-06. Számlaszám: 57400217-10117712.

Kiadóhivatal: 6725 Szeged, Hattyas sor 10.

Szerkesztőség címe:

1096 Budapest, Haller u. 88.

+3630 99 00 988

www.kulturaeskozossege.hu

foszerkeszto@kulturaeskozossege.hu

Kiadja: Belvedere Meridionale

www.belvedere.meridionale.hu

Nyomdai kivitelezés: s-Paw Bt., 6794 Üllés, Bem József u. 7.

www.s-paw.hu

Felelős vezető: Szabó Erik

ISSN 0133-2597

A lap előfizethető és megrendelhető a következő e-mail-címen: terjesztes@belvedere.meridionale.hu

A lap ökotudatos szellemben készül.

TARTALOMJEGYZÉK

FENNTARTHATÓSÁG

Tarnóczy Mariann: Vendégszerkesztői kedvcsináló DOI 10.35402/kek.2025.1.1	5
Takács-Sánta András: A világeleje programja: átmenet egy ökológikus civilizációba DOI 10.35402/kek.2025.1.2	7
Cosovan Attila – Fenyvesi Bori – Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor: Néhány gondolat az emberi kapcsolatok fenntarthatóságáról DOI 10.35402/kek.2025.1.3	15
Huszár Katalin: A tárgyak értékállóságának növelése egyszer használatos műanyagok felhasználásával DOI 10.35402/kek.2025.1.4	27
Rádlér Luca: Fenntartható tudatformák a túlracionalizált világban DOI 10.35402/kek.2025.1.5	33
András Hanga: A helyi identitás szerepe a fenntarthatóságban DOI 10.35402/kek.2025.1.6	41
Benedek Zsófia: Látélet a magyarországi bevásárlóközösségekről DOI 10.35402/kek.2025.1.7	55
Slezák-Bartos Zsuzsanna: A településidentitás formálódása: A közösségi kapcsolatok és a tér szerepe az élhetőség alakításában DOI 10.35402/kek.2025.1.8	61
Blaumann Edit: Biodesign, út a fenntarthatóság és biokapitalizmus között DOI 10.35402/kek.2025.1.9	71
Béres Dániel – Mészáros Aranka – Deák-Zsótér Boglárka – Csordás Georgina – Németh Erzsébet: Zsebpénz és pénzügyi kultúra DOI 10.35402/kek.2025.1.10	77

ÉRTÉKEINK – KÖZÖSSÉGEINK

Gyökér Róbert: „Urbán törzsek vagyunk...” – IV. DOI 10.35402/kek.2025.1.11	91
---	----

MONOLÓG

Hadas Miklós: Itt kell maradni! Baróti Judit monológja DOI 10.35402/kek.2025.1.12	103
--	-----

MŰHELY

Hegedűs Robin: A Nagy Játék avagy a társasjátékok társadalmi meghatározottságáról DOI 10.35402/kek.2025.1.13	115
Grünhut Zoltán – Bodor Ákos: Partikuláris bizalom és későmodernitás DOI 10.35402/kek.2025.1.14	127

Forrai Judit: Pandémiák episztemiológiája a történelmi korokban DOI 10.35402/kek.2025.1.15	143
Vangel Márk: Munka vagy meló: értékszféra vagy a megélhetés eszköze? DOI 10.35402/kek.2025.1.16	159
SZEMLE	
Beke Ottó: Az online és az offline élet közötti egyensúly DOI 10.35402/kek.2025.1.17	167
Andó Éva: „A nyelv nagyobb úr, mint a nyelvész” DOI 10.35402/kek.2025.1.18	171
Tarnóczy Mariann: Világeleje DOI 10.35402/kek.2025.1.19	173
Farkas Judit: John Dargavel: Anthropocene Days DOI 10.35402/kek.2025.1.20	175
Szél Győző: Magyarország fészkelő madarainak költésbiológiája DOI 10.35402/kek.2025.1.21	179
Tarnóczy Mariann: Gébert Judit: Hogyan lehetséges ökológiai közgazdaságtan? DOI 10.35402/kek.2025.1.22	181
Almadi Sejla: A népesedés fenntarthatóságától egy fenntartható népesedési kultúra kialakításáig I. DOI 10.35402/kek.2025.1.23	187
Szerzőink.....	199

VENDÉGSZERKESZTŐI KEDVCSINÁLÓ
Ökokultúra – ökoközösségek

DOI 10.35402/kek.2025.1.1

A 2024-ben ötvenéves folyóirat kerek évfordulós születésnapja alkalmából több beszélgetésre, visszatekintésre került sor – ezek egyikén merült fel az ökológia, a fenntarthatóság, a klímaválság kérdéseinek bevonása a K&K bűvkörébe. A K&K küldetésnyilatkozatában is szerepel az ökológia, mint fókuszban lévő terület. A folyóirat a kezdetektől fogva törekszik áttekintést adni inter- és multidiszciplináris kutatásokról, a modern kor új kihívásainak, áramlatainak, az ezekkel kapcsolatos tudományos gondolkodásoknak, kísérleteknek és munkálatoknak a bemutatására.

Az ökológia nagyon ideillő, hiszen e téma jó egy évtizede már hazánkban is bekerült a mainstream diskurzusba, mind a tudományos munka, mind a mindennapok szintjén, az ökológiai közgazdaságtantól az erdőökológiáig, a bevásárlóközösségektől a csomagolásmentes boltokig. Külföldön jóval régebben merült fel ez a problematika, hiszen a Limits to Growth, a Római Klub meglehetősen drámai összefoglaló dolgozata 1972-ben látott napvilágot, de mehetünk még vissza az időben, ráadásul a mi magyar időnkben: Jókai Mór 1894-ben, halála előtt 10 évvel így ír:¹ „... Kérdezte-e már valaki, : oh én uram, áldott jó föld, tetszik-e az neked, a mit mi ide fenn cselekszünk? hogy a szép hús erdőket kiirtjuk felőled, meztelenül hagyva testedet kízó urad, a nap tüze előtt, hogy folyóidat mederbe szorítjuk, tavaidat kiszárítjuk s kényszerítünk szomjazni?” Láng István akadémikus - akiről sokan tudhatjuk, hogy szerette Jókai műveit a természettel való kapcsolat, a megemléített madárvilág számossága szempontjából elemezni - sokat beszélt és írt is erről.²

Nos, nagy öröömre szolgál, hogy az új kultúráról, az ökokultúráról és eme új kultúra köré szerveződő közösségekről a Kultúra és Közösség folyóirat 2025. évi első összeállításában számos aspektusból olvashatunk. Erre korábban is voltak törekvések, különösen a 2011. évi 3. számban, amely szintén a fenntarthatóság köré szerkesztődött. A jelen ökokultúra - ökoközösségek blokk/ tematikus szám célja, hogy megismertesse a lap közönségét az elmúlt években megjelent, s mára már erőre kapott ökológikus gondolkodásmóddal, a jelenünkre sajnálatos módon jellemző klimatikus és egyéb jelenségekkel, és, ami fontos, adekvát közelítési módokkal, kreatív kutatási kísérletekkel, megoldási javaslatokkal.

E szám segítségével szeretnénk elhelyezni olyanok mentális térképén is a fenntarthatóság, az ökológiai válság kérdéseit, akik esetleg eddig nem vagy csak elvétve találkoztak vele, és küldetésünk szerint ösztönözni olvasóinkat arra, hogy átgondolják a mostani helyzetet, töprengjenek a megoldást jelentő paradigmaváltás(ok)on, annak elengedhetetlen voltán. Tegyük ezt részben elvileg, részben a saját életükben. Találják vonzónak és fontosnak ezt a témát. Ezért arra is törekedünk, hogy közérthető, sőt, reménykeltő legyen valamennyi írás. Ezért közlünk Szemle rovatunkban több recenziót, bízva abban, hogy olvasóink kedvet kapnak a bemutatott művek eredeti példányainak kézbe vételére.

Hasznos és kellemes időtöltést kívánva és tán szerény életmódváltást is megelőlegezve, sőt, ebben bízva adjuk kedves Olvasóink kezébe e számot.

¹ Jókai Mór: Szomorú napok, IX. fejezet, A mirigy, ... Budapest, Révai testvérek kiadása, 1894. – figyelmeztet erre Erdős László: Hogyan mentsünk bolygót. c. könyvében, Libri, 2023. hivat. fel.

² Egy a sokból: Láng István: A természet Jókai Mór szemével, Természbúvár, 2000, az MTA-n 2000. február 17-én elhangzott beszéd szerkesztett változata.



A VILÁGELEJE PROGRAMJA: ÁTMENET EGY ÖKOLOGIKUS CIVILIZÁCIÓBA

DOI 10.35402/kek.2025.1.2

Absztrakt

A világméretű piaci-fogyasztói civilizáció válságban van, aminek talán legfőbb tünete az ökológiai krízis. Feladatunk egy új, ökológikus civilizáció felépítése. Egy civilizációs átmenet olyan társadalmi szereplők képesek elősegíteni, amelyek számottevő hatalommal, azaz kultúraformáló erővel rendelkeznek. Ma a hatalom jórészt a nemzetállamok kormányzatainál és a nagyvállalatoknál összpontosul – ám ezek a szereplők határozottan ellenérdekeltek az ökológiai átmenet leginkább kulcsfontosságú lépésében, a gazdasági teljesítmény tudatos csökkentésében. Emiatt egy ökológikus civilizáció fölépítésére csak akkor nyílik esély, ha sikerül a hatalom szétterítése: számottevő kultúraformáló erőhöz jutnak az ökológiai átmenet érdekében tevékenykedő helyi csoportok, illetve ezek hálózatai, amelyek a demokrácia kiterjesztését, illetve egy nem profitorientált, kisebb méretű cégek uralta gazdaság kiépítését tűzik ki célul. Kitérek arra is, hogy ötvözve a tudományt és az aktivizmust munkatársaimmal együtt mit teszünk egy ilyen társadalmi változás elősegítése érdekében.

Kulcsszavak: ökológikus civilizáció, ökológikus átmenet

Abstract

The global market-consumer society is in crisis, and the main symptom is perhaps the ecological crisis. Our task is to build a new, ecological civilization. A civilizational transition can be fostered by social actors possessing a considerable amount of power, that is force to transform culture. Nowadays power is concentrated mostly in the hands of the governments of nation states and big companies – but these actors are clearly counter-interested in the most important key step of the ecological transition, that is deliberate economic degrowth. Hence, an ecological civilization can be built only if power is deconcentrated: local groups and their networks aiming at an ecological transition obtain force to transform culture. These groups and networks strive for democratization and

building an economy dominated by smaller, non-profit companies. I also write about our own work blending science and activism to advance such a social change.

Keywords: ecological crisis, networks strive for democratization, activism to advance such a social change

A piaci-fogyasztói civilizáció válsága

Mitikus, az emberiség történetében előzmény nélküli időkben élünk: az évről évre mélyülő ökológiai válság korában. Minden korábbinál nagyobb mértékben és gyorsabb ütemben alakítjuk át bolygónkat. Tevékenységeink nyomán ijesztő sebességgel változik a Föld éghajlata (pl. IPCC 2023), rohamosan csökken az élőlények sokfélesége (pl. IPBES 2019), egészségkárosító szintetikus vegyületek tömege kerül a környezetünkbe (pl. Darvas 2000), rengeteg légszennyező anyag terheli településeink levegőjét (pl. Seinfeld 2004), a talajok termékenysége pedig több okból is csökken (pl. Montgomery 2012). Ezek az egymással is összefüggő gondok (és még néhány másik) életünk minőségét fenyegetik. Sőt, gyakran emberek és rengeteg más élőlény pusztulása is. Olyannyira, hogy a jelenlegi trendek piaci-fogyasztói civilizációnk ökológiai öngyilkossága felé mutatnak.

Az ökológiai válság közvetlen okai között leginkább hármat kell kiemelnünk. Egyrészt a világméretű népességgrobbanást: az elmúlt kétszáz évben létszámunk mintegy nyolcszorosára, bő nyolcmilliárd főre nőtt – és ez a növekedés, bár évtizedek óta egyre lassuló ütemben, de napjainkban is folytatódik (Cohen 1995; United Nations 2024). Másrészt az egy főre jutó termelés-fogyasztás ugrásszerű növekedését: ez nagyjából tizennégyszeres volt világátlagban ugyanennyi idő alatt – ráadásul ez a növekedés jóval kevésbé lassul, mint a népességszámé.¹ Harmadrészt pedig az egyre hatékonyabb és pusztítóbb technológiáinkat kell megemlítenünk. E közvetlen okok mögött döntően a kultúránkban uralkodó gondolkodásmód, továbbá

¹ A világgazdaság növekedésével kapcsolatos adatok forrása a Maddison Project: rug.nl/ggdc/historicaldevelopment/maddison.

társadalmi-gazdasági-politikai berendezkedésünk húzódik.²

Ráadásul az ökológiai problémakör nem is az egyetlen (bár talán a legfőbb) tünete világméretű civilizációnk egyre súlyosbodó válságának. Fontos további tünetek még többek között: a hatalmas, egyre igazságtalanabb vagyoni és jövedelmi különbségek (pl. Piketty 2015); a „bérabszolgáság”, vagyis hogy az emberek nagy többsége pusztán pénzkereseti céllal végez lélekölő munkákat (pl. Schumacher 1994); vagy éppen azok a lelünköt (és ezáltal testünket is) megnyomorító hatások, amelyek abból fakadnak, hogy az evolúciós múltunk során megszokottól gyökeresen eltérő civilizációs környezetben élünk (pl. Máté – Máté 2022). A sort még bőven folytathatnánk. Ezek a válságtünetek ráadásul sok szálon össze is függenek. Nem véletlen, hogy a „polikrízis” kifejezés annyira divatosá vált az utóbbi időben.

Átmenet egy új, ökológikus civilizációba?

Egyre több jel mutat tehát arra, hogy világméretű piaci-fogyasztói civilizációnk végnapjai belátható távolságban vannak. Megszokott emberi világunk nagy eséllyel át fog alakulni, méghozzá minden bizonnyal gyökeresen.

Nem szabad azonban úgy gondolnunk a piaci-fogyasztói civilizáció elmúlására, mintha az egyet jelentene az emberiség halálával – de még úgy sem, mint egyértelmű hanyatlásra. Megvan ugyanis a lehetőség arra is, hogy a jelenlegi civilizáció halála az ember felszabadulását hozza magával. Felszabadulásunkat a gazdasági és politikai hatalom mai birtokosainak uralma, az általuk ránk kényszerített viselkedési minták alól.

Számos olyan vívmánya akad a jelenlegi civilizációnak, amelyeket fontos volna átmenteni az új világba – könnyen adódnak példák többek között az emberi jogok, a tudomány vagy épp az egészségügy terén. Ám legalább ugyanennyi olyan eleme is van, amelyet el kellene engednünk, méghozzá különösebb szívfájdalom nélkül – ide tartozik szinte minden olyan tevékenységünk, amely nagy anyag- és energiaigénnyel, illetve sok hulladék és szennyezés keletkezésével jár. Lehetséges emberhez méltó életet élni a mainál lényegesen alacsonyabb ökolábnyommal – sőt, alighanem csak így, a termelés-fogyasztás rabságából kiszabadulva lehetséges.

Egy civilizációs átmenet természetesen sohasem lehet teljesen fájdalommentes, ugyanakkor benne

rejlik egy jobb élet reménye is. Sőt, a jobb élethez rendszerint válságokon keresztül vezet az út. A válság ugyanis nemcsak veszély, hanem lehetőség is egyben. Lehetőség valami új létrehozására, ami fölülmúlja a régit.

Vagyis a világvége nemcsak halál, hanem születés is: a világvége egyúttal egy új világ eleje. A mai világhelyzet páratlan esélyt nyújt tehát számunkra egy új, a mainál ökológikusabb és igazságosabb civilizáció fölépítésére.

Nagyvállalatok és kormányzatok: az átmenet előmozdítói vagy akadályozói?

A kérdés már csak az, hogy milyen társadalmi szereplők lehetnének a zászlóvivői, vagyis a fő előmozdítói egy ilyen ökológiai átmenetnek. Kézenfekvő volna a nagyvállalatoktól és a nemzetállamok kormányzataitól várni a megoldást (sokan is bíznak bennük világszerte), hiszen e két, egymással is összefonódó szereplő kezében összpontosul manapság a legtöbb hatalom. Ha akarnák, záros határidőn belül meg tudnák oldani az ökológiai válságot.

Csak hogy úgy tűnik, nem akarják (eléggét), de legalábbis komoly akadályokba ütköznek. Pedig volt bőven idejük a cselekvésre, mivel már az 1960-as, 1970-es években széles körben rádöbbenünk az ökológiai válságra (McNeill 2011). Az igazsághoz hozzátartozik, hogy az azóta eltelt időben a nagyvállalatok és a kormányzatok világszerte igenis sok mindent tettek az ökológiai válság mérséklése érdekében, ám ezek alapvetően ökohatékonysági cselekvések, azon belül is elsősorban technológiai megoldások voltak. Ezek ugyan elengedhetetlenül fontosak az ökológiai átmenethez, ám önmagukban bizonyosan nem elégségesek (Vaden et al. 2020; Takács-Sánta 2024a). Emiatt az ökohatékonyság mellé mindenképp oda kellene tennünk az ökológiai fenntarthatóság másik nagy stratégiáját, a mértékletességet is (Sachs 2004; Takács-Sánta 2022). Ez a gazdasági teljesítmény tudatos csökkentését takarja: a nyersanyag-kitermelés, a termelés és a fogyasztás visszafogását.³ Ez volna jelenleg az ökológiai átmenet legfőbb kulcsa.

³ E három tevékenység jelenti a gazdasági folyamat fő fázisait. Gazdaság alatt pedig a társadalomnak azt az alrendszert értjük, amely anyagi javakat és szolgáltatásokat állít elő a társadalom számára, miközben szükségszerűen támaszkodik a Föld ökológiai rendszereire. Nem létezik olyan gazdasági tevékenység, amely ne járna valamennyi anyag-, illetve energiafelhasználással (vagyis ne használná forrásként az ökológiai rendszereket), továbbá szennyezések, illetve hulladék keletkezésével (vagyis ne használná előnyként az ökológiai rendszereket).

² Itt nincs terem belemenni az ökológiai válság hátterében húzódó okok részletezésébe és rendszerezésébe, de megírtam ezt másutt: Takács-Sánta (2017, 2022).

Ám ezt még az ökológiai gondolkodás főáramában sem ismerik el. A főáram már az 1980-as évek óta a gazdasági növekedés és az ökológiai fenntarthatóság összehasonlíthatóságát hirdeti (Sachs 2004).⁴ Ami egyenesen következik abból, hogy mind a nagyvállalatok, mind pedig a nemzetállamok kormányzatai egyértelműen a gazdasági növekedésben érdekeltek – a gazdasági teljesítmény visszafogása szöges ellentétben állna a koncentrált politikai-gazdasági hatalom logikájával.

Mindez a nagyvállalatok esetében nem igényel különösebb magyarázatot: ők egyértelműen piaci nyereségük növelését és piaci terjeszkedésüket tartják elsősorban szem előtt. Vagyis a saját gazdasági teljesítményük, és ezáltal vezetőik hatalmának (ezzel összefüggésben pedig vagyonának, illetve társadalmi státuszának) növelését.

Ugyanakkor a nemzetállamok kormányzatai is világszerte kiemelt célnak tekintik a gazdasági növekedés előmozdítását, aminek számos oka van (Antal 2021). Egyebek mellett annak igénye, hogy képesek legyenek emelni a reálbérek színvonalát, működtetni tudják a nagy állami ellátórendszereket, vagy éppen álláshelyeket teremtsenek a munkanélküliségi ráta csökkentése érdekében. Nem mellesleg pedig a gazdasági növekedés eszköz arra is, hogy egy állam növelje katonai erejét, illetve geopolitikai súlyát. A koncentrált politikai hatalom birtokosai számára azért fontos mindez, mert így képesek a nép támogatását megőrizni, és ezáltal hatalmukat (ezzel összefüggésben pedig vagyonukat, illetve társadalmi státuszukat) megtartani, sőt akár növelni.

Vagyis a koncentrált gazdasági, illetve politikai hatalom birtokosai számára a gazdasági növekedés hatalmi öncél. A koncentrált hatalom pedig alighanem a világ legerősebb drogjai közé tartozik: aki megízlelte, és akinek a személyiségét eltorzította (avagy tovább torzította), nem könnyen szabadul tőle. Az igazsághoz hozzátartozik ugyanakkor az is, hogy a koncentrált hatalom birtokosai egyúttal kényszerpályán is mozognak: mind a nagyvállalatok, mind pedig a nemzetállamok nemzetközi versenyhelyzetben vannak, így a növekedés egyoldalú elvetése versenyhátrányt eredményezne. Ezért sem egyszerű megszabadulniuk a növekedési kényszertől.

A fentiek miatt roppant naivitásnak tűnik abban bízni (márpedig rengetegen bíznak ebben), hogy egyszer majdcsak sikerül meggyőzni a

„döntéshozókat” az ökológiai átmenet fontosságáról. Nem kétséges, hogy a politikai-gazdasági elit tagjai közül jó páran tudatában vannak a gyökeres irányváltás szükségességének. Ugyanakkor nem képesek más irányba kormányozni a hajót, mivel foglyaik saját személyiségüknek, illetve az uralkodó társadalmi berendezkedésnek.

A hatalom szétterítése

A politikai és gazdasági hatalom mai erőteljes koncentrálttsága alapvető akadálya tehát az ökológiai átmenet legfontosabb feltételének, a gazdasági teljesítmény tudatos csökkentésének. Ebből pedig logikusan következik, hogy az átmenethez kulcsfontosságú volna a hatalom szétterítése. Túl sok hatalom összpontosul tehát ma felül, a nemzetállamok kormányzatainak, illetve a nagyvállalatoknak a kezében. És túl kevés jut alulra: a néphez (a helyi közösségekhez), illetve kis- és középvállalkozásokhoz. A feladat ennek az egyensúlynak a helyrebillentése volna. Ám a kormányzatok és a nagy cégek aligha fognak önként lemondani hatalmuk egy részéről. Azt vissza kellene szerezniük tőlük mindazoknak, akik az ökológiai átmenet előmozdítása érdekében nagyobb részre tartanak igényt a hatalomból (azaz a jelenleginél nagyobb kultúraformáló erőre törekednek).

Ez pedig visszavezet bennünket ahhoz a kérdéshez, hogy milyen társadalmi szereplők lehetnek a zászlóvivői a kívánt civilizációs átmenetnek. A társadalmi intézmények, illetve az uralkodó gondolkodásmód megváltoztatására nemcsak kormányzatok képesek, hanem emberek alulról szerveződő csoportjai, (helyi) közösségek, illetve ezek hálózatai, mozgalmi is – a csoportba szerveződés révén hatalmi ellensúlyt képezve a kormányzatokkal szemben (Takács-Sánta 2017). A kérdés csak az, hogy a mai, atomizált (nyugati) társadalmakban az elszigetelt egyének mennyire képesek ilyen csoportokat létrehozni. Amilyen mértékben képesek erre, olyan mértékben nyílik meg az esélyük arra, hogy részt szerezzenek a hatalomból mind politikai, mind pedig gazdasági síkon, így pedig az ökológiai átmenet zászlóvivőivé válhassanak.

Politikai szinten mindez a demokrácia kiterjesztését jelenti. Sőt, a valódi demokrácia létrehozását. Merthogy a demokrácia ma uralkodó, képviseleti formáját (amikor is közügyeink intézését egy nagyon korlátozott választékból hatalomra juttatott, szűk csoportra bízuk) számos politikatudós nem is tekinti demokráciának, inkább a „képviseleti rendszer” kifejezést tartja helyette megfelelőnek (vö. Körösenyi 2005). Ám még ha demokráciaként

⁴ Közelmúltbeli példáját adja ennek az ENSZ 17 fenntartható fejlődési célja: a nagyszerű ököcélok között ott villog pirosan a nyolcadik, ami nem más, mint a gazdasági növekedés (<https://sdgs.un.org/goals>).

határozzuk is meg a mai nyugati világban bevett politikai rendszereket, bizonyos, hogy helyibbé és részvételibbé kellene tennünk ezeket ahhoz, hogy az érintetteknek érdemi beleszólásuk legyen a döntésekbe.

A jelenleginél helyibb demokráciának a szubszidiaritási elven kellene alapulnia (Endo 1994). Eszerint dönteniük mindig az érintetteknek kell (hacsak nem mondanak le önként erről a jogukról például egy képviselőjük vagy egy szakértői testület javára), és az érintettségük mértékében kell beleszólásuk legyen a döntésekbe. Ha a szubszidiaritási elvet komolyan vesszük, a ma megszokotthoz képest számos döntésnek kellene legalább részben helyibb szintre kerülnie. Megerősödne a településrészek, települések, járások autonómiája.

A helyibbé tétel azonban önmagában nem elegendő, a demokráciának a mainál részvételibbé is kellene válnia. Ha ugyanis marad az alapvetően képviseleti demokrácia, erősen félő, hogy a helyibb demokrácia csupán a kiskirályságok megerősödését vonja majd maga után. Részvételi demokrácia hiányában a politikai és a gazdasági elit helyi szinten is hajlamos összefonódni, akadályozva ezzel az elmozdulást az ökológiai fenntarthatóság irányába. Alighanem főként ez az oka annak hogy a tapasztalatok szerint ha nem is mindig, de általában annál ökológikusabb döntések születnek, minél inkább beleszólhatnak ezekbe a döntés által érintett emberek (pl. Beierle – Cayford 2002).

Ám fontos világosan látnunk azt is, hogy a képviseleti és a részvételi demokrácia valójában nem két, mereven elkülönülő demokráciatípust jelent. Sokkal inkább úgy kell gondolkodnunk róluk, mint egy kontinuum két végpontjáról. Ma jellemzően a kontinuum képviseleti végpontjához állunk nagyon közel: noha demokráciáink tartalmazznak egy-két részvételi elemet (például a népszavazást), valójában a képviselőink megválasztásán túl vajmi kevés beleszólásunk van a bennünket is érintő döntésekbe. A részvételi végpont irányába kellene tehát elmozdulnunk, az igazán nagy horderejű döntéseket (például a nehezen visszafordítható hatásokkal járókat) nem szabadna képviselőkre bízunk.

Az ökológiai átmenet érdekében fellépő csoportosulások alapvetően két dolgot tehetnek a demokrácia helyibbé és részvételibbé tétele érdekében. Egyrészt igyekezhetnek jobban kihasználni a demokrácia jelenlegi kereteit: demonstrálhatnak, petíciót indíthatnak, népszavazást kezdeményezhetnek stb. Másrészt fölléphetnek a helyibb és részvételibb demokrácia új intézményeinek létrehozása érdekében – ilyen többek között a részvételi költségvetés (ittthon bevettebb nevén

a közösségi költségvetés – pl. Oross – Kiss 2023), az állampolgári tanács (pl. Aldred – Jacobs 2004) vagy a részvételi településtervezés (pl. Demeter 2012).

*

A hatalom visszaszerzése a gazdaság szintjén a nem profitorientált (értsd: nem a pénzügyi nyereséget a középpontba helyező, és ezáltal nem is a folyamatos növekedést szem előtt tartó) kis- és középvállalkozások uralta gazdaság kiépítését jelenti. Alulról szerveződve a feladat a megélhetés alternatív, mértékletes formáinak létrehozása (termelői és szolgáltatói oldalról), illetve igénybe vétele (fogyasztói oldalról) – összpontosítva az életünk minőségét egyértelműen javító, ugyanakkor minél inkább ökológikus termelő és szolgáltató tevékenységekre. Idetartoznak többek között az ökológikus mezőgazdálkodás és az arra épülő feldolgozó iparágak; a helyi élelmiszer-értékesítési rendszerek; az ökoépítészetben alapuló építőipar; a kézművesiparok; az iparcikkek javítására, illetve a feleslegessé vált használati tárgyak továbbadására szakosodott szolgáltatások; a gyógyító, de elsősorban a testi-lelki egészség megőrzésére irányuló szolgáltatások; a szociális segítő szolgáltatások; valamint számos oktatási szolgáltatás.

A Kisközösségi Program és az Új Koma Háló

Annak érdekében, hogy magam is hozzájáruljak a fent vázolt társadalmi változáshoz, 2008-ban kezdeményeztem, és néhány munkatársammal együtt elindítottam a Kisközösségi Program elnevezésű kutatási és akcióprogramot. Ennek fő célja, hogy minél több helyi ökoközösség létrejöttét és működését segítsük elő a Kárpát-medencében, méghozzá mindenféle méretű településen az aprófalvaktól a nagyvárosokig. Ezek a közösségek lehetnek a legfontosabb kristályosodási magvai egy új, ökológikus civilizációnak.⁵

Azóta a Kisközösségi Program égisze alatt két könyv (Takács-Sánta 2017; Takács-Sánta és mtsai

⁵ A helyi ökoközösség az itt használt értelemben emberek egy olyan csoportja, akik egyrészt rendszeres és gyakori, elsődlegesen személyes interakcióban állnak egymással, továbbá rendszeres időközönként azonos térben tartózkodva kommunikálnak egymással; másrészt hasonló (ökológikus) értékrend és világnézet kapcsolja össze őket (vagyis a közösség tagjainak gondolkodásmódja alapjaiban hasonló); harmadrészt pedig közös gyakorlati célokkal rendelkeznek, és ezeket közösen igyekeznek megvalósítani (részletesebben l. Takács-Sánta 2017).

2017) és számos további publikáció is megjelent; 2019-ben elindítottuk és azóta is működtetjük a helyi ökoközösségeket egyrészt konkrét cselekvési tippekkel, másrészt pedig olvasni- és néznivalók ajánlóival segítő Kiutak.hu portált – 2024 óta pedig a portálhoz kapcsoló Kiutak podcastot is; munkatársaink rendszeresen szerepelnek nyilvános rendezvényeken és a médiában egyaránt; továbbá már a 2010-es évek eleje óta minden évben szervezünk nyári táborokat és tíz hónapos humánökológia tanfolyamot is.

Nem utolsósorban pedig a Kisközösségi Program egyik fő tevékenységként terepmunkát is folytatunk. Egyrészt az országot járva immár másfél évtizede kutatjuk a már működő helyi ökoközösségeket (illetve olykor nem közösségi helyi ökokezdemenyezéseket is), elsősorban mélyinterjúk, kisebb részben pedig résztvevő megfigyelés keretében. 2025 elejéig összesen nagyjából 70 helyi ökokezdemenyezést vizsgáltunk meg.⁶

Másrészt terepmunkánk egy idő után új irányba bővült, méghozzá akciókutatásokkal, amelyek során kutatócsoportunkkal közvetlen, személyes kapcsolódások révén igyekszünk segíteni ökológikus helyi közösségek kialakulását és működését, miközben kutatóként is vizsgáljuk a folyamatokat. Döntően olyan közösségeket támogatunk, amelyek nemcsak egyetlen ügyre fókuszálnak, hanem komplex életmód-alternatívára törekcszenek. Ezeket a kezdeményezéseket 2018-ban egy hálózatba kapcsoltuk össze, aminek az Új Koma Háló nevet adtuk. A Hálónak 2025 elején nagyjából két tucat aktív közösség volt a tagja – ugyanakkor rendre szép számmal vesznek részt benne olyan emberek is, akiknek noha nincs még közösségük, aktívan törekcsdenek a létrehozására. A Háló révén nem csupán mi segítjük a közösségeket, hanem azok is egymást.⁷

Világeleje

2024-ben jelent meg *Világeleje* című könyvem (alcíme: *A jó élet keresése az ökológiai válság korában* – Takács-Sánta 2024b). Noha e

mikroesszé-gyűjtemény „hivatalosan” nem a Kisközösségi Program égisze alatt látott napvilágot, ahhoz sok szálon kapcsolódik, és végül akarva-akaratlanul mégiscsak jócskán összefonódott vele. A *Világeleje* számomra váratlanul nagy és kedvező visszhangja arra a következtetésre juttatott, hogy a kötet gondolatiságát érdemes volna több szálon továbbvinni, hiszen úgy tűnik, sikerült megtalálni egy olyan hangot, amely sokak számára megkapó és inspiráló.

Ez a gondolatiság tartalmazza mindazt, ami a Kisközösségi Program lényege – ugyanakkor több mindent tartalmaz annál. Miközben a Kisközösségi Program a közösségszervezésre és a helyi ökoközösségek cselekvési lehetőségeire összpontosít, a *Világelejében* nagy hangsúlyt kap emellett az az egyén is, aki (potenciálisan) ökoközösséget szervez, de legalábbis csatlakozik egy ilyen kezdeményezéshez.

A Kisközösségi Program, illetve különösen az Új Koma Háló sokéves tapasztalatai azt mutatják, hogy az ökoközösségekre törekvő emberek rendszerint számos komoly akadályba ütköznek – ami jelentősen korlátozza e közösségek számát és hatásos működését. Ezek az akadályok alapvetően három nagy csoportba oszthatók. Egyrészt ahogy mindenki másét is, az ő pszichéjüket ugyanúgy valamilyen mértékben megbetegíti kizökkent civilizációjuk – ehhez pedig sokaknál személyes traumák is hozzáadódhatnak. Mindez nagyban nehezíti a közösségekben történő együttműködést. Másrészt sokuk saját és családja megélhetésének biztosítása érdekében foglya az uralkodó gazdasági berendezkedésnek: ébren töltött óráinak jelentős részét tölti pénzkereséssel – ráadásul nemegyszer olyan munkáltatónál, amelynek céljai nemigen egyeztethetők össze egy ökológikus civilizáció ethoszával. Ez pedig jelentősen korlátozza azt az időt és energiát, amit az ökológiai átmenet elősegítésére fordíthatnak. Harmadrészt sokan közülük nem rendelkeznek kézzelfogható, átfogó, lelkesítő, cselekvésre sarkalló pozitív víziókkal egy ökológikus civilizációról (ami persze nem is csoda egy olyan korban, amikor mind a tudósok, mind a művészek ökoutópiák helyett jellemzően disztópiákat öntenek rájuk).

A fentiek miatt ahhoz, hogy számos helyi ökoközösség alakuljon és működjön hatásosan, egyrészt szükség van sok ember lelki (és ezzel összefüggésben gyakran testi) gyógyulási folyamatára. Másrészt valamilyen mértékben kilépve az uralkodó gazdasági rendszerből sokaknak meg kell találniuk a megélhetés alternatív útjait – karöltve azzal, hogy mértékletes, önkéntesen

⁶ Országjáró terepmunkánk a 2020-as évek első éveiben nem kis részben a covid pandémia miatt nagyjából szünetelt, de 2024 őszén újraindítottuk.

⁷ A Kisközösségi Programról részletesebb információ a www.kiskozossegek.hu oldalon található. Az Új Koma Hálóról a www.kiskozossegek.hu/uj-koma-halo oldalon található bővebb információ. A két kezdeményezés történetéről l. Takács-Sánta (2020).

egyszerű életmódra váltva szabadítanak föl maguknak időt az átmenet segítésére (pl. Rebouças – Soares 2021). Harmadrészt pedig szükség van olyan pozitív víziók (lehetőleg közösen végzett) fölvezetésére, amelyek mérceként szolgálhatnak a világ megváltoztatásához az ökoközösségek tagjai számára.

Mindezek mellett gondot jelent az is, hogy miközben az ökológiai gondolkodásmód nemcsak az emberi élet védelméről szól, hanem általában véve az élet megővéséről, mára sok ember kapcsolata jelentősen meglazult az élet nem emberi formáival. Emiatt nagy szükség volna az újrakapcsolódásra élőlénytársainkhoz, hiszen csak akkor óvhatjuk őket, ha szeretjük őket, ám csak akkor szerethetjük őket, ha ismerjük is őket (Orr 2001).

*

Amikor ezeket a sorokat írom, a Kisközösségi Program épp átalakulóban van, egy még tágabb fókuszú, a fenti szempontokat is integráló Világeleje Programmá.⁸ Amellett pedig, hogy saját tevékenységeinket végezzük, kommunikációnkban egyre inkább igyekszünk teret adni más, céljainkkal összhangban lévő kezdeményezéseknek is. Nyilvánvaló ugyanis, hogy csak rengeteg, egy irányba mutató kezdeményezés szinergikus együttműködése nyomán lehetünk úrrá civilizációnk válságán, és épülhet föl egy új, ökológikus civilizáció.

Köszönetnyilvánítás

Tárnóczy Mariann ösztönzése nélkül ez a tanulmány biztosan nem jöhetett volna létre, hálás vagyok neki emiatt.

Felhasznált irodalom

- Aldred, Jonathan – Jacobs, Michael 2004 Állampolgárok és vizes élőhelyek: az egy-állampolgári tanács értékelése. In Pataki Gy. – Takács-Sánta A. (szerk.) *Tér és gazdaság – Ökológiai közgazdaságtan szövegyűjtemény*. Typotex Kiadó, Budapest. 219–245.
- Antal Miklós 2021 Több ösztönzést, új közgazdaságtant! – A gazdasági növekedés meghaladásának stratégiái. *Replika*, 121: 179–208.
- Beierle, Thomas C. – Cayford, Jerry 2002 *Democracy in practice: public participation in environmental decisions*. Resources for the Future, Washington, DC.
- Cohen, Joel E. 1995 *How Many People can the Earth Support?* W. W. Norton and Company, New York.
- Darvas Béla 2000 *Virágot Oikosnak – Kísérletek kémiai és genetikai biztonságunk ürügyén*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Demeter Anna (szerk.) 2012 *SURE – Közösségi tervezési eszköztár*. Urbact II. – Európai Regionális Fejlesztési Alap, Budapest.
- Endo, Ken 1994 The principle of subsidiarity: from Johannes Althusius to Jacques Delors. *北大法学論集*, 44(6): 652–553.
- IPBES 2019 *Global Assessment Report on Biodiversity and Ecosystem Services of the Intergovernmental Science-Policy Platform on Biodiversity and Ecosystem Services*. IPBES Secretariat, Bonn, Germany.
- IPCC 2023 *Climate Change 2023: Synthesis Report. Contribution of Working Groups I, II and III to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change*. IPCC, Geneva, Switzerland.
- Körösenyi András 2005. *Vezér és demokrácia – Politikaelméleti tanulmányok*. L'Harmattan Kiadó, Budapest..
- Máté Gábor – Máté Dániel 2022 *Normális vagy – Trauma, betegség és gyógyulás mérgező világunkban*. Open Books, Budapest.
- McNeill, John R. 2011 *Válami új a nap alatt – A huszadik század környezettörténete*. Ursus Libris, Budapest.
- Montgomery, David R. 2012 *Dirt: The Erosion of Civilizations*. University of California Press, Berkeley.
- Oross Dániel – Kiss Gabriella 2023 More than just an experiment? Politicians arguments behind introducing participatory budgeting in Budapest. *Acta Politica*, 58: 552–572.
- Orr, David W. 2001 A szeretet. *Liget*, V/66–69.
- Piketty, Thomas 2015 *A tőke a 21. században*. Kosuth Kiadó, Budapest.
- Rebouças, Raquel – Soares, Ana Maria 2021 Voluntary simplicity: A literature review and research agenda. *International Journal of Consumer Studies*, 45(3): 303–319.

⁸ 2024 ősze óta a Kisközösségi Program havi hírlevele Világeleje Hírmondó elnevezéssel működik, Facebook-oldala pedig Világeleje – Kisközösségi Program néven. Építjük továbbá a vilageleje.hu weboldalt.

- Schumacher, Ernst F. 1994 *Jó munkát!* Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest.
- Seinfeld, John H. 2004 Air pollution: A half century of progress. *AIChE Journal* 50: 1096–1108.
- Takács-Sánta András 2017 *A közlegetők komédiája – A közösségek újrafelfedezése mint kiút az ökológiai válságból.* L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Takács-Sánta András és munkatársai 2017 *Építőkockák egy új világhoz: Ökológia, közösség, boldogulás – helyben!* Andron Könyv Kft. – Kisközségi Program, Budapest.
- Takács-Sánta András 2020 *Próféták és helyi ökoközségek – A Kisközségi Program és az Új Koma Háló. Máltai Tanulmányok* 2(1): 127-144.
- Takács-Sánta András 2022 Clarifying the driving forces behind our ecological crisis: a general model. *Biologia Futura* 73: 405-410.
- Takács-Sánta 2024a Megmenthet-e minket Technika isten? (2025. 01.15-i letöltés – <https://zoldhang.hu/2024/11/13/megmenthet-e-minket-technika-isten/>)
- Takács-Sánta András 2024b *Világeleje – A jó élet keresése az ökológiai válság korában.* Gingko Kiadó, Gödöllő.
- United Nations 2024 *World Population Prospects 2024: Summary of Results.* UN DESA/POP/2024/TR/NO. 9. United Nations, New York.
- Vadén, Tere et al 2020 Decoupling for ecological sustainability: A categorisation and review of research literature. *Environmental Science & Policy*, 112: 236-244.



NÉHÁNY GONDOLAT AZ EMBERI KAPCSOLATOK FENNTARTHATÓSÁGÁRÓL

DOI 10.35402/kek.2025.1.3

Absztrakt

A fenntarthatóság mára népszerűvé vált hívószavára elsősorban a környezeti, gazdasági fenntarthatóság témái, problémái jelennek meg. Pedig az emberi kapcsolatok fenntarthatósága legalább ennyire fontos. Hiszen az emberi kapcsolatok is egyre sérülékenyebbé váltak korunkban (nem függetlenül a környezeti, gazdasági fenntarthatóság problémavilágától). Mindegyikünknek számtalan tapasztalata, élménye van ezzel kapcsolatban. A túlfutott individualizáció, a nagyvárosi lét személytelenné tévő hatásai, az elidegenedett munka, az előtérbe került, sokszor kiélezett versenyhelyzet az emberi kapcsolatokat is kikezdi, megnehezíti. És még hosszan sorolhatnánk a főbb okokat. De ahogyan a környezeti, gazdasági fenntarthatóság is cselekvésre szólítja fel a változtatást akaró embereket, úgy a kiürült, megtépázott emberi kapcsolatok előtt sem kell tehetetlenül állnunk. A szerzők személyes tapasztalataikon keresztül és egy sajátos Pár(os)beszéd keretében (mely egy készülő könyvük címe) fogalmaznak meg néhány gondolatot az emberi kapcsolatok fenntarthatóságáról.

Kulcsszavak: fenntarthatóság, emberi kapcsolatok, közösségek, generációk kapcsolata,

Abstract

Sustainability has become a popular buzzword, and the issues and problems of environmental and economic sustainability are the main ones that emerge. Yet the sustainability of human relations is just as important. Human relations have become increasingly fragile in our time (not independently of the problems of environmental and economic sustainability). Over-individualisation, the depersonalising effects of metropolitan life, alienated work, and the often fierce competition that has come to the fore, are also straining human relationships. And the main reasons could go on and on. But just as environmental and economic sustainability is a call to action for people who want change, so too we should not be helpless in the face of hollowed-out, damaged human relationships. Through their personal experiences

and in the context of a unique Couple(s) Speech (the title of a forthcoming book), the authors offer some thoughts on the sustainability of human relationships.

Keywords: sustainability, human relations, communities, intergenerational relations,

Mi négyen (Cosovan Attila, Fenyvesi Bori, Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor), immár harmadik éve írjuk a Pár(os)beszéd c. közös könyvünket, amelyben az élet néhány alapvető kérdésével kapcsolatban mutatjuk meg személyes életünk tapasztalatait, így szóba kerül a gyerekkor, az otthon, a természet, a kultúra meghatározó élményvilága, a hivatás megtalálása, a szellemi autonómia, a kreativitás fontossága, a tradíciókhoz, a hazához, a tágabb világhoz, a bolygóhoz, a jövőhöz való viszony, az oktatás, tapasztalatátadás jelentősége, a társadalmi egyenlőtlenségek problémái és mindezek között természetesen az emberi kapcsolatok fontossága. Az alábbiakban ebből a készülő könyvből most először láthatnak részleteket a Kultúra és Közösség olvasói.

Hogyan született meg a „Pár(os) beszéd?” Egész életünkben nagyon fontosnak tartottuk a mély beszélgetéseket. S mindig emlékeztetések maradnak az ilyen alkalmak. Ma egyre többször tapasztaljuk, kimondva-kimondatlanul: milyen sokan hiányolják az efféle dialógusokat. A „Pár(os) beszéd” négy résztvevőjének barátsága néhány éve kezdődött: a diskurzus a közös szakmai érdeklődésen túl a személyes tapasztalatok, életesemények megosztásával mélyült. A hosszú beszélgetések során egyre újabb témák kerültek elő, s egy idő után felvetődött, milyen jó lenne ezt valamilyen formában írásban is rögzíteni. Ráadásul, ha úgy vesszük, három generáció eszmecseréjével találkozhatunk az alábbiakban. Ezeknek a generációs különbségeknek, az eltérő élettapasztalatoknak, az eltérő szakmai indíttatásoknak a mentén különösen érdekesek lehetnek az azonosságok, az érintkezési pontok. A „Pár(os) beszéd” megszületésével nem csak a talán általánosítható tapasztalatainkat szeretnénk továbbadni, hanem egyúttal azt a hiányt is enyhíteni, amit az ilyen mély beszélgetéseknek a megritkulása jelent. Várjuk az olvasót, legyen társunk ebben a folyamatban.

*

C.A.: Nem hiszek a steril ökológiai fenntarthatóságban. Ilyen – egyéni, családi, baráti és társadalmi fenntarthatóság nélkül – önmagában nem létezik. Mint tudjuk, a fenntarthatóság nem a bioszféra fenntarthatóságáról, hanem ezen a bolygón az emberi élet túléléséről, fennmaradásáról és megmaradhatóságáról szól. A természettel való – sokszor pusztító – diszharmóniánk talán legalapvetőbb forrásai a társadalmi és civilizációs érdek- és értékellentétek, így a társadalmi fenntarthatóság, a békés, egészséges emberi együttműködés egyik legfontosabb alapja lehet(ne) az egyetemes bioszféra fennmaradásának.

Egyébként én nem tudom az életemet a természettől távol elképzelni. A nagyvárosokat sebeknek érzem. Repülőből lenyűgöző látvány egy kivilágított nagyváros, mégis megriadok a burjánzó seb analógiájától... ennek a sebnek a burjánzásához én is, mi is hozzáteszünk, hiszen házban élünk, amit mi építünk és fejlesztünk, ami a mi vétkünk... nincs még egy élőlény ezen a bolygón, akinek ilyen nagy természetmódosító hajlama és képessége lenne. Nincs még egy olyan élőlény, akinek ennyi lehetősége és egyben felelőssége lenne. Sokszor szembe találok magam azzal a megállapítással miszerint mi, talán nem is vagyunk természetesek.

Nem vagyunk a természet része minden tudományos tény ellenére sem. De persze én is azzal nyugtatom magam - különben elviselhetetlen lenne -, hogy minden, amit csinálunk, az természetes, hiszen ugyanúgy, mint a hód, mi is az univerzális természet organikus része vagyunk. Ki tudja?

Nekem a csodálatos Rónaszék gyerekkoromban maga volt a természet. Belumama háza is természetes volt. Falubéli ácsok, kőművesek, asztalosok, lakatosok, azaz családtagok, szomszédok és barátok által felépített vályog, gerendázott földem, fatornác, zsalugáteres ablakok, kezeletlen fakapu és kerítések, amelyek természetes szürkére száradtak és konzerválódtak a hosszú évek alatt, szénapad, a domboldalba ásott kőpince, tyúk, tehén, óriási magasba emelkedő kert szilvafákkal, a tetején egy nagyobb lapos résszel, az ablak előtti kiskertben tulipánok és óriási kilátás a völgyben elterülő faluközpont, a sósfürdőre, a templomokra és a szemközti fenyves erdőre. Mennyei, szívig hatoló kristálytisztaságú levegő, amit kisgyermekként is csodaként éltem meg, pedig a máramaroszigeti Iza parti házunk is kapott bőven a friss levegőből.

Reggeltől estig a kertekben, az utcákon, a partokon, az erdőkben vagy a vizekben voltam. Télen is. Mert akkor sikányóztunk vagy korcsolyáztunk

a befagyott Iza folyón, a havat túrtuk és gyúrtuk, szánkóztunk, sieltünk a domboldalakon, az Egres dombon, a Szalavánon vagy Egresben és Kőháton. A síelés akkor mást jelentett, mint ma. Otthonról gyalog, a hátunkon felcipeltük a sokszor combig érő hóban a "felszerelést", vizet sem vittünk magunkkal, arra jó volt a hó. Letelepeltünk egy fa tövében majd a sítalpakkal (levértük) letapostuk a pályát. Ez sokszor órákba telt, majd hullafáradtan csúszunk párat. Minden felmászás 20-30 percet vett igénybe. A tetőn zihálva megálltunk és lenéztünk, hosszú percekig beszélgettünk – hallgattunk, felmértük a hegyoldalt, megterveztük a kanyarokat, elképzeltük a legjobb íveket, vagy éppen bevállaltunk egy slusszt (mi így hívtuk a fékezés nélküli csúszást), mielőtt nekilendültünk volna. Ezt amolyan taoista síelésnek mondanám, ahol dialógus van síelő és síelő, síelő és természet között, ahol a mászás adja a hideg elleni legjobb védelmet, a csúcson való szemlélődés, pihenés és beszélgetés pedig az élet értelmét. Egy felvonóban ülve, azokban a cucokban megfagyunk volna, de így, mászva izzadtan gőzölgöttünk, miközben marokszámra ettük a havat folyékony energiát gyűjtve (ez majdnem egy perpetuum mobile).

Számomra akkoriban nem létezett különválasztva ember és természet, kint és bent, minden együtt volt és minden egyszerre történt meg, ugyanis a benti életemet is a kint határozta meg. A nagyszüleim által ültetett, nevelt és gondozott frissen behozott paradicsom, hagyma, uborka, paprika, a télen (fenntartható módon) vágott disznó - hűvös kamrában tartott - mangalicaszalonnája és a házi kenyér vagy kalács becsempészte a kinti létezés holisztikus valóságát... fél lábbal mindig kint voltam, akkor is, ha bent pihentem. Lehet, hogy csupán a nosztalgia mondatja velem, de úgy éltem meg, hogy Ember és Természet harmóniában éltek, Ember és Ember, Családtagjaival, Szomszédjaival, Barátaival, Falubeliekkel harmóniában éltek, azt éreztem, minden a helyén van. Nem emlékszem, hogy láttam volna szemetet, kommunális hulladék egyáltalán nem létezett, hiszen minden visszakerült a körforgásba.

Még a fürdőkert szélén lévő kocsmát is a természet részének éreztem, amely pár lépésre volt a bányatótól. Ugyan láttam részeg embereket, de soha nem féltem, úgy éreztem, hogy mindenki vigyáz rám, mindenki ismer és mindenkit ismertem, a falu egy nagy család, ahol nincsenek titkok, mindenki mindenkiről mindent tud. A transzparencia, a titoknélküliség a túlélésük záloga, talán pont emiatt a nyilvános helyen történő viták és veszekedések

külső segítséggel viszonylag gyorsan nyugvópont-ra jutottak. Minden mesterséges képződmény a lehető legkisebb ökológiai lábnyommal létezett, és tapasztalható párbeszédben állt a természettel. Pedig nem építések és kifinomult ízléssel bíró tájékozott értelmiségiek laktak a falut. Ma már nincs így. Életidegen, ízléstelen hodályok épülnek a külföldön dolgozó (tanuló, művelődő) és pénzüket hazaküldő fiatalok nyomán. A levegő most is friss, mert a falu nem tud annyi szennyet termelni, amit a zsákfalut körülölelő természet ne tudna semlegetíteni... De már alig vannak kezeletlen fa-kerítések, mindenütt beton, festett vas és műanyag "pompázik". Belumama mesházát halála után a nagynénem eladta. Ma már nem lehet ráismerni. Az ember sokszor képtelen mértékletesen fejleszteni, képtelen felismerni a technológia adta lehetőségekben az értelmetlenségeket, amelyek gyakran az életet sokkal rútabbá és boldogtalanabbá teszik. Sokszor képtelen folyamatokban gondolkodni és azokat megélni. Dönt, megveszi a legsilányabb, de jól pozícionált legújabb fejlesztésű anyagokat, legyen szó tetőről vagy padlóról, amit 10 év múlva kénytelen lecserélni, mert kimegy a "divatból", és nem mellékesen csúnyán öregszik, de legtöbbször tönkremegy, mert így van megtervezve és így van (le)fejlesztve. A folyamat (az élet) olykor értelmezhetetlenné válik a folyamatosan megújuló és mesterségesen gerjesztett efemer célok árnyékában. Feltevődik a kérdés: mi változott? Akkoriban volt egy ősellenség, a Ceausescu-diktatúra, gondolom, emiatt az emberek összezártak. Nem volt fékevesztett kínálat, őrült shoppingolás sem, nem volt semmi. Ami volt, az mind az emberi együttműködésből, sokszor az „illegális” együttműködésből származott. Ma ezt az „illegális” együttműködést úgy hívják, hogy connectivity, vagy co-creation, ami manapság nem kevészer ökológiai nyelven a green-washinggal, a pszeudo-cselekvéssel ér fel... A jövőnk egyik legnagyobb kihívása, hogy az emberi együttműködést valósággá tegyük, hogy újra jó legyen ezt átélni és megélni.

FB.: Emlékszem, egy zuhanyozás közben lenem-csapott pók, majd ezt követően berepülő pillangó világított rá arra: lehetséges, hogy az emberiség fő feladata itt a Földön a mindennemű környezetének *szelídítése*. A pókot le akartam csapni, de megsajnáltam és nem bántottam végül, viszont a pillangó esetében egész könnyen el tudtam képzelni, hogy ha úgy alakulna, akár laknék is vele egy térben. És akkor hirtelen rám nehezedett a gondolat, hogy dönthetek életek felett, és mekkora a

felelősségem emberként, aki többnyire tudatosan és szándékok mentén cselekszik, s főleg tervezőként. És ez csak egy kis rovar volt, nem egy épület. Szegény pók, nem tett semmi rosszat, mégis a látványa zsigeri gyűlöletet, vagyis inkább félelmet váltott ki belőlem, amit nem éreztem normális dolognak. Akkor kezdtem el mélyebben gondolkodni, és utána járni, hogy egyáltalán mit jelent szelídíteni, mivel összefüggésben szoktunk szelídítőként fellépni? Az állatokkal, természettel, más emberekkel kapcsolatban nagy múltra tekint vissza a szelídítés, mint emberi tevékenység, viszont a tereinkkel és a tárgyi világunkkal kapcsolatban nem használják, mint tervezői módszert. Így arra jutottam, a tervezői szelídítés lehet az én utam, ami a személyiségeből fakad, de objektív jó célként is értelmezhető. A „szelíd ember, szelíd ház” diplomamunkám létrehozásával már tudatosan ennek a szemléletnek a kibontakoztatását tűztem ki célul.

Képzavarban vagyunk, mert az ember kiszakadt a természet megszokott körforgásából, miközben részét képezi. Tervezőként elkülönítjük a természetes és az ember alkotta/módosította, mesterséges anyagokat, tereket, tárgyakat. Pedig távolabbról nézve minden, amit az ember alkot, az természetes. Az emberi beavatkozások nagymértékben befolyásolják a természeti folyamatokat. A természet alapvetően egyensúlyban van, ha ez mégis borulni látszik az emberi tevékenységek miatt, az olyan lehet, mint amikor egy betegség esetén elszaporodnak bennünk a rossz baktériumok, a szervezet nagyobb erővel visszavág és igyekszik visszaállítani az eredeti egyensúlyt, az egészséget, és jó esetben meggyógyulunk. A Föld fókuszában is hasonló történik, csak fel kell ismernünk, mi az a cselekedet, ami kárt okoz a szervezetében, és mi az, amit még elbír.

K.Á.: A fenntarthatóság mára népszerűvé vált hívószavára elsősorban a környezeti, gazdasági fenntarthatóság témái, problémái jelennek meg. Pedig az emberi kapcsolatok fenntarthatósága legalább ennyire fontos. Hiszen az emberi kapcsolatok is egyre sérülékenyebbé váltak korunkban (nem függetlenül a környezeti, gazdasági fenntarthatóság problémavilágától). Mindegyikünknek számtalan tapasztalata, élménye van ezzel kapcsolatban. A túlfutott individualizáció, a nagyvárosi lét személytelenné tévő hatásai, az elidegenedett munka, az előtérbe került, sokszor kiélezett versenyhelyzet az emberi kapcsolatokat is kikezdi, megnehezíti. És még hosszan sorolhatnánk a főbb okokat. De ahogyan a környezeti, gazdasági fenntarthatóság is cselekvésre szólítja fel a változtatást akaró embereket,

úgy a kiürült, megtépázott emberi kapcsolatok előtt sem kell tehetetlenül állnunk.

K.G.: Arra már sokan ráébredtek, hogy a természeti környezethez való viszonyban a szükséges szemléletváltozás több vonatkozásban a visszatérést jelenti ahhoz, ahogy az emberek a modernitás előtt viszonyultak a természethez: idomulva annak törvényeihez. Úgy szolgálva az ember céljait, hogy az ne sértse fel a környező világ rendjét, tudomásul véve, hogy annak részei, elemei vagyunk. Ugyanez vonatkozik az emberi kapcsolatokra is: a kapitalizmus-hozta hódító, leigázó, mindenáron való „önérvényesítő” szemlélet helyett úgy viszonyulva a másik, a többi emberhez, ahogy közös embervoltunk mindannyiunkra érvényes etikai törvényei megkívánják. Ati mondataiból számomra az a talán legizgalmasabb, hogy az embernek a természettel érzett harmóniája mennyire összefügg azzal, hogy harmóniában tud-e élni a többi emberrel. És ez a legközelebbi kapcsolatokkal kezdődik.

Párkapcsolat és fenntarthatóság

Sokan kérdezik, hogyan lehet a különböző nehézségek ellenére megerősíteni, „karbantartani” például egy pár összetartozását, és miből lehet erőt meríteni mindehhez?

K.Á.: Az egyik leggyakoribb nehézség annak „köszönhető”, amikor különböző okok miatt (túl sok a munka, kicsik a gyerekek, idős szülőkről gondoskodni kell) nem jut elég energia, figyelem a másikra. Ezt fájdalmasan éli meg többnyire mindkét fél. Azt szokták tanácsolni: érdemes és szükséges alkalmakat teremteni arra, hogy a házastársak egymás számára ne csak anyaként és apaként létezzenek, hanem férjként és feleségként is. Amikor egészen kicsik voltak a gyerekek, akkor volt ezt a legnehezebb megoldani. Esténként én szinte elájultam a fáradtságtól, de napközben a közös séták, játszóterezések alkalmával igyekeztünk beszélni mindarról, ami bennünket foglalkoztat, vagy amit esetleg sérelmesként élünk meg. Mi azt a gyakorlatot alakítottuk ki, hogy mindaddig érdemes beszélni egy-egy problémáról (legyen az közben bármily fájdalmas vagy nehéz is), amíg nem találunk olyan közös megoldást, ami mindkét fél számára megnyugtató eredményt jelenthet. Aztán persze ezt a gyakorlatban is alkalmazni kell. Sokszor láttunk olyan párkapcsolatot, amelyben az egyes felek az eltérő véleményüket egyfajta harcként, küzdelemként élik meg: kinek az igaza érvényesül. Ilyenkor az indulatok hevében gyakran hangzanak el olyan megjegyzések, vádak,

minősítések, amelyek a másik emberi méltóságát sértik, akár életre szóló sérelmeket okozva. Szokták azt mondani: „engedjen egyszer az egyik, máskor a másik”. Erről a mérítségéről is elmondható azonban, hogy tapasztalataink szerint ritkán vezet jóra; előbb-utóbb mindketten azt érezhetik: az életük alapjaiból kell feladni valamit, erodálódnak az összetartó szálak. Gyakori a másik hibáztatása, (az, hogy az egyik fél önmagát a mártír szerepében látja és láttatja), és az is, hogy az ember csak a másiktól várja a megoldást, és ha az nem történik meg, ez is csak a sértettséget, a magárahagyottság érzését növeli. Egy házasságban a különböző életszakaszokban más és másfajta konfliktusforrások várnak az emberre, (egészen mást jelent a gyerekek csecsemőkora, iskolai időszaka, a kamaszkor, az „üres fészek” időszaka, az idősödés és az azzal járó nehézségek...)

Gyakran tapasztaltuk a környezetünkben lévő kapcsolatokban, házasságokban azt is, hogy túlságosan könnyen meghátrálnak a nehézségek előtt, feladják a kapcsolatot, abban a reményben, hogy mással majd könnyebb, jobb lesz. Persze vannak olyan kapcsolatok, amelyek valóban menthetetlenek, (mert valószínűleg eredetileg is tévedések voltak), de ahol a felek még alapvetően szeretik egymást, ott, azt gondoljuk, érdemes mindent megtenni a kapcsolat megmentéséért (akár külső szakember segítséget is igénybe véve. Például családterápia, pártérápia). A válásoknál, különösen, amikor gyerekek is vannak már, persze jószándékúan azzal erősítik magukat a felek, hogy mindent megtesznek a gyerekek sérülésének elkerülésére. S ha egy házasságban már csak boldogtalan felek maradtak, és a gyerekek folytonos marakodás áldozatai, akkor valóban talán jobb külön. De nem talákoztunk még olyan elvált szülők gyerekeivel, bármilyen békés volt is a válás, hogy a gyerekek életük végéig ne emlegették volna, illetve ne hordozták volna életre szóló nyomait az elrontott kapcsolatnak. (Hiszen ez a kapcsolat hozta létre őket). Viszont több olyan házassági krízist is láthattunk, amikor a felek végül is eredményesen birkóztak meg a nehézségekkel és a kapcsolat szinte új lendületet vett, azt is mondhatnánk, tovább mélyült. Nem érdemes tehát könnyen és gyorsan feladni.

Nagyon nagyra tartjuk Tolsztojt, de azzal az agyonidézett mondatával, miszerint a boldog házasságok mind egyformák (miközben természetesen értjük, Tolsztoj mire gondolt), végképp nem tudunk egyetérteni. A boldog házasságok is legalább annyira sokfélék és sokféleségükben izgalmasak, mint a drámaian boldogtalanok.

Gyakran előfordul, hogy egy házasságba a felek teljesen eltérő értékrendű családokból érkeznek. S mivel ezek az eltérő értékrendek átszövik az egész életünket, a munkáról, az emberi kapcsolatokról vallott felfogásunkat, a gyereknevelési tapasztalatainkat és gyakorlatunkat, egészen a konfliktushelyzetek megoldási módjáig, ezért ezek a nagy értékrendi eltérések komoly konfliktusokat eredményezhetnek, különösen olyan időszakokban, amikor a házasságot súlyos nehézségek teszik próbára. Ha az eltérő értékrendű közegekből érkező felek eredetileg azért választották egymást, mert valamiért vonzónak, értékesnek gondolták a másik magával hozott tapasztalatanyagát, és nem arról volt szó, hogy hunyjunk szemet a nagy különbségekre felett, mert a szerelem majd úgyis mindent összehétkéztet, akkor – építve rá, és beépítve a közös életbe egymás tapasztalatanyagát – még szélesebb alapokra lehet helyezni a közös életet.

Az is gyakori próbára tevője a párkapcsolatnak, hogy a rutin, az ismétlődő teendők és élethelyzetek következtében a mindennapok mintegy taposómalomnak tűnnek, elvész a kezdeti, egymás felé vonó érdeklődés. Ahogyan az embernek a lakását is nap mint nap ki kell takarítani, időnként átrendezni, nagyobb időközönként pedig komolyan felújítani, ugyanúgy lehet a mindennapokba is kisebb-nagyobb változtatásokat, újdonságokat beépíteni s legfőképpen észrevenni azt, hogy minden nap maga is hoz valami újdonságot.

K. G.: Tehát, akárcsak, mondjuk a kertművelésben, nagyon lényeges az állandó karbantartás. Odafigyelni a létünket biztosító másik életre, és megsza-
badítani a gyomok fojtogatásától. Vagy attól, ami éppen veszélyezteti. Persze a szerelem sokkal intenzívebb, erősebb, szenvedélyt keltőbb kapcsolat, mint ami a természethez fűzi az embert, s ezért a szerelem keletkezését a csodálatosság aurájával és izgalmával vesszük körül. Viszont, mint Ágnes említette, sokak szemében ez az izgalom és csoda elvész, mihelyt a kapcsolat már nem tud az újdonság erejével hatni. Ám az hogy újnak, érdekesnek látunk-e valamit vagy valakit, nagyon nagymértékben rajtunk múlik. Egyrészt valójában mindenki mindig új, sosem ugyanolyan, mint korábban, másrészt egy emberi lény eléggé gazdag ahhoz, hogy mindig új vonásokat fedezzünk fel benne. De az is tőlünk függ, hogy mi magunk mutatkozunk újnak és érdekesnek: vagyis ne legyünk lusták, kényelmesek, ne higgyük, hogy párunkat megtalálván utána már semmit sem kell tennünk. A párkapcsolat, a házasság nem „révbe érés”, hanem maga az élethosszig tartó hajózás,

maga az utazás, amelynek sikerességét nekünk magunknak kell biztosítanunk, minden nap újra meg újra. Erősítik a kapcsolatot a közös erőfeszítések, közös célok, az egyetértések. És alapvetően az, hogy egyfelől sose adjunk fel semmit, ami nekünk fontos, de a másiktól induljunk ki, olyanokat csináljunk, ami a másinak örömet okoz. Nem önállóról, hanem azért, mert nekünk is a másik öröme okoz örömet. Régen rossz, ha úgy fogjuk fel, hogy nekünk a másikkal „alkalmazkodni kell”, mert ezzel a másik egyre inkább teherelés forrásává válik. Ma divatosá vált az „énidő” fogalma, ami tipikus individualista szörnyszülött, azt jelenti, hogy időnként – időt szakítva arra, hogy csak magunkra koncentráljunk – az embernek mintegy „ki kell pihennie” a másikat. Az egész életünk énidő, és régen rossz, ha amikor magunkra, az „énünkre” gondolunk, abban a másik nincsen benne.

Persze két embert, ha életük nagy részét közösen építik is fel, s ha az Ágnes által említett értékrendi eltérés sem állít falat közéjük, akkor sem teljesen ugyanazok az impulzusok érik, és az azonos impulzusokat sem teljesen azonosan dolgozzák fel. Veszélyezteteti a párkapcsolatot, ha azt, amit az egyik szívesen csinál, a másik ki nem állhatja. Ha olyasmit igényel, amiben a másik egyáltalán nincsen figyelembe véve. De ezt meg lehet előzni a célok összeegyeztetésével, a szintézisteremtéssel. Ami persze csak úgy tud működni, ha mindkét fél érzi, hogy éppen a céljai eléréséhez is szüksége van a másikkal, mert a másik jelenti azt a „fenntartandó környezetet”, ami az ő életenergiájának is legfőbb táplálója lehet.

Ágnes említette szükség esetén a pszichológus, a barátok segítségét. Ezek valóban nagyon hasznosak lehetnek, főleg, ha képesek vagyunk megkülönböztetni az építő tanácsot a rombolótól (hiszen barátaink, családtagjaink sokszor elfogultak, és könnyen előfordulhat, hogy olyan tanácsokat adnak, amelyek nem segítenek a kapcsolat erősítésében). Amikor egy kapcsolat válságban van – ezt már a válság kezdeténél érezni lehet abból, hogy olyan változásokat látunk a másikon, amelyek nem illenek a róla kialakított, és odáig számunkra egyértelműen boldogság forrásul szolgáló pozitív képbe, illetve magunkban érezzük a (sokszor nem is megokolható) elégedetlenség csírát –, gyakran az a legeredményesebb segítségkérés, ha – megpróbálva szembenézni a krízis minden okával, és megfogalmazva mindazt, ami nekünk rossz mindebben – éppen a másiktól kérünk segítséget.

Mindezekkel csak a tapasztalatainkról próbálunk beszámolni, tudván, amire Ágnes az imént

utalt, hogy minden egyes ember és minden egyes kapcsolat különböző, és ha a sikeres kapcsolatok tapasztalatai önmagukban megoldhatnák mások problémáit, már nem lennének párkapcsolati válságok. Nekünk is az az alapvető tapasztalatunk, hogy mi magunk vagyunk a kapcsolat fenntartásának és erőfeszítésének legfőbb erőforrásai.

Persze, a kétszemélyes (vagy legfeljebb gyerekeivel bővített) Édenkert az ember számára nem opció, lévén hogy sokszemélyes társadalmakban élünk, és a többi ember is hatással van ránk. És e hatások között vannak olyanok, amelyek azzal rombolják a párkapcsolatot, hogy konkurenciát támasztanak, amikor egyes férfiak vagy nők magukhoz próbálják kapcsolni a pár egyik vagy másik tagját. És vannak olyan általános hatások is – mint amilyenek például a médiából áradó minták –, amelyek azáltal rombolnak, hogy magát az életre szóló összetartozást kérdőjelezi meg, azt sugallják, hogy nem ez a „normális”, hanem a promiszkuitás, a különböző individuumok hol ide, hol oda csapódása. (Emögött ugyanaz a szemlélet van, amely a természeti környezetbe való beágyazottságából is igyekszik kiszakítani az embert, és azt a hamis képet sugallja, hogy a világon minden csak az individuum önérvényesítéséről szól). Mindkét féle hatás ellen az nyújthat viszont védelmet, ha a párunk annyira fontos a számunkra, annyira személyiségünk részévé válik, hogy ez *főlé* helyez bennünket akár a konkurensok, akár a „korszellem” nyomásának, s magát az összetartozást teszi immunissá az efféle hatások ellen.

K. Á. – K. G.: Elképzelhető, hogy abból, ahogy itt tanácsainkat soroljuk, az a látszat keletkezhetik, hogy mi valamiféle bölcsességszótó gurunak, mások életproblémái megoldóinak képzeljük magunkat. Ezt a szerepet soha nem kívántuk betölteni, azt viszont az évek előrehaladtával és tapasztalataink gazdagodásával egyre fontosabbnak gondoljuk, hogy az immár sok évtizedes (páros) élet tapasztalatait megoszthassuk másokkal; ráadásul – emberek lévén - egy párkapcsolat tapasztalataiból sok minden érvényes lehet az egyéb emberi kapcsolatok működésére, fenntarthatóságára is, legyen szó barátságról, munkahelyi, rokoni, szomszédsági viszonyokról, különböző generációk kapcsolatáról. Aztán úgy is az történik, ami minden emberi tapasztalat sorsa: a többiek kiszemeznek belőle, ami használhatónak mutatkozik a számukra.

F.B.: A párkapcsolatban élés és kitartás egymás mellett folyamatos szelídítő kapcsolatot igényel.

Vannak párok, akik *egymás mellett élnek* és vannak, akik *együtt élnek*. Különböző szinteken lehet

kapcsolódni egy másik emberhez. Hagyma-módon létezzünk. Kérdés, hogy milyen mély rétegeinkhez hagyunk hozzáférést a párunknak vagy barátunknak. Minél mélyebb rétegeinket tárjuk fel, minél mélyebb a megismerés, annál őszintébben tudunk élni. Ez a feltétele az önzonos létezésnek is, ami egy jó és hosszú párkapcsolat alapja. A kapcsolódás eszközeként tekintek a beszélgetésekre és a közös cselekedetekre, együtt megélt örömteli pillanatokra és akadályok leküzdésére is. Turányi Gábor építész mesterem szavai jutnak eszembe, aki egyszer azt mondta, ha tervezés közben elakadok, akkor váltakozok; ha addig rajzoltam, kezdjek el maketizni, ha addig maketiztem, kezdjek el rajzolni, vagy olvasni. Egyszóval váltakozok megközelítést, ez segít felismerni megoldásokat és tovább lendíteni a feladatban, amivel éppen dolgom van. Tapasztalatom szerint ez a módszer az emberi kapcsolatokra is alkalmazható. Amikor úgy érezzük, egy helyben toporgunk, nincs fejlődés, öröm egy kapcsolatban, akkor megközelítésünkön kell dolgozni, változtatni. Mondjuk, ha addig valakivel, mindig csak beszélgettünk, és elakadást vagy kedvetlenséget érzünk, akkor jót tehet, ha szokásainktól eltérően valamilyen közös cselekvésben működünk együtt, legyen az főzés, házimunka, kertészkedés, képzőművészeti alkotás, bármi, ami új oldalunkat és ezzel mélyebb rétegeinket láttatja.

Kapcsolatok terén is sokszor a maximalista hozzáállás illetve a tökéletesség hajszolása vezethet tévútra. Ha azt keressük a másikban, hogy milyennek kéne lennie, hogy még jobban megfeleljen nekünk, akkor nem *rá* vagyunk nyitottak és nem *őt* ismerjük meg, csak a magunk által vizionált és a másakra kivetített nem-létező eszményképet keressük reménytelenül. Ha megtanulunk figyelni és meghallgatni, illetve értő figyelemmel kapcsolódni a másikhoz, csak akkor van esélyünk mély, akár életre szóló kapcsolatra. Ehhez elengedhetetlenül nagy szükségünk van a KÍVÁNCISISÁGRA. Ha azt kérdeznék tőlem, melyik az a tulajdonság, ami a fenntartható életmód egyik alapköve, akkor a kíváncsiság fenntartását mondanám. Talán összefüggés van az elszáradó emberi kapcsolatok térnyerése és az alapvető kíváncsiság haldoklása között. A digitális felületekről túl sok feldolgozhatatlan információ befogadására, sok felületes kapcsolat látszólagos fenntartására fordítjuk az energiáink nagy részét, miután nem marad figyelem kapacitásunk és időnk a személyes kapcsolataink igazi ápolására. Ahhoz, hogy egy kapcsolatot igazán ápolni tudjunk, kíváncsinak és érdeklődőnek kell lennünk a másik személyisége,

igényei felé. Képesnek kell lennünk kérdéseket feltenni, ami után meghallgatjuk a választ és arra reagálva gördítjük tovább a kapcsolódásunk kerekét. A kíváncsiság tendenciózus csökkenését a kérdészi hajlam és a jó kérdések hiányából érzékelem.

A párkapcsolatunkon túl a tágabb emberi közeg is hatással van az életünkre és mi is hatással vagyunk a környezetünkre. Ezért fontosnak tartjuk, hogy a családon túli emberi kapcsolatok megerősítő hálózatait is kiépítsük és életben tartsuk. Ezek a kapcsolati hálók is egyfajta körülöttünk rétegződő szövetekként jelennek meg előtttem. Az otthonunkat körülvevő szomszédság térben igen közeli kapcsolódás lehetőségét adja, kérdés, hogy tudunk-e élni vele. Korábban falun természetesen működött, hogy a szomszédok a család utáni legfontosabb emberek, akikre lehet számítani, ez a nagyvárosokban és az agglomerációban sem evidensen van így.

Mi Attilával fontosnak tartjuk, hogy az otthonunk környezetében élőket megismerjük és baráti viszonyt ápoljunk velük.

K. Á.: Az európai történelem és gondolkodás alakulásában óriási fordulatot jelentett, hogy a tradicionális társadalmak közösségközpontú szemléletével szemben talán már a 12.-13. századtól valami új jelent meg (gondoljunk csak Abélard történetére vagy az általa bevezetett „quodlibet-disputa” szellemére), de eszünkbe juthatnak a francia romanika kapuboltozatainak, oszlopfőinek érzelmeket kifejező szobordíszai vagy a gótikus templomépítészeti szemlélete, amely az egyént a mindenséggel köti össze. A „városi levegő szabaddá tesz” fejleményén át egészen a descartes-i gondolatig: „cogito, ergo sum”. Ez a mindennapi élet egyre több területére, egyre finomabb szeleteibe behatoló folyamat az egót állította a középpontba, és ez óriási, az egyéni energiákat, képességeket, vágyakat, célokat, az emberi kapcsolatokat, meghitt érzelmeket felszabadító változást jelentett a korábbiakhoz képest. Ebben a több évszázados individualizálódási folyamatban azonban fokozatosan megjelentek az individualizálódás negatív elemei, amelyet hívhatunk akár individualizmusnak, akár túlfutott individualizációnak, s amely elvezet Ibsennek a Peer Gynt-ben megfogalmazott sóhajáig: van-e az embernek magja a héjak alatt? Vagy egy későbbi példa, David Riesman „A magányos tömeg”-ben megfogalmazott elemzése: hogyan jut el az egyén a belső iránytű által vezérelt állapotból a totális kívülről irányított állapotába. A „didergő magányba”, vagy, hogy ismét József Attilát idézzük: „A semmi ágán ül szívem, kis teste hangtalan vacog”. Az abszurd dráma és próza

rendkívül pontosan megfogalmazza ezt az egyének közötti párbeszéd-képtelenséget, gondoljunk csak Kafka, Dürrenmatt, Ionesco vagy Beckett világára, vízióira.

Szerencsére, amikor a művészet ilyen kétségbeesett formákban fogalmaz meg egy életérzést, abban már az is benne rejlik, azt is jelzi, hogy *nem ez a természetes* emberi állapot, talán lehetne másképpen is élni, próbáljunk meg tenni ezért.

Az individualizáció azonban nem csak az elmagányosodás veszélyét rejt magában. A *struggle for life* szemlélete és gyakorlata az ego közvetlen érdekeinek mindenek fölé helyezését, a szélsőséges önzés szentesítését, az emberi kapcsolatok érdek-kapcsolatokká szűkülését, az egyén árucikké válását („Neve, ha van, csak áruvédjegy”) és a kooperációképtelenséget is magával hozza. (Amikor a másikat eleve veszélyforrásnak tartják, olyannak, akinek a léte, hatása veszélyezteti az önállóságot, amikor a másik szükségleteinek figyelembevétele önálárendelődésnek értelmeződik. Mint korábban már szó volt erről, szomorúan tapasztaljuk, milyen sok házasság válik martalékvá ennek az érdekharcnak, az ego rosszul értelmezett védelmének).

K. G.: És ez a túlfutott individualizáció mára már egyértelműen a zsákutcák jellegét hordozza: ebben az irányban nem lehet (de nem is érdemes) továbbmenni. Az alternatíva azonban nem a visszalépés az egyént korlátozó hajdani társadalmak viszonyaihoz, s nem is valamiféle új falanszter, amelyben az egyént a társadalmi közérdekre hivatkozva korlátozzák, akár az államszocialista társadalmak, akár egyfajta elitdiktatúrát megcélzó „nagy újrakezdés” jegyében. A 12-13. században megindult individualizáció (de már előzményei: a minden emberben meglévő ítélőképesség szókratészi, vagy a „minden emberben jelen van a mennyek országa” jézusi kezdeményezése is) az ember *felszabadulásának* fontos lépése volt. Ezt nem visszafordítani, hanem továbbvinni kell: az emberegyént felszabadítani azok alól a torzulások alól, amelyek önzővé teszik: a „struggle for life” verseny, a piactársadalmak mindent (összszemérhető) mennyiségekben méricskélő szemlélete, egyénisége öncélú érvényesítése alól. Mindezzel szemben elismerve minden személyiség fontosságát (vagyis nemcsak a magunkét, hanem a másokét is), azon munkálkodva, hogy mindenki a személyiségének legmegfelelőbb s egyúttal közhasznú életet élhesse (hiszen a társadalom is akkor jár a legjobban, ha ki-ki a benne lévő sajátos lehetőségeket tudja kibontani). De ehhez feltétlenül szükséges annak felismerése, hogy az egyén és a társadalom egymást

hozza létre, egymás által létezik, miként egymást hozza létre, egymást gazdagítja, és egymás által létezik minden egyén; ebből következően törekvéseik összehangoltak legyenek, nemcsak mint eredmény, hanem mint szükséges kiindulópont is. Az emberi kapcsolatokban (is) az a fenntarthatóság lényege, hogy a másikat gazdagítómnak látom (és nem versenytársnak, meghódítandónak) és (már csak ezért is) felelősnek érzem magam érte.

A generációk kapcsolata (transzgenerációs hatások)

CA: A verseny és az együttműködés. A szüleim, nagyszüleim, s egy kicsit még a dédszüleim is megtanítottak, erre-arra. Majd sok mindent megkérdőjeleztem. Azt hittem, jobban látom, azt hittem már erősebb vagyok, azt hittem, ezt jobban csinálom. Lehet. Egy ideig apám megmondta, hogy mit és hogyan kell valamit megcsinálni, aztán szép lassan elkezdett bennem bízni és elfogadta az ötleteimet. Eleinte én tartottam neki (mondjuk a munkadarábot), aztán már ő tartotta nekem. A családon belüli versengés, ha párosul a feltétel nélküli szeretettel, akkor az egy biztonságos életre, életképességre nevelő inkubációs közeg, hiszen egy idő után a legkeményebb belső verseny is átcsap együttműködésbe.

A generációk közötti kapcsolat nem más, mint az étellel való szembenézés. Kapcsolatok, kapcsolódások, kapcsolatteremtés nélkül halálra ítélt individuumok vagyunk. A gépek ugyan segítenek nekünk, de nem képesek szeretni bennünket. Mi azonban arra is képesek vagyunk, hogy a gépeinket is szeressük, ami sokszor aberrált viszonyhoz vezet, hiszen rengeteg olyan eset van, amikor valaki mondjuk a saját autóját mindennél és mindenkinél jobban szereti, félti és vigyázza. Azt szokták mondani, nem mi vagyunk a tárgyainkért, hanem ők vannak értünk. Ez jól hangzik, de sajnos téves. Azok a tárgyak azért léteznek, mert mi úgy döntöttünk, hogy létezzenek. Nem maguktól jöttek létre, hogy bennünket szolgáljanak. Éppen ezért alakul ki a tárgyaink iránt egyfajta természetes gondoskodás, ami aztán átcsaphat túlzásokba, zárójelbe téve mindazokat az organikus lényeket, amelyek létrejötte és fejlődése elsősorban nem rajtunk múlik. A mai piacgazdaság termékesít mindent, miközben szükségszerű velejárója nem más, mint az ember csúcstermékessítése. Az ember csúcstermékessítése = az ember elmagányosodásával. A délibábszerű, optimalizált pseudo-kapcsolatok felülírhatják a sok gonddal és törődéssel járó valódi kapcsolatainkat. Közvetlen kapcsolatainkat is, nem

beszélve a szélesebb generációk közötti kapcsolatainkról, hiszen azok teljesen eltűnhetnek, terhessé válásuk nyomán. Egyelőre - úgy néz ki - az emberi társadalomnak nagy szerencséje van a kritikus pillanatokkal (születés, betegség, baleset, háború, halál), ugyanis ezek a pillanatok megértetik velünk a valódi hús-vér kapcsolódások nélkülözhetetlenségét, miközben ezek a kritikus pillanatok teszik egyértelművé a generációk közötti átjárhatóságot.

F.B.: Nekem gyerekként az egyik hangsúlyos tapasztalatom az volt, hogy az idők szigorúak. Úgy tűnt, a nagy átlag nem kedveli a gyerekeket, a hangoskodást, viháncolást, zúrzavart, ami a gyerekek társaságával jár. Pofákat vágnak, megbotráncognak, levegőnek néznek, mintha ők nem lettek volna szülők, vagy gyerekek. Nem mindenki rendelkezik olyan típusú türelemmel, amire egy gyerek mellett szükség van. De persze voltak ellenpéldák is természetesen, akiket örömmel töltött el, ha láthatnak és taníthatnak egy energikus, tetterre kész gyereket.

Napjainkra eléggé átforgalmazódtak és kibővültek a társadalmilag elfogadott gyermeknevelési alapelvek és szokások. A katonas szigortól a határok nélküli szabadságig ki lehet próbálni, ki mit tart működőképesnek. Így már talán kevesebb "gonosz néni, bácsi" fakad ki, ha egy gyerek például hallható hangerővel szólal meg egy üzletben. De persze fontos (talán a legfontosabb) az empátia és az érzelmi intelligencia fejlesztése minden generáció esetében, hogy békésen tudjunk egymás mellett élni.

Szerintem az az ideális, ha az idők nyitottak tudnak maradni a gyerekekre, és keresik a valódi kapcsolódást velük. Megpróbálják felkutatni magukban a gyermeket és így tudnak követendő mintátul szolgálni, egymástól kölcsönösen tanulni; akár a szükséges határok betartásáról legyen szó, vagy éppen egy szerepjátékról.

Ati mamája és az én anyukám minta lehetne ebben sok idősebb embernek. Ati mamája teljes együttérzésben főz, süt és beszélget a gyerekekkel, mély figyelemmel tud lenni feléjük, ha mi hagyjuk, azaz látó- és hallótávolságon kívül kerülünk. Anyukám pedig bármilyen játékban, társasban benne van; volt olyan nyár, amikor indiánok voltak egy egész hétig, apukám, anyukám, Iza és Max. Indián neveket adtak egymásnak (Szürke Bölény, Vörös Felhő, Fűrge Szellő és Szédült Pocok), mindig tüzet raktak, süttettek rajta és tipit építettek a kertben. De más szerepjátékokban is nálunk jóval könnyebben merültek el együtt.

Szerencsés helyzetben vagyunk, mert gyerekeink kiskoruktól imádnak a nagyszülőkkel lenni.

Olyankor alig várják, hogy eltűnjünk a színről, hogy ők legyenek a fókuszban. Egy nagyszülő más szintű figyelmet tud szentelni az unokáinak, mint a szülő a gyerekeinek, több benne a szabadság és az önfeledt öröm, persze ennek feltétele, hogy jó kapcsolat legyen a szülők és az ő szüleik között.

A gyerekkoromban volt rá próbálkozás, hogy a nagymamámmal együtt lakjunk pár évet. Nem sült el jól, de ő nagyon nehéz eset volt. Ati családjában több példa is áll előttünk arra vonatkozóan, hogy mik a jó és rossz oldalai egy többgenerációs együttélésnek. Mindezek ellenére, mi most együtt élünk - anyukám, nagymamám, volt, hogy a bátyám, és most leszünk úgy is, hogy apukám. Sok szkeptikus reakcióval találkozunk, amikor valahol szóba jön ez a téma. Azzal védekezünk, vagyis inkább érvelünk, hogy mi is szkeptikusak vagyunk, nem állítjuk, hogy tudjuk a tutit, és nem vennénk rá mérget, hogy biztosan életünk végéig minden tökéletesen fog működni így, de rugalmasak vagyunk, amennyire csak tudunk, és közben megteszünk mindent, hogy jó legyen az együttélés. Segítjük egymást és igyekszünk kevés elvárást támasztani egymással szemben. Egy házban élünk, de mindenkinek van külön lakrésze, külön bejárat, a lépcsőház viszont összeköti a privát zónákat. Nagymamám *mindig* itthon van, egyedül nem tud kimozdulni már. Szokta magát házőrző kutyának és rosszabb napjain kivert macskának nevezni. Így mindig van, aki átvegye a csomagokat, a postát vagy a gyerekekre figyeljen lelki szemeivel. Mi pedig anyukámmal felváltva vásárolunk neki, feladjuk a lottóját és hasonlókat. Én szoktam heti rendszerességgel takarítani nála, és ha szüksége van rá, akkor fuvarozom orvoshoz, fodráshoz, stb. Anyukámat unokázásra szoktuk megkérni, ami a legnagyobb segítség nekünk. Bár ahogy a gyerekek nőnek, egyre önállóbbak, de mély megnyugvással tölt el minket, hogy elvileg szinte bármikor, akár mindketten elmehetünk itthonról. Viszont olyan nincs, hogy csak mi lennénk az egész házban. A házzal kapcsolatban felmerülő ügyeket mi intézzük, a házat és kertet karbantartjuk, rendezzük, amit kell, és mindig újítunk is valamit.

Az utóbbi időben több olyan könyv is került a kezembe, ami az örökölt sorsunk létezését és működését járja körül. Már tudományosan is alátámasztották, hogy transzgenerációs örökítjük tovább a feldolgozatlan traumáinkat; eddig jellemzően abban bízunk, hogy ha valahogy elnyomjuk magunkban a fájdalmat, már az utódainknak nem kell szenvednie tőle. Csak hogy belénk ég minden jó és rossz esemény, amin keresztül megyünk,

a részünkké válik, hatással van a testtartásunkra, gondolkodásunkra túlélési stratégiánkra, konfliktuskezelésünkre stb. Ami pedig átragad a környezetünkben felnővekre, vagyis az utódainkra is. A mi családjunkban is bőven akadt trauma és tragédia is. Talán az egyik legnagyobb apukám apukájának fiatalkori öngyilkossága volt. Ez az életesemény mély nyomot hagyott a családban. De szinte minden felmenő rokonunk életében voltak komoly nehézségek; családi nem-elfogadás, alkoholizmus, rákos megbetegedések viszonylag fiatalon, korai halál, gyerekként eltartani a családot, cselédként élni, diktatúrában túlélni, halálukig ápolni a szülőket, 18 évesen szülővé válni. Ezek mind különböző mértékű nehézségek, súlyok az életünk mérlegén. Én a megoldást a *megismerés, megértés és felismerés* lehetőségében látom. Pszichológiai alapvetés, ha meg akarjuk érteni önmagunkat, akkor fel kell fejtenünk a családi múltunkat, megismerni a történeteket, megérteni a folyamatokat, döntéseket és tudatosítani azokat. Ezzel elindulhatunk a feldolgozás útján, ami a valóban önálló identitásunkhoz vezet; nem ismételve a korábbi rossz döntéseket. A hibáztatást a megbocsátás váltja fel és a felszabadulás a tudatalatti terhek alól. A kövek áthelyezése a mérleg pozitív oldalára. Ez egy életfeladat, nekem vállaltan az.

Ati és én is különböző generációhoz tartozunk, („X” és „Y”), 15 év a korkülönbség köztünk. Én 24 voltam, amikor őt megismertem, ő pedig 39. Más életszakaszban voltunk, de sem emberileg, sem fizikálisan nem éreztük a korkülönbséget. Ami nehéz volt: felnőni az ő barátaihoz, kollégáihoz, majd a gyermekvállalással kiszakadni a saját korosztályomból (akik még bőszen egyetemre jártak) és szülővé válni 25 évesen. Akkor még a kortársaim/barátaim között az aktuális közösségemben nem voltak más gyerekesek, a családban a testvéreink közül is nekünk Atival lett először kisbabánk, az én generációmban nem nagyon voltak közvetlen minták és frissen tapasztalatokkal rendelkező szülők. Ha rátaláltam egy hozzám hasonló szülő-társra, folyamatosan csak kérdeztem, ezzel igyekeztem bővíteni az aktuális tudásomat, amit leginkább a saját gyerekkori élményeimből és könyvekből merítettem. A család nyugalmat sugárzó jelenléte és vigyázó kezeik megágyaztak a szülői-identitásom kialakulásának, amit részükről a nevelési elképzeléseink tiszteletben tartása kísért. Új szintre és egyben új idősíkra lépett a kapcsolatunk szüleinkkel, melyben ők szülőkből nagyszülőkké, mi pedig gyerekeikből szülőkké léptünk elő.

K. Á.: A generációk kapcsolatában talán az egyik legfontosabb dolog a tudás-, tapasztalatátadás

lehetősége. Engem gyerekkoromtól fogva mélyen érdekelt, szellemi izgalommal töltött el, hogy hallgathassam a felnőttek beszélgetését, akár a hozánk látogatókét, vagy akikkel a postán, a boltban, bárhol találkozhattam. Mindmáig nagy kincsnek tartom, ha meghallgathatom idősebb kollégák, ismerősök, barátok tapasztalatait, de ugyanilyen fontos számomra, hogy a fiatalabbak hogyan látják a világot, hogyan érzékelik, értelmezik a dolgokat. Az egyetemi oktatásban is az az érdekes, hogy ez nem egy egyirányú folyamat a tanártól a diák felé, hanem a tanár legalább annyit tanulhat a „hallgatótól” (micsoda ostoba kifejezés!).

A kutatásainkban nem véletlenül alkalmazzuk a mélyinterjú módszereit, legyen szó akár a „Túlélési stratégiák”, az „Alternatív életstratégiák”, vagy a „Magyarságszimbólumok” könyvünkről: ezekben is a különböző generációk tapasztalatanyaga, élményvilága s annak átadása érhető tetten.

Misi fiunk gimnáziumi történelemoktatása úgy kezdődött, hogy tanárunk azt a feladatot adta nekik, készítsenek magnós interjút valamelyik idősebb családtagjukkal. Misi az én édesapámat választotta, és édesapám az interjú során olyan dolgokról mesélt neki, amelyek addig szinte alig kerültek szóba. S igen, a tanárnak igaza volt, ebből minden-nél közvetlenebbül lehetett érzékelni a történelem jelenlétét.

Bár a háború után csaknem egy évtizeddel születtem, (ami mai szemmel nézve persze semmi), közvetlen háborús élményekről a körülöttem lévő felnőttek igyekeztek megóvni bennünket, de a háború hatása, következményei ott vibráltak a levegőben. A nagyszüleimnél, Sárváron volt egy szépen kialakított zöldségespince, nyáron az aludttejcsuprokat is ennek lépcsőire tették le hűlni. Hogy aztán ezt a pincét használták-e légópinceként vagy sem, azt már nem tudom, de mindenesetre akárhányszor arra jártam, mindig az jutott eszembe: ha jönnek a bombázó repülőgépek, oda kell gyorsan befutni, elrejtőzni. Rábafüzesen – négy éves lehettem – egyik alkalommal tűz ütött ki, talán valami szénakazal gyulladt fel; jöttek a sisakos, egyenruhás tűzoltók, s én meg voltam győződve róla, hogy ki-tört a harmadik világháború.

Aztán persze később, nagyobb koromban már nyíltabban beszéltek előttem ezekről a háborús élményekről, az ötvenes évek világról, s nem csak a háború rettenetét tanulhattam meg tőlük, hanem rengeteg olyan hasznos tudást is: miként lehet túl-élni ezeket a mindenkit próbára tevő időszakokat; hogyan lehet a semmiből is ételt varázsolni, milyen

gyógynövényekkel lehet kisebb betegségeket gyógyítani; hogyan lehet meglévő tárgyakból újat, hasznosat, szükségeset létrehozni. S máig feledhetetlen egyik idősebb, világjárt kollégánk válasza, amikor megkérdeztük tőle, hogyan lehet azt a bámulatos szellemi frissességet megőrizni, amivel ő rendelkezik, s kapásból, pontokba szedve hosszan sorolta, mindazt a fizikai és szellemi tényezőt, ami tapasztalatai szerint hozzájárul ehhez az „örök fiatal-sághoz”.

Rendkívül károsnak tartjuk az idősök „gettóba” zárását. Sajnos az idősotthonok, nyugdíjasklubok a legjobb szándékok ellenére is ilyen zárvány-szerűen működnek, ami nagyon károsan hat a benne résztvevőkre. Üdítő kezdeményezésnek tartjuk, amikor például idősotthont és óvodát együttesen működtetnek, biztosítva ezáltal a különböző generációk közvetlen és intenzív kapcsolatát.

Nekünk a baráti körünk nem csak társadalmi helyzet, szakma, ideológia, értékvilág szempontjából sokszínű, hanem életkor szempontjából is. Vannak közöttük 90-92 évesek, s természetesen kortársaink, de a gyerekeink generációjához tartozók is.

K.G.: A jelen világtársadalmának egyik nagy manipulációja a generációk egymás ellen hangolása, illetve annak a tévképzetnek a terjesztése, hogy az egyre újabb s újabb generációk között mind áthidalhatatlanabb szakadékok vannak. Ezt a technológiai-civilizációs fejlődés túlhangsúlyozása segíti: ezen felgyorsult fejlődési ív, s az élet új elemeit illető hozzáértés eltérő foka valóban jelentős különbség, de jelentősége csekély azokhoz az egyéb vonatkozásokhoz képest, amiben nincs lényeges különbség az egyes nemzedékek között. Az etikai képességek, a jellemvonások, a személyiségajátosságok, a szellemi képességek és még hosszan sorolhatnánk, nagyon is hasonlóak minden nemzedékben (és ez feltehetőleg így volt és így lesz mindig). Valamennyien ugyanannak az emberi fajnak a tulajdonságaiban osztozunk. Az eltérések inkább az egyének és társadalmi-kulturális csoportok között vannak. De a nemzedékek közötti hasadás ideológiájának nagy előnye a jelen igazságtalan társadalmi viszonyainak fenntartása szempontjából, hogy ezzel el lehet fedni a különböző nemzedékekben közös érdekeket, és a társadalom kritikáját át lehet terelni például a nemzedékek ütköztetésévé. A „nemzedékek harca” ugyanúgy félrevisz a lényegtől, mint az egyéb, nem a viszonyok lényegéről szóló ellentétek: a nemek szembeállítás, a pártpolitikai csatározások, a nemzeti, vallási ellentétek felszítása. A nemzedéki különbségek túlhangsúlyozásával, s a mindenkori újdonság preferálásával úgy tűnhet, mintha nem a

kétszáz év óta domináló társadalmi rend (a kapitalizmus) lenne az uralkodó valóság, hanem mindig valami teljesen más születne, jóllehet az alapját és lényegi hajtóerejét képező profitorientáció valójában és lényegében változatlan. Másrészt ha az „újat” mindenek feletti értéknek tekintjük, ezzel a korábban a rendszert ért kritikákat is idejétmúlnak, elavultnak lehet nyilvánítani, megnehezítve, hogy a különböző nemzedékek rendszerkritikus tapasztalatai egymással találkozzanak, szintetizálódhassanak. Szóval a nemzedékek közti szakadék hangsúlyozása több szempontból is egyik eszköze lehet a rendszer fenntartásának.

Mi, a beatgeneráció tagjai, annak idején aztán igazán elhatárolódtunk az előttünk járt nemzedékektől, még a közvetlenül előttünk született rock-nemzedéktől is... és úgy éreztük, életérzéseink bennünket viszont nagyon is összekötnek. Később derült ki, hogy az egész nemzedéki összetartozás illúzió, amelyet karakteres divatjegyeivel a showbiznisz termelt ki bennünk. Ugyanazokért az (új) zenékért rajongva, a külső megjelenés ugyanazon (új) jegyeit (fiúknál hosszú haj, trapéz nadrág, lányoknál miniszoknya, stb.) tartván szépnek, ugyanazon (új) magatartási stílusokhoz igazodva azt hittük, mi aztán igazán közösség vagyunk, új, tisztaszívű közösség, aki nem fog olyan ostobán és ártalmasan élni, mint a korábbiak. De nem. A mi nemzedékünkben is ugyanúgy újratermelődtek azok az éles szembenállások, eltérő útvállalások, szerencsés és szerencsétlen életsorsok, és különböző magatartástípusok, mint

az előttünk és az utánunk járókban is. A nemzedék nem igazán releváns közösségforma. De éppen ezért is fontosak a nemzedékek közötti kapcsolatok. A nemzedékek közötti normális viszony a kölcsönös tapasztalatátadás: a fiatalok nagyon sok mindent megtanulhatnak az előző nemzedékek tapasztalataiból, tudásaiból és tévedéseiből is, de az idősebbeknek is folyton tanulni kell a fiataloktól, azok új tapasztalataiból, tudásaiból és tévedéseiből, hiszen megjelenvén azok is rögtön részei lesznek annak az életvilágnak, amelyet az ember élete végéig figyel, megél, amelyhez viszonyulni az életet jelenti. Ha (arra hivatkozva, hogy „ez már nem a mi világunk”) bezárulunk ezek előtt, akkor az életből lépünk ki, (pedig erre ráérünk akkor, amikor ténylegesen meghalunk).

K. Á.: Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy az emberi társadalom fenntarthatósága elképzelhetetlen anélkül a sűrű, megtartó és fenntartó szövet nélkül, amit az emberi kapcsolatok hálózata jelent. Nem véletlenül beszél az emberi kapcsolatokat kutató szociológia és pszichológia illetve a ma gyakran emlegetett hálózatkutatás erős és gyenge kötésekről, „közösségek rejtett hálózatáról”. Ezeknek a kapcsolathálóknak a működése súlyos társadalmi krízishelyzetekben is elősegítheti a társadalom viszonylagos folytonos működését, fenntarthatóságát, az egyének életben maradását. S nem véletlen az sem, hogy az ezen hálózatokból kieső, perifériára szoruló emberek egészségi állapota, életkilátásai, életminősége jelentősen romlik.



A TÁRGYAK ÉRTÉKÁLLÓSÁGÁNAK NÖVELESE EGYSZER HASZNÁLATOS MŰANYAGOK FELHASZNÁLÁSÁVAL

DOI 10.35402/kek.2025.1.4

Absztrakt

A tanulmány fókuszában a változó fogyasztói döntések és a körkörös anyagtervezés vizsgálata áll. Az írás - a formatervezésen belül - kitér a tárgyak vizuális megjelenésének tudatos alakítására, ennek egy lehetséges aspektusára. Konkrét példákkal demonstrálja a felületek díszítésének potenciális eszközeit. A kutatás középpontjában az egyszer használatos műanyag hulladékok - köztük a már nem használt szívószálok - újraértelmezése áll. A kísérleti projekt rendszerszerűen foglalkozik a polipropilénből készült szívószálok begyűjtésével, tisztításával, átalakításával egyaránt. Interaktív, játékos megközelítéssel juttatja el üzenetét a fogyasztók számára arról, hogyan lehet egy adott eszközt eredeti kontextusából kiragadni, majd egy megújult formában a környezetébe visszahelyezni.

Kulcsszavak: egyszer használatos műanyag eszközök, polipropilén, újrafelhasználás, újraértelmezés, cmf tervezés, érzelmi kötődés, storytelling, anyagkutatás, anyagkísérletezés

Abstract

The focus of the study is on changing consumer choices and circular material design. The paper discusses - within design - the conscious shaping of the visual appearance of objects, one possible aspect of this. It demonstrates with concrete examples the potential means of decorating surfaces. The focus of the research is on the reinterpretation of single-use plastic waste, including drinking straws that are no longer used. The pilot project will systematically address the collection, cleaning and transformation of the used drinking straws made of polypropylene. Its aim is primarily to take a tool out of its original context and place it back into its environment in a renewed form, to convey a message to us consumers - all through an interactive, playful approach.

Keywords: single-use plastic utensils, polypropylene, reuse, reinterpretation, CMF design, emotional attachment, storytelling, materials research, materials experimentation

Minden tárgynak története van, ahogy az anyagoknak is körülöttünk. Ahogy társas kapcsolataink megőrzéséhez, ugyanúgy tárgyaink becsben tartásához is kulcsfontosságú az érzelmi kötődés megléte. Lehet-e a fogyasztókban érzelmi kötődést elindítani csupán az anyagok esztétikai alakításával?

Az írás mind a vásárlók, mind a cégek perspektívájából tanulmányozza a fogyasztói döntéseket, illetve a formatervezésen belül a tárgyak vizuális megjelenésének a tudatos alakítását, lehetőségeit. Kitér a felületek esztétikai alakítására, s ezáltal a tárgyak felhasználói ciklus kitolása egy lehetséges módjára.

Hányszor váltunk meg családi örökségektől - például a dédnagymama által ránk hagyott nyakéktól egy-egy lomtalanítás során? Talán a szekrényben dédelgetjük még annak ellenére is, ha hozzánk nem illő darab? Vajon miért van az, hogy bizonyos tárgytól könnyen, más tárgytól nehezebben válunk meg? A részben elcsépelten használt 'fenn tarthatóság' fogalma mára már - teljesen integrált része minden egyes tervezési folyamatnak. Az anyag és a felületek eldolgozása az alfája és az omegája a formatervezésnek. Az, hogy milyen anyagot, színt és megmunkálást választ a tervező a tárgyakhoz, nem csak esztétikai, de funkcionális döntés is lehet egyben.

"Az első teljesen szintetikus anyag a bakelit volt, amelyet 1907-ben találtak fel. 1933-ban fedezték fel a polietilént. Az első világháború kémiai technológiai fejlesztései a műanyagok új formáinak kirobbanásához vezettek. Az 1940-es és 1950-es évek között megindult a tömeggyártás. A technológia fejlődése és az új anyagok megjelenése által az emberiség rengeteg előnyre tett szert. Jelenleg a tervezők számára eddig soha nem elért bőség hozzáférhető az anyagok területén. Mivel a műanyagok közvetlenül az öntőformában színezhetők, textúrálhatók, így lehetővé teszik, hogy többféle szín és felületi effektussal kísérletezzünk, anélkül, hogy új szerszámozási költség merülne fel."¹ A tömeggyártás megjelenése

¹ Liliana Becerra: CMF Design, The Fundamental Principles of CMF Design, Frame Publisher, 2016, 167 (szerző fordítása)

gyökeresen megváltoztatta a fogyasztói szokásokat is. Így viszont hiába az újabbnál újabb innovációk, ha a tárgyak körülöttünk évente váltják egymást a polcokon. A sok fejlesztést és technológiai robbanást a bolygónk annál inkább sínylette meg.

A megváltozott fogyasztói szokásokra reflektálva a jelenlegi formatervezés és marketing trendek is megoldási alternatívákat kínálnak. Az újradefiniálás korát éljük. A lineáris tervezést háttérbe szorítva, a tervezők, a cégek és a jogszabályok együttesen a körkörös tervezést célozzák meg, s ezzel egyben egy tudatos rendszerben történő, hosszú távú gondolkodás felé haladnak. Ahogy az Ellen MacArthur Alapítvány és kutatók tömekegei segítik a körkörös gazdálkodás koncepciójának a mindennapi gyakorlatba ültetését, úgy a tervezők körében is egyre népszerűbb az 'MDD' (Material Driven Design Method) vagyis az anyagvezérelt tervezés módszere.

Ebben a megközelítésben az alkotó a megszokott sorrenddel ellentétben (vázlatok, makettek és tervezési modellek készítése), az anyag minőségének megértésével és kísérletezéssel kezdi a folyamatot, majd ennek megfelelően alakítja a funkciót, végterméket. Engedi, hogy a nyersanyag azzá váljon, amivé szeretne.²

"[...] az emberiség két különböző körforgást tarthat működésben. Az egyik, a természetes úton lebomló anyagok - a fa, az ételmaradék, a természetes anyagokból készült ruhadarabok - újrafelhasználása biológiai folyamat. A másik, a természetes úton nem lebomló anyagok - a műanyagok, fémek és kompozit anyagok - technológiai újrahasznosítást igényelnek. Mindkét ciklus nyersanyagai, például a szénszálak gyártmányok vagy a titán, újra és újra felhasználhatók. Az már a mi ügyességünkön múlik, hogy a dolog mikéntjét kitaláljuk."³

A természetes úton lebomló anyagok újrafelhasználása nem jelent mérvadó kárt a környezetünknek. Ezek az előremutató fejlesztések azonban még nem minden iparágban állják meg önállóan a helyüket. Például az autóipar, az építészet olyan funkciókat követel meg az anyagoktól, mint többek között az UV-állóság, vagy a kopásállóság. Így sok természetes alapú anyaginnováció továbbra is kiegészül káros kemikáliák felületkezelésével, azért, hogy az ipari tesztkövetelményeknek megfeleljenek. Akár csak a

természetben – hol finom minőségek, hol sziklaszárd anyagok jelennek meg –, úgy a körülöttünk lévő tárgyaknak is megvannak a sokrétű, egymástól eltérő, funkcionális követelményei, felhasználástól függően.

"Nyilvánvaló, hogy az anyagok önmagukban nem garantálják az 'öko' – terméket és különféle kritériumokat kell figyelembe venni minden tervezésnél.[...] Például egy olyan anyagra, amelynek gyártása nagyon energiaigényes - mint amilyen az alumínium - bizonyos esetekben mégis szükség lehet - egy repülőgép vagy egy autó részeként, mivel könnyebb az acélnál, végül kevesebb üzemanyag-felhasználást eredményezhet."⁴

A megújuló anyagok csoportjára reflektálva a trendeken belül elindult egy rövid életciklusra törekvő tervezői tendencia, ahol kevésbé érzi magát bűnösnek a felhasználó, ha megváltik egy-egy tárgytól. Ez az irány újragondolja a tömeggyártásban előszere-ttel használt szintetikus anyagokat és az ehhez tartozó szerszámokat. Innovációs potenciált lát olyan jól bevált, őskor óta használt, a természetben fellelhető anyagokban, mint például az agyag, csont, kő, kagylók vagy növények. Sőt, kiragad eddigi perspektívák szerint értéktelen, esetlegesen még az emberekben viszolygást is kiváltható hulladékokat a környezetünk-ből és 180 fokok fordulattal, új funkcióval és esztétikával ellátva, becses minőségben emeli fel azokat.

Ilyen például Ágústa Sveinsdóttir ékszerkollekciója vagy Matilda Beckman márványra emlékeztető asztal és szék kollekciója. Előbbi az elhagyott épületekről, utóbbi a ruhaüzletek padlójáról begyűjtött hétköznapi port értékes nyersanyagként értelmezi újra.⁵ Egy másik példa, amikor Oksana Bondar vagy Sanne Visser bemutatja a fodrászok által mindennap keletkezett hulladék, az emberi haj maradvány potenciálját és ad ennek teljesen új életet.⁶

A holland Jalila Essaïdi egy eljárást fejlesztett ki biopapír és bioműanyag előállítására tehen trágyából.⁷ Így gondolkodtatnak el ezek a projektek minket, fogyasztókat az érték fogalmának

² <https://materialsexperiencelab.com/index.php/materialdriven-design-method-mdd/> 2024.01.16 (szerző fordítása)

³ David Attenborough és Jonnie Hughes: Egy élet a bolygónkon, A szemtanú vallomása - és látomás a Föld jövőjéről, Park Könyvkiadó, 2022, 237.

⁴ Daniel Kula, Élodie Ternaux, In collaboration with: Quentin Hirsinger: Materiology, The Creative Industry's Guide to Materials and Technologies, Birkhauser, 2013, 349. (szerző fordítása)

⁵ Kate Franklin és Caroline Till: Radical Matter, Rethinking materials for a sustainable future, Thames&Hudson, 2019, 105-106.

⁶ Kate Franklin és Caroline Till: Radical Matter, Rethinking materials for a sustainable future, Thames&Hudson, 2019, 91.

⁷ Sascha Peters és Diana Drewes: Materials in Progress, Birkhauser, 2019, 91.

újraértelmezéséről. Mitől érdemi ki valami a “nemes anyag” címkét vagy mikor állíthatjuk valamiről, hogy hulladék? Érdeklődést vagy épp ellenállást vált ki a fogyasztóból egy-egy ilyen felület a tárgyakon? Az biztos, hogy ezeknek az anyagkísérleteknek történetük van.

Képzeli el, milyen lehet birtokolni egy képeret, amely a hajhulladékot alapanyagként felhasználva a gyermekünk első pár évében elhulajtott hajtincseiből vagy a kutyusunk elhulajtott szőréből készült, és most mellé képzeletbe helyezzünk egy tömeggyártott, műanyagból, ám kedvelt színünkből készült verziót is. Egyiktől valami oknál fogva meg kell válnunk. Melyiket tudjuk könnyen elengedni?

Most képzeljük el ugyanúgy a kedves tónusú, műanyag képeret és mellette egy másik képeret, ami emberi hajból van, viszont nem tudjuk, hogy kinek a haja, esetleg szőre. Melyiktől tudunk megválni, különösebb gond nélkül?

Utójára képzeljük el a család házikedvencének a szőréből készült képeret és a műanyag képeret is. Viszont a műanyag képeret textúráját változtassuk meg. Képzeljük el, ahogy egy veszekedés során elhajítottuk mérgünkben, majd másnap a társunk a japán kintsugi (arannyal történő összeillesztés) stílusból inspirálódva, a két kezével gyönyörűen megragasztotta, arany festéssel díszítette a repedéseket, szimbolizálva a kapcsolatot. Most melyik kerettől válnak meg könnyebben?

Nem csak a tárgy anyagi, de annak minden egyes részlete, a színe, eldolgozása és még inkább a története is jelentős lehet, ha a cél az, hogy ne dobjuk el magunktól és cseréljük le egy újabb tárgyra.

Ezt felismerve egyre több cégnél kap kiemelt szerepet a ‘CMF tervezés’ (Color Materials Finish Design), amely a színek, felületek - tervezésére és meghatározására összpontosít, hogy támogassa a termékek funkcionális és érzelmi tulajdonságait. Ez szerves része a formatervezésnek, amely párhuzamosan fut és változik együtt a termékek fizikai és műszaki tervezésével. Általában, ha egy tárgy eléggé vonzza a figyelmet ahhoz, hogy a kezünkbe vegyük a polcra, az lehet egy kellőképp átgondolt, komplex CMF Tervezés eredménye.⁸

“A CMF Tervezés legalább 80%-a arról az észlelt értékről szól, amelyet a fogyasztó számára teremtet. Minden ember - etnikai hovatartozástól, társadalmi státusztól, képzettségtől vagy nemtől függetlenül - olyan tárgyakat keres, amely kielégíti

érzelmi szükségleteit, és ezáltal olyan nem kézzelfogható előnyöket tud kifejezni, – mint a státusz, a szépség és a hovatartozás. [...] Azok a tárgyak, amelyekkel körbeveszük magunkat, a tisztán funkcionális célokat szolgáló tárgyakon kívül, azt tükrözik, kik vagyunk vagy kiké kívánunk válni. Ezzel a hozzáadott értékkel a tárgy túlmutat az egyszerű funkcionális értéken és a saját fizikai tapasztalatunk reflektációjává válik, - az érzelmi kapcsolatunkat tükrözve a világgal.”⁹

A CMF tervezés mellett a ‘storytelling’ vagyis ‘történetmesélés’ mint eszköz, jelentős szerepet kap a marketingben is. A BeoPlay hangsugárzó kollekció egyik legkisebb darabját, a BeoPlay A1-et például azzal a történettel árulja a dán márka, hogy a tulajdonosa bátran használja, s ne tartózkodik attól, ha a hangszóró ütődik valahova, s esetleg sérül a felülete. “Minden karcolás egy történetet rejt. A csepp- és porálló BeoPlay A1-et úgy terveztük, hogy bírja a karcolásokat és ütések, miközben a belső elektronikának nem lesz baja. Minél többet utazik veled, annál több történetet tud elmesélni.”¹⁰ - így érvel a hosszú életciklus mellett a márka.

Azt, hogy egy-egy ilyen történet a tartósságot segíti-e vagy épp ‘greenwashing’ (Az a reklámstratégia, amikor egy cég környezetbarátnak tette magát vagy egy termékét)¹¹) kategóriába tartozik, azt inkább a felhasználó döntse el. Mindenesetre a kisebb stúdiók tervezői és a trendek abba az irányba mennek jelenleg, hogy újraértelmezzük a tökéletesség fogalmát és teret adjunk a tárgyaikon megjelenő tökéletlenségeknek. Gaia Crippa és Chris Lefteri kihangsúlyozta a 2024-es MOME Jövő Anyagai Konferencia második napján, hogy ahhoz, hogy a rengeteg tömeggyártás során megmaradt ipari hulladékot kikerüljük, mind a cégeknek, mind a fogyasztóknak egyaránt meg kell változtatni az elvárásait a tárgyakkal és minőséggel kapcsolatban. Egy felületén megsérült kontroller példájával demonstrálja, hogy a vevők nyitottak megérteni a termékek anyagainak a háttérét és egy blogban talált felhasználók közötti beszélgetéssel bebizonyítja, hogy el is tudják fogadni a felületen lévő hibákat.¹²

Az általam korábban készített ‘notjustuseless’ projekt az egyszer használatos műanyag hulladékot

⁸ Liliana Becerra: CMF Design, The Fundamental Principles of CMF Design, Frame Publisher, 2016, 12. (szerző fordítása)

⁹ Liliana Becerra: CMF Design, The Fundamental Principles of CMF Design, Frame Publisher, 2016, 22. (szerző fordítása)

¹⁰ <https://istyle.hu/beoplay-a1-agyag.html>, 2024.01.16

¹¹ <https://lexiq.hu/greenwashing> 2024.01.16

¹² <https://www.youtube.com/watch?v=hfCXuhsMz4s&t=19428s> 2024.01.16

értelmezi újra, s ennek alternatív felhasználására fókuszál.

Célja, a már nem használt tárgyat eredeti kontextusából kiragadva, egy új formában megmutatva, üzenetet továbbítani a fogyasztóknak. A munka eredeti koncepciójának szerves része volt a hulladék begyűjtése, mint a tervezést segítő és alakító folyamat. A gyűjtést egy erre megtervezett gyűjtőkonténer segítségével, a kávézóknak a fogyasztó közvetlenül használja, s a dobozon lévő QR kóddal az anyag teljes ciklusát lehet nyomon követni.

“A lelki eredetű tulajdonjog érzete érzelmileg köthet valakit egy tárgyhöz. Például egy parkolóhelyet vagy egy kávézóban elfoglalt helyet a sajátjának gondolhat. Bár jogilag nem birtokolja azt, mégis tulajdonosi kapcsolatot érezhet vele csupán azért, ha gyakran használja. Emiatt megsértve érezheti magát, ha egy nap egy másik személy használja az ‘Ön’ parkolóhelyét vagy ülését. [...] A lélektanilag érzett tulajdon egyik kiváltó oka, előzménye lehet a kontroll érzése. Ha valaki - akár fizikailag is - tud valamit irányítani az érzelmekkel, akkor nagyobb valószínűséggel érzi a tulajdonjogát lélektanilag. [...] Ez növelheti, mennyit hajlandó a fogyasztó fizetni egy tárgyért, mivel a birtoklás értékeléshez vezet. Számos tanulmány szerint a termék egyszerű megtapintása növeli bennünk a tulajdon/birtoklás érzését, amely növeli a termék értékét. [...] Még ha egy terméknek nincs is nyilvánvaló tapintási pozitív tulajdonsága, a vásárlók ösztönözhetők arra, hogy érezzék azt. Az Apple kereskedői stratégialag megdöntik a laptopok képernyőit az üzletekben így az ügyfeleknek fizikailag be kell állítani - és ezért meg kell érinteni - a képernyőt, hogy megtekinthessék azokat. Az emberek keresik az élményeket tapasztalásokat.”¹³

Erre a bekezdésre reflektálva a notjustuseless projektben a fogyasztó már a termék létrejötte előtt, érintkezik az alapanyaggal, hiszen azt az ital elfogyasztásáig saját maga birtokolja. Ezt követően a folyamat egy interaktív játékra invitál. A hagyományos szeméttároló mellé helyezett, színes, figyelemfelhívó gyűjtőkonténert a fogyasztó közvetlenül tudja használni. Saját maga helyezi az elhasznált szívószalakat a dobozba. További kapcsolatot, kontrollt kap azért, hogy a QR kóddal nyomon követheti az eszköz további életciklusát. Az egyedi mintázatot és a színeket maga

a folyamat alakítja, mivel nem lehet előre tudni, melyik színű, formájú műanyagból hány darab gyűjtődik össze a kivitelezésig. A begyűjtött, majd megtisztított anyagot hőkezelési eljárással átalakítva térelválasztó panelek készülnek.

A létrejött matéria ideális esetben ugyanoda kerül vissza, ahonnan a nyersanyag be lett gyűjtve - kávézóba, éttermekbe, de immár, mint belső-építészeti díszelem. Célja - a design és a képzőművészet határán mozogva - elgondolkodtatni a fogyasztókat szokásaikon.

Linda Florence szavaival “A készítés maga egy gondolkodás folyamata[...] Egy olyan kultúrában, ahol gyakran azonnali kielégülést keresünk, a készítés annyit jelent, hogy időt szakítunk egy készség elsajátítására és fejlesztésére. A kézművesség gyakran a folyamatról szól, nem a végeredményről.”¹⁴

Az újrahasznosított anyag megszületése a gyűjtődobozokat aktívan használó közösség interakciójának eredménye.

A kutatás és jövőbeli kísérletezések célja egy olyan matéria létrehozása, mely kihasználva a polipropilén tulajdonságait, a felső réteg által funkcionálisan és vizuálisan egyaránt támogatja az anyag minőségét és mint egy lenyomat mesél a fogyasztónak az anyag történetéről és hozzásegíti így a fogyasztó érzelmi kötődését a tárgyhöz - esetlegesen kitolva így az adott tárgy használati életciklusát. Illetve kikísérletezni, el lehet-e hagyni a felső, egyszer használatos, polipropilén réteget és a hordozóanyagot önmagában úgy alakítani, hogy az eredeti, egyszer használatos műanyagok mintázatát mint egy fosszília, mutassa - emlékeztetve így a fogyasztói szokásokra.

Az anyag használatával olyan tárgyak létrehozása a cél, melyek amellet, hogy felhívják a figyelmet az egyszer használatos műanyag eszközök környezetre gyakorolt hatására, szintén átírják, újraértelmezik a különböző anyagokban rejlő potenciálokat.

Felhasznált irodalom:

Daniel Kula, Élodie Ternaux, In collaboration with: Quentin Hirsinger: *Materiology, The Creative Industry's Guide to Materials and Technologies*, Birkhauser, 2013

¹³ John Brown, Sappi, Reach out and Touch, The joy of physical in digital age, <https://cdn-s3.sappi.com/s3fs-public/Reach%20Out%20and%20Touch.pdf>, 8-9. (szerző fordítása)

¹⁴ Rebecca Earley (Editor), Carole Collet (Co-editor), Franklin Till (Designer): *Textile Futures Research Center, Material Futures /01*, University of the Arts of London, 2012, 62.

David Attenborough: Egy élet a bolygókon, A szemtanú vallomása és látomás a Föld jövőjéről, Park Könykiadó Kft., 2022

John Brown, Sappi, Reach out and Touch, The joy of physical in digital age

Kate Franklin and Caroline Till, Radical Matter, Rethinking materials for a sustainable future, Thames&Hudson, 2019

Liliana Becerra, The Fundamental Principles of CMF Design, Colour Material Finish, Frame Publisher, 2016

Sascha Peters and Diana Drewes, Materials in Progress, Innovations for Designers and Architects, Birkhauser, 2019

Textile Futures Research Center, Material Futures /01, University of the Arts of London



FENNTARTHATÓ TUDATFORMÁK A TÚLRACIONALIZÁLT VILÁGBAN

DOI 10.35402/kek.2025.1.5

Absztrakt

Tudatunk szellemi válsága tetten érhető abban, hogy gondolkodásunkat a racionális módon kívül, intuitívan, szimbolikusan, mitikusan vagy mágikusan – tehát 'irracionalisan' – egyre kevésbé tudjuk érvényesíteni. A posztmodern ipari társadalomban, amely pusztán materiális értékeket helyez előtérbe, ezen alternatív gondolkodásmódokra 'nincs is szükségünk', így azok leértékelődnek és háttérbe szorulnak. Milyen jelentőséggel bír a kapitalizmus kollektív tudattalanba való beférkőzése? Melyek a fenntartható tudatformák, azok hogyan kapcsolódnak természetszemléletünkhöz, valamint közösségi és rituális aspektusokhoz? A gondolkodás eredeti, komplex működése átékelhető-e a jelen kontextusában?

Kulcsszavak: irracionalis tudatformák, posztmodern identitáskeresés, kollektív tudattalan, környezettudatosság, ritualitás, fenomenológia

Abstract

The intellectual crisis of our consciousness is evident in the diminishing ability to employ forms of thinking beyond the rational — such as intuitive, symbolic, mythical, or magical modes — thus limiting our use of 'irrational' cognition. In the postmodern industrial society, where distorted ideologies prioritize purely material values, these alternative modes of thought are deemed 'unnecessary,' leading to their devaluation and marginalization. What does the infiltration, of capitalism into the collective unconscious signify? What are the sustainable forms of consciousness, and how do they relate to our perception of nature, as well as to communal and ritualistic aspects? Is it possible to reengage with the original complexity of thoughts in the contemporary contexts?

Keywords: irrational consciousness, postmodern identity, collective unconscious, eco-awareness, rituals, phenomenology

„Nem azonosíthatjuk magunkat értelmünkkel; az ember nem pusztán értelmes lény, nem tud csak az lenni, és nem is lesz soha csak az. [...] Lényünk irracionalis oldalát nem tudjuk kiirtani, de nem is szabadna megtennünk.”
(Jung 2000: 48)

A téma felvetése

A jelenkor komplex és összefonódó válságai, amelyek a kapitalizmus korábbi tapasztalataihoz képest is ismeretlen méreteket öltenek, nem csupán gazdasági, politikai, vallási vagy ökológiai aspektusból értelmezhetőek, hanem az emberi gondolkodásmód, az egyéni és kollektív tudati valóságok dimenziójában is. Feltételezzük, hogy az emberi gondolkodás eredendően egyetemes jellegű, abban az értelemben, hogy integrálja mind a racionális, mind az úgynevezett 'irracionalis' tapasztalatokat a világ rendjében. Az 'irracionalis tudat' kifejezés alatt, a gondolkodás racionális jellege melletti, összetett, mágikus, mitikus, szimbolikus jellegű gondolkodást, valóságérzékelést és értelmezést értjük. Hipotézisünk szerint, a nem-emberi valósággal való, egységes szemlélet emlékei a tudatunkban rejtőznek, azonban a modern világ zajai elnyomják ezeket. Az említett gondolkodásmódok egymást kiegészítő, értelmet formáló mechanizmusa hozzájárulhat a valóság mélyebb érzékeléséhez és értelmezéséhez, amely végső soron az eredeti, komplexebb gondolkodás megnyilvánulása volna.¹ Az irracionalis gondolkodás az emberi természet olyan alapvető, meghatározó aspektusa, amely az érzelmek, az ösztön, az intuíció, és a tudatalatti mentális folyamatok szerepéből fakad, és amely hosszú ideig kiegyensúlyozottan létezett együtt a racionális tudattal. Az emberi elme nem működik tisztán racionálisan, vagy logikusan, hanem egy sokkal rétegzettebb érzelmi és tapasztalati síkokkal átszőtt valóságban.

Jelenünk szinte már csak racionális és tudományos magyarázatok által definiálja magát, miközben egyre kevesebb konkrét tudással rendelkezünk saját valóságunkról, bár látszólag mi irányítjuk azt. A 'fenntarthatóság', vagy a

¹ A tanulmány nem tér ki olyan antropológiai kérdésekre, mint az úgynevezett 'primitív gondolkodás', vagy a gondolkodás társadalmi természete, és nem az egyes kultúrák és népek közötti összehasonlítás módszere felől közelíti meg a témát. A cél természetszemléletünk megváltozott jellegéből fakadóan tudatunk működésének irracionalis rétegeinek elemzése, melyek a domináns kapitalista narratíva mellett alulreprezentáltak.

‘fenntartható fejlődés’ kifejezések gyakran jelennek meg a közbeszédben és a szakirodalomban, ám problematikájuk éppen a bennük rejlő hamis állításban rejlik: jelenlegi állapotunk fenntartható. „Az élő rendszerekben zajló folyamatokat ugyanis csak addig nevezzük fejlődésnek, ameddig a rendszer teljesítményeinek növekedése úgy megy végbe, hogy a rendszer megújulásához szükséges erőforrások a növekedéssel arányos, vagy ennél nagyobb mértékben állnak rendelkezésre.” (Lányi – Farkas 2010: 13) A tudatban érezhető, valamint a konkrét valóságban megélt elidegenedés a kollektív képzeletvilág szűkösségében is megfigyelhető, ami ellehetetleníti az alternatív jövőképek megfogalmazását.² Érezhető a szakadék természethez fűződő viszonyunkban, amely érzelmi és intellektuális távolságot is jelent, és amely mára totális kiaknázássá változott. A természetről alkotott felfogás megváltoztatása ugyanakkor egy olyan kardinális szempont, amely nélkül létezésünk is fenntarthatatlan. A természet vagy a valóság mélyebb megragadása, mindig is könnyebb volt a művészetben, szimbólumokon, ünnepeken – tehát az ’irracionális’ megközelítéseken – keresztül, amelyek intuitív módon képesek sejtetni azt, amit a nyelv nem tud kifejezni. Korábbi társadalmak irracionálisnak tűnő cselekedetei, amelyek átszövik mindennapjaikat és rítusaikat is, különös figyelmet igényelnek, mert olyan ősi, archaikus elemeket hordozhatnak magukban a természetszemlélet mikéntjéről, amelyek évezredek során fennmaradtak a tudatban.³ A kollektív tudatba ágyazódva, ezek a tudások nem feltétlenül vesztek el, csupán felülíródtak.

A neoliberais értékrend totalitása, a közösségek hiánya, valamint a munka és a szabadidő közti határ elmosása logikusan eredményezte ünnepeink kiüresedését és eltűnését is. Az ünnep pedig emlékeztet, hogy az emberi konstrukciók,

társadalmi rendszerek, valamint saját életünk mintázatai ciklikusan megkérdőjelezésre és megújításra szorulnak. Látható igény formálódik a ritualitás közösségi szintű megélésére, valamint arra, hogy újra valóságos kapcsolatba kerüljünk embertársainkkal, és valamilyen módon a természettel is. Észrevehetjük, hogy az elmúlt évtizedekben a tudományos módszertan mellett egyre nagyobb teret nyertek különféle alternatív megközelítések, hiszen az ember alapvető szükséglete és vágya a világ történéseinek megértése (Kapitány – Kapitány 2012). Ha jelenlegi valóságunk, és az általa okozott folyamatos kártétel fenntarthatatlan is, mindazonáltal vannak aspektusok, amelyek kétségtelenül fenntarthatóak; ilyen például az emberi tudat fejlődése, annak kiteljesítése, amely önmagát meghaladva hozzájárulhat az emberség – eredendő létünk – kibillent egyensúlyának helyreállításához. Visszatérni az eredeti, komplexebb tudatműködéshez, valamint az emberséget a nem-emberi világokra is vonatkoztatni – fenntartható.

Fenntartható tudatformák

Az alábbiakban mentális megközelítések, percepciók struktúrák ’irracionálisabb’ példáit tekintjük át röviden és vázlatosan. Az elemzett példák nem a pszichológia, sem az antropológia tudományos keretrendszeréből származnak. A vizsgálat fókuszában és a felvillantott példák kiválasztása során az alábbi kérdésfelvetések merültek fel: Mely szemléletmódok erősödhetnek fel a tudat mélyrétegeiben, illetve a testen – mint test és szellem osztatlan szintéziséen – keresztül? Hogyan jelentek meg régen, és hogyan játszhatnak szerepet ma ezek a mintázatok, a kortárs ünnepi gyakorlatokon keresztül? Miként kapcsolódik az adott tudatforma természetszemléletünk megújításához, fenntarthatóságához?⁴

Szimbolikus gondolkodás

A szimbolikus gondolkodás alapja, hogy az észleletek mindig egy magasabb rendű komplex rendszerbe ágyazódnak. Tehát minden jelenség, tárgy tulajdonképpen egy magasabb idea kifejeződése,

² Mark Fisher ’prekorporáció’ elmélete szerint 1989 óta a neoliberais fordulattal egy olyan transzperszonális, a kollektív tudattalan szintjéig hatoló, ideológiai séma ágyazódott be a tudatunkba, melynek hatása következtében mára képtelenek vagyunk elképzelni bármilyen alternatív gazdasági berendezkedést, amely az életformát, a természetszemléletet és a társas-viszonyrendszereket is magában foglalná (Fisher 2021)

³ Az emberi gondolkodás történeti fejlődése során a kultúrát átszövő irracionális cselekedetek, az ünnepek, rítusok, és hiedelmek nem csupán keretezték az emberi élet folyását, hanem alapvető szerepet játszottak a világ értelmezésében, a társadalmi kapcsolatokban, és a természethez való hozzáállás mikéntjében is.

⁴ A fent taglaltak alapján a tanulmányban nem kerül kifejtésre (vagy csak említés szintjén) az archaikus, animisztikus, totemisztikus, misztikus, mágikus, a játékos, mese-hit vagy narratív alapú gondolkodás, az álom és a kollektív tudatalatti szerepe, amely természetesen nem azt jelenti, hogy ezek ne lennének fontos aspektusok.

amelyben a vizuális tulajdonságok szerepe felerősödik. A szimbolizmus a középkorban élte virágkorát, amikor szinte minden alaknak, képnek, de akár emberi tulajdonságnak megvolt a nagy szimbolikus rendszerbeli helye. Ha ez talán a mai modern tudat számára elképzelhetetlennek is tűnhet, Johan Huizinga szerint „*a szimbolizmus sokkal szigorúbban egységes és átélhetőbb összefüggéseket kínál világképet teremtett, mint amire a kauzális természettudományos gondolkodás képes.*” (Huizinga 2022: 261) A holland kultúrtörténész szerint valódi szimbolikus azonosításról akkor beszélhetünk, amennyiben a jel és a jelölt lényegileg elválaszthatatlanok, tehát a szimbólum és a szimbolizált inherensen egymás részei. „...*mai gondolkodásunkkal is képesek vagyunk bármely pillanatban így látni őket, ha kicsit is visszahelyezkedünk [...] a gyermek, a költő, és a misztikus lelkivilágába, akik számára a dolgok természetes teremtett állapota benne foglaltatik általános sajátóságukban*” (ibid: 259). A középkor realizmusa tehát szimbólumoktól burjánzó jelekben kifejeződő kimondhatatlan, szentség, isteni valóság. A megszemélyesítés vagy antropomorfizálás, lényegi aktus a szimbolizmus realitásában. A gondolat vagy idea annak önön lényegével felruházódik, és objektifikálódik – mintegy a megszemélyesített valóságban ölt testet. Mivel életünk történései szintén beleszövődnek egy nagyobb egész, a kozmikus rend, a világ titkos értelmének egészébe, a szimbolikus gondolkodás ezáltal nyugalommal tölti el a létezést, és a mindennapi dolgok értelme is magasabb fokra emelkedik.

A szimbólumok jelentését sosem tudatosan érzékeljük, hanem intuitívan, intenzíven átélt jelentőséggel. Más szemszögből, a szimbólumok magukba sűrítik mindazt, ami tudható a világról, így az abból eredező érzelmeket és erkölcsi rendet is – állítja Clifford Geertz (2001). Tapasztalataink értelmezése és rendbe foglalása ugyanakkora szükséglet, mint a biológiai szükségletek, tehát a szimbólumokkal telített jelenségek, – a vallás, a művészet, az ideológiák – nem csupán a külső valóságot leíró eszközök, hanem a világ működésére, annak érthetetlen aspektusaira adott válaszok Geertz megfigyelésében. Így a szimbolikus tartalmak és cselekedetek – hiedelmek, rítusok – kontextusukból nem kiragadhatóak, hanem éppen arra szolgálnak, hogy az élet különböző megértésének eszközeként lássuk őket. (Geertz 2001: 24)

A szimbolikus gondolkodás tehát segít áthidalni nyelvünk korlátozottságát, egyéni kódrendszerként színes kultúrákat alkot, és életünk is mélyebb jelentést hordoz általuk. A kulturális antropológusok,

Kapitány Ágnes és Gábor, öt évtizede foglalkozva a szimbolizáció jelenségével, hangsúlyozzák azt a kulcsfontosságú állítást, miszerint az ember mindig is a totalitásból kiragadva – a fogalmi-logikai gondolkodás mentén – értelmezi a természetet, amely magával hordozza azt is, hogy más összefüggéseket figyelmen kívül hagy (Kapitány – Kapitány 2021: 16). A szimbolikus gondolkodás az 'eredeti egység jegyében' működő, ahhoz 'visszatérítő' tudati mechanizmus, amely ezeket az egyszerűsítéseket és hiatusokat kiegészítve, teljes képpé formálja az értelmezett jelenséget. A differenciálatlan totalításra nyitott érzékelés korábbi tehát, mint a fogalmaink közötti distinkció (ibid 2021: 20). Az érzékelés ezen formája egy olyan nyitott állapotot is sugall, amelyben a tudat nem korlátozódik a megszokott határok közé, hanem teljes mértékben befogadja a világ komplexitását, képes felülemelkedni a logika keretrendszerén.

A 'beleérzés' fogalma érzékletesen szemlélteti azt az ősi gondolkozásban ismert formulát, amely szerint bármilyen növény vagy tárgy lehet étellel telített. Az animisztikus szemléletben az élet nem korlátozódik csupán az élő organizmusokra. Ez a szemléletmód abban nyerhet értelmet, hogy egymásra vonatkoztatva létezünk, 'beleérzünk' a tapasztalati világba, közösen alkotjuk a valóságot. Az egymásra vonatkoztatás mozzanatát pedig értelmezhetjük a szimbolizáció mechanizmusaként Lévi-Strauss nyomán: „...*a jelenségeket összekapcsoló szimbolizáció állandóan tudatosítja azt, hogy a különböző valóságtípusok egyszerre vannak jelen a valóságban, és kölcsönösen meghatározzák egymást...*” (ibid 2021: 21).

A szimbólumok rítushoz kapcsolódó szerepe alapvető, ám azok vizsgálatában a legfőbb kérdés nem maga a rituális szimbólum formája, hanem annak mögöttes tartalma, és a kettő kölcsönös viszonya egymáshoz (Hylland Eriksen 2006: 263-284). Az az elképzelés, hogy hatással lehetünk életünkre, vagy befolyásolni tudjuk a természet folyamatait, tehát annak szereplőivel közösen osztozunk a létezésen, alapvető, mágikus gondolkodásforma – ez pedig az ember legősibb világképe (Kapitány – Kapitány 2020).

Mitikus gondolkodás

A mitikus gondolkodás olyan irracionális tudatforma vagy világkép, amely az emberi tapasztalatok narratív és szimbolikus kifejezéséből építkezik. Célja a tapasztalt és a tapasztalaton túli, elgondolt

jelenségek értelmezése. Első fontos meghatározója, hogy a világ és a benne létezők mind egy, élő, összefüggő egység részei. Az oksági összefüggések helyett analógiás és szimpátián – hasonlóságon, vagy érintkezésen – alapuló kapcsolatok és cselekedetek kerülnek előtérbe.

A mitikus gondolkodásban a természet animált, szellemi és szimbolikus jelentéssel bíró létező. A fizikai folyamatok, a természet ciklikussága és elemei nem pusztán jelenségek, hanem felsőbb erőket testesíthetnek meg. A mitikus tudatforma a természet ritmusával összhangban, talán legtisztábban a földművelő, állattartó társadalom ünnepein és mindennapokhoz való viszonyán keresztül szemléltethető, érthető meg. Alapja a részvétel, a részesülés, a szimpátia, amely szerint azok a dolgok, amelyek kapcsolatban vannak vagy voltak egyszer, osztoznak sorsukon is. A szimpatikus mágia alapvetése a rész-egész viszony, melyben egy tárgy vagy élőlény bizonyos része képviseli az egészet, és a kis rész által mágikusan befolyásolható az egész. A rész-egész (pars pro toto) viszony rengeteg népi hiedelem és mese alappoznata is (Horn 2018). A mitikus gondolkodás számára mindaz, ami anyagi, tartalmazza a szellemi aspektust is, így például egy tárgy képzete nem csak minőségi, de fogalmi jelleggel is bír, míg a tér nem pusztán fogalmi, de mindig minőségi jelentésű is. A szimpatikus és analógiás mágia gyakorlatai nem csak a magyar földművelő és állattartó társadalomban, hanem Európa-szerte elterjedt gondolkodásmód és eljárás volt, helyileg változó szokásokkal, és tárgyi kultúrával.

A mitikus gondolkodás nem egy múltbeli működésmód, ma is alapvetően része a tudatunknak, csupán 'civilizált' személyiségünk attribútumai jobban dominálnak, de „pillanatnyi léleállapotunk is releváns változó: intenzívebb érzelmek esetén minden embernél jellemzőbb a mitikus gondolkodás, mint például a töprengés során; erősebb az álomban, mint ébren; jelenvalóbb műalkotások megéltékor, mint gyakorlati vagy elméleti tevékenység során” – fejt ki Horn András, a mitikus gondolkodás és az irodalom kapcsolatáról szóló átfogó könyvében (ibid: 22).

A mitikus gondolkodáson alapuló – nagyrészt mezőgazdasági célzatú, termékenységvarázsló vagy időjárást befolyásoló – rítusok így nem pusztán szimbolikusak, hanem a természet működését is mágikusan befolyásoló aktusok, amelyek az ember és természet kölcsönös létezésén alapulnak. Mivel minden jelenség összekapcsolódik és kölcsönhatásban van, ezen ünnepek mintegy a híd szerepét töltik be az emberi és a kozmikus rend között.

Mitologikus gondolkodás

A mitologikus gondolkodás egy olyan világmagyarázó módszer, amely az emberi élet dilemmáit szimbolikus történeteken keresztül jeleníti meg. A gondolkodás középpontjában mítoszok állnak, olyan történetek, amelyek a világ eredetét, kozmogóniáját, működését, és az emberi élet alapvető kérdéseit magyarázzák, szimbolikus karakterek életútján keresztül. A mitologikus gondolkodás nem csak a társadalmi rend értelmezésére, fenntartására szolgáló segítség, hanem a belső dimenziókat is tükrözi egy egységes, összefüggő rendszerben.

E gondolkodásmód a racionalizált tudományos világban marginalizálódott, de manapság a világ újra a mítoszok felé fordul, hiszen „az egyoldalú racionális gondolkodás a világ leképezésére és magyarázatára mindig csak egy oldalról képes.” (Kapitány – Kapitány 2012: 9) A mitologikus gondolkodásmód iránti nagy érdeklődés⁵, pontosan azt mutatja, hogy a globális ipari társadalom szellemi elidegenedése kiábrándultságot okozott, és óriási igényt támasztott a szimbolikus rendszerek visszatérésére (ibid). Ahogy említettük, az ember egyik alapszükséglete a mindennapi életre vonatkozó, racionalitáson túlmutató magyarázatok megléte, amelyekhez folyamodhat. A világ komplexitását az emberi tudat képtelen maradéktalanul megragadni, így ez a gondolkozásforma „nagy arányban éppen abból a feszültségből táplálkozik, ami a teljes bonyolultságában érzékelt világ és az összefüggéseire vonatkozó ismeretek hiánya között keletkezik” (ibid: 12). A mitológiai gondolkodás nem egyéni, hanem kollektív jellegű, és amint ezen ősi elemeket elnyomják – vallás által vagy tudományos módszerekkel – azok a tudattalanba kerülve, destruktív módon a felszínre kerülhetnek – vélekedik Jung (Jung 2000). A mitologikus gondolkodás fontos eleme az önmegértés, az ember helyének és szerepének értelmezése a magasabb erők rendjében. Így e szemlélet reneszánsza talán biztató lehet, amennyiben a tudat valóban képes kilépni a materialista felfogásból, és felismerni a magasabbrendű értékeket.

Intuitív gondolkodás

Tudatunk szellemi válsága sok tradicionális gondolkodó szerint abban is megmutatkozik, hogy már nem tudjuk a tudatosságot intuitív módon alkalmazni a racionálison kívül. Az intellektív

⁵ Népszerű, kulturális termékekben megjelenő formái pl.: könyvek, filmek...

megismerés képessége ugyanis túlmutat a materiális világon, a megérzések ekkor spontán, 'irracionális' módon jelennek meg a tudatban. Az intuíción gyakran vizuális természetű, amely sejtet, sugall valamilyen döntést, állítást egy adott jelenségről. Az intuitív felismerésben azonnali megértés és értékítélet alakul ki, anélkül, hogy összekapcsoló, logikai magyarázatokra lenne szükség. A belső impulzusok nem racionális elemzés eredményeként jönnek létre, hanem a korábbi tapasztalatok, emlékek és érzelmi mintázatok spontán aktiválódásából, és szubjektív meggyőződésből származnak. Az intuíción megelőzi a tudatos gondolkodást, és előzetes narratíva nélkül ad válaszokat, amelyet a racionális logika nem tud megragadni.

De mi a helyzet a természettel kapcsolatos impulzusokkal? Az emberiség feltehetően érzéki és érzelmi vonzalmat táplál a természet iránt, amelyet a 'biofilia' elmélete hangsúlyoz. Az Edward O. Wilson biológus által kifejtett gondolat szerint, az emberek ösztönös, veleszületett hajlama az élet más formáihoz való kapcsolódásra való késztetés, amely abszolút biológiai eredetű, és nem kulturális konstrukció (Wilson 1986). A természeti elemekkel való kapcsolat az emberi psziché mélyrétegeiben gyökerezik, amely a létezés egységes, összhangra törekvő mélységét is kifejezi. Glenn Albrecht, ausztrál ökofilozófus állítja, hogy az antropocén földtörténeti korszakból a jövőben a 'szimbiocénbe' lépünk majd át – kölcsönös egymásrautaltságban élve a természettel –, amelynek pszichológiai alapja pontosan a velünk született 'biofil' jellemvonásunk és annak érezhető felerősödése (Albrecht 2019).

A természetben megélt érzelmi valóság finoman sugallja a világban elfoglalt szerepünket, ha maga az érzet, nem is bír ilyen mértékű definiáltsággal. Ez az irracionális – szinte metafizikai – kötődés egyszerre foglalja magában tehát az érzelmi, morális, esztétikai dimenziókat. Mircea Eliade szerint az a világszemlélet, amelyben az ember szentnek értelmez bizonyos dolgokat és aktusokat, a létezés magasabb szintje. A szentség nem feltétlenül kötődik valláshoz, hanem megnyilatkozhat – tárgyban, helyzetekben, relációkban – hierophániákban. Ezek az akár hétköznapi, Eliade szóhasználatában 'egészen más' természetű dolgok lehetővé teszik azt, hogy a szentséget mindenben felismerjük, amelyet a vallástörténész vallási élménynek nevez: „...*azon emberek számára, akiknek vallási élményük van, az egész természet kozmikus szentségként nyilvánulhat meg. Ilyenkor a kozmosz egésze hierophániává válik.*” (Eliade 1987: 8)

Az érzékek szerepe

A természettudományos gondolkodás nem a közvetlen tapasztalatra épít, hanem az észlelet analízisére, törvényszerűségeinek feltárására. A kényszeres racionalizáló mechanizmus viszont megakadályozza annak tényleges tapasztalattá alakulását a pillanatban. Ahogyan szemlélem a fák levelei között átsűrődő napsugarakat, nem tudok csupán elmerülni annak szépségében, hanem azon kezdek el gondolkodni, hogy milyen érdekes a fény kettős természete, amelytől ezáltal le is választom 'magamat' – és tárgyiasítom 'azt', mint annak megfigyelője. Én-Az viszony, nem pedig a buberi értelemben ismert Én-Te reláció.

Az érzékek szerepének alulreprezentáltsága szintén a karteziánus látásmód elterjedésével vette kezdetét, mely által a tudatunkra testetlen valóságként, a testünkre pedig hierarchikusan, alárendelt valóságként tekintünk, pusztán materiális szinten. Ezáltal az egyén világra és önmagára vonatkozó nézete is hierarchikus marad, erősítve az individuum szerepét a kollektívával, a mesterségest a természetessel szemben. A modern ember alkalmazkodásra való képessége a testi és lelki világok között így szükségszerűen önképzavarba torkollik, és a test mintegy eszközzé válik (Lányi 2010). Az életet ugyanakkor nem racionális gondolataink, hanem valós, átélt tapasztalataink alkotják. Erre az ellentmondásra reflektál többek között, a mára oly népszerűvé vált 'szómaesztétika' (Shusterman 2008, 2012).

A testet és a tudatot próbáljuk meg egységesen, egymástól elválaszthatatlan létezőként értelmezni, mint élő-tapasztaló test. Az Edmund Husserl, majd később Merleau-Ponty által megfogalmazott fenomenológia ezt a gondolatot fejti ki; az érzékszervi tapasztalatok a valóság megértésében kulcsfontosságú szerepet játszanak, mi több, a test a fő közvetítő membrán az érzékelés folyamatában. A megértés legfőbb célja a tudat absztrakciójának ellenében az emberi önmegértés megőrzése és folyamatos fenntartása. A cél nem az idegen világokkal való találkozás és ütköztetés, hanem pontosan a bennünk lévő másikkal való együttérzés (Merleau-Ponty 2020). Merleau-Ponty megerősíti és aláhúzza az állítást: a test az észlelés és tapasztalás valódi alanya, filozófiájában a test és tudat szorosan összekapcsolódnak, így az érzéki tapasztalatok elengedhetetlenek ahhoz, hogy megértsük a világot. A külső környezet és a szubjektum között a test közvetít, a test a kapcsolat lehetősége és fenntartója is.

A testi érzékelés maga a befogadás és a spontán reakció, amely egy mélyen beágyazott és magas

szintű öntudatlan és ösztönös feltalálóképességet sejtet. Talán, ha e képesség természetéhez fűződő viszonyait vizsgálánk, közelebb kerülnénk a 'környezetünkhöz' is, hiszen együtt igazodunk ehhez a világhoz. Honnan ered ez az ösztön, miben viselkedünk hasonlóan a természet működéséhez? A verbális tudattól függetlenül alakul ki ez a tájékozódás és érzékenység, akárcsak az állatoknál vagy növényeknél. Lehetséges-e újratanulni ezt az érzékiséget és elsajátítani az egységes dinamikus kölcsönhatásban való szemléletet, ahogy David Abram öko-filozófus ír róla? „Az általam észlelt dolgokban összekapcsolódnak érzékeim, pontosabban minden észlelt dolog koherens módon összefogja érzékeimet. Magát a dolgot éppen emiatt tapasztalhatom meg az erők középpontjaként, mint egy új élmény magját, a Másikat.” (Abram 2022: 75)

Az észlelő és az észlelt közti viszony, a fizikai valóság az, amely közvetít, és kölcsönhatásba léptet. A végtelen, de felszínes érzéki ismétlések által stimulált világában nem csoda, hogy nem ismerjük fel könnyedén a test-szubjektum organikus eredetét és képességét, azt a részvételi formát, amellyel szólásra bírhatjuk az addig számunkra csendben lévő bioszférát, és az anyagi világot. A test és a természet közötti összefonódottság nem csupán biológiai, hanem filozófiai és fenomenológiai aspektusokat is magában foglal, hiszen az emberi test folyamatosan kölcsönhatásban van környezetével. Az ünnepi időben történő interkorporális létállapot – a testek közötti, egymásra visszaható kölcsönös kapcsolat – vizsgálata nem csak a közösségi összefonódásra irányítja rá a figyelmet, hanem arra is, hogy miként válhat a test, kiterjedt közvetítő közegként a természet részévé – fenntarthatóvá.

Van-e lehetőségünk és egyáltalán időnk visszafordítani a pusztítást és fenntarthatóvá tenni a létezést? Talán akkor, ha végre felismerjük, hogy „emberi értelmünk gyökere és rejtett hordozója épp-hogy a minket körülvevő nem emberi formák sokaságához fűződő elfeledett kapcsolatunk.” (Abram 2022: 63)

Záró gondolatok

Mi indokolja tehát a tapasztalás, a megismerés és az értelemalkotás irracionális aspektusainak újragondolását a természettől való szélsőséges eltávolodásunk fényében? Az antropocentrikus felfogás dominanciáján való túllépés, a másik létezőbe való 'beleérzés' képessége, a világ egységesebb szemlélete, ezáltal egy alázatosabb, közös részvételen

alapuló létforma. A túlzott racionalitást és absztrakciót a megismerés vágyán kívül a félelem is vezérli, hiszen kiszámíthatóvá teszi a létezésünket fenyegető külső valóságot – így a 'biztonságos' rend újraértelmezése félelmetesnek tűnhet. Az Eliade-féle 'világra való nyitottság' talán éppen ezt jelenti, az emberi kontroll elengedését, amely a létezésbe vetett bizalmon alapul. Irracionálisnak számító tudatformáinknak, és a megismerés testi aspektusának újbóli érvényesítésével nem csupán elismerjük saját racionális korlátozottságunkat, de ezáltal egy újfajta megismerés lehetőségéhez jutunk. A tudat felszabadítása, aktivitása és a tapasztalatok valóságos megélése elvezethet a megismeréshez (Hauschka 2005). A fenntartható 'irracionális' tudatformák az embert nem leválasztják, hanem újra összekapcsolhatják a valósággal. A szubjektum képes arra, hogy a közömbösség helyett nem a külvilágban, hanem saját belső világában újraértelmezze a valóságot, a természetet, amely nem antropomorf. Amennyiben ezt megteszi, szellemi lényként maga is kilép antropomorf létéből, és immáron a végtelenhez való viszonyában jelenik meg – tanácsolja nekünk Tamás Gáspár Miklós (Tamás 2022).

Jegyzet:

Szeretnénk köszönetet mondani Kapitány Ágnes és Gábor témavezetőimnek, a kézirat szövegének észrevételezéséért és korrigálásáért, valamint a doktori kutatásom folyamatos és alapos gondozásáért.

Felhasznált irodalom:

- Abram, David 2022 *Az érzékek igézete. Észlelés és nyelv egy több mint emberi világban*. Polaris Kiadó, Budapest.
- Albrecht, Glenn Anthony 2019 *Earth Emotions. New Words for a New World*. Cornell University Press, Ithaca.
- Bronowski, Jacob 1986 *A természet logikája*. Európa Kiadó, Budapest.
- Eliade, Mircea 1987 *A szent és profán. A vallási lényegről*. Európa Kiadó, Budapest.
- Fisher, Mark 2021 *Kapitalista realizmus. Nincs alternatíva?*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Geertz, Clifford 2001 *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások. Második, javított kiadás*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Hauschka, Rudolf 2005 *Szubsztanciálatlan. Natura*. Kiadó, Budapest.

- Horn András 2018 *Mitikus gondolkodás és irodalom. Irodalmi modalitás*. Reciti, Budapest.
- Huizinga, Johan 2022 *Őszi Középkor*. Helikon, Budapest.
- Hylland Eriksen, Thomas 2006 *Kis helyek- nagy témák. Bevezetés a szociálintropológiába*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Jung, Carl Gustav 2011 *Az archetipusok és a kollektív tudattalan*. Scolar Kiadó, Budapest.
- Jung, Carl Gustav 2000 *Bevezetés a tudattalan pszichológiájába*. Európa Kiadó, Budapest.
- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor 2012 A modern mitológiák elemzésének kérdései. *Replika*, (80.) 3: 9-27.
- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor 2020 Archaisztikus tudatformák továbbélése. *Kultúra és Közösség*, (IV.XI.) II: 117-127.
- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor 2021 Bevezetés. In Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor *A szimbolizáció. (Hogyan cselekszünk szimbólumokkal?)*. Ventus Commerce, Budapest. 11-27.
- Lányi András 2010 Miért fenntarthatatlan, ami fenntartható?. In Lányi András – Farkas Gabriella szerk. *Miért fenntarthatatlan, ami fenntartható*. L'Harmattan Kiadó, Budapest. 12-62.
- Lányi András 2010 *Az ember fáj a földnek*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Lévi-Strauss, Claude 1968 *The Savage Mind*. Weidenfeld & Nicolson, London.
- Merleau-Ponty, Maurice 2020 *A látható és a láthatatlan*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Shusterman, Richard 2008 *Body Consciousness. A Philosophy of Mindfulness and Somaesthetics*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Shusterman, Richard 2012 *Thinking Through the Body: Essays in Somaesthetics*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Támás Gáspár Miklós 2022 Öt tanács a hazának. (2025. 01. 10-i letöltés, MÉRCE, <https://merce.hu/2022/12/26/tgm-ot-tanacs-a-hazanak/>)
- Wilson, Edward Osborne 1986 *Biophilia. The human bond with other species*. Harvard University Press, Cambridge.



A HELYI IDENTITÁS SZEREPE A FENNTARTHATÓSÁGBAN¹

A fenntarthatóság, mint kívánatos állapot elérése a székelyföldi fiatal felnőttek helyi identitásának vizsgálatában

DOI 10.35402/kek.2025.1.6

Absztrakt:

A fenntartható fejlődés „kielégíti a jelen szükségleteit anélkül, hogy csökkentené a jövő generációk képességét, hogy kielégítsék a saját szükségleteiket” (ENSZ 1987-es Brundtland-jelentés). Amennyiben a fenti meghatározás a környezeti és gazdasági erőforrásokra érvényes, akkor vonatkoznia kell a helyi identitás fenntartására is. A hely egyedi jegyeinek felismerése és megőrzése olyan örökség, amely a hely adottságaihoz viszonyítva fokozza az egyén fejlődését és fontos mérföldkő a jövő nemzedéke számára a közösség történelmének és hagyományainak megismerésében, különösen most, amikor a migráció, a mobilitás és a virtualizáció világát éljük a kapcsolataink során. A tanulmányban a fenntarthatóságban szerepet játszó helyi identitás kerül bemutatásra a 18-35 év közötti székelyföldi fiatal felnőttekkel készült kvalitatív kutatás eredményeit felhasználva.

Kulcsszavak: helyi identitás, fenntarthatóság, kívánatos állapot, székely

Abstract:

Recognizing and preserving the unique features of the place is a heritage that enhances the development of the individual in relation to the features of the place and is an important milestone for the future generation in learning about the history and traditions of the community, especially now when we live in the world of migration, mobility and virtualization in our relationships. In the study, the local identity that plays a role in sustainability is presented using the results of the qualitative research conducted with young adults in Székelyföld between the ages of 18-35.

Keywords: local identity, sustainability, desirable state, székely

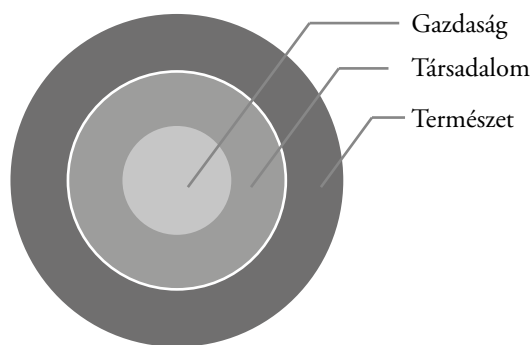
A globalizált világ globális mértékű változásokat – a népesség létszámának és fogyasztásának

növekedése, valamint a gazdasági tevékenységek fokozása mint legfőbb ok – eredményez, amely meghatározó befolyással van a Föld működésére, ebből következően az élővilág és az emberiség jövőjére egyaránt. A fenntartható fejlődés fogalma először 1972-ben jelent meg az ENSZ által Stockholmban szervezett Emberi környezetről szóló konferencián. A globális mértékű változásokat és környezeti problémákat felismerve 1972-ben a Meadows-jelentés (A növekedés határai/The Limits to Growth), majd 1987-ben a Brundtland-jelentés (Közös jövőnk/Our Common Future) részletesen elemezte a globális krízist. Az Európai Unió 1992-től stratégiai feladatnak tekinti a fenntartható fejlődés megvalósítását.

A fenntarthatóságot elérendő kívánatos állapotként azonosíthatjuk, a fenntartható fejlődést pedig egy olyan folyamatnak, amely azokat a stratégiákat és lépéseket tartalmazza, amelyek a kívánatos állapot eléréséhez vezetnek. „A fenntarthatóság a jövőről való gondolkodást meghatározó paradigma, amelyben a környezettel, a társadalommal és a gazdasággal kapcsolatos megfontolások egyensúlyban vannak egymással a fejlődés és egy magasabb életszínvonal elérésére való törekvés során. Ez a három szféra – társadalom, környezet és gazdaság – szorosan összefonódik. Például, egy gazdag társadalomnak egészséges környezetre van szüksége ahhoz, hogy polgárai számára élelmezert, erőforrásokat, tiszta ivóvizet és levegőt tudjon biztosítani.” (Darvay – Nemcsók – Ferenczy 2016:90)

A fenntartható fejlődésnek oly módon kell alapulnia a környezet (a természet) és a társadalom alapját képező rendszerek fenntarthatóságán, hogy ne álljon a gazdasági fejlődés és a társadalmi egyenlőség útjába. A fenntartható fejlődést tehát a következő dimenziók mentén vizsgálhatjuk: gazdaság, társadalom és környezet(védelem). Mindezek a dimenziók egymással szorosan összefüggnek és egymást erősítik, egymásba vannak ágyazódva. E tekintetben a gazdasági fejlődést a társadalom alrendszerének, a társadalmi fejlődést pedig a környezet alrendszerének tekinthetjük. (1. ábra)

¹ A tanulmány a Dunaújvárosi Egyetemen 2023. november 6-án megrendezett Tudományos Hét konferencián megtartott prezentáció bővített, átdolgozott változata.

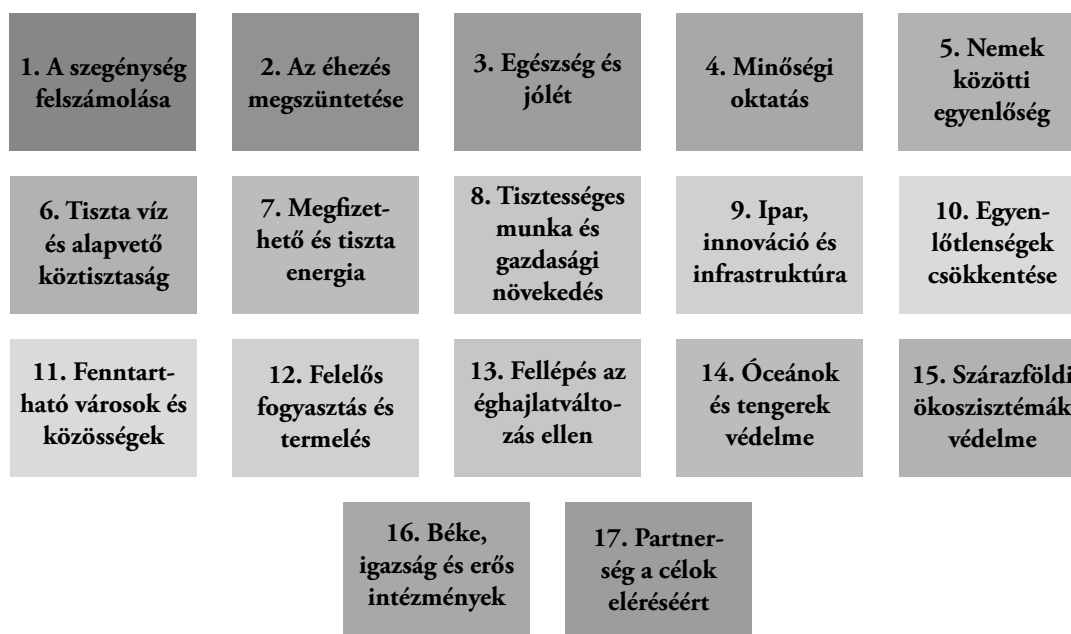


1. ábra: A fenntarthatóság három eleme – a kortárs felfogás szerint²

A környezet fenntarthatósága a legjelentősebb, hiszen ez határozza meg a társadalmat és ezen keresztül a gazdaságot. A fenntartható társadalom feladata, hogy a természeti erőforrásokat védve, a gazdaságban előforduló összes tevékenység felett ellenőrzést gyakoroljon. Ahhoz, hogy a társadalom teljesíteni tudja ezen feladatát, szükséges, sőt elengedhetetlen, hogy teljes mértékben magáénak érezze a környezetét, amelynek fenntarthatóságáért cselekszik. Feltételezésem szerint a helyi – a helyhez, a szűkebb környezethez fűződő – identitás erősítése nagyban hozzájárul a

fenntartható társadalom működéséhez. A fenntarthatóság mint kívánatos állapot elérése érdekében különböző fejlődési célok, stratégiák kerültek kidolgozásra, amelyek segítenek a fenntartható fejlődés folyamatában. Az ENSZ fenntartható fejlődési céljai között 17 cél és 169 hozzá kapcsolódó célkitűzés szerepel (2. ábra).

A kívánatos állapot elérése hosszú távú, globális folyamat, stratégiai megteremtésének vannak „a globális mellett értelmezhető (...) nagyregionális (pl. Európai Unió), nemzeti és helyi, kisregionális szintjei is. A megvalósításban sajátos feladatai vannak a nemzetközi szervezeteknek, a kormányoknak, önkormányzatoknak, a vállalatoknak, a háztartásoknak, és minden egyes embernek. (...) A fenntarthatóság céljainak megvalósításában komoly szerepe van a helyi (lokális), kisregionális szintnek. Ezt felismerve jut érvényre az Európai Unióban a szubszidiaritás elve”. (Szlávik 2005a) A globalizált világot állandó átalakulások, bizonytalanságok és esetlegességek jellemzik, megváltoznak vagy megszűnnek az egyén cselekvésének vonatkoztatási pontjai, amelynek következtében felértékelődnek olyan társadalmi intézmények szerepei, amelyek támpontot nyújthatnak az egyén számára. Ilyen



2. ábra: A fenntartható fejlődés céljai (SDG – Sustainable Development Goals)³

² A fenntartható fejlődés fogalma, <https://eionet.kormany.hu/a-fenntarthato-fejlodes-fogalma> [letöltés dátuma: 2023.11.10.]

³ European Commission, Eurostat, <https://ec.europa.eu/eurostat/web/sdi/overview> [letöltés dátuma: 2023.11.10.]

társadalmi intézmény többek között a vallás, a helyi közösség és a lokalitás (település, táj, régió és kultúrája). A lokalitások szerepének megerősödése a helyi értékek és a helyi érdekek felismerésével és azok megóvásával kezdődik, ahol a folyamat elindító olyan egyének, illetve közösségek, amelyek felismerik lakóhelyük sajátosságait, hagyományait és értékeit. (Petrás 2005)

A fenntarthatóságra, valamint a fenntartható fogyasztásra való ösztönzés ezért függ a helyi identitás elemeitől és azok erősségétől. Tim Jackson 2005-ös „A fenntartható fogyasztás ösztönzése” (Motivating sustainable consumption) című kutatásában Gardner és Stern (1996) kategorizálását felhasználva nyújt áttekintést azokról a megoldásokról, módszerekről, amelyeket a fenntartható fogyasztás ösztönzése érdekében lehet használni. A négy módszer a következő (Jackson szerint a kormányok többnyire az első kettőt, illetve azok kombinációját használják):

1. állami szabályozók és ösztönzők;
2. az attitűd változtatására irányuló oktatási célú programok;
3. helyi közösségi mozgalmak;
4. erkölcsi, vallási és etikai megközelítések.

A közösségi kézben lévő lehetőségeknek – jellemzően a 3-4. módszer – több olyan feltétele is van, amelyek nélkülözhetetlenek a sikeres beavatkozásokhoz. Egyrészt szükséges, hogy legyen egy olyan jól behatárolt, szorosan együttműködő közösség, aminek érdeke a helyi erőforrások védelme és megőrzése. Másrészt fontos, hogy az erőforrásokban bekövetkezett változások jól monitorozhatóak legyenek, és a felsőbb hatalmi/igazgatási rendszerek is elfogadják a közösségek kontrollfunkcióit. Végül pedig a közösségeknek megfelelő szabályok szerint kell működniük, amelyek kidolgozása és módosítása mindenképpen részvételi folyamat eredménye kell legyen. A közösségi megoldások rendkívüli előnye az is, hogy a csoportnormák a közösség tagjainak közös jelentéstartalmaivá válnak, és így hozzájárulnak a társadalmi jóllét kialakulásához is, nemcsak az erőforrások védelmén, hanem a bizalom, az együttműködés és a (csoport)kohézió kifejlődésén keresztül is.

A tanulmányban a továbbiakban a társadalom rendszerének egy kis szelete – a helyi identitás meghatározó szerepére a fenntarthatóságban – kerül bemutatásra, támaszkodva a kutatásban résztvevő interjúalanyok véleményére, attitűdjeire.

Helyi identitás

Az egyén vagy egy közösség önazonosságának megismeréséhez hozzásegít az identitás fogalmának vizsgálata, amely képes leírni azokat a faktorokat, melyek által az egyén vagy a közösség maga megnyilvánul. Az identitás típusú sajátos felkészültség tudásait, attitűdjeit három szakaszban (Csepeli 1992) tanulja meg az ágens (egyén vagy csoport), ez a közösségbe való beilleszkedést szolgálja azáltal, hogy internalizálja azokat a szabályokat, regulátorokat és kódokat, amelyek mentén konstituálódnak az adott közösség intézményei. Az identitás mint problémamegoldó felkészültség részét képezi – hogy csak a legfontosabbakat említsük – a nyelv, a kultúra, a vallás, a környezethez való adaptáció, a gazdaság és a lokalitás. Ahhoz, hogy empirikusan kutatható legyen egy közösség helyhez fűződő identitása, szükség van az identitás, valamint a lokalitás fogalmának definiálására.

A posztmodern elméletek szerint az identitás folyamatosan változó és alakuló tulajdonság, amely sokkal inkább tekinthető társadalmi eredőjűnek, mintsem biológiai képződménynek: az egyén az identitását szociális és kulturális tevékenységeken keresztül alakítja. Az identitás sajátossága továbbá, hogy egyazon időben több dimenziója is lehet (kollektív identitás, kettős identitás stb.), vagyis túlnyomó mértékben kultúrafüggő az, hogy mi által választja meg az egyén, hogy mi az a társadalmi csoport vagy hely, amellyel – akár csak időlegesen is – azonosulni tud.

Castells szerint a kollektív identitások megerősödése az egyének számára a kulturális egyediség fenntartásának, valamint a saját élettér felett fenntartott hatalom gyakorlásának igényét hordozzák magukban. (Castells 2006) A globalizált világban, amely a nemzeti identitás jelentőségének gyengülését hozza magával, egy olyan fajta ellenreakció indul el, amelyben a helyi identitás megerősödésével a kisebb területi léptékű azonosulás lesz jellemző. (Kelly 2009; Erikson 1970) Pippa végzett vizsgálatokat annak bemutatására, hogy az identitás melyik típusa jellemző leginkább az egyénre. Legfőbb következtetésként megállapította, hogy a globalizációval szemben a nemzetállamok csekély mértékben tudják megőrizni identitásalkotó erejüket, legjobb esetben nem erősödik tovább a kozmopolita azonosulás. A Castells által idézett kutatás szerint a válaszadók mintegy 38%-a a nemzetet, 15%-a a kontinenst vagy a világot és 47%-a pedig a régiót vagy a helyet tekintette identitása elsődleges forrásának.

Mindebből következik, hogy az egyéni önazonosság esetében a kisebb területi egységekhez köthető identitások kerülnek előtérbe. (Pippa, idézi Castells 2006)

A helyi szintű fenntarthatósági törekvések Szlávik szerint nagyon szilárd alapokon állnak, amelyet a 21. században az otthonlét igénye adja. (Szlávik 2005b) Az otthon fogalmát az egyén helyi közösségbe való szerves beágyazódására vonatkoztatja (identitás-rétegek), amelyben az identitás társadalmi és kulturális sajátosságokkal rendelkezik és tájegységekhez, történelmi nagyrégiókhoz kapcsolhatóak (ld. Székelyföld). A társadalom működésének alapfeltétele az, hogy a tér felett hatalommal bírjon, képes legyen azt alakítani, formálni, ezáltal érezzük a teret sajátunknak, amelyhez erős érzelmek kötnek. (Tóth 2001) Bugovics szerint azoknak a személyeknek erősebb az identitása, akik képesek befolyásolni a helyi folyamatok alakulását (Bugovics 2007).

A helyi identitás kialakításában a helyi lakosságának meghatározó szerepe van, hiszen őket tekinthetjük befolyásoló szereplőknek. A helyhez fűződő identitáshoz többféle területi identitást is lehet kötni, amely sokszor eredményez konfliktusos szituációt, amikor több eltérő identitású csoport kényszerül osztozni a „helyen” (ld. székelyek és románok egyazon településen). Tekintsük át mindezt a székelyek szemszögéből (ezzel át is tértünk a kutatás konkrét helyszínére)! A helyi identitás erősítése társadalmi folyamat, amelynek egyik eszköze a szimbolikus térfoglalás. Székelyföldön különböző események által – Világítsuk körbe Székelyföld határait!, Lovagoljunk körbe Székelyföld határait!, Székelyek Nagy Menetelése – olyan helyeket jelölnek meg maguknak, amelyekkel érzelmileg azonosulni tudnak. A „hely” kitűzésével, újrajelölésével, az örökség „helyen” való megteremtésével, megőrzésével, az *önmuzealizációval*, a *virtuális haza* megteremtésével lehetőségük nyílik a székely önazonosság megszilárdítására. Ez a térfoglalás az elnyomásból ébredő közösség akciója. „Ami a szintéren előfordul, maga is alakítójává lesz a szintérnek.” (Domschitz – Hamp 2007:102), ahogy a prezentáló és a spektátor egyaránt alakítja a színteret aktivitásával vagy inaktivitásával.

A kutatás terepét sajátos régióként értelmezhetjük, amelyen belül feltételezésem szerint a helyi identitás szerepe meghatározó a fenntarthatóság biztosításának területén. A régió fogalmát Bourdieu meghatározása szerint értem, aki a régiót nem elsősorban földrajzi definíciók szerint értelmezte,

hanem dinamikus társadalmi jelenségként/kategóriaként, amely szimbolikus jelleggel beépül az emberek tudatába (Bourdieu 1985). Így képes a vizsgált célcsoport az anderson-i elképzelt közösséget megteremteni, fenntartani és egyben erősíteni a hozzá fűződő identitást. Az objektív tulajdonságok, mint a közös eredet, a terület, a nyelv stb. mellett a szubjektív tulajdonságok is mint pl. az összetartozás érzése alakítják a helyhez fűződő identitást. A területi struktúra kialakítása, vagyis magának a régióknak az azonosíthatósága, mint területi egység (kognitív szint (a)) nélkülözhetetlen a régió önálló területi-társadalmi entitásként való létrehozásának folyamatában, amelyhez szükséges a határvonalak (nem szükségszerűen közigazgatási!) kijelölése, megkonstruálása, ezáltal behatárolva a régióhoz tartozók körét és megkonstruálva a „mi” és „ők” nyelvi kategóriáit. A régióra jellemző szimbólumrendszer kialakítása, a közös történelmi és földrajzi vonás az egységet, az összetartozást szimbolizálja (pl. elnevezés – Székelyföld, székely; rendezvények – megyei napok helyett Székelyföld Napok stb.) és segíti a közös imázs létrehozását. További fontos szempont a tényleges társadalmi és kulturális együttműködések, akciók, események rendszere, vagyis maga az intézményesítés. A formális intézmények, kapcsolatok és együttműködések a régió belső kohéziójának létrejöttében játszanak kulcsfontosságú szerepet, a szimbólumrendszer és a funkcionális tevékenységek pedig jelentős mértékben hozzájárulnak a regionális identitás kialakításában, fenntartásában és erősítésében (affektív szint (b)). Így válik a régió fizikai térből „igazi” régióvá azáltal, hogy az ott élők megtöltik tartalommal és a régió az ott élők szociális identitásának szerves részévé válik (konatív szint (c)) (Blotevogel et al. 1989; Hegyi 2007).

Tehát a közösség kultúrája, a közös múltja és jelene olyan értelmezési keretet ad, amely alapján kialakulhat az anderson-i elképzelt közösség és az iránta való kötődés. Szimbolikusan létező közösség tagjának lenni – pl. egy nemzethez tartozni – a legtöbb egyén számára nem választás kérdése, mert beleszületik – és ezzel a közösséghez való tartozás is legitim.

A közösség szimbolikusan birtokba veszi a helyet, a birtoklás legfontosabb jelei pedig

- a. a (nemzeti) jelképek használata;
- b. a szimbolikus súlyú közéleti beszéd (hely, időpont, sorrend, hangnem, téma stb.);
- c. középületek birtoklása;
- d. templomépítés, új építkezések beindítása és azok megszentelése;

- e. iskolák, utcák, terek átnevezése;
- f. köztéri emlékművek (vissza)állítás;
- g. etnikai elemek díszítőelemként való megjelenése nyilvános térben;
- h. szimbolikus súllyal felruházott közösségi rendezvények (Bodó – Bíró 2000:14).

Napjainkban a vidékfejlesztés kapcsán megvalósuló emlékmű restaurálás és a hagyományokat újjáéleszteni kívánt események is a szimbolikus térfoglaláshoz kapcsolhatók, a régi emlékhelyek „újiból felfedezése”, új emlékhelyek, események létrehozása a jellemző (pl. a Gordon-tetőn állított Krisztus ki-látó). Előzire kiváló példa a madéfalvi veszedelem Siculicidium-emlékműve, a nyergestetői emlékmű vagy akár az „ezeréves határ”. A 2004-ben megalkotott székely zászló kulcsszimbólummá válása jól látható kifejezési módja a szimbolikus térfoglalásnak, hiszen képes megjeleníteni az elképzelt közösséghez való tartozást, a csoportidentitást, az önazonosságot és nem utolsósorban a helyhez fűződő érzelmi-racionális viszonyulásokat egyaránt.

A nagyrészt rurális környezetben élő székelység ősi struktúrái és szokásai, mint a közbirtokosság vagy a székiség egy archaikus közösségi tulajdon, illetve közigazgatási forma. Lényegét tekintve egy olyan közösség szerveződési formája, amit Tönnies Gemeinschaftként ír le. (Tönnies 1983)

Nemzeti, társadalmi, közösségi és helyi identitás-elméletekre támaszkodva joggal feltételezhetjük, hogy azok az egyének, akiknek identitása legalább részben a lakóhelyükön alapul, nagyobb valószínűséggel fognak olyan magatartást tanúsítani, amely a környezet megóvására, a helyi értékek megőrzésére és továbbadására irányul. Ennek a hipotézisnek a tesztelésére a vizsgált célcsoport identitásának vizsgálatát, azon belül is az etnikai kultúra objektumainak felmérését végeztük el. A magatartási szándékot a lokalizált identitás erősíti akár szomszédság alapú, akár regionális alapú.

Kutatásmódszertani alapvetés

Jelen tanulmány másodelemzéseként egy nagyobb kutatás részeredményeit mutatja be, bár tájékoztató jelleggel érinti a korábbi kutatás néhány eredményét, ám a fókuszban a mintában szereplő székelyföldi 18-35 év közötti fiatalok fenntarthatósággal kapcsolatos megnyilvánulásai állnak a helyi identitás, a gazdaság és a közösség függvényében. A kutatás során keresztmetszeti vizsgálattal került elemzésre a fenntarthatóság és a helyi identitás között

megjelenő párhuzam és kölcsönösség. Az eredmények kvalitatív kutatási módszer segítségével jöttek létre. A helyi identitás elemzésére fókuszcsoporthoz interjúk készültek⁴ abból a megfontolásból, hogy az egyéni elbeszélések mellett a fókuszcsoporthoz interjú résztvevőinek van valamilyen közös, korábbi emlékü, amely összekapcsolja őket, részesei voltak valamilyen konkrét szituációnak (Merton et al. 1956) és ez interakciókra ösztönzi őket: jelen esetben ez a születési hely, a közös nyelv és kultúra.

A kutatás célcsoportja Székelyföld (Hargita, Kovászna és Maros megye) területén élő magyar anyanyelvű, 18-35 év közötti fiatal felnőttek. Az eltérő korcsoportokhoz eltérő felkészültségek (hiedelmek, emlékek, attitűdök, szerepek) társulnak és emiatt az identitásról alkotott nézeteik, véleményeik is eltérést mutatnak⁵: a helyhez fűződő spontán identitás a serdülőkorra alakul ki, amikor az egyének azonosulnak a látott és a képzett alakult térelemekkel, felnőttkorban pedig már tudatosan hozzák összhangba az egyéni identitásukat a helyhez fűződő csoportidentitással.

A kutatás során nyolc fókuszcsoporthoz interjú került megszervezésre, amely többek között a megyék közötti életmódbeli eltéréseket, a város és falu eltérő viszonyát, az életkor és az iskolai végzettség/foglalkozás közötti párhuzamokat igyekszik kimutatni. A csoportrésztvevők (összesen 38 fő) összetétele az alábbiak szerint alakult. (ld. 3. ábra)

Tekintettel a társadalomtudományok területén végzett számos ifjúságkutatásra, célravezetőnek tartottuk fiatal felnőttek célcsoportjában vizsgálni az ifjúság kulturális magatartásában és rétegződésében bekövetkezett változásokat, valamint a paradigma-váltást. Az ifjúság kapcsolata a fenntartható fejlődéssel kiemelt területnek számít, a helyi identitáshoz fűződő viszonyuk és jövőképük pedig olyan adatokkal szolgál, amelyből levonható következtetéseket tehetünk a fenntarthatóság vonatkozásában.

⁴ A kutatás 2013-ban kezdődött, 8 fókuszcsoporthoz interjú (7 helyszíni és egy online), 2013 és 2016 között: Marosvásárhely, Sepsiszentgyörgy, Gyergyószentmiklós, Csíkfalva, Székelyudvarhely, Csíkszereda) azzal a céllal, hogy felmérje a 18-35 év közötti székelyföldi fiatal felnőttek nemzeti identitásával kapcsolatos véleményeiket, attitűdjeiket. A kapott eredmények releváns részét képezik jelen dolgozat témájának, ezért elengedhetetlen azok egy részének – a jelenlegi téma szempontjából való – bemutatása.

⁵ Ld. https://phd.lib.uni-corvinus.hu/1200/1/Andras_Hanga_dhu.pdf

Lakóhely	Életkor
16 fő Hargita megye	18-21 év között 12 fő
11 fő Kovászna megye	22-24 év között 15 fő
9 fő Maros megye	25-30 év között 8 fő
2 fő Szatmár megye	31-35 év között 3 fő
Lakóhely (településszint)	Foglalkozás
23 fő város	25 fő egyetemi hallgató
15 fő falu	7 fő alkalmazott
Nem	2 fő tanuló
25 fő nő	2 fő munkanélküli
13 fő férfi	1 fő vállalkozó
	1 fő középvezető

3. ábra: A fókuszcsoporthoz tartozó résztvevők összetétele (forrás: saját szerkesztés)

Kutatási eredmények: Hagyományörzés és örökségesítés, mint az identitásformálás eszközei

Az erkölcsi normák és értékek, az egyének közötti kapcsolatok és a bizalom, valamint az egyének alkotta szerveződések, intézmények, továbbá a kulturális tevékenységek és a kulturális örökség alkotják a helyi társadalmi erőforrásait. Az Új Athéni Karta (1998) szerint a hely (települések) legnagyobb problémája a kohézió hiánya – az épített környezet karaktereinek folytonossága megszakad, ez pedig a helyi identitásban sérüléseket okoz. A helyi identitás azonban fontos eleme a fenntarthatóságnak, hiszen ez biztosítja a helyi kulturális és épített örökség (önkéntes) védelmét, valamint kijelöli a fejlődés lehetséges irányait. A közös történelem, a közös hagyományok, a közös örökség, valamint az ezek továbbadásáért és a társadalom többi tagjáért, továbbá a jövő nemzedékéért érzett felelősség összetartó erőt képvisel, és alkalmakat teremt az együttműködésre, az összetartozás érzésének megélésére, az azonosságtudat erősítésére, továbbá jelentős szerepet tölt be a tudás megalapozásában, fejlesztésében, valamint a felzárkóztatásban is.

A fókuszcsoporthoz tartozó interjúkból kiderül, hogy a hagyományörzés fontos a székelyföldi fiatalok számára. Úgy tartják, hogy a hagyományok ápolása hovatartozásuk egyik alapfeladata, büszkéek arra, hogy ismerik, gondozzák és művelik a hagyományaikat – legyen szó himnuszról, ünnepekről, disznóvágásról, népviseletről:

„Mert itt nőttem fel a székely hagyományok, ízek, zenék és felfogás körében”. (26 éves nő, Csíkszereda)

„Azt mondják, nyelvében él a nemzet. Magyar az anyanyelvem, magyarnak tartom magam. Mindkét ágról katolikus a család, a magyar (nyugati keresztény) szokásokat és hagyományokat tartjuk a családban.” (30 éves férfi, Kápolnásfalu)

„Székelynek születtem és a székely hagyományokat őrzöm.” (24 éves nő, Torja)

A rurális környezetben egy tömbben élő közösség számára a tradíció megmaradásuk egyik alappillére, legyen szó akár egyházi ünnepekről, helyi szokásokról vagy akár a népművészetről. A hagyomány és a tradíciók átadása-átvétele az örökségesítés folyamatával válik intézményesített formává. S bár a fiatalok egy része – ahogy az általam készített fókuszcsoporthoz tartozó interjúkból is kiderül – nem tartja megfelelőnek a „harisnyában feszt kaszálunk” hagyományos életmód közvetítését a turisták számára, mégis a hagyományok tisztelete fontos a számukra. Megfigyelhetők ugyanakkor újfajta, kitalált hagyományok, amik „lényegében formalizációs és ritualizációs folyamatok, amelyeket a múlta való utalás jellemez” (Hobsbawm – Turner 1983:4), gondoljunk csak a kék-arany székely zászlóra, a Jújúmadárra vagy a Rekkencsre⁶.

⁶ Ld. részletesen a Jújúmadár és a Rekkencs leírását: <https://eloszekelyfold.wordpress.com/2016/10/04/jujumadar-es-rekkencs/>, továbbá Király Farkas (2019) Újonc. In. Helikon.2019/18. szám 7. o., valamint https://szepiroktarsasaga.hu/R%C3%A9gi_weboldal/Videovers/J%C3%B3zsa_M%C3%A1rta [letöltés: 2024. 02. 24.]

A nemzeti identitáskritériumok (államnemzeti és kultúrnemzeti) kapcsán megállapítható, hogy a fiatalok többsége a kultúrnemzeti identitást (anyanyelv, önbesorolás, szimbólumok, kultúra stb.) tartja önmagára nézve meghatározónak, amelytől nem áll távol az etnikai, a helyhez fűződő hagyományok ismerete és fontossága.

Az identitásformálás gyakran alkalmazott sikeres és időtálló eszköze az *örökségesítés*, ami az emlékezet által válik az identitás formálójává. Az örökségesítés jelentésképzés, ami az „új” örökséget az emlékezet-hez láncolja – ezáltal válik akár a(z új) tárgyak, akár az új szimbólumok által örökséggé (hagyomány-nyá, szokássá). Az örökségesítés egy új társadalmi helyzetre vagy folyamatra adott válasz, amely a kívánt irányba tereli az identitást. „Az új helyzetben az örökség összekapcsolódik az emlékezettel – utal arra, amire emlékeztetni kíván – s mindkettő az identitás összetevője: egy megkeresendő, feltárando, megőrzendő, sőt felfedezendő identitás. Ebben az értelemben az örökség nem annyira azt határozza meg, ami birtokunkban van, mint inkább körülírja, hogy kik vagyunk, akár anélkül is, hogy tudnánk róla.” (Hartog 2000:4) Meg kell fogalmazni és fel kell mutatni azt a dolgot, ami az örökséget akár a tárgyi világban, akár a szimbolikusban képezni fogja. Ez a folyamat a múlt látvánnyá és narrációvá tétele. – folytatja Gagyai a székelykapuról mint identitásképző örökségről (Gagyai 2004).

A vizsgált csoport a székelyeket az etnikai kultúra objektumai mentén vizsgálva⁷ nem tartja a magyarságtól elkülönülő csoportnak, a magyar kultúra szerves részének tekinti, az elkülönülést a földrajzi távolság (a „hely”), a történelmi szétfejlődés és a kisebbségi létből fakadó emberi tulajdonságok és gondolkodásmód mentén definiálja. A fókuszcsoporthoz beszélgetések résztvevői körében a székely identitás legfontosabb eleme a székely himnusz, a közösség-hez való tartozás egyik legfontosabb attribútuma.

„Én úgy vagyok ezzel, hogy ezt az érzést nem lehet szavakba önteni. Főleg, ha az ember olyan, hogy átérzi a himnusznak az összes szavát. S olyan érzés hasít bele, hogy pár másodpercig érzi, hogy rajtad van a magyar történelem összes terhe, s mégis itt

vagyunk, s mégis küzdeni kell tovább, és folytatni a harcot, úgy, ahogy lehet.” (21 éves nő, Gyulakuta)

„Egyszerűen az emberek tekintetén látszik az, hogy amikor azt kezdik énekelni, hogy „Ki tudja merre”, akkor teljesen más lelkület van, teljesen más érzéseket mozdit meg. Én nem tudom, én nagyon sokszor énekeltem, és nagyon sokszor hallgattam is már, s nekem is mindig összejön a könny a szememben, nem tudom miért, pedig én nem éltem át háborús helyzeteket sem...” (20 éves nő, Csíkszentgyörgy)

„Én büszkeséget érzek, én magyar vagyok s azon belül még székely is vagyok és ezzel úgy érzem, hogy valamivel nem mondom, hogy több, de valamivel másabbnak érzem magamat.... Jó érzés székely himnuszt hallani s énekelni.” (24 éves férfi, Székelyudvarhely)

A székelykapu mint az etnikai objektumok egyik legmeghatározóbb eleme az interjúalanyok többségének az otthonosság érzetét, az egyik legfontosabb örökséget, nem csak esztétikai, hanem funkcionális szereppel bíró műalkotást, a székelységet szimbolizáló tárgyat jelentette. Az otthonosság érzete és a helyi identitás szorosan összefügg, hiszen, ha otthon érezzük magunkat valahol, akkor képesek vagyunk óvni, vigyázni azt, jobban ragaszkodunk hozzá.

„A székelykapu az ünnepnapokon és máskor is áll és ez egy tárgyi bizonyítéka a székely eredetnek. (...) [a székelykapu] útra enged, mikor kilépek, s köszönt, amikor visszatérek. Az én szememnek mindig is egy szép látvány a székelykapu.” (35 éves férfi, Jobbágyfalva)

„Mennyi munkát s mennyi emléket rá lehet rakni egy fára.” (31 éves nő, Kézdivásárhely)

„Nem csak azért mert a múltunknak a művészetéhez tartozik, szeretem, hogy minden minta rajta jelentéssel bír”. (26 éves nő, Csíkszereda)

„Hát (...) jó érzés látni, amikor elmentél mellette s láttad, hogy büszke lehetsz arra, hogy székely vagy”. (21 éves nő, Csíkfalva)

A székelyföldi katolikus közösség identitásának felmutatására kaput állított a 2019-es csíksomlyói pápalátogatás helyszínére. A székelykapu évszázadokon át egyszerű, mindennapi használati tárgy volt, ami különösen a székely székek lakóira és az erdélyi nemesi portákra volt jellemző. Használati értékén túl kifejezte tulajdonosának etnikai hovatartozását, családi, rokonsági beágyazottságát, anyagi és társadalmi helyzetét és mára a lokalitás fenntarthatóságának eszköze, a helyi identitás kifejeződésének lett. Az 1960-as évek romániai diktatúrájában

⁷ Az előzetesen feltételezett objektumok mellett – pl. székely zászló, himnusz – a járulékos tematizációk – pl. fenyőfa, székely bicska – árnyalták a kontextust, kialakítva azt a diszkurzív környezetet, amelyben az általam kutatott etnikai kultúra legfontosabb objektumai kirajzolódtak: a székely zászló, a székelykapu, a székely himnusz, a bicska és a tulipános motívum.

egyrészt háttérbe szorult a hagyományok nyilvános és látványos ápolása, másrészt az elszegényített székelyeknek nem tellett székelykapura. Ekkor terjedtek el tömegesen a sivár vaskapuk (Gagyi 2017; Kinda 2017)⁸. 1990-et követően Máréfalván figyeltek fel a pusztulófélben lévő kapukra és a falu összefogásával megmentették azokat. A közösségben ekkor tudatosult a székelykapu őseiktől örökölt örökségként. Ezt a folyamatot figyelte meg és írta le örökségesítésként 2004-ben Gagyi József Az örökített székelykapu című tanulmányában (Gagyi 2004). Így a máréfalviak identitása új elemmel bővült: a székelykapuk székelyföldi központja. De az örökségesítés hatással volt a többi székelyföldi közösségre is, intenzíven elkezdtek megmenteni a régi kapukat és újakat állítani, ezzel az identitás tárgyiasult részévé tenni. A székelykapu a vizsgált célcsoport többsége számára az otthonosság érzetét, az egyik legfontosabb örökséget, nem csak esztétikai, hanem funkcionális szereppel bíró műalkotást, a székelységet szimbolizáló tárgyat jelent. Erős érzelmi kötődést tulajdonítanak neki, meglátásuk szerint a készítőik szakértelmét, találmányát, kitartását szimbolizálja és ezeket „góbé-specifikumokként” definiálják:

„Góbé-specifikumok”: találmányosság és furfang

„Meg van a székelynek a magához való esze. Nem tudom, hogy több-e mint másnak, de van.” (24 éves férfi, Székelyudvarhely)

„Szerintem van valami velünk született adottság, hogy ki tudjuk forgatni az embernek a szavait, hogy csak nézel s pislogsz.” (22 éves nő, Csíkszereda)

„Számítalan eredetét hallottam a fogalomnak [góbéság – szerz.]. Számomra a legszimpatikusabb az ami a székelyek ravaszságával és különös modorával hozza összefüggésbe.” (20 éves férfi, Marosvásárhely)

„A székelyek mindenkivel ugyanúgy bánnak. A probléma viszont az, hogy egy székely tudja, hogy mit kell komolyan venni, és mit nem. Aki nem itt él köztünk, az nem tudja, hogy mit mire mondunk, ezért néha sértésnek is veheti.” (20 éves nő, Barót)

„Góbé-specifikumok”: makacsság

„Én nem tudom most a székelység így s úgy, azért a székely népet is meg lehet arról ismerni, hogy verjük a mellünköt s többek között én is ilyen vagyok, tehát le se tagadhatom. (...) A székely mint nagyfejű, makacs blábláblá.” (29 éves férfi, Székelylengyelfalva)

⁸ Az 1960-as években a nehézipar ökológiai lábnyomát senki sem firtatta, sőt, ideológiai „értéket” képviselt. Mára azonban ismét tömegesen megjelentek a fából készült kapuk, amelyek jó esetben a megújulást és a fenntarthatóságot is szimbolizálják.

„Mindig a székelyé az utolsó szó.” (23 éves férfi, Székelyudvarhely)

„Amikor megmondja a székely, hogy nem, akkor hiába próbálsz kunyerálni, hogy mégis csak engedjél egy kicsit, nem. Ha nem az nem.” (21 éves nő, Marosvásárhely)

„Az jellemzi őket, hogy makacsul ragaszkodnak a hazájukhoz, a véleményükhöz és a hagyományaikhoz.” (24 éves nő, Torja)

„Góbé-specifikumok”: elszántság, küldetés tudat

„S szerintem így van ez az erdélyi magyarsággal is ez a dolog, hogy hogy lehet hogy pont azért leszünk esetleg jobb emberek vagy többet érő személyiségek, mert hogy ezeket át kellett éljük és ebben nőttünk fel, hogy ez az életünk rendeltetése.” (21 éves nő, Gyulakuta)

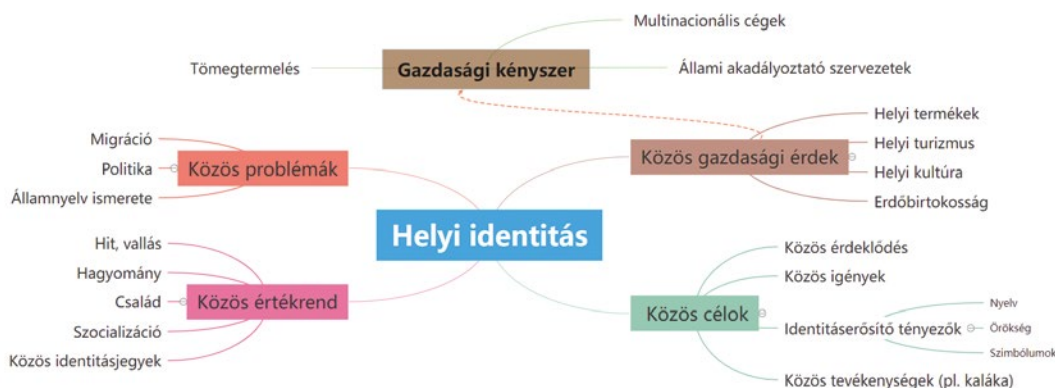
A hagyományörzés és örökségesítés az identitásformálás eszközeiként reprezentálódik a vizsgált célcsoport körében és bár már nem minden esetben tekintenek ugyanabban a formában és kontextusban rá, fontos a közösség- és identitásformálásban egyaránt. Az erős identitás erős közösségi tulajdonságokkal bír, amely többek között a helyi identitásban rejlik. A fenntarthatóság szempontjából pedig a helyi identitásnak nélkülözhetetlen szerepe van. Erről a következő fejezetben lesz szó.

Kutatási eredmények: A helyi identitás szerepe a fenntarthatóságban

A globális méreteket öltő verseny komplex hatása mellett a lokális intézményeknek helyt kell állniuk az egyre többértévé váló gazdasági térben (Brenner – Theodore 2002). A helyi identitás szerepe különböző vonatkozásokban kerül bemutatásra, körüljárva azokat a kulcsfogalmakat, amelyek a hely(i) identitás és a kisebbségi lét adta esszenciákat és nehézségeket reprezentálják. A fenntarthatóságra kíváncsi állapotként tekinthetünk akkor, ha a fenntartható fejlődés stratégiáját a lehető legmélyebben *magának érzi* a társadalom, ennek pedig az egyik legcélravezetőbb folyamata a helyi identitás erősítése. A lokális szinten megvalósuló stratégiák pedig lehetőséget biztosítanak a globális megvalósításra, fenntarthatóságra.

A székelyföldi közösség sajátos kulturális, társadalmi és gazdasági faktorai hatással vannak és hozzájárulnak a fenntartható fejlődés társadalmi dimenziójához. Ahogy a korábbi fejezetben

olvashattuk, a székelyföldi identitás meghatározó eleme a helyi hagyományok, a nyelv és a szokások megőrzése (kulturális fenntarthatóság), amely képes hozzájárulni a hosszú távú stabilitáshoz, erősítve általa a társadalmi kohéziót. Mindezek tükrében a helyi identitás a székelyföldi specifikumokkal kerül a továbbiakban bemutatásra⁹, érintve a közös értékrend, közös célok, közös problémák, közös gazdasági érdek és gazdasági kényszer témakörét (4. ábra).



4. ábra: A helyi identitás szerepe a fenntarthatóságban székelyföldi viszonylatban (forrás: saját szerkesztés)

Közös értékrend

A közös értékrend szerepe kiemelkedő a helyi identitás és az erős közösségek létrejöttében. A székelyföldi fiatalok számára a közös értékrendet a szocializáció során elsajátított értékek jelölik, amelyhez szorosan kapcsolódik a család(i nevelés) által biztosított értékrend, a hagyományok ismerete és ápolása, a hit és a vallás szerepe, valamint az etnikai identitásjegyek alakítják. A közös értékrend közös tevékenységek felé tereli a közösséget, közösen próbálnak megoldást találni a felmerült problémákra és ezáltal a fenntarthatóság szempontjából is aktív helyi önszerveződő közösségek jönnek létre, amelyek a fenntartható fogyasztást, mint kívánatos állapot elérését erősítik.

Az interjúk során a résztvevők kiemelték, hogy a helyi hagyományok nemcsak identitásuk alapját képezik, hanem a közösségi kohézió erősítésében is szerepet játszanak. Hangsúlyozták továbbá, hogy a hagyományok megőrzése közös felelősség, amely generációk közötti kapcsolatot teremt, ezáltal elősegíti a helyi társadalom fenntarthatóságát, stabilitását.

⁹ A gondolatmenetet a „Nem növekedés-központú gazdaságpolitikai alternatívák: a fenntartható életmód felé való átmenet szakpolitikai lehetőségei” című kutatási jelentés adta (<https://tinyurl.hu/3daD>)

„Számomra a hagyományok az identitásunk alapja. Ha nem őrizzük meg a népi táncokat, a székely kapuk faragását vagy a régi meséket, akkor elveszítjük azt, akik vagyunk. Ez nemcsak az én felelősségem, hanem a közösségnek a feladata is. A faluban minden évben tartunk egy ünnepséget, ahol a fiatalokat is bevonjuk, hogy ők is megtapasztalják, mit jelent székelynek lenni.” (24 éves nő, Torja)

„Bár Marosvásárhely nem olyan, mint egy kisebb falu, a hagyományok itt is fontosak. Szerintem ez nem helyfüggő, hanem szándék kérdése: ha valaki meg akarja tartani a gyökereit, akkor meg is találja a módját.” (20 éves férfi, Marosvásárhely)

A kulturális fenntarthatóság alapján a népi mestersegek és kézműves termékek népszerűsítése a kulturális örökség megőrzésén túl a helyi gazdaság fenntarthatóságát is támogatja helyi termékekkel, helyi piacokkal.

Közös problémák észlelése

Az erős közösség kialakulásához nagyban hozzájárul az, ha tagjainak meg van a felkészültsége ahhoz, hogy felismerjék a problémát és közösen próbáljanak rá megoldást keresni. Ahhoz, hogy a közös problémákat észlelni tudják, érzékenyek legyenek azok felismerésére, szükséges a társadalmi aktivitás, amely abban az esetben képes erős lenni, ha a helyhez fűződő viszonyuk is erős. A helyhez fűződő viszony erőssége pedig nagyban függ a jólét és a megélhetés kérdésétől (ld. külföldi munkavállalás, külföldi munkamigráció folyamata).

Közös célok

Az erős családi és szomszédági kötelékek (Tönnies 1983) a társadalmi háló erősítését

szolgálják, amely összetartás elősegíti a konfliktusok kezelését, a közös problémamegoldást és a közösségi kezdeményezések kialakulását. Az erős közösség által képes támogatni a fenntarthatóságot, hogy csökkenti az izolációt, elősegíti a közös döntéshozatalt és növeli a szociális tőke mértékét.

„Amikor valakinek baja van, mi itt igyekszünk segíteni. Emlékszem, pár évvel ezelőtt az egyik szomszéd háza leégett. Másnap reggel mindenki ott volt, hoztunk anyagot, ételt, és segítettünk, ahol tudtunk. Ez az, amit nem lehet pénzért megvenni, és szerintem ez a székelységünk egyik legfontosabb része.” (24 éves férfi, Székelyudvarhely)

Többen említették, hogy a közösségi események fontos szerepet játszanak a társadalmi kapcsolatok fenntartásában és a szoros kapcsolat segítőkészséget eredményez.

„A falunapok például nagyon fontosak. Ilyenkor mindenki összegyűlik, a fiatalok, az idősek, még azok is, akik már máshol élnek. Ezek az események erősítik a kapcsolatokat, és lehetőséget adnak arra, hogy közösen beszéljünk meg, mi történik a faluban. Az egyik legszebb pillanat mindig az, amikor közösen énekeljük a népdalokat. Olyan érzés, mintha mindannyian egy nagy család lennénk.” (29 éves férfi, Székelylengyelfalva)

A közös igények és érdeklődés közös célok megfogalmazásához vezet, ami képes erősíteni egy közösséget. A közösen megfogalmazott céloknak az elérése érdekében pedig közösen fognak tevékenykedni (pl. kaláka, parlagfűirtás, hulladékgyűjtés), ami a közösséget még tovább erősítheti. A közös tevékenységek az erős közösségek lényegi alkotóelemei, hiszen a közös szükségletek/igények kielégítése közös tevékenységek mentén valósulhat meg, amely többek között erő-, energia- és költséghatékony megoldás is lehet. Az erős közösség létrejöttéhez elengedhetetlen a meglévő identitásjegyek erősítése a nyelv, az örökség és a szimbólumok által. A székelyföldi közösség számára a nyelv az egyik legerősebb identitáserősítő tényező, tekintve, hogy a többségi állam nyelve eltér a közösség mindennapjaiban használt anyanyelvétől.

Közös gazdasági érdek

A közös gazdasági érdek mint a közösség létrejöttét és fenntartását segítő tényező jelenik meg. A gazdasági kényszerek egyaránt erősíthetik a helyi közösségeket és a fenntarthatóbb fogyasztás minitáit. A székelység esetében közös gazdasági érdekként jelentkezik a helyi termékek piaca (erre épített brand pl. a székely termékek, a góbé termékek

széles palettája, vagy akár a csíkszentsimoni sörgyár produktumai). Egy másik gazdasági érdek a helyi turizmusban figyelhető meg, ahol a nosztalgiára, a múltira, a mítoszokra építenek, bár a fiatalabb generáció számára már más útvonalak rajzolódnak ki, mint a “harisnyában feszt kaszálunk” életmód hangoztatása. Gyakorlati nehézség, hogy ugyanazt a teret különböző fogyasztók (lakosság, turisták, gazdasági szereplők) számára kell vonzóvá tenni, akik mindemellett különböző módokon használják majd. A gazdasági érdekek mellett ugyanakkor fontos, hogy a teret pozitív imázssal, az egyediségének hangsúlyozásával, valamint az otthonosság érzetével egyaránt felvértezzük. (Boros – Garamhegyi 2009) Hiszen az otthonosság érzése és a helyi identitás erős funkcionalitása akkor tud megjelenni, ha a közösség tagjainak identitása összhangban van a térrel és sajátjuknak érzik azt (Böhm 1988, 1996). Mind ez a közösség aktív részvétele nélkül nehezen megvalósítható. Ha az ott élők a helyet már nem érzik sajátjuknak, akkor az otthonosság érzetének hiánya elidegenedéshez vezet, és ebből fakadóan kevésbé törekednek annak megóvására. A helyi kultúra objektumainak napirenden tartása (pl. korondi agyagok, oroszhegyi háziszőttes, ünnepek és a hozzájuk társuló események stb.) szintén közös gazdasági érdekként aposztrofálódik. Itt érdemes megjegyezni egy – csak ebben a régióban élő és aktívan működő – közösségi szervezeti formát, az erdőbirtokosságot. A vidékhez, a földhöz és a természeti erőforrásokhoz szorosan kapcsolódó identitás (tradicionális ökológiai tudás) a helyi termékek előállításával és fogyasztásával nem csak a helyi gazdaságot erősíti, de csökkenti is a globális szállítás és a tömeggyártás okozta ökológiai lábnyomot egyaránt.

„Amikor helyi terméket veszek, nemcsak jobb minőséget kapok, hanem tudom, hogy ezzel a szomszédomat támogatom. Például, ha mézet veszek, azt mindig a szomszéd méhésztől veszem. Ez nemcsak neki segítség, hanem az egész közösségünket erősíti, hiszen így a pénz itt marad helyben, és nem a nagyvállalatokat gazdagítja.” (20 éves nő, Barót)

„Mi például elkezdtünk kézműves lekvárokat készíteni, amiket a turisták szívesen vásárolnak. De fontos lenne, hogy ne csak turistáknak szóljon ez, hanem a helyiek is büszkéek legyenek rá. Ha a helyiek is értékelik a saját termékeinket, akkor hosszú távon fenn tudjuk tartani ezt a gazdaságot.” (30 éves férfi, Kápolnásfalu)

Az interjúalanyok közül sokan büszkéek arra, hogy a székelyföldi közösség évszázadokon keresztül harmóniában élt a természettel.

„Nagymamám mindig azt mondta: 'A természet nem lehet becsapni, ezért tisztelettel kell bánni vele.' Ő tanított meg arra, hogyan gyűjtsünk gyógynövényeket, hogy soha ne szedjük le az összes virágot egy helyről. Ez egyfajta életfilozófia, amit a mai napig követek.” (26 éves nő, Csíkszereda)

„Városban élve nehezebb közvetlen kapcsolatot találni a természettel, de próbálok odafigyelni a fenntarthatóságra. Például szelektíven gyűjtöm a hulladékot, nem pazarlom az enivalót... A nagyapám mindig azt mondta, hogy 'amit a föld ad, azt becsüljük meg', és ezt próbálok követni a mai modern környezetben is.” (20 éves férfi, Marosvásárhely)

Ugyanakkor a társadalom egy jelentős szegmensét nem lehet értékalapon meggyőzni a fenntartható fogyasztás fontosságáról, viszont a költségek csökkentése még ezeket a csoportokat is erősen motiválhatja. A fenntartható fogyasztás mintáinak kialakításával és elterjesztésével kapcsolatos eszközöket differenciáltan kell kezelnie az egyes társadalmi csoportokkal tekintetében.

Gazdasági kényszer, mint külső veszély

A gazdasági kényszer külső veszélyforrásként hozzájárulhat az erős közösség kialakításához, valamint hozzájárulhatnak a fenntarthatóságra alapozott gazdasági modellek választásához. A fenntartható fogyasztással kapcsolatban a multinacionális nagyvállalatok, a tömegtermelés és az állami szervezetek jelenthetnek erős külső veszélyt a helyi közösség számára.

„A vállalkozók szerintem egyfajta motorjai lehetnek a közösségnek. Nemcsak a gazdaságot erősítik, hanem példát is mutatnak. Ha mindenki csak a saját hasznát nézi, abból hosszú távon senki sem profitál. Én hiszek abban, hogy együtt, közösen tudunk fenntarthatóbb jövőt építeni itt.” (35 éves férfi, Jobbágyfalva)

Az alacsonyabb költségvetésű, de környezetbarát megoldások keresése és a helyi erőforrások maximális kihasználása a kíváncsi a fenntarthatóság szempontjából. Az elvándorlás és a kereslet nyilvánvalóan hatással van a gazdasági döntésekre, ugyanakkor a helyi gazdaság megerősítése és versenyképessé tétele kulcsfontosságú. A veszélyek közösségi észlelése megerősíti a helyi közösségi kötődéseket.

„Elmennek a fiatalok és kevés a munkahely, ez komoly probléma. Ha több fenntartható vállalkozást tudnánk indítani, az segíthetne megoldani a helyi munkahelyek számát, és segíthetne megtartani a fiatalokat is.” (31 éves nő, Kézdivásárhely)

„A fiatalok helyben tartása egy fontos dolog. Én is itthon szeretnék dolgozni, és segíteni abban, hogy a vidéki közösségek fenntarthatóbbak legyenek, helyi termékek népszerűsítésével.” (22 éves nő, Csíkszereda)

Összefoglalás

A tanulmány a helyi identitás szerepét vizsgálta a fenntarthatóság témakörén belül, a székelyföldi fiatal felnőtt célcsoport szemüvegén keresztül. Feltérült a kérdés, hogy egy kisebbségi közösség esetében megmaradásuk céljaként mennyire fontos a helyi identitás erősítése? A fenntarthatóság mint kíváncsi állapot elérése szempontjából a többségi társadalom számára is kiváló kiindulási alap lehet a helyi közösség, a lokalitáshoz kötődő identitás erősítése, amelynek következtében a közös természeti kincseket még inkább magukénak érezhetik. A tanulmányban vizsgált célcsoport nagy lélekszámú, egy tömbben, lényegében egynyelvű és egykultúrájú közösségként él, mind nyelviileg mind kulturálisan élesen el tudja különíteni magát az őt körülvevő többségi románságtól, és az sem jelent akadályt számára, hogy térben elkülönülve hasonló kultúrájú ill. nyelvi etnikumként vagy nemzetként létezik. A kutatás során vizsgált székelyföldi fiatal felnőttek körében lassú identitásbeli változás figyelhető meg, az alanyok egy jelentős része a rurális székely etnikai identitás elemeit hangsúlyozza. A közös identitás-elemekben meglévő kismértékű eltérésekre felgyeltek és ezeket oly mértékben nagyítják fel, hogy megfeleljen az új identitásnak. A generációk közös élménye a kollektív emlékezet (hagyományok, életmód), az auto- és heterosztereotípiák („góbáság”, „székely” nyelv és életmód) és kulturális emlékezet (történelmi múlt, „erdélyiség”) ösztönzi őket a folytonosságra, más szóval a fenntarthatóságra.

A tanulmány a székely közösség által mutatta be a helyi identitás felhasználhatóságát a fenntartható fejlődés témakörében, mindez azonban más közösségekben is ugyanígy érvényes, a helyi kultúra és a kulturális mutatók nagyon is számítanak. Kijelenthető, hogy az erős helyi közösség, amely erős helyi identitással is rendelkezik, és ez az a lényegi elem, amelyen a fenntarthatósági minták alapulhatnak. Amennyiben az egyén nem képes megfelelően kötődni egy adott helyhez, akkor gyengülni fog a helyi identitása és a fenntarthatóságot, mint elérhető célt sem fogja kellő mértékben fontosnak tartani. A székelyföldi közösségek erős identitása alapvető erőforrást jelenthet a fenntarthatóság

biztosításában. Az identitás megőrzése és erősítése tehát kulcsfontosságú, és a kulturális örökség, a közösségi szolidaritás és a fenntartható gazdasági gyakorlatok egymást erősítve alakíthatják a jövőt.

Felhasznált irodalom

A FENNTARTHATÓ FEJLŐDÉS FOGALMA. Nemzeti Fenntartható Fejlődési Tanács. (2024. 01. 14-i letöltés) <http://nfft.hu/a-fenntarthato-fejlodesrol/a-fenntarthato-fejlodes-fogalma/>

Anderson, Benedict. 1989 Képzelt közösségek: megjegyzések a nacionalizmus eredetéről és terjedelméről. In Niedermüller P. szerk. *Nemzeti kultúra*. Janus VI/1:3-28.

Anderson, Benedict. 2006 *Elképzelt közösségek*. Budapest, L'Harmattan – Atelier, 44-51., 138-170.

András Hanga 2014 Erdélyi magyar kisebbségi nemzeti identitás a Nemzeti Összetartozás Napjának tükrében. In Csiszár Imre; Kőmíves Péter Miklós szerk. *Tavaszi Szél 2014 / Spring Wind 2014: II. kötet Állam- és jogtudomány, közigazgatás tudomány, had- és rendszertudomány*

András Hanga 2015 Csíkfalva község identitásformáló székely motívumai. *Jel-Kép* 4:3-8.

András Hanga 2020 A székely identitás szerepe a Székelyföldről elvándoroltak hazatérésében – egy hiányzó stratégia. *Kisebbségi Szemle* (5) 1:63-93.

Bodó Julianna – Bíró A. Zoltán 2000 Szimbolikus térfoglalási eljárások. In Bodó Julianna szerk. *Miénk a tér? Szimbolikus térhasználat a székelyföldi régióban*. Csíkszereda, Pro-Print Kiadó, 9-42.

Boros Lajos – Garamhegyi Ábel 2009 *Bevezetés a településmarketingbe*. Szeged. Jatepress.

Bóhm Antal 1996 *A helyi társadalom*. Kaposvár, Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola Társadalomtudományi és Közművelődési Tanszéke.

Bóhm Antal 1988 A helyi társadalom, mint a társadalomszerkezet újratermelődésének szférája. *INFOTársadalomtudomány* 5:41-46.

Brenner, Neil – Theodore, Nik 2002 Cities and Geographies of Actually Existing Neoliberalism. *Antipode* (34) 3:349-379

Brundtland, Gro Harlem et al 1987 *Our Common Future. The World Commission on Environment and Development*. Jelentés.

Bugovics Zoltán 2007 *Társadalom, identitás és területfejlesztés*. Budapest. L'Harmattan Kiadó.

Castells, Maurice 2006 *Az identitás hatalma*. Budapest. Gondolat–Infónia.

Csepeli György 1992 *Nemzet által homályosan*. Budapest, Századvég.

Darvay Sarolta – Nemcsók János – Ferenczy Áron 2016 Fenntartható fejlődés. *Polgári Szemle* (12) 4-6:88-104.

Domschitz Mátyás – Hamp Gábor 2007 A kommunikáció színtereiről. In Horányi Özséb szerk. *A kommunikáció mint participáció*. Budapest, AKTI-Typotex, 101-174.

EDUCATION FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT. Sourcebook. UNESCO, Paris, 2012. (2024. 01. 14-i letöltés <https://sustainabledevelopment.aun.org/content/documents/926unesco9.pdf>)

Erikson, Erik. H. 1970 Reflections on the dissent of contemporary youth. *International Journal of Psychoanalysis*. (51) 1:11-22.

Gagy József 2004 Örökített székelykapu. Marosvásárhely, Mentor Kiadó.

Gardner, Gerald T. – Stern, Paul C. 1996 *Environmental problems and human behavior*. Allyn & Bacon.

Hall, Stuart 1997a A kulturális identitásról. In Feischmidt M. szerk. *Multikulturalizmus*. Budapest. Osiris Kiadó – Láthatatlan Kollégium. 60-85.

Hall, Stuart 1997b *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*. London. Sage – Open University.

Hartog, Francois 2000 Örökség és történelem: az örökség ideje. (ford. Szekeres András) *Regio* (11) 4: 3-25.

Hobsbawm, Eric – Turner, Terence 1983 *The Invention of Tradition*. Cambridge, Cambridge University Press.

Jackson, Tim 2005 Motivation Sustainable Consumption. (2024. 01. 14-i letöltés, <https://timjackson.org.uk/wp-content/uploads/2018/04/Jackson.-2005.-Motivating-Sustainable-Consumption.pdf>)

Kelly, Cynthia 2009 Heritage. In: Kitchin, Rob – Thrift, Nigel szerk. *International Encyclopedia of Human Geography*. Oxford, Elsevier. 91-97.

Merton, Robert K. 2002 *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. (ford. Balogh Zoltán és Berényi Gábor) Osiris, Budapest.

- Merton, Robert K. – FISKE, Marjorie – KENDALL, Patricia L. 1956 The Focused Interview. A Manual Of Problems And Procedures. Glencoe, Illinois: The Free Press. Megjelent a Tömegkommunikációs Kutatóközpont Módszertani Sorozatában, (VIII. évfolyam, 35. szám, 1977. november 22.)
- Petrás Ede 2005 Lokalizáció és lokális identitás a globalizáció korában. *Szociológiai Szemle*. (14) 4:85-98.
- Szlávik János 2005a *Fenntartható környezet- és erőforrás-gazdálkodás*. KJK-Kerszöv.
- Szlávik János 2005b *Fenntartható gazdálkodás*. Budapest, Wolters Kluwer.
- Tóth Zoltán 2001 Építészet- városépítészet. Hagyományok és modernizáció. Pécs, Ponte Press Kiadó.
- Tönnies, Ferdinand 1983 *Közösség és társadalom*. (ford. Berényi Gábor, Tatár György) Budapest. Gondolat Kiadó.
- Új Athéni Karta 2011 In Dr. Román András et al. (szerk.) *Karták Könyve*, Budapest, ICOMOS Magyar Nemzeti Bizottság – Építésügyi Tájékoztatási Központ Kft.



LÁTLELET A MAGYARORSZÁGI BEVÁSÁRLÓKÖZÖSSÉGEKRŐL¹

DOI 10.35402/kek.2025.1.7

Absztrakt¹

A tanulmány bemutatja a magyarországi bevásárlóközösségek működését, fejlődését, valamint szerepét a helyi élelmiszerrendszerek fenntartható átalakításában. A bevásárlóközösségek olyan fogyasztóközpontú, alulról jövő kezdeményezések, amelyek közvetlenül kötik össze a helyi élelmiszertermelőket a fogyasztókkal. Ezek a közösségek elősegítik a friss, helyi termékek elérését, miközben stabil, kiszámítható bevételi forrást biztosítanak a termelők számára. A bevásárlóközösségek, bár az egyes közösségek túllépnek a növekedési kényszeren, mégis értelmezhetőek a fennálló piaci körülmények között is, ezért lehetnek különösen alkalmasak a fenntarthatóbb élelmiszerrendszerre történő átalakításban. A szektor terjeszkedése elsősorban hálózatosodáson keresztül történik. A kihívások közé tartozik az önkéntes munkaerő nagy aránya, valamint az alacsonyabb szocioökonómiai státuszú szereplők bevonása.

Kulcsszavak: Kosárközösség, helyi élelmiszer, rövid ellátási lánc, fenntarthatóság, növekedési kényszer

Abstract

The study describes the functioning and development of local-food-buying clubs in Hungary and their role in fostering the sustainable transformation of local food systems. Local-food-buying clubs are consumer-oriented, grassroots initiatives that establish direct connections between local food producers and consumers. These initiatives promote access to fresh, locally sourced produce while providing producers with a stable and predictable income stream. Although buying clubs go beyond the traditional growth imperative, they remain relevant within the existing market context, making them particularly suitable for facilitating the transition to a more sustainable food system. The sector primarily expands through networking, but key challenges include a heavy reliance on voluntary

labour and the participation of individuals from lower socio-economic backgrounds.

Keywords: Consumer purchase group, local food, short food supply chain, sustainability, growth imperative

Bevezetés

A helyi élelmiszertermelés és -fogyasztás világszerte egyre nagyobb figyelmet kap a fenntartható élelmiszerrendszerek kialakítása kapcsán. A bevásárlóközösségek (más néven kosárközösségek) a helyi élelmiszerrendszerek egyik legdinamikusabban fejlődő szegmense Magyarországon. Olyan alulról jövő, fogyasztói kezdeményezésekről van szó, amelyekben a fogyasztók egy kisebb csoportja szervező magot alkotva heti (ritkábban kétheti) gyakorisággal felméri a bizonyos szempontok szerint kiválasztott környékbéli termelők aktuális kínálatát. A friss terméklista alapján a szervezők összegyűjtik és a termelők felé továbbítják egy nagyobb fogyasztócsoport rendelését, majd az előrendelt termékek átadását is koordinálva összekötik a kínálatot a kereslettel. A termelők így biztos, kiszámítható bevételre tehetnek szert, míg a fogyasztók kiváló minőségű, egészséges, alacsony környezetterhelésű élelmiszerhez jutnak. A bevásárlóközösségek az elmúlt évek során jelentős figyelmet kaptak mind a kutatók, mind a szakpolitikusok, vidékfejlesztésben érdekelt szakemberek részéről is, hiszen ezek az önkéntes alapon szerveződő csoportok nem csupán a vidéket erősítik, hanem fenntarthatósági szempontból is jelentős előnyökkel járnak. E tanulmány célja kettős: egyrészt átfogó képet kíván adni a hazai bevásárlóközösségekről, szélesebb körnek is bemutatva azt a tudatos fogyasztási alternatívát, amelyet a közösségek lehetővé tesznek. Másfelől a tanulmány célja, hogy ismertesse a közösségek lehetséges szerepét a fenntartható élelmiszerrendszerek felé történő átmenetben. A szerző maga is bevásárlóközösségszervező, kutatóként évek óta dolgozik szakmai szempontból is a közösségekkel. A fókuszban azonban most nem új kutatási kérdések megválaszolása, elemzése áll, hanem (összhangban a tematikus szám többi írásával) a dolgozat egyfajta szinopszis: az eddigi eredmények leírására, összefoglalására, ezen

¹ A tanulmány megírását a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal FK-143247 azonosítójú pályázata tette lehetővé.

keresztül pedig egy pillanatkép, látélet rögzítésére tesz kísérletet egy folyamatosan változó, izgalmas szegmensben.

A következő fejezet azokat a módszertani megfontolásokat ismerteti, amelyekre a jelen dolgozat pilléreiként funkcionáló kutatások épültek. Ezt a fejezetet annak az elméleti háttérnek az ismertetése követi, amely meghatározza a fogyasztói kezdeményezések, így a bevásárlóközösségek kialakulását. Bemutatom a hazai mozgalom kialakulását és fejlődését, a 2025 elején működő közösségek főbb működési modelljeit. A fogyasztói attitűdök, majd a termelői szempontok leírása, majd a hálózatosodás mint kitörési pont bemutatása után a tanulmány rövid összefoglalóval zárul.

Módszertani megfontolások

Ez a tanulmány a korábbi, fragmentált, célirányos kutatások átfogó áttekintése, és szakirodalmi kerevezése. Az egyes témák részletes kibontása megtalálható a hivatkozott szakirodalomban. A fogyasztói oldal vizsgálata (Benedek és Fertő 2024) egy reprezentatív, 2021-ben felvett adatokon alapuló, 1031 fős lekérdezés eredménye. Az eredeti írás célja a helyi élelmiszereket nem fogyasztók (88 fő), a bevásárlóközösségekben alkalmilag vásárlók (161 fő), illetve rendszeres vásárlók (149 fő) attitűdjének szisztematikus összehasonlítása a tervezett viselkedés elmélete (Ajzen 1991) alapján, kvantitatív, párosításon alapuló eseményelemzéses technikákkal. A termelői oldallal kapcsolatos megállapítások egy 224 termelőt bevonó 2021-es lekérdezésen (Benedek és mtsai 2022a) alapulnak. Itt a cél a korábban említett reprezentatív fogyasztói lekérdezéssel összevetésben annak vizsgálata volt, hogy a termelők, és különösen a bevásárlóközösségekben értékesítő termelők mennyire vannak tisztában a fogyasztói attitűdökkel. A kérdést kvantitatív módon, nemparaméteres próbákkal (Wilcoxon- és medián-teszt, Kruskal-Wallis teszt, valamint Bonferroni-korrekcióval kiegészített Dunn-teszt) vizsgáltuk. A szervezői oldal (beleértve a hálózatosodás) leírásának alapját jelentő kutatás (Benedek, 2023) elsősorban kvalitatív technikákra épít: a résztvevő megfigyelést három bevásárlóközösség szervezővel, valamint két, a szektort jól ismerő külső szakértővel készített mélyinterjú tematikus elemzése egészítette ki. Jelen dolgozatban a korábbiakat meghaladó módon, átfogóan, egyszerre jelenik meg a bevásárlóközösségek három szereplője: a termelő, a fogyasztó, és a szervező.

A bevásárlóközösségek kialakulása és működési modelljei

Általában véve a fogyasztói csoportok elsődleges célja, hogy növeljék a tagok vásárlóerejét, lehetővé téve a termékek kedvezőbb áron történő beszerzését vagy olyan áruk elérését, amelyek önállóan nehezebben szerezhetők be (Hupper et al 2019). A kereslet és a kínálat aggregálásával a bevásárlóközösségek hatékonyan növelik a méret- és választékgazdaságosságot, valamint javítják a piaci kapcsolatok hatékonyságát a tranzakciós költségek csökkentésével (Paech et al 2021). Az online rendelési felületek és elosztási rendszerek alkalmazása csökkenti az adminisztratív terheket, miközben gyorsítja és egyszerűíti a folyamatokat.

Az előnyök következtében fogyasztói csoportok számos kontextusban kialakulnak, a helyi társadalmi-gazdasági környezet lenyomataként. A magyar bevásárlóközösségek formalizáltabbak és hierarchikusabbak, mint a legtöbb európai ország fogyasztói csoportjai: a vásárlók lazán, alkalmi jelleggel csoportosulnak a központi mag körül. A hazai csoportok nem igényelnek tagsági díjat, egész szezonra szóló előzetes kötelezettségvállalást vagy közösségi munkát, szemben például az angolszász, skandináv, olasz, francia vagy akár a lengyel fogyasztói szervezetekkel, szervezetekkel. Ez alacsonyabb szintű fogyasztói bevonódást eredményez, ugyanakkor a fogyasztók még így is erősebben kötődnek a bevásárlóközösségekhez, mint például a termelői piacokhoz, összességében magasabb szintű jóllétet eredményezve (Neulinger és mtsai 2020). A legtöbb közösségben kiemelt cél a szemléletformálás, és sokszor jelennek meg kapcsolódást elősegítő programok is, de rendszeres közösségfejlesztésre, identitásképzésre ritkán jut kapacitás (Bakos – Khademi-Vidra, 2019). A nagyobb településeken a cél a minél több fogyasztó bevonása, így a közösségek inkább laza hálózatként működnek, míg kisvárosi környezetben jellemzőbb a közösségi jelleg (Kerényi 2024). A tanulmányban továbbra is követjük a bevett gyakorlatot, és a csoportokra közösségként, bevásárlóközösségként hivatkozunk.

Az első hazai bevásárlóközösségek még kis léptékű, informális csoportokként indultak, majd fokozatosan szélesedett és vált egyre szervezettebbé a mozgalom. Az első bevásárlóközösség a budapesti „Szatyor” volt a 2000-es évek közepén, amelyet később több hasonló kezdeményezés követett. Az egyes csoportok közti összetartó erőt eleinte elsősorban az ismert „márkanév” adta, például a pécsi, kecskeméti és debreceni Szatyor csoportok esetében. A már működő közösségek leginkább tapasztalataik megosztásával és

esetenként a termelőkkel való kapcsolatfelvétel elősegítésével támogatták az újonnan alakuló csoportokat, amelyek jellemzően egymástól teljesen függetlenül működtek. Az új csoportok egy része idővel megszűnt, míg mások termelői piacokká alakultak át (Benedek, 2023). A fogyasztóközpontú, alulról szerveződő kezdeményezések folyamatos átalakulása nem kizárólag magyarországi jelenség (Kummer – Milestad 2020).

A 2013-ban alakult Nyíregyházi Kosár Község a mozgalom fejlődésének egyik motorja: a 2019 óta folyamatosan megtartott bevásárlóközösség-indító képzések fontos szerepet játszanak az új szervezetek elindulásában, inspirációt, gyakorlati támogatást, igény esetén informatikai háttérrel biztosítva a leendő szervezőknek. 2021 óta rendszeres a működő közösségek éves találkozója, ahol a hálózatosodás kérdései vannak a középpontban. Ez utóbbi kérdéskörre a tanulmány későbbi fejezete is kitér.

A mozgalom életében a nagy fellendülés a COVID-19 járvány időszakában következett be: az ellátási láncokban bekövetkezett fennakadások és a biztonságos élelmiszer-ellátás iránti igény növekedése sok új fogyasztót vonzott ezekbe a közösségekbe. A megnövekedett kereslet hatására számos kényelmi fejlesztést vezettek be, például bankkártyás fizetést, felhasználóbarát webshopokat és házhozszállítási rendszereket. Ezekre azért volt szükség, mert a fogyasztók hasonló kényelmi szintet vártak el, mint a hagyományos kiskereskedelemtől, és korábban a kényelem hiánya gyakran akadályozta az alternatív rendszerekhez való csatlakozást. A járványhelyzet különösen a már meglévő közösségek számára hozott gyors növekedést: a forgalmuk hirtelen megsokszorozódott, ezzel lokálisan kulcsszerepet játszottak az élelmiszerbiztonság fenntartásában (Nemes és mtsai 2020). A megnövekedett érdeklődés felgyorsította új közösségek létrejöttét is, bár a legtöbb esetben a járványhelyzetet megelőzően is már folyamatban volt az előkészítés. A korábbi képzések, a lezárások miatt fellépő extra szabadidő és a kereslet növekedése együtt lehetővé tette, hogy sok új közösség sikeresen elindulhasson a járvány idején.

A mozgalom szélesedése a világjárvány óta is folyamatos: a tanulmány készítésének pillanatában 30 fölött jár a működő közösségek száma. A legtöbb közösség a fővárosban vagy a megyeszékhelyeken található. Kisebb településeken is találhatók azonban bevásárlóközösségek, ilyen például a csákvári „Vértesi Kamra” (5200 lakos) vagy az „Etyeki Szatyor” (4000 lakos). Ugyanakkor minél kisebb egy település, annál nagyobb kihívást jelent egy bevásárlóközösség létrehozása, hiszen a fogyasztók gyakran személyesen

is ismerik a helyi termelőket, ami elősegíti az egyéb közvetlen értékesítési formák, például a gazdaudvari eladások vagy a bartermegállapodások létrejöttét.

Szervezési-működési szempontból a bevásárlóközösségek két fő típusa különíthető el. A dobozos rendszerekben a termelők az átvevőpontra szállítják az előrendelt termékeket, amelyeket a szervezők vagy önkéntesek dobozokba rendeznek, majd átadnak a vásárlóknak. A gyakorlatban ez az elterjedtebb működési modell. A piacos rendszerekben a termelők személyesen adják át az előrendelt termékeket a fogyasztóknak az átvevőponton – ebben az esetben tehát a szervezőkön a termékek maguk nem, csak az információ halad keresztül. Mindkét modell jelentős rugalmasságot biztosít, amely lehetővé teszi a helyi sajátosságokhoz (például a szervezői kapacitáshoz) való alkalmazkodást.

Fogyasztói attitűdök

A helyi élelmiszerek fogyasztását számos tényező ösztönzi, beleértve az egészséges táplálkozás iránti igényt (a szezonális, friss, vegyszermentes termékek fogyasztásán keresztül), a környezettudatosságot, vagy akár a helyi gazdaság támogatását (Szente és mtsai 2014). A bevásárlóközösségek fogyasztói, bár jellemzően az átlagnál magasabb szocioökonómiai státuszúak (Bakos – Khademi-Vidra 2019), mégsem alkotnak homogén csoportot: attitűdjeik és motivációik alapján elkülöníthetők alkalmi és elkötelezett vásárlók (Benedek – Fertő 2024). Az alkalmi vásárlók elsősorban az élelmiszer minőségét és a helyi gazdák támogatását tartják fontosnak, míg az elkötelezett fogyasztók számára az etikai és szofisztikált (a szállítás környezetterhelésén túlmutató) környezeti szempontok is kiemelten fontosak, mint például az élelmiszertermelés hatása a biológiai sokféleségre, hulladékmentességre, stb.

A bevásárlóközösségek esetében a fogyasztói kontroll jóval nagyobb, mint például a termelői piacon. A termelők kiválasztásának szigorú kritériumai, a szervezők folyamatos és transzparens kommunikációja és a rendszeres kapcsolódási lehetőség a különféle vásárló-termelő találkozókon csökkentik az információs aszimmetriát, növelve a vásárlók bizalmát az élelmiszerek származása és minősége iránt (Benedek, 2023).

Termelői szempontok

A kapcsolódást, eleinte legalábbis, illetve a „húzótermékek” esetében a szervezők kezdeményezik. Az új közösségek gyakran termelői piacokról toborozzák első termelőiket. Az érettebb közösségek már

csak a választék bővítésére koncentrálnak célzott meghívások révén, ebben az időszakban már sokkal gyakoribb a kapcsolatfelvétel a gazdák oldaláról. A termelők és a közösségek között komoly partnerségi kapcsolat épül ki. A szervezők általában szigorú értékelési szempontokat alkalmaznak az új termelők kiválasztásakor (Benedek 2023). A legfontosabb kritérium a termékek minősége, amely magában foglalja a minimális vegyszerhasználatot és az adalékanyag-mentességet, az élelmiszerek összetevőit és az alapanyagok származási helyét is, de például a csomagolás környezetbarát módjára is tekintettel vannak. A termékek földrajzi eredete is fontos szempont. A legtöbb közösségben cél a széles termék választék biztosítása, lehetővé téve a vásárlóknak, hogy az alapvető háztartási cikkeket is beszerezhessek a közösségen keresztül. Ezért bár előnyben részesülnek a helyi termelők, a kínálat bővítése érdekében gyakran szükség van a földrajzi távolsággal kapcsolatos kompromisszumokra. Egyes közösségek rugalmasabbak e tekintetben, míg mások szigorúbb területi korlátozásokat alkalmaznak.

A gazdák számára a közösségekhez kapcsolódás egyik nagy előnye, hogy a közösségek aktív marketingtevékenysége újabb fogyasztók elérését eredményezi. Az előrendelés biztonságos, kiszámítható értékesítést biztosít, ami elsősorban a gyorsan romló termékek előállítóinak kiemelten fontos, hiszen nem termelődik felesleg. További előnyt jelent az online jelenlét, az időmegtakarítás (hiszen nem kell órákat állni a piacon) és a kockázatmegosztás, amit az újabb értékesítési csatorna biztosít. Sok termelő számára motiváló, hogy a bevásárlóközösségek tudatos fogyasztói elismerik és értékelik a munkájukat. A bevásárlóközösségekben kiemelt prioritás a gazdák és a vásárlók közötti kapcsolat fenntartása és erősítése. A termelőket bemutatják, gyakran szerepeltetik a médiafelületeiken, és sok közösség rendszeresen szervez közösségi eseményeket, például tanyalátogatásokat, szüreti napot, pikniket. Ezek az események nemcsak a fogyasztói lojalitást erősítik, hanem a termelők számára is motiváló közösségi élményt nyújtanak.

Az előnyök mellett természetesen hátrányok is előfordulnak. Ilyen például a beszállítás időigénye (a piacos rendszerű közösségek esetében ebbe beletartozik a rendelések előzetes összekészítése is), illetve az online rendelési felület kezelése sok termelő számára kényelmetlen, bizonytalan terep, eleinte legalábbis. Egyes közösségek továbbá árgaranciát követelnek meg, ami azt jelenti, hogy a termelő nem árulhatja drágábban a termékét, mint például a

piacon. Ez a közösségeknek fizetendő termelői hozzájárulás (elvben nem kötelező, de a közösség működéséhez elengedhetetlen egyesületi támogatás, „adomány”) miatt okozhat kihívásokat. A termelők szerint továbbá az önkéntesek gyakran túlterheltek, ami időnként szervezetlenséghez vezethet.

A kutatások alapján (Benedek és mtsai 2022a) a bevásárlóközösségekben értékesítő (egyébként jellemzően képzettebb, gyakran városi gyökerekkel, sokszor értelmiségi háttérrel rendelkező) termelők az átlagos kistermelőnél valamivel jobban ismerik fogyasztóikat, de náluk is tapasztalhatók bizonyos eltérések. A termékek „biztonságossága”, valamint a „frissessége” esetében például a termelők felülbecsülik a szempontok jelentőségét, viszont nincsenek teljesen tisztában azzal, hogy a „hulladékmentesség” mennyire is fontos a fogyasztóknak valójában. Ezek az eredmények mind a termelők, mind a közösségszervezők (és tágabban véve a vidékfejlesztésben dolgozó szereplők) számára is hasznosak lehetnek a marketingkommunikáció javítása érdekében.

Felskálázás, hálózatosodás, fenntarthatóság

A bevásárlóközösségek hatékonyan járulhatnak hozzá a felskálázáshoz, vagyis a helyi élelmiszerrendszerek bővüléséhez, köszönhetően annak, hogy nagyszámú fogyasztót és termelőt képesek bevonni anélkül, hogy veszélyeztetnék az autentikusságot, amely a helyi élelmiszerek egyik alapvető sajátossága. A növekedési potenciált különösen jól mutatta a COVID-19 járvány kitérője utáni időszak. A tagok közötti gyors és hatékony információáramlás, valamint a rugalmas struktúra – amely csak mérsékelt szintű elköteleződést igényel mind a termelők, mind a fogyasztók részéről – lehetővé tette, hogy ezek a közösségek gyorsan alkalmazkodjanak az állandóan változó körülményekhez.

A bevásárlóközösségek kulcsszerepet játszhatnak a fenntartható, növekedés utáni gazdasági modellre való átállásban (Benedek 2023). Bár a közösségek működése a kapitalista paradigmán belül is értelmezhető (hiszen minden szereplő a saját egyéni érdekeit követi), kis méretük és a növekedési kényszertől való függetlenségük hosszú távú fenntarthatóságot sugall. A bevásárlóközösségek működésének egyik fontos eleme ugyanis az, hogy meg lehet határozni, mi az „elég”. Ez azt jelenti, hogy egy gazda véges területet tud csak megművelni, adott számú állatot képes gondozni, vagyis korlátozott mennyiségű terméket tud kényelmesen előállítani, tárolni és szállítani. A „mi az elég” kérdése nemcsak

az egyéni gazdálkodók, hanem a közösségek szintjén is szintjén értelmezhető. Bár sok közösség még bővül, akadnak olyanok is, amelyek már elérték azt a vásárlói létszámot, amelyet fenntartható módon, a személyes kapcsolatok megőrzése mellett képesek kiszolgálni. A kapacitáskorlátok elérése után a további növekedés helyett logikusabb lépés egy újabb közösség létrehozása a szomszéd területben, vagy egy környező településen. A mozgalom egyik legígéretesebb kiterjesztési pontja tehát a hálózatosodásban rejlik; és az elmúlt években ki is alakult egy szélesebb kapcsolati lehetőségeket biztosító metaszervezet. Létrejött egy közös weboldal, a kosarkozosseg.hu, valamint egy kapcsolódó közösségi médiafelületet, amely segíti a meglévő közösségek felfedezését, megkönnyítve a termelők és fogyasztók csatlakozását. Ez az oldal kiindulópontként szolgál azok számára is, akik saját közösség indítását tervezik. Az aktív közösségek közötti kommunikáció főként tematikus levelezőlistákon és alkalmanként személyes találkozókra keresztül zajlik. A kapcsolattartás egyik legfőbb célja a tapasztalatok és tudás megosztása, amely gyakorlati segítséget nyújt a közösségek működtetéséhez. A személyes találkozók azonban nem csupán információcserére adnak lehetőséget – ezek az események inspirációs forrásként is szolgálnak, hiszen a szervezők számára fontos élményt nyújt, hogy saját közösségükön túl is egy nagyobb, összetartó hálózat részének érezhetik magukat.

A Nyíregyházi Kosár Közösség által bevezetett platform különleges kapcsolatot teremt a bevásárlóközösségek között. Ez a platform, amelyet jelenleg több közösség közösen üzemeltet (vagyis a rendszer elart egy félállású programozót), kifejezetten a bevásárlóközösségek logikáján alapuló online eszköz, amely segíti a rendelések és az átadások kezelését. A rendszer moduláris felépítésű, az aktuális közösség igényeinek megfelelően formálható. A rendeléskezelő modul mellett működik például egy szemléletformálást segítő blogfelület, és egy részvételi alapú minőségbiztosítási mechanizmus is, amelynek során a termékeket előre meghatározott kritériumok alapján értékelik, segítve a fogyasztókat abban, hogy tudatosabb és megalapozottabb döntéseket hozzanak.

A mozgalom terjedését hátráltathatja az, hogy a közösségek működtetése nagyrészt önkéntes munkán alapul. A fenntartható működés érdekében a közösségeknek mielőbb el kell kezdenie a résztvevők anyagi elismerését is, szerencsére erre már több jó példa is ismert. Fontos azonban az, hogy egy közösség a „fizetett alkalmazottai” ellenére is

megmaradjon az eredeti értékek mellett, ezt biztosíthatja például az erős, közösségi alapon működő szervezői mag.

A felskálázás kapcsán szót kell ejteni a különféle társadalmi csoportok bevonásáról is. A helyi élelmiszerrendszerek esetében általában, és a bevásárlóközösségek kapcsán pedig különösen gyakori kritika az elitizmus, ami mind a termelői, mind a fogyasztói oldalon tetten érhető, és a szélesebb körű terjedés gátja lehet. A fogyasztói oldalt tekintve a tipikus vásárlók jellemzően magas szocioökonómiai státuszúak, bár sok közösség meghatározó fogyasztói csoportként tekint a kis-mamákra, kisgyerekes anyákra (akik adott esetben csak a gyerekeknek szánt élelmiszert teszik be a kosárba), és a kispénzű, de tudatos értelmiségiekre is (akik kis értékű, de rendszeres vásárlásaikkal a közösségek meghatározó tagjai). A mozgalom érzékeny a társadalmi igazságosság kérdéseire, a marginalizált csoportok azonban jellemzően nem fogyasztóként, hanem jótékonyági akciók célcsoportjaként jelennek meg. A termelők esetében is elmondható, hogy jellemzően a kedvező adottságú, képzett, a városi fogyasztókat jól értő, velük kommunikálni tudó gazdák tudják tartósan kihasználni a bevásárlóközösségek nyújtotta előnyöket (Benedek és mtsai 2022b). A hosszú távú cél és feladat az, hogy ez a lehetőség bármely kistermelő számára nyitva álljon, de ehhez szemléletformálásra, képzésre, és politikai akaratra van szükség (Benedek és mtsai közlésre benyújtva).

Érdekes joggyakorlat a Pécsi kosárközösség egy éves próbaprojektje (B. I., személyes közlés, Budapest, 2024.03.03. Bevásárlóközösségek hálózati találkozója), amely során szerényebb anyagi háttérű fogyasztók ellátására tettek sikerrel kísérletet. A klasszikus kosárközösség mintájára szerveztek egy újabb közösséget, amelyben a hajléktalanellátásban dolgozók számára a telephelyekre mint átvévpontokra szállították a nagybani piacra szállító kisléptékű termelők termékeiből szervezett, alapvető élelmiszereket tartalmazó, kedvező árú előrerendeléseket.

Összegzés

A bevásárlóközösségek fontos szerepet játszanak a helyi élelmiszerrendszerek fenntartható átalakításában Magyarországon. Ezek az alulról szerveződő csoportok közvetlen kapcsolatot teremtenek a termelők és a fogyasztók között, elősegítve a minőségi, friss és helyi élelmiszerek elérését. A bevásárlóközösségek működése a helyi gazdaságok

támogatásán túl hozzájárul a közösségépítéshez és a fenntarthatósági célok eléréséhez is. A termelők számára a közösségek kiszámítható értékesítési csatornát biztosítanak, miközben a fogyasztók nagyobb kontrollt gyakorolhatnak az élelmiszereik származása és minősége felett. A COVID-19 járvány időszaka különösen jól megmutatta a bevásárlóközösségek rugalmasságát és gyors alkalmazkodóképességét a változó körülményekhez.

A bevásárlóközösségek hosszú távú fenntarthatósága érdekében kulcsfontosságú a hálózatosodás és a tapasztalattmegosztás. A közösségek számára fejlesztett informatikai platform és a rendszeres találkozók segítik a tudáscserét és a működés hatékonyságát. Bár a mozgalom terjedése folyamatos, a szélesebb társadalmi rétegek bevonása továbbra is kihívást jelent, bár akad már erre is szép példa. Összességében a bevásárlóközösségek jelentős potenciállal rendelkeznek a fenntartható, növekedés utáni gazdasági modellre való átállásban, mivel működésük során az egyéni és közösségi igényekre, nem pedig a folyamatos növekedésre helyezik a hangsúlyt.

Felhasznált irodalom

- Ajzen, Icek 1991 The Theory of planned behavior. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 50: 179-211.
- Bakos Izabella Mária – Khademi-Vidra Anikó 2019 Empirical Experiences of the Hungarian Alternative Food Buying Communities. *Deturope*, 11.1:55-73.
- Benedek Zsófia – Bakucs Zoltán – Nemes Gusztáv 2022a Mennyire ismerik fogyasztóikat a helyi élelmiszertermelők?. In: Feuerverger, Catherine R. szerk. *A Gazdaságföldrajzi és Településmarketing Központ 2023. évi kutatásai*. Neumann János Egyetem, Kecskemét. 04.002
- Benedek Zsófia – Baráth Lajos – Fertő Imre – Merino-Gaibor, Elvia – Molnár Adrienn – Orbán Éva – Nemes Gusztáv 2022b Survival strategies of producers involved in short food supply chains following the outbreak of COVID-19 pandemic: A Hungarian case-study. *Sociologia Ruralis*, 62.1:68-90.
- Benedek Zsófia 2023 On the transformative potential of Hungarian local food-buying clubs. *Frontiers in Sustainable Food Systems*, 7:1124877.
- Benedek Zsófia – Fertő Imre 2024 What makes a devoted local-food-buying club customer?. *Heliyon*, 10.23:e40030
- Hupper, Afton – Chakraborty, Sujan – Waring, Timothy M. 2019 Using cooperation science to strengthen Maine's local food economy. *Maine Policy Review*, 28.2:23-33.
- Kerényi Szabina 2024 Kosárközösségek és fenntarthatóság vidéki közösségekben és a fővárosban. In Csurgó Bernadett szerk. *Fenntartható élelmiszer-és energiafogyasztási mintázatok a magyar társadalomban*. HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont, Budapest. 15-28.
- Kummer, Susanne – Milestad, Rebecka 2020 The diversity of organic box schemes in Europe—an exploratory study in four countries. *Sustainability* 12:2734.
- Nemes Gusztáv – Benedek Zsófia – Lajos Veronika – Orbán Éva – Balogh Pál Géza 2020 Helyi élelmiszer a korona idején-láttele a világhárvány helyi élelmiszerrendszerekre gyakorolt hatásáról. In: Fokasz Nikosz – Kiss Zsuzsanna – Vajda Júlia szerk. *Koronavírus idején*. Replika Alapítvány, Budapest. 175-182.
- Neulinger Ágnes – Bársony Fanni – Gjorevska, N. – Lazányi Orsolya – Pataki György – Takács Sándor – Török Anna 2020 Engagement and subjective well-being in alternative food networks: the case of Hungary. *International Journal of Consumer Studies*, 44.4:306–315.
- Szente Viktória – Jasák Helga – Szűcs Andrea – Kalmár Sándor 2014 Helyi élelmiszerek fogyasztói megítélése. *Gazdálkodás - Agrárökonómiai Tudományos Folyóirat*, 58.5:452-460.
- Paech, Niko – Sperling, Carsten – Rommel, Marius 2021 Cost effects of local food enterprises: Supply chains, transaction costs and social diffusion. In Kropp, C. – Antoni-Komar, I. – Sage, C eds. *Food System Transformations*. Taylor & Francis, Abingdon. 119-138.

A TELEPÜLÉSENTITÁS FORMÁLÓDÁSA: A KÖZÖSSÉGI KAPCSOLATOK

ÉS A TÉR SZEREPE AZ ÉLHETŐSÉG ALAKÍTÁSÁBAN

Peer group kapcsolatok dimenziói

DOI 10.35402/kek.2025.1.8

Absztrakt

A településen élő, dolgozó egyének, közösségek sokféleképpen kapcsolódnak egymáshoz (munkát vállalnak, iskolába járnak, hobbit űznek stb.), ennek megfelelően lehet különböző releváns szempontok szerint körvonalazni, differenciálni a határukat, alapvető identitást hozzájuk rendelni. Alapvetően minden egyén – lehetőségeihez mérten – a „legjobb” elérésére törekszik, azonban figyelembe veszi a személyisége által determinált érzéseket, gondolatokat, ezen túlmenően igyekszik megfelelni a környezeti elvárásoknak is. A település jellege, vezetési kultúrája, az adott országon vagy régióon belüli elhelyezkedése meghatározó tényező abban a tekintetben, hogy az egyén miként érzi magát a jelenlegi lakhelyén, hogyan ítéli meg a hely élhetőségét.

A települések élhetősége a társadalmi-gazdasági és a környezeti szempontok alapján meghatározott fogalom, a fenntartható városfejlesztésben és a regionális tervezésben kiemelt szerepet kap, az eltérő kontextusokban különböző tényezőket foglal magában. A lakosság jóléte, a helyi gazdaság fejlődése, a közösségi infrastruktúra hozzáférhetősége valamint a környezetminőség fenntartásának szempontjai mind központi szereppel bírnak. Ezen tényezők integrálása a településtervezési és –fejlesztési programokba prioritást élvez, mivel az élhetőség egy komplex, interdiszciplináris jelenség, amely a fizikai környezet mellett a társadalmi kapcsolatok és a gazdasági lehetőségek minőségét is befolyásolja. Tehát a vizsgálat nem csupán a település infrastruktúrájának állapotára vagy a gazdasági mutatókra terjed ki, hanem a lakók szubjektív tapasztalatainak vagy a helyi közösségek közötti interakciók elemzését is magában foglalja. Az élhetőségi elemzések eredményei alapvetően meghatározzák a döntéshozatal irányait, utat mutatva a lakosság életminőségének javítására irányuló stratégiák fejlesztéséhez. Az élhető települések jellemzően olyan környezetet biztosítanak, ahol a gazdasági lehetőségek és a szociális biztonság egyensúlyban vannak, elősegítve ezzel

a fenntartható fejlődést és a lakosság hosszú távú megtartását. Az elsődleges társas kapcsolatok alapvető emberi szükségleteket elégítenek ki, túlmutatnak a családi és házassági kötelékeken, azonban viszonylag kevés tanulmány foglalkozik a kapcsolatok természetével.

Tanulmányomban különböző igények és érdekek mentén található, szerveződő és működő csoportok, egyének összekapcsolódását vizsgálom. A peer groupban történő együttműködés az emberi természet része, amely segít a túlélésben, fejlődésben, a társadalmi kapcsolatok fenntartásában. Ezek a csoportok erősítik az összetartozás érzését, támogatást nyújtanak, segítenek az egyénnek abban, hogy a társadalomban elfoglalt helyét megtalálja.

Kulcsszavak: fenntartható városfejlesztés, regionális tervezés, peer groupban történő együttműködés

Abstract

Individuals and communities living and working in the settlement are connected in many different ways (they work, go to school, pursue hobbies, etc.), and their boundaries can be delineated and differentiated according to various relevant aspects, and a basic identity can be assigned to them. Basically, each individual strives to achieve the „best” within its ability, but also takes into account the feelings and thoughts determined by its personality, moreover also tries to meet environmental expectations. The character of the settlement, its management culture, and its location within the given country or region are determining factors in terms of how the individual feels about their current residence and how they judge the livability of the place.

The livability of settlements is a concept defined on the basis of socio-economic and environmental aspects, it plays a prominent role in sustainable urban development and regional planning, and it includes different factors in different contexts. The well-being of the population, the development of the local economy, the accessibility of community infrastructure and the aspects of maintaining

environmental quality all play a central role. Integrating these factors into urban planning and development programmes is a priority, as liveability is a complex, interdisciplinary phenomenon that affects not only the physical environment but also the quality of social relations and economic opportunities. Thus, the investigation does not only cover the state of the settlement's infrastructure or economic indicators, but also includes the analysis of the residents' subjective experiences or the interactions between local communities. The results of livability analyses are essential for guiding decision-making, pointing the way to the development of strategies to improve the quality of life of the population. Livable settlements typically provide an environment where economic opportunities and social security are balanced, promoting sustainable development and long-term population retention. Primary social relationships satisfy basic human needs, going beyond the bonds of family and marriage, but relatively few studies have addressed the nature of relationships.

In my study, I examine the connection of organized and functioning groups and individuals based on different needs and interests. Cooperation in peer groups is part of human nature, which helps us to survive, develop and maintain social relationships. These groups strengthen a sense of belonging, provide support and help individuals to find their place in society.

Keywords: urban development, regional planning, cooperation in peer groups

Bevezetés

Az életminőség vizsgálata viszonylag új terület, kihívást jelent megalapozott tendenciákról vagy országonkénti általános különbségekről beszélni. Jelenleg csupán hipotézisek fogalmazhatók meg azzal kapcsolatban, hogy az országok közötti különbségek és az időbeli változások mögött milyen mértékben húzódnak meg az objektív körülmények eltérései, a különböző igények és értékrendszerek, vagy esetleg az, hogy az azonos kérdéskörök vagy fogalmak eltérő kultúrákban, különböző nyelveken némileg eltérő jelentést hordozhatnak. Ugyanakkor úgy tűnik, hogy a fejlett országokban általánosságban az emberek legnagyobb elégedettséget a családdal kapcsolatban élik meg, míg a legnagyobb elégedetlenséget a közállapotok különböző elemeivel, különösen a közintézményekkel szemben tapasztalják. (Bányászné Kristóf, 2022) A tér jelenléte,

értelmezése az ember jelenlétével egyidős, az emberi létezés során mindenkor körülvette őt. A körülbelül öt millió évvel ezelőtt megjelenő emberi ősrunk idejében ez a tér teljes egészében érintetlen földrajzi környezetet jelentett, amely az évmilliók során – egyre gyorsuló ütemben – az ember által formált tájjá, azaz kultúrtájjá vált. Mára a bolygónkon nem maradt olyan „fehér folt”, amelyet az ember ne érintett volna, a térbeli dimenziók is egyértelműen meghatározhatók. Az ember és a tér kapcsolata multidimenzionális, amelyet a funkcionális szerkezet térbeli rendjének leképezésével vizsgálhatunk, a társadalmi tér háromdimenziós struktúrájában. Ezt a kapcsolatot a természeti, gazdasági és társadalmi tér kölcsönhatásaiban értelmezzük, amelyek együttesen adják a társadalmi csoportokat körülvevő és általuk folyamatosan alakított kultúrtáj karakterét. A térhasználat irányát és intenzitását döntően a társadalmi-gazdasági fejlődéssel összefüggő közlekedés valamint a kommunikáció befolyásolja. Ezek a funkciók megváltoztatják az ember térérzékelését, amely során a „közeli” és a „távoli” fogalmak viszonylagos jelleget öltenek, párhuzamosan a személyiség- és társadalomfejlődéssel. Berényi István ezt a következőképpen foglalja össze: „A szociálgeográfia tehát végső soron az ember és a tér viszonyának elemzése, vagyis az ember gazdasági-társadalmi tevékenysége során átalakított konkrét tér (funkcionális telephelyrendszer), valamint az emberi lét idő- és térdimenziójának összekapcsolásán alapul.” (Berényi, 2003a:13) Az élhetőség értékelése interdiszciplináris megközelítést igényel, amely figyelembe veszi a különböző szektorok, a várostervezés, a környezetvédelem, a közgazdaságtan és a szociológia együttes hatásait. További tényezők: a település fizikai infrastruktúrája, a közlekedési hálózatok minősége, a közszolgáltatások elérhetősége, a lakhatási feltételek színvonala alapvetően befolyásolják a mindennapi élet kényelmét, biztonságát.

A települések társadalmi konstrukciója: A társadalmi csoportok térbeli viselkedése és identitása a településfilozófiában

A két világháború közötti időszakban a magyar társadalomföldrajzban uralkodó felfogás a francia megközelítésen alapult, amely a kutatások középpontjába az ember és környezete közötti viszony elemzését helyezte. E megközelítés egységi szinten vizsgálta, hogyan hoz létre az ember kultúrtájakat, miközben a környezet adta lehetőségek közül válogat. (Benda, 2006) Ebben az összefüggésben a

gazdaság elemzése a gazdasági élet szintetikus, tehát a természeti és társadalmi tényezıket egyaránt magában foglaló fogalmán keresztül valósult meg. (Györi, 2001) Az aldiszciplína akkori legjelentısebb hazai képviselıje, Teleki Pál (1936) szerint a gazdasági élet alapelemei azok a környezet adott-ságaival összhangban lévı javak és lehetıségek, amelyek társadalmi oldalról alkalmazkodást vagy függést eredményeznek. Így a gazdaságföldrajz a gazdasági életformák és a természeti-táji adottságok közötti kapcsolatokat vizsgálja. Wallner (1961) a morfológiai összefüggéseket a települések funkciói és az urbanizációs folyamatok vetületeként értelmezi, azaz véleménye szerint a morfológiai vizsgálatok révén tárhatók fel a falvak és városok funkcionális kapcsolatai; így az önálló funkcionális elemzések önmagukban értelmetlenek. (Berényi, 2003b) A marxista gazdaságföldrajz térnyerése az ágazati illetve az országos szintő vizsgálatok elterjedését eredményezte, miközben a kutatók kevés figyelmet fordítottak a kisebb területi egységekre, a településekre. E megközelítés következményeként helyreállíthatóvá vált az a látszólagos egyensúlyhiány, amely a településkutatásban a marxista gazdaságföldrajz szemléletének következtében a funkcionális vizsgálatok felé tolódott el, a települések formális aspektusainak elemzésével szemben. A szociálgeográfiai gondolat a magyar társadalomföldrajzban az 1960-as évek végén, német hatásra jelent meg. Ez az irányvonal a mikroszintő vizsgálatok felé való elmozdulást jelentette, amely a szociológia és a földrajz metszéspontjában helyezkedik el, és képviselıi a társadalmi csoportok térbeli viselkedését kutatják. (Wallner, 1981; Czirfusz, 2012) A települések arculatát meghatározó horizontális zárt-ság szorosan összefügg a városok kialakulásának és történeti fejlődésének folyamataival. A beépítések vertikális tagolódását pedig – a beépíthetı területek nagyságán és az építıanyagok jellegén túl – jelentıs mértékben befolyásolja a városok folyamatosan változó funkcionális szerepe is. (Csapó, 2005; Berényi, 2003a) Az egyén életszínvonal szintjének érzetében, megítélésében releváns szempont a lakókörnyezet állapota – vagyis, milyen arányban találhatók zöldterületek a településen, kedvezı-e a levegı- és a vízminıség, vagy mekkora illetve milyen típusú a zajszennyezés mértéke. A közösségi kohézió, a közbiztonság mértéke, a kulturális és szabadidıs lehetıségek hozzáférhetısége, a közösségi terek minısége, a társadalmi integráció lehetıségei, valamint a lakosság részvételi lehetıségei a helyi döntéshozatalban társadalmi tényezıkként erısítik vagy éppen

gyengíthetik egy település élıhetıségének pozitív vagy negatív megítélését az ottélók részérıl. A stabil munkaerıpiac, a jól mőködı helyi gazdaság és az alapvetı szolgáltatásokhoz való hozzáférés szintén elengedhetetlenül meghatározzák a település vonze-rejét. (Slezák – Bartos 2023)

Az elmúlt évtizedekben a turizmus is jelentıs átalakuláson ment keresztül, amely elsısorban a termelés (szolgáltatásnyújtás) és a fogyasztás új formáinak megjelenésére vezethetı vissza. A kommunikációs technológia gyors ütemő fejlődése az információ és a kulturális minták gyorsabb áramlását tette lehetővé. A globalizáció következtében a turizmus piaca globálisan kibıvült, ami világszerte megkövetelte a turisztikai munkaerı gyors és rugalmas mobilitását, valamint az utánpótlását. Emellett a túlturizmus negatív hatásai a népszerű turisztikai desztinációkban váltak különösen érezhetıvé. (Michalkó et al., 2003)

A „mentális tér(kép)” és kapcsolatrendszerei a településfilozófiában

A környezetünköl (életterünköl) a szelektált és megtapasztalt információk egyénenként és társadalmi csoportonként is eltérnek, mivel minden csoport és egyén más-más prioritásokat helyez elıtér-be. Minden ember mentálisan más elemeket emel ki a környezetébıl, ezeket tudatosan eltárolja, majd ezen információk alapján alakítja ki saját elképze-lését az ıt körülvevı térrıl. E prioritások feltárá-sának egyik eszköze a mentális térképek elemzése. A mentális térképek értékes információkat szolgáltatnak egy adott társadalmi csoport térképzeteirıl, ám soha nem lehetnek teljesek, mivel a háromdimenzi-ós tér kétdimenziós ábrázolása szükségszerően pon-tatlan, és az ábrázolt elemek száma, valamint azok fontossági sorrendje is változó. Az is nyilvánvaló, hogy bizonyos térbeli elemek egyesek számára feltű-nınek, míg mások számára észrevétlenek maradnak. E különbségek már nem az érzékszervi adottságokra vezethetık vissza, hanem sokkal inkább az egyéni és csoportos érték- és érdekkülönbségekre. Ennek alapján a mentális vagy kognitív térképek különbö-zı társadalmi csoportok eltérı társadalmi megha-tározottságaiból fakadóan más-más térelemeket és viszonylatokat emelnek ki, amelyeket az adott cso-portok saját képükre formálhatnak. Ebbıl követke-zik, hogy a tér szerkezetét a társadalmak és közös-ségek alakítják, formálva ezzel a társas élet kereteit, míg a társadalmi csoportok térben zajló interakciói különbözı térhasználati gyakorlatokat hoznak létre. Más irányból megközelítve, a mentális térképekbıl

e társadalmi csoportok sajátosságai, a térhez kapcsolódó tudattartalmak olvashatók ki és válnak értelmezhetővé. Ezzel összefüggésben kiemelten fontos vizsgálni, hogy kik és hogyan használják a különböző tereket, milyen módon sajátítják ki azokat, mennyire érzik sajátjuknak, és hogyan alakítanak ki sajátos viszonyt a tér bizonyos részeivel.

A városrészek reprezentációihoz és a mentális terekhez az emberek különböző asszociációkat kapcsolnak, amelyek részben személyes jellegűek, részben pedig a lakosság szélesebb körében elfogadottak. Ennek eredményeként a városnegyedek specifikus karakterjegyekkel ruházhatók fel, közös vélekedéseken alapulnak, függetlenül attól, hogy ezek megalapozottak-e vagy sem. Az emberek ezeket a jellemzőket eltérő módon észlelhetik. A településidentitás kutatása szempontjából a mentális térképek jelentősége abban rejlik, hogy segítenek feltárni a térségi identitáshoz kapcsolódó szubjektív, gondolati elemeket és asszociációkat. Ebből adódóan a lakóhelyhez való kötődés és a mentális térképek vizsgálata szoros összefüggést mutat. A mentális térkép tükrözi a helyi identitást, hozzájárul annak kialakításához – a kognitív térképek a térbeli valóság tudati képét reprezentálják, például a városlakók fejében kialakult vélemények formájában. (Bányászné Kristóf, 2022)

A társadalmi (közösségi) lét szféráját a lokalitás alkotja, amelyet a társadalmi térszerveződés és az alapvető funkciók működtetése formál. Az alkalmazott szociálgeográfia célja a közösségi lét és a lokalitás azon sajátosságainak feltárása, amelyek befolyásolják az alapfunkciókkal kapcsolatos viselkedést, illetve módosítják a településfejlesztési és -rendezési elképzeléseket. A közösségi élet a társadalmi, lokális és egyéni viselkedésformák nyomán alakul, míg emellett társadalmi-politikai és közösségi-családi hatások is megfigyelhetők. Az általános társadalmi jelenségek mindinkább a helyi társadalmi aktivitásra támaszkodnak, például társadalmi szervezetek és civil kezdeményezések formájában. Azonban biztosan megállapítható, hogy a család befolyásoló ereje a legnagyobb hatású a közösségi és lokális viselkedés jellemzőire.

A kortárs szociálgeográfiai kutatások egyik kiemelt területe a „hely szelleme” (genius loci) koncepció, amely a lokális élet sajátosságaira gyakorol hatást. Római kori jelentés szerint a „genius loci” a hely szentségét jelölte, amely helyet az emberek egy istenségnek szentelték meg vagy állítottak ol-tárt egy helyi isten számára. A szent helyek létezése feltételezi, hogy léteznek olyan terek is, amelyek

nem rendelkeznek különösebb jelentéssel, így a tér szent és világi helyek mozaikjaként is értelmezhető. A szakralitás és transzcendencia a mai világban is központi szerepet játszik az egyének és közösségek életrendjének alakításában. A „genius loci” fogalma ebben az értelemben arra utal, hogy a régi szakralis helyek szentsége hasonló érzelmeket válthatott ki az emberekből, mint napjainkban a hely szellemének felismerése és megértése – ezáltal a hely szelleme beilleszthető a tér felfogásába. Nem csupán a tér gyakorol hatást a vallásra, hanem a vallás is formálja a tér jelentését. A valláshoz hasonlóan a személyes motívumok is képesek szakralizálni a teret, és az etnikai identitás vagy a nemzeti hovatartozás is létrehozhat működő szakralis tereket. A hangsúly ebben az esetben a helyből sugárzó sajátos szellemiségen és légkörön van, a hely szelleme közvetlen hatást gyakorolhat az emberi fejlődésre. (Konrád – Szelényi, 1989) Maslow szükséglet-hierarchiája a fiziológiai szükségletektől a transzcendenciáig terjed, több ponton kapcsolódik a hely szellemének fogalmához, hiszen az identitás egyik alapját is kifejezi a tér. Az egyének és közösségek a mindennapi életükben a tapasztalatok, emlékek és szándékaik alapján erős kötődést alakítanak ki az adott helyekhez, ahol élnek, munkát végeznek vagy kapcsolódnak. A „hely mint otthon” érzése az egyik legkézenfekvőbb formája ennek a kapcsolódásnak: az emberek gyakran fizikailag is kifejezik a helyhez való ragaszkodásukat, szimbolikus rendszereket építve fel, amelyek tovább erősítik a helyek egyediségét. A „hely szelleme” is befolyásolja az emberi cselekvést, ez a hatás sokkal közvetlenebb és tudatosabb, mint a helyi imázs esetében; mondhatjuk, hogy az emberi gondolkodás magasabb szintjein fejt ki hatását; történelmi beágyazottsága miatt annak valóságon alapuló befolyásolása leginkább a történelmi települések esetében lehetséges. (Bányászné Kristóf, 2022)

Az ember és tér viszonya bonyolultabb annál, mint ahogy mi jelenleg mint funkcionális tér fogalomként használjuk, értelmezzük. Célszerű a szubjektív tényezőket is számba venni az ember és tér kölcsönhatásának megfigyelésekor, hiszen az anyagi szükségleteken túl ezen szempontok is jelentősen formálják a funkcionális teret. Az egyén szükségletei szerint berendezett léttér egy idő után a saját igényei szerint differenciálódik, ami nem feltétlenül mutat negatív irányba, nem feltétlenül ember- vagy közösségellenes társadalmi jelenség. Hogyan érzem magam az adott társadalmi térben? Mennyire tudok azonosulni az adott közösség értékrendjével? Az ember térbeli egzisztenciájának biztosítása

szempontjából a „létezéshez” kapcsolódó elemeket jelölhetjük meg legfontosabbnak, azonban nem kevésbé releváns tényezők az adott egyén személyisége, valamint a közösség fejlődésének hosszútávú biztosítása. Az ember igényli a tér ismeretét, például ha egy más településre költözik – ekkor bejárja az adott környezetet, felméri az igényei szerinti alapvető szolgáltatások és funkciók körét, megkeresi azokat a településképeket, -vizualitásokat, amelyekhez emocionálisan kötődni tud, illetve pozitív emléke fűződik hozzá. A változatos élettér megkönnyíti az egyén identifikációját, egy idő után magáénak érzi a teret, hiszen mindennapjait, hétköznapi tevékenységeit ebben éli meg. (Berényi, 2001)

Az ember térre vonatkozó esztétikai szükséglete jól nyomon követhető a különböző közösségekben, megjelenési formái aszerint változnak, hogy az adott kultúra milyen szokásokat követ, milyen értékrend szerint él. Minél izoláltabb egy társadalmi közösség, a sajátos, különleges gondolkodásmód annál kevésbé sérülékeny, az esztétikai magatartásformák hosszabb ideig maradnak fent. A modern társadalom az ember oktatási, művészeti, kommunikációs szükségletét egységesen igyekszik irányítani, intézményesítetten megfogalmazni és formálni azt az összértadalmi-, a csoport- vagy a lokális igényeknek megfelelően.

Az identitás, a hovatartozás és a társadalmi hierarchia kérdései szorosan kapcsolódnak ahhoz, hogy az egyén miként találja meg a helyét a közösségben. A társadalom különböző csoportokba való szerveződésében, az egyén önazonosságának meghatározásában az emberi kapcsolatok szoros összefüggést mutatnak az identitással. Ez a gondolat összhangban áll a szociálkonstruktivista filozófiai megközelítéssel, amely szerint az identitás nem veleszületett, hanem a társadalmi interakciók és struktúrák eredménye. A szociálkonstruktivizmus célja a társadalmi valóság jelentésének és megértésének vizsgálata, különösen a társadalmi kölcsönhatások és kulturális kontextus szerepére fókuszálva, amelyek befolyásolják az egyének értelmezését, értékrendjét. E megközelítés azt mutatja, hogy a települések nem objektív entitások, hanem társadalmi konstrukciók, amelyek meghatározása nyelvi és szimbolikus reprezentáción keresztül történik. (Roponyi, 2000) A településeken élők identitásának alakításában a közösségi szocializáció, az életmód, a közösségi hálózatok, valamint az intézmények játszanak kiemelt szerepet. Ezek az elemek formálják a települések kulturális kifejezéseit, vallási hagyományait, járulnak hozzá a nyelvi sokszínűségének és társadalmi normáinak

kialakulásához. Az intézmények elérhetősége, az erős gazdasági szereplők, a társadalmi erőforrások átlátható eloszlása, valamint a szociális egyenlőtlenségek visszafogottságának mértéke alapvetően befolyásolják a helyi lakosok társadalmi státuszát és lehetőségeit. Lényegében a hatalmi viszonyok határozzák meg az egyének hozzáférését a döntéshozatali folyamatokhoz és a település erőforrásaihoz. A közösségi kapcsolatok jelentik az egyének számára azt a támogató hálózatot – a baráti és családi kapcsolatokon túl –, ahol a különböző közösségekben, csoportokban való részvétel elsődleges célja a „valahová tartozás érzésének” megteremtése az érzelmi támogatásnyújtás, az információmegosztás által; így segítve a nehézségek közös megoldását.

A modern társadalom kapcsolatait befolyásoló bizonytalanság és az interperszonális vonzalom kialakulásának mechanizmusai rámutatnak arra, hogy az egyének szociális interakciók révén definiálják önmagukat, ahogy azt George Herbert Mead szimbolikus interakcionista gondolkodó is hangsúlyozta. Mead a szerepátvétel (role-taking) fogalmát nem pusztán egy adott társadalmi státuszhoz kötött, specifikus viselkedési minta átvételként értelmezi, hanem az emberi lények alapvető képességeként, amely lehetővé teszi mások gesztusainak, mint jelentéssel bíró szimbólumoknak a felfogását és értelmezését, valamint az adaptív válaszok kialakítását. Ez a készség a másik ember perspektívájának átvételében és annak érzelmi-érzelmi ráhangolódásában nyilvánul meg, amely nem azonosítható csupán az empátiával, de magában foglalja azt is. Mead (1973) szerint ez a ráhangolódás és beállítódás-átvétel alapvető feltétele a társas interakciók létrejöttének, a kommunikációnak és az egyén önfejlődésének. A szerepjátszó készség Mead gondolatrendszerében központi szerepet játszik az úgynevezett közös tudás (shared knowledge) kialakulásában, amely kognitív sémák – például attitűdök és értékek – formájában jelenik meg. A szerep tehát nem egyszerűen viselkedési minta, hanem egy folyamatos részvételt jelentő cselekvési forma, amely magában foglalja a környezetet, a szituációt és a közös cselekvések felfogását. Mead szerint a szerep az én fejlődésének és a kommunikáció közvetítésének eszköze, amely a cselekvéshez kötődik, és nemcsak a közvetlen interperszonális kapcsolatokat foglalja magában, hanem azok révén valósul meg. Mead kiemeli, hogy az egyén teljes énjének kifejlődéséhez elengedhetetlen, hogy ne csupán más emberek attitűdjeit vegye át, hanem azokat a közös társadalmi cselekvéseket is, amelyeknek része. Ezáltal az egyén internalizálja a

csoport szélesebb társadalmi folyamatait, és cselekvései során ezekre reflektál. (Váriné Szilágyi, 1994) Pataki (2004) értelmezésében a szerepfelfogás lényeges eleme a cselekvésbe ágyazott szerep, amely az egyén szocializációjának és a jelentésfeldolgozásnak központi mechanizmusa. A szerepátvétel révén az egyén képes közös jelentéstartalmakat feldolgozni, így biztosítva a közös társadalmi normák és értékek megértését. Ez a mechanizmus egyúttal az éntudat kialakulásának és fejlődésének alapját is képezi, mivel az egyén ezen keresztül válik képessé arra, hogy saját cselekvéseit mások szemszögéből is értelmezze. Mead (1973) felfogásában az éntudat nem közvetlen introspektív folyamat eredménye, hanem mások attitűdjeinek átvételével és a társadalmi környezethez való alkalmazkodás révén alakul ki. Az egyén csak akkor válhat önmaga számára objektummá, ha először mások számára is objektummá válik, és a társadalmi kölcsönhatások során saját magára reflektál. Ezzel a szerepátvétel közvetítő kapocsként működik a társadalmi és egyéni jelentéstartományok, valamint az éntudat fejlődése között, így biztosítva az egyén társadalmi beilleszkedését és az önmagára való reflektálás képességét. (Váriné Szilágyi, 1994)

Az egzisztencializmus központi gondolata szerint az egyén alapvető létezési állapota a szabadság, amely azonban felelősséggel jár. Sartre az emberi létezést radikálisan szabadnak tekinti, ugyanakkor rámutat arra, hogy ez a szabadság nemcsak egyéni, hanem társas közegben is megnyilvánul, ahol mások jelenléte is meghatározó szerepet játszik az egyén önmeghatározásában. (Sartre, 1956) Az egyén identitásának kialakulása és a közösséghez való tartozása az „önmaga produktumaként” értelmezhető, ami azt jelenti, hogy az ember folyamatosan alakítja önmagát, miközben szembesül a társadalom normáival és elvárásaival. Az egyén helyének megtalálása egy közösségben tehát nem csupán önmagában álló folyamat, hanem másokkal való interakcióban, a „Másik” tekintete által válik érthetővé. „A pokol a másik ember”, arra utal, hogy a másokkal való kapcsolat által gyakran merülhet fel konfliktushelyzet, mivel az egyén önmeghatározása a másik által történik, ami szorongást és frusztrációt eredményezhet. (Sarte, 1956) A hovatartozás értelmezésének kérdése etekintetben kettős kihívást jelent. Egyrészt az egyénnek a közösségen belül autonómiát kell teremtenie önmaga számára, másrészt viszont meg kell birkóznia a közösség elvárásaival és értékrendjével. Bár az egyén folyamatosan függ mások ítéleteitől és reakcióitól, mégis megőrzi saját

szabadságát, mivel képes saját döntései által újraértelmezni önmagát és megtalálni a helyét a világban. A közösség és az egyén közötti viszony így dinamikus, folyamatos újradefiniálást igényel. Az egyén identitása és önértelmezése nem függetleníthető a közösség által közvetített normáktól és értékektől, ugyanakkor az egyén felelősséggel bír saját önmeghatározásáért és cselekvéseiért. A közösséghez való tartozás nem zárja ki az egyén autonómiáját, hanem éppen azáltal válik lehetővé, hogy az egyén felismeri saját szerepét és felelősségét a közösségen belül.

Peer group tagság lehetséges következményei: Jólét és egészség

A modern társadalomban az emberi kapcsolatok gyakran bizonytalanságot, eltérő érzéseket hordoznak magukban, így a különböző korlátozások, tabuk kifejezése, jelenléte vagy a magánytól való félelem jelenhetnek meg gátló tényezőkként. (Lackó–Dékány, 2005) A társadalmi mobilitás fokozódása nemcsak a kapcsolatok fennmaradását, hanem azok kialakulását és intenzitását is befolyásolja. Az a mechanizmus, amely két vagy több ember találkozását és barátságának kialakulását előidézi – vagyis az interperszonális vonzalom által kiváltott kapcsolat –, továbbra is vizsgálat tárgyát képezi, még mindig kevésbé kutatott terület.

A peer group egyének, entitások vagy különböző szerveződések összessége, amelyek tagjai közös jellemzőkkel és érdekekkel bírnak. (Spadafora, 2019) Az egyének szintjén a peer group olyan személyeket jelent, akik hasonló társadalmi-gazdasági státusszal és hasonló oktatási háttérrel rendelkeznek. Szervezetek szintjén egy peer groupba azok a vállalatok tartoznak, amelyek azonos méretűek, ugyanabban a szektorban működnek, és hasonló tevékenységet folytatnak, releváns kontextusban jól összehasonlíthatók, az elemzés során egymáshoz viszonyítási alapként, benchmarkként szolgálnak. Egy csoportban való részvétel összefüggésbe hozható a fizikai egészség, a társas fejlődés és a pszichológiai jólét javulásával az egész életünk során. Abraham Maslow szükséglethierarchiája alapján az emberi hovatartozás iránti alapvető igény csak olyan szükségletek mögött áll, mint a fiziológiai és biológiai vagy a biztonság iránti elvárások. (Spadafora, 2019) A társas kapcsolatok, a barátság jelentőségének hangsúlyozása mind a múlt században, mind a modern világban figyelemre méltó, különösen annak fényében, hogy viszonylag kevés tudományos kutatás foglalkozott ezzel a témával. A

„barát” és a „barátság” fogalmak olyan kapcsolatot jelölnek, amely két vagy több személy között alakul ki, ám e szavak nem írják le e személyek konkrét tulajdonságait. A barátság, annak intimitása, közelsége miatt, mint elsődleges kapcsolat értelmezhető, amely a társas interakciók terén megjelenő alapvető emberi szükségletet elégíti ki, és amely meghaladja a családi és házassági kötelékek határait. Ez a kapcsolatrendszer a társadalom által elfogadott értékrenden belül helyezkedik el, olyan szimbólumokon, minőségi megítélésen alapul, amelyek nem illeszthetők be teljes mértékben a társadalmi intézmények konvencionális keretei közé.

A településen élők peer group kategorizálása során az egyének különböző társadalmi, gazdasági és demográfiai tényezők alapján csoportosíthatók, figyelembe véve a lakosok életkörülményeit, foglalkozási hátterét, iskolázottsági szintjét, valamint társadalmi státuszát.

Az egyének vagy családok különböző társadalmi csoportokba sorolhatók jövedelmi helyzetük illetve foglalkozási, munkavállalási hovatartozásuk alapján. A különböző társadalmi rétegek közötti eltérések alapját gyakran az anyagi javakhoz való hozzáférés valamint a foglalkozási hierarchiában betöltött szerep képezi. Jellemzően a magas jövedelemmel rendelkező illetve vezetői pozíciókat betöltő személyek alkotnak homogén csoportot, mivel a hasonló társadalmi-gazdasági helyzetük közös identitást és érdeklődést eredményez. Ezzel szemben az alacsonyabb bérrel rendelkező, fizikai munkát végző egyének eltérő csoportba sorolódnak, akiket szintén a foglalkozási és gazdasági hasonlóságaik, lehetőségeik kötnek össze. (1. ábra)

Az oktatás fontos szegmentáló tényező a társadalmi csoportok kialakulásában, mivel nemcsak a foglalkoztatási lehetőségeket és az anyagi helyzetet befolyásolja, hanem az egyének társadalmi kapcsolatrendszerét és identitását is formálja. Az egyetemi végzettséggel rendelkező emberek többnyire különböző peer groupot alkotnak, mivel hasonló tudással, készségekkel és értékrenddel rendelkeznek. Az ilyen csoportok tagjai sok esetben magasabb státuszú pozíciókat töltenek be, szélesebb munkaerő-piaci lehetőségekkel rendelkeznek, közös tapasztalatok kötik őket össze, az egyetemi oktatás során szerzett ismeretek vagy a kapcsolati hálójuk révén. Az alacsonyabb oktatási szint általában korlátozottabb munkaerő-piaci lehetőségekkel és kisebb gazdasági mozgástérrel jár együtt. Az ilyen csoportok tagjai között az oktatási szinthez kapcsolódó közös tapasztalatok és kihívások jelentik a csoport összetartó erejét.

A családok, az egyének közös életrészek, tapasztalatai formálják az emberek közötti kapcsolatokat, ezek befolyásolják társadalmi interakcióikat és preferenciáikat. A fiatal, egyedülálló felnőttek rendszerint egyedi peer groupot alkotnak, amelyben a résztvevők a közös érdeklődési kör, az életstílus illetve az aktív karrierépítés szerint kapcsolódnak egymáshoz. E csoportot a függetlenség, a mobilitás és az unikális életstílusra összpontosító preferenciák jellemzik, valamint az egyéni fejlődés iránti igény fogalmazódik meg. A fiatal korosztály tehát külön figyelmet érdemel, hiszen a csoport attitűdjét már nem a röghöz kötöttség jellemzi, szívesen utaznak, mobilak a munkavállalásban is, ha valamilyen



1. ábra: A településen élők peer group kategorizálásának szempontjai Forrás: saját összeállítás

igényük nem kielégített más utakat, lehetőségeket keresnek, külföldön keresnek munkát, telepednek le. A kommunikációs technológia gyors fejlődése által a foglalkozások széles köre szinte bárhol elérhető, a munka teljességében elvégezhető. Ez azt is jelenti, hogy nem szükséges például egy nagyvárosba költözni, ott letelepedni – nem szeretve a városi élettel való kihívásokat –, hiszen a feladat egy távolabbi, nyugodtabb, csendesebb környezetben is elvégezhető. Ellenben azzal is járhat, hogy az egyén az eredeti otthonától távol telepedik le, keresve az igényei kielégítései számára legjobb módokat.

Kisgyermekes családok esetében egy teljesen eltérő képet mutató peer groupot láthatunk, amelyet közös szülői tapasztalatok és családi kötelezettségek jellemeznek. A csoporttagok sok esetben hasonló élethelyzetekkel, kihívásokkal és prioritásokkal néznek szembe, amelyek középpontjában a gyermeknevelés, a családi stabilitás és a munka-család egyensúlyának megteremtése áll. Az idősebb, nyugdíjas korú egyének élethelyzetét a munkaerő-piacról való visszavonulás, a megnövekedett szabadidő és sokszor az egészségi állapot változása jellemzi. Más preferenciák kerülnek középpontba, a közösségi élet, az egészségmegőrzés és a szabadidős tevékenységek szolgájaként.

A településen élők közötti társadalmi hovatartozásban releváns differenciáló tényezőként azonosíthatók a lakókörnyezet milyensége illetve a lakástulajdon típusa, melyek nemcsak a gazdasági helyzetet tükrözik, hanem meghatározó hatást gyakorolnak az életstílusra, az egyének társadalmi kapcsolataira, valamint a közösségek közötti interakciókra. A településen belüli földrajzi elhelyezkedés vagy az ingatlan tulajdonlásának jellege meghatározó szerepet játszik az egyének közötti kapcsolatokban, életmódbeli preferenciákban – az egyén viselt, külvilág felé tükröződő társadalmi-gazdasági státuszában. A belvárosban élő, saját lakással rendelkező lakosok számára az ingatlantulajdon anyagi stabilitást, magasabb társadalmi státuszt szimbolizál, amelyhez általában jobb kulturális, szociális és gazdasági erőforrások társulnak; a munkahelyek közelsége könnyebb elérhetőséget tesz lehetővé. Míg a külvárosban élők számára a bérlakás többnyire átmeneti vagy kevésbé stabil lakhatási forma; az itt élők közös jellemzői lehetnek az ingázás, a külvárosi közösségi élet, valamint az eltérő prioritások. A külvárosiak esetében a közösségi kapcsolatok leginkább a helyi közösségi erőforrásokra és az alacsonyabb ingatlanpiaci árakra épülnek.

Az állami szférában dolgozók közös, sajátos jellemvonása a közösségi érdekek előtérbe helyezése, a

stabilitás és a szabályozott munkakörnyezet; munkahelyi élményei és kihívásai lényegében különböznek a magánszektorban tapasztaltaktól. A versenyorientált környezet más követelményeket támaszt mind munkavállalói, mind munkaadói oldalról, alapvetően a rugalmasság és a profitközpontú szemlélet jellemzi. A versenyszférában dolgozók rendszerint nagyobb hangsúlyt fektetnek a teljesítményre, a hatékony munkavégzésre, az egyéni karrierterv megvalósítására, valamint a közös érdekek megvalósítása okán a vállalati innovációra.

Összegezés

A térrel való kapcsolat, egy településen való „létezés” alapvetően meghatározza az emberek viselkedését, gondolkodásmódját és életminőségét. A „hely mint otthon” fogalma azt jelzi, hogy a településhez való kötődés nem pusztán fizikai jelenlétből fakad, hanem tudatos és érzelmi azonosulásból, amely erősíti a közösségek egyediségét, a társadalmi integrációt. Az emberi létezés és az „otthon” közötti kapcsolat sokrétű, amely túlmutat a funkcionális térfogalmakon. Az egyének, a közösségek számára tehát egy településen élni nem csupán a fizikai környezetet jelenti, hanem mélyebb identitásformáló szereppel is bír az üzenet. A „hely szelleme” fejezi ki azt a szimbolikus és érzelmi kötődést, amelyet a városlakók alakítanak ki a mindennapi életéről, munkavégzéséről vagy szabadidőről. Ez a kötődés, Maslow szükséglet-hierarchiájával összhangban, az alapvető szükségletektől a magasabb szintű esztétikai és transzcendens élményekig terjedhet, amelyek mind hatással vannak az egyén és közösség identitására. Az ember térigénye és térhasználata ugyanakkor kulturálisan változó, hiszen a különböző közösségek eltérő értékrendek és szokások mentén alakítják az elvárásaikat. Az esztétikai szükségletek, a modern társadalom által szabott oktatási illetve kommunikációs elvárások is formálják a településekkel kapcsolatos élményeket és viselkedési mintákat. A tér komplex, szubjektív dimenziói lényegében befolyásolják az egyének mindennapi életét, közösségi kapcsolatait.

A különböző jövedelmi, foglalkozási, oktatási, lakhatási vagy demográfiai tényezők alapján kialakuló peer groupok közös érdeklődési körök és tapasztalatok mentén szerveződnek. Ezek a csoportok az egyén társadalmi identitásának, kapcsolatrendszerének és beilleszkedésének szempontjából meghatározóak; működésük keretében kialakuló interperszonális kapcsolatok az egyéni jóllét, a társadalmi fejlődés és a közösségi identitás

szempontjából is kiemelten fontosak. Az élıhetőség és a társadalmi kohézió összefonódása így voltaképpen meghatározza, hogy egy település mennyire tudja hosszú távon megtartani lakosságát és elősegíteni annak fejlődését. A település élıhetőségének javítása érdekében szükség van a különböző tényezők integrált vizsgálatára és fejlesztésére, amelyeket a településvezetés összehangoltan kezel annak érdekében, hogy biztosítsa a lakosság életminőségének folyamatos javulását. Ezzel összhangban tehát nemcsak a fizikai infrastruktúra és a gazdasági tényezők elemzése szükséges, hanem a szociális interakciók, a közösségek közötti kapcsolatok és az egyének szubjektív tapasztalatainak értékelése is fontos. Az ilyen elemzések multidimenzionális megközelítést igényelnek, amely figyelembe veszi a várostervezés, környezetvédelem, közgazdaságtan és szociológia együttes hatásait.

A közösség az egyén identitásának, autonómiájának és társadalmi felelısségének alakítója, amely szorosan kapcsolódik az emberi létezés mélyebb kérdéseéhez, megléte és fenntartása ezért nélkülözhetetlen a települések élıhetőségének biztosításához, amellet az egyéni, valamint társadalmi fejlődés előmozdításához. Az adott településen „élő” közösségek tagjai közötti kapcsolatok mélyebbek, továbbá sok esetben a közös értékek, normák, hagyományok és célok alapozzák meg az együttműködést; az egyén identitása szorosan kapcsolódik hozzájuk, hiszen az egyén a közösség részeként határozza meg önmagát.

Felhasznált irodalom

- Bányászné Dr. Kristóf, Andrea (2022): *Szociálgeográfiai gyakorlatok*. Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézet. Nyíregyháza. 213 p.
- Benda, Gyula (2006): Az Annales-iskola. A kezdetektől a kritikai fordulatig. In: Benda Gyula: *Társadalomtörténeti tanulmányok*. Osiris Kiadó. Budapest. pp. 16–18.
- Berényi, István (2001): Adalékok a városi élettér szociálgeográfiai felfogásához. *Földrajzi Értesítő* (1952-2008) 50 : 1-4 pp. 143-159. , 17 p.
- Berényi, István (2003a): Adalék Wallner Ernő településföldrajzi felfogásához. In: Tatai, Zoltán (szerk.) *Emlékezés Wallner Ernőre: élete és munkássága*. Veszprém, Magyarország : MTA Veszprémi Területi Bizottság, Magyar Földrajzi Társaság, Veszprémi Közgazdasági Szakközépiskola. 302 p. pp. 93-98., 6 p.
- Berényi, István (2003b) A történeti kultúrtájkutatás szociálgeográfiai szempontból. In: Frisnyák, Sándor; Tóth, József (szerk.) *A Dunántúl és a Kisalföld történeti földrajza* : A Budapesten és Pécsen 2002. november 25-26-án megtartott tudományos konferencia előadásai. Pécs, Magyarország, Nyíregyháza, Magyarország : PTE TTK Földrajzi Intézet, Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszék. 397 p. pp. 87-94. , 8 p.
- Czirfusz, Márton (2012): A geográfus Wallner Ernő helye a tudományban: a diskurzuselemzés lehetőségei. *Soproni Szemle*. 66. évf. 2. sz. pp.150-164. 15 p.
- Csapó, Tamás (2005): *A magyar városok településmorfológiája*. Savaria University Press, Szombathely. 174 p.
- Győri, Róbert (2001): A magyar gazdaságföldrajz a két világháború között. In: *Geográfia az ezredfordulón*: az ELTE Földrajz Tanszékcsoport millenniumi rendezvénysorozata. Szerk.: Nemes Nagy József. ELTE Regionális Földrajzi Tanszék, Budapest, 2001. (Regionális Tudományi Tanulmányok, 6.) p. 73.
- Konrád, György – Szelényi, Iván (1989): *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Gondolat Könyvkiadó. Budapest. 327 p.
- Lackó, Sándor – Dékány, András (2005) (szerk.): *Lábjegyzetek Platónhoz. 4. A BARÁTSÁG*. Pro Philosophia Szegedi Alapítvány, Libarius. Szeged.
- Mead, George H. (1973): *A pszichikum, az én és a társadalom*. Gondolat Kiadó. Budapest. 535 p.
- Michalkó, Gábor – Illés, Sándor – Berényi, István (2003): Adalékok a turizmus és migráció kapcsolatának elméleti megközelítéséhez. *Tér és Társadalom* 17: 4 pp. 51-65., 15 p.
- Pataki, Ferenc (2004): *Érzelem és identitás*. Új Mandátum Könyvkiadó. Budapest. 224 p.
- Ropolyi, László (2000): A tudomány a „szociális-élet-világban” A tudományfilozófia hermeneutikai és szociálkonstruktivista szemléletmódjainak összevetése. *Replika*. pp. 41–42.
- Sartre, Jean-Paul (1956): *Being and Nothingness: An Essay on Phenomenological Ontology*. Philosophical Library. New York, United States. 636 p.
- Slezák-Bartos, Zsuzsanna (2023): Településetika és versenyképesség összefüggései, a lakhelyválasztási preferenciák etikai vonatkozásai. *Kultúratudományi Szemle* 5 : 4 pp. 29-52., 24 p.

- Spadafora, Natalie – Schiralli, Katerina – Al-Jbouri, Elizabeth (2019): *Peer Groups*. Department of Child and Youth Studies. Brock University, St. Catharines. Canada.
- Teleki Pál (1936): *A gazdasági élet földrajzi alapjai*. Centrum Kiadóvállalat, Budapest. pp. 220–222.
- Váriné Szilágyi, Ibolya (1994): G. H. MEAD eredeti szerepfogalma és későbbi változásai. *Szociológiai szemle* 4. évf. 4. sz. 18 p.
- Wallner, Ernő (1961): Dunaföldvár településképe. *Földrajzi Értesítő* 10: 1. pp. 67–97.
- Wallner, Ernő (1981): A település- és városföldrajzi vizsgálat szemléletéről. *Földrajzi Értesítő* 30: 1 pp. 102–113., 11 p.

BIODESIGN, ÚT A FENNTARTHATÓSÁG ÉS BIOKAPITALIZMUS KÖZÖTT

DOI 10.35402/kek.2025.1.9

Absztrakt

A biológia és a formatervezés interdiszciplináris kutatásaiból új tervezési terület bontakozik ki, ez a biodesign, mely jelentős szerepet játszhat az antropocén korszak kihívásainak kezelésében. A biodesign három alapvető megközelítést foglal magában: a természet mint modell (biomimikri), a természet mint munkatárs (növesztéssel design) és a természet mint feltörhető rendszer (szintetikus biológia). Ezek a módszerek eltérő filozófiai és etikai álláspontokat tükröznek, miközben céljuk egy, az ökológiai teljesítmény növelése. Ez a tanulmány a biodesign fogalmát, tipológiáját és nemzetközi példák segítségével annak gyakorlati alkalmazását vizsgálja. Rávilágít a biodesign technológiai és etikai dilemmáira, különösen a szintetikus biológia kapcsán, illetve felhívja a figyelmet arra, hogy a fenntarthatóság elérése érdekében alapvető gazdasági és társadalmi struktúrák újragondolása szükséges.

Kulcsszavak: biodesign, fenntarthatóság, design, építészet, biokapitalizmus, biomimikri, génszerkesztés

Abstract

From the interdisciplinary research of biology and design, a new field of design is emerging: biodesign, which can play a significant role in addressing the challenges of the Anthropocene era. Biodesign encompasses three fundamental approaches: nature as a model (biomimicry), nature as a collaborator (growth-based design), and nature as a hackable system (synthetic biology). These methods reflect differing philosophical and ethical perspectives while sharing the common goal of enhancing ecological performance. This study examines the concept and typology of biodesign and its practical applications through international examples. It highlights the technological and ethical dilemmas of biodesign, particularly in relation to synthetic biology, and emphasizes the necessity of rethinking fundamental economic and social structures to achieve sustainability.

Keywords: biodesign, sustainability, biomimicry, synthetic biology

Bevezetés

Mára már egyre kevesebben vitatják, hogy az egyre drámaibb hatásokat kiváltó klímaváltozás az emberi tevékenység következménye. Azonban az antropocén beavatkozást pozitív irányba terelhetjük a fenntartható tervezés és innovatív közösségi megoldások segítségével. A döntéshozók, a vállalatok, a közösségek és az egyének mellett a designerek és az építészek jelentős hatást gyakorolhatnak a jövőt alakító folyamatokra, mivel terveikkel közvetlenül formálják életmódunkat. Számos lehetséges, biztatóan ígérkező út, eszköz közül az egyik a biodesign módszere, mely az élővel való együttműködés, a tőlük való tanulás, leutánozásuk vagy esetleg módosításuk révén teremti új megoldásokat. Azonban a fenntartható, környezettudatos gyakorlatok mellett a szintetikus biológia és hozzá kapcsolódó bioipari gyártás jelentős etikai és ökológiai kérdéseket vet fel. Ebben a cikkben a biodesign fogalmát, tipológiáját és a biokapitalista gyakorlat kapcsán felmerülő dilemmákat ismertetem nemzetközi példák segítségével.

A biodesign kifejezést eredetileg a génszerkesztés „beceneveként” kezdték használni a szintetikus biológia úttörő korszakában. Később az orvosi eszközöket és a szövettechnológiát támogató módszerekre is alkalmazták, így kiterjedt alkalmazási területekkel rendelkezik. Az elmúlt évtizedben azonban az építészetben és a design területén is új értelmet nyert (Blaumann 2021). A biodesign egy olyan emergens, interdiszciplináris gyakorlat, mely a biológiai rendszerek és a kreatív tervezés integrációjára törekszik. A biotechnológiai és élettudományi megközelítéseket alkalmazva, a biodesign élő szervezetekkel működik együtt biogéntechnológiai folyamatokban, és testre szabott tervezési megoldásokat kínál. Célja mindennapi használatra szánt anyagok és termékek kifejlesztése, azok ökológiai teljesítmények növelése, illetve társadalmi és környezeti problémák kezelése érdekében (Camere – Karana 2017, Collet 2020, D’Olivo – Karana 2021, Myers 2018).

A biodesign tipológiája

A biodesign tipológiáját Carole Collet vázolja fel 2020-as *Designing our future bio-materiality* c. cikkében (Collet 2020). Collet módszertani szempontból három területre osztja a biodesignt, melyek különböző természetszemléletét, az élőkhoz, a biológiához kapcsolódó viszonyt, illetve etikai álláspontot tükröznek, illetve a fenntarthatóság szempontjából is különböző lehet a kimenetele.

A három közül a legkonvencionálisabb és legősibb módszer a természetet modellnek tekinti, a természetutánzás, a biomimikri elveit alkalmazza, azaz a természetben megtalálható sikeres stratégiákból merít inspirációt. A második kategóriába azokat a megoldásokat sorolja, melyek a természettel, az élőkkel, biológiai entitásokkal való együttműködésre helyezik a hangsúlyt. Itt a tervező olyan természetes szervezetekkel, mint a baktériumok, gombák vagy algák stb., együttműködve „termeszt” anyagokat, tárgyakat, megoldásokat. Ez a „növesztés” design leginkább a mezőgazdasági gyakorlatokhoz hasonlatos (Camere – Karana 2017). A harmadik, legújabb megközelítés a természetet feltörhető, meghekkkelhető rendszernek tekinti, amit a szintetikus biológia fejlődése tett lehetővé, megnyitva az utat az egyszerű, élő szervezetek genetikai áttervezése felé, azzal a céllal, hogy testre szabott, élő anyagokat alkothassanak a tervezők.

Ezek a módszertanok a természetről, az élőről alkotott változó kulturális felfogást tükrözik: az egészes szemlélet¹, a mechanikus olvasatot vagy ezek kombinációját. A *természet mint modell* az evolúció formálta megoldások elsőbbségét és ökológiai előnyeit méltányolja. A *természet mint munkatárs* az értéket az együttműködésben és partnerségben látja. A *természet mint feltörhető rendszer* a természetet kiaknázzható, korlátlan árucikknek tekinti, s a kapitalista kontroll és a dominancia attitűdje látszik folytatódni benne. A tervezőnek, akár egyik, akár másik módszert követi, szembe kell néznie az élőről alkotott felfogásának

¹ Az egészes, vagy más szóval holisztikus, szemlélet a ὅλος holos, görög szóra vezethető vissza, melynek jelentése egész, teljes. Arisztotelész a Metafizikában tömören úgy foglalta össze: „Az egész több, mint a részek összessége.” A kifejezést Jan Smuts 1926-ban írta le először (Smuts 1926). Az egészes megközelítés az ökológiában és a környezettudományokban a rendszerelméletre alapozva alkalmazzák; a biodesign esetében én is így használom.

következményeivel a kívánatos vagy a valószínű jövő(k)² perspektívájából.

Élet mint modell

A biomimikri a természetben évmilliárdok alatt kifejlesztett megoldások átültetése a tervezési gyakorlatba. A biomimikri kifejezés először 1982-ben jelent meg a tudományos irodalomban (Bensaude-Vincent et al. 2002). Ezt megelőzte a hasonló jelentéstartalmú *biomimetika* kifejezés, amelyet először Otto Schmitt használt az 1950-es években, illetve a *bionika*, amelyet Jack Steele 1960-ban kezdett az orvosi szaknyelvben használni (Julian et al. 2006). A különbség a „biomimetika” és a „biomimikri” között az, hogy az utóbbit alkalmazóinak többsége kifejezetten fenntartható megoldások fejlesztésére kívánja használni, míg az előbbi gyakran alkalmazták olyan területeken is, mint akár a haditechnika, a hatékonyság növelésére.

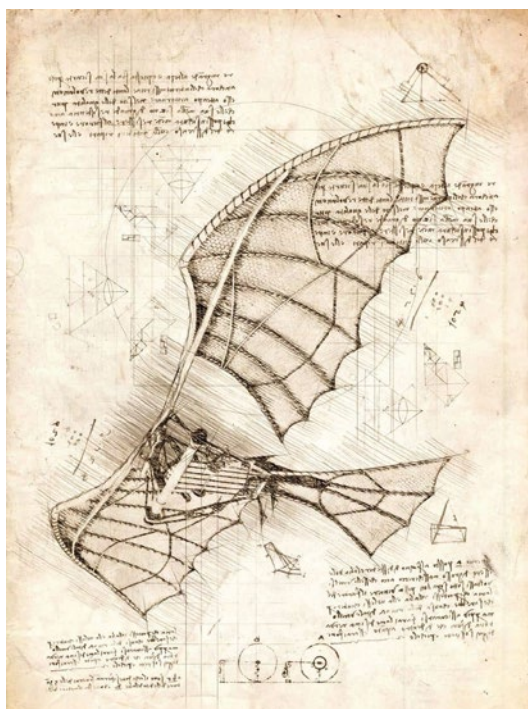
A biomimikri kifejezést a befolyásos és sokat publikáló személyiség, Janine Benyus terjesztette el szélesebb körben a 1990-es évek második felében, illetve Steven Vogel biológia professzor és Julian Vincent biomimetika professzor jeleskedett a fogalomhoz kapcsolódó tudásanyag disszeminációjában. Vincent úgy határozza meg a tudományágat, mint „a természet alapján történő jó tervezés megvalósítását” (Eggermont 2012), míg Benyus számára a biomimikri a természet zsenialitásának tudatos utánzása. A *Biomimicry – Design Inspired by Nature* (1998) című művében megfogalmazott alapelve az, hogy azért érdemes tanulnunk a természettől, mert mind a szerkezeti felépítési, mind a funkcionális szabályait felismerve és felhasználva a lehető legkevesebb energiával elérhetővé válnak az emberi célok, s így az ipari termelés is fenntarthatóvá alakítható.

A természet utánzásának elveit a gyakorlatban már a tárgyalakotás kezdete óta, sok ezer éve alkalmazza az emberiség. A formális tudományos vizsgálódás kezdete előtt is bevett gyakorlat volt a természet megfigyelése és az abból merített inspirációk alapján tárgyak vagy egyszerű „találmányok” készítése. Az őshonos kultúrák többségében megtalálható ősi gyakorlata. Az első feljegyzett találmányok

² Norman Henchey, amerikai jövőkutató, 1978-ban a jövőről való gondolkodás négyféle módját javasolta: a lehetséges, az elképzelhető, a valószínű és a kívánatos jövőt (Henchey 1978). Ez a modell azóta a jövőkutatás egyik alapmodelljévé vált, s különböző továbbfejlesztett változata létezik. A jövőket ebben az értelemben használom többes számban.

közé tartozik az esernyő, melyet óriási liliumlevél ihletett. Az időszámításunk előtti 5. századi Kínában élt legendás Lu Ban nevű mesterember nevéhez fűződik, aki megfigyelte, hogy a gyerekek lótszlevelekkel védekeznek az eső ellen. Ebből inspirálódva másolta le a levél rugalmasságát és hatékonyságát, így hozva létre saját termékét: a legelső esernyőt selyemből. Szintén az ő találmányaként tartják számon a fűrészt, melyet a kezét elvágó fogazott levelű növény inspirált (Wen – Sun 2022). Talán a legismertebb művészettörténeti példája a biomimikriával való kísérletezésnek Leonardo da Vinci vázlatfüzetéből ismert madarakat, tollukat, röptüket ábrázoló tanulmányozó rajzai, illetve különböző repülő szerkezet tervei.

Mick Pierce építész megfigyelte, hogy a természet váraiban kellemes mikroklíma uralkodik a sivatag elviselhetetlen hőisége ellenére. Az Arup mérnökeivel együttműködve, a természet építkezési módszereitől inspirálva, tervezte meg a zimbabwei Eastgate Centre épületét, így optimalizálva annak természetes hűtő kapacitását. Michael Pawlyn építész szerint „*úgy tekinthetünk a természetre, mint egy katalógusra, melyben a termékek egy 3,8 milliárd éves kutatási-fejlesztési időszak eredményei. Tekintve ezt a befektetési szintet, van értelme hasznosítani eredményeit*” (Pawlyn 2010).



Részlet Leonardo da Vinci vázlatfüzetéből

Élet mint együttműködő

A természetes rendszerekkel való együttműködésnek évezredek tradíciója van. Ha az ételek történetére tekintünk, egy, a láthatatlan organizmusokkal kialakult ősi kapcsolatra lelhetünk. A szőlő erjesztése, a sörfőzés, a sajt- és joghurtkészítés mind az élesztővel és a mikrobákkal való sikeres, hosszú távú együttműködésünk tanúbizonyága. A természet nagy trükkje az, hogy életbarát körülmények között, vízben, szobahőmérsékleten, vegyszerek és nagy nyomás nélkül állít elő anyagokat (Benyus 1998). Azaz egy élő organizmussal való együttműködő partnerség kialakításához a növekedéshez megfelelő környezetet kell biztosítani, és meg kell érteni a növekedés mechanizmusát. Cserébe az élő szervezet anyagot termel, vagy ellátja a neki szánt funkciót. Így ahelyett, hogy a tervezők meglévő, előre gyártott anyagokkal dolgoznának, saját anyagaikat termelhetik meg.

Suzanne Lee 2003-ban kezdte fejleszteni a *BioCouture*-t, egy cellulóz alapú ruházati családot, amihez mikroorganizmusok, élesztő és baktériumok kultúráit használta fel (Lee 2013). A kombucha, egy hagyományos, japán erjesztett ital receptje alapján Lee kidolgozta egy bőrszerű szövetválaszték előállításának módszerét. Ez a gyártási folyamat forradalmi elmozdulást jelent a textil- és divatkutatásban. Az így kialakuló biotervezési gyakorlat gyökeresen más készségeket követel meg a tervezőktől, s míg eddig az új anyagok kifejlesztése elsősorban a mérnökök és az anyagtudósok feladata volt, addig most a tervezők kibővíthetik szerepkerületüket, s maguk alakíthatják a tervezési gyakorlatot, illetve új alternatívákat kínálhatnak a fenntartható anyaggyártásra. Ezek a fejlesztések a kiemelkedően szennyező, első sorban a harmadik világ országai-ba delegált textilipar esetében fontos előrelépést jelenthetnének.



Suzanne Lee: BioCouture darabjai

Élet mint feltörhető rendszer

Az innovatív, alternatív tervezési és gyártási ötletek kutatása szerves részét képezi a kíváncsú, fenntartható jövőbe való áttérés lehetőségének. Ebben a küldetésben a technotudományok is szerepet követelnek maguknak. A feltörekvő szintetikus biológia azzal az ígérettel kecsegtet, hogy a szintetikus biológia új, mesterséges organizmusok segítségével vagy a meglévő természetes biológiai rendszerek átalakításával forradalmasítja az anyagok létrehozását, funkcióit és tervezését. Ahelyett, hogy utánoznánk a természetes rendszert, legyárthatjuk azt testreszabott, tervezett szervezetek révén. Életképes, alternatív, környezeti megoldásokat kínál a mérgező talajok átalakítására, hulladékból, vagy olyan szennyező anyagból, mint a metán, új, hasznos alapanyagok előállítására, ezzel csökkentve a karbon kibocsátást, vagy bioszintetikus gyógyászati anyagok gyártására, melyek nem igényelnek növényekből és állatokból származó alapanyagokat, ezáltal csökkentve a természetes élőhelyek kizsákmányolását.

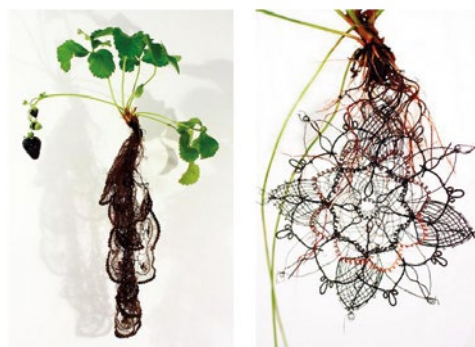
A szintetikus biológia azonban számos szempontból dilemmákat vet fel. Megoldásokkal szolgálhat a környezettel kapcsolatos kihívásokra, az éghajlatváltozás egyes problémáira, ugyanakkor a természetes ökoszisztémák számára kockázatot jelenthet, amikor a tudományos kutatás területéről átlép a nagyüzemi gyártásba. Az új, szintetikus élőlények bevezetésének építő és romboló hatása is lehet a biológiai sokféleség megőrzése és fenntarthatósága szempontjából (European Environment Agency 2020).



Fátyolos hölgy (*Phallus indusiatus*)

A szintetikus biodesign lehetőségére hívja fel a figyelmet spekulatív biodesign munkáival Carole Collet. A 2010-es *BioLace* spekulatív design projektje egy elképzelt szintetikus biológiai alapú, kisüzemi textilipar lehetőségeit vázolja fel. Abból

indul ki, hogy egyes növények genetikai kódja olyan szekvenciát tartalmaz, mely textilszerű formában fejeződik ki, melyek akár a szintetikus biológiai alkalmazások alapjává válhatnak. A kókuszfa például olyan kérget hoz létre, amely nagyon hasonlít a szövött anyaghoz, vagy a fátyolos hölgynek, a phallus indusiatusnak nevezett gomba csipkeszerű szoknyát növeszt. Collett olyan multifunkcionális, városi hidroponikus üzemek bevezetését javasolja, melyek egyszerre látnak el egy közösséget étellel, szerszeggel, szövettanyaggal is. A *BioLace* kitalált termékcsalád egyik tagja, a *Strawberry Noir* egy antioxidánsokkal és C-vitaminnal dúsított eper, melyről az gyümölcs mellett fekete csipke dísz is szüretelhetünk.



Carole Collet, *Biolace, Strawberry Noir*, 2010

A *Biolace* kitalálásakor, a 2010-es évek elején, a szintetikus biológiával foglalkozó tudományos közösség figyelmének fókuszában elsősorban az üzemanyag- és a gyógyszerkutatás állt. A különösen szennyező textilipar akkor még nem volt kiemelt kutatási terület, öt évvel később azonban számos új biotechnológiai vállalkozás indult, melyek az innováció lehetőségét a szintetikus biológiában látták meg. Ilyen például a Bolt Threads, egy amerikai biotechnológiai vállalat, mely cukorral táplált, gén-szerkesztett élesztő segítségével állít elő pókselyem-fehérjét, s gyárt belőle fonalat. A pókselyem sokkal erősebb természetes rost, mint a hagyományos selyemhernyó-selyem. A pókselyem szakítószilárdsága az acéléval vetekszik, azaz nagyfokú feszültséget képes elviselni törés nélkül, tartós, rugalmas anyag, ellenállóbb, mint a Kevlar, kiválóan festhető, és ellenáll a víznek. Azonban természetes úton, azaz pókok közreműködésével nem termelhető. A selyemhernyókra szabott tenyésztési körülmények között a pókok megeszik egymást, ami szinte lehetetlenné teszi a pókselyem természetes betakarítását. A tudósok ezért megfordították a kérdést, és azt kezdték

tanulmányozni, hogyan készítik a pókok a selymet, hogy meg tudják ismételni ezt a folyamatot a pókéhoz hasonló DNS-mintákkal.



Bolt Threads, Pókselyem, 2017

A Bolt Threads azonban a világ felé nem technotudományos vállalkozásnak, hanem design cégnek mutatja magát. 2017-ben az első termékét, egy korlátozott példányszámban forgalmazott, selyem nyakkendőt, minden üzletember-gardrób alap darabját, csillogó PR-kampánnyal indította útnak: futballisták, színészek és divatbloggerek nyakában díszelgett. A Bolt Threads egyértelműen felismerte, hogy a szintetikus biológia nem csupán olyan molekulákat képes előállítani, melyek helyettesítik petrokémiai megfelelőiket, hanem a nyilvánosságban széles körben elterjedt géntechnológiával módosított szervezetekkel szembeni idegenkedés ellenére a divatpiacon is értéket teremthet. A Bolt Threadst a génszerkesztett selyem a fenntartható divat újjítóinak tekinthető Stella McCartney-val és Patagoniával való partnerséghez, így a luxus- és tömegpiacra való belépéshez vezette. Ezek a korai biotermékek alkalmasak a terméktipológia, az előállítási módszerek és az elosztási modellek tesztelésére. Azonban korántsem semlegesek társadalmilag, politikailag, környezetileg. A selyem nyakkendők és túraruhák kölcsönhatásban állnak a társadalmi értékekkel és a kulturális örökséggel.

Legyen szó akár a bioselyem műanyagáról, vagy a laboratóriumban termesztett „tisztá” húsról, mely kizoríthatja az ökológiailag káros ipari állattenyésztést, mindegyik egy dolgot szolgál, hogy jobban érezzük magunkat, miközben szennyező életmódunkat tovább folytatjuk. Mindez pusztán felületi kezelés. Csak elkendőzi azokat a megoldatlan problémákat, melyek az őket életre hívó rendszernek a sajátjai. Nevezetesen a kapitalizmusé, mely minden áron

folyamatos növekedést követel, aminek nyomása alól a design egyáltalán nem vonhatja ki magát. Az olyan cégek, mint a Bolt Threads, a biológiai tervezés segítségével megkérdőjelezhetik az eddig bevett gyártási gyakorlatot, életciklust, és javíthatják a termékek teljesítményét, élettartamát. Igaz, még nagyon korai felmérni a biofabrikációs modellek környezeti következményeit, ehhez teljes életciklus-elemzésükre lenne szükség. Azonban a környezeti hatások csökkentése érdekében bevezetett technológiák kialakításához az új bioiparosoknak továbbra is ugyanazon tőke- és fogyasztási eszközökhöz kell nyúlniuk, amelyek gátolják a rendszer megváltoztatását. Ez afféle kényelmetlen paradoxon: kinek a feladata az új ipari folyamatok összekapcsolása a szisztematikus gazdasági, társadalmi és politikai változásokkal? Ha nem sikerül létrehozunk ezt a kapcsolatot, akkor az új iparágak megjelenésével csupán áthelyezzük a petrokémiai termékek iránti igényt más szénalapú alapanyagokra, mint amilyen például a cukor, amivel az élesztőt etetik a nyakkendőkhöz. A hagyományos termékek felfrissítése környezetkímélő(bb) technológiákkal továbbra is a jelenlegi rendszert és piacot, valamint azok ökológiai hatásait erősíti. (Ginsberg – Chieza 2018) Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy az élő gép metafora a szintetikus biológiában újra erőre kap. A genomra a szervezet tervrajzáként tekint, ami minden szükséges információt tartalmaz egy új termék fejlesztéséhez. (Vaage 2019) Ez a szemlélet a természetet újra külsődleges dologként látja, ami összecseng az olcsó természet koncepcióval. (Moore 2017) A darwini evolúció alakította géptől az emberi kéz által tervezett irányába történő elmozdulás tovább fokozza az önhiúsítást és mértéktelenséget, sőt megerősíti hitet abban, hogy az emberiség a természetnél is jobbat tud teremteni.

Összegzés

A **biodesign** interdiszciplináris megközelítése új utakat kínál a fenntarthatósági kihívások kezelésére, három fő módszertan – a biomimikri, a növesztéses design és a szintetikus biológia – segítségével. Bár ezek az innovációk jelentős potenciállal rendelkeznek az ökológiai problémák megoldására, egyúttal komoly etikai és környezeti dilemmákat vetnek fel, különösen a bioipari gyártási rendszerek kapitalista logikájának fenntartásában. A szintetikus biológia példái, mint a génszerkesztett pókselyem vagy a laboratóriumban termesztett anyagok, jól mutatják a technológia lehetőségeit és korlátait. Az új bioipari megközelítések önmagukban nem tudják megváltoztatni a

rendszer szintű problémákat, sőt előfordulhat, hogy tovább erősítik azokat. A fenntarthatóság elérése érdekében az alapvető gazdasági és társadalmi struktúrák újragondolására lenne szükség.

Felhasznált irodalom

- Bensaude-Vincent, Bernadette – Arribart, Hervé – Bouligand, Yves – Clément Sanchez 2002. „Chemists and the school of nature”. *New Journal of Chemistry*, Vol. 26, 1–5.
- Benyus, Janine 1998. *Biomimicry – Design Inspired by Nature*. New York: Harper Collins
- Blaumann, Edit 2021. „Építészet és Biodesign.” Építészfórum, szerkesztette Hulesch Máté. Hozzáférés: 2025. január 12. <https://epiteszforum.hu/epiteszet-es-biodesign>.
- Camere, Serena és Elvin Karana. 2017. „Growing Materials for Product Design.” *Journal of Design Research* 15, no. 1. 102–123. <https://doi.org/10.1504/JDR.2017.10005817>
- Collet, Carole. 2020. „Designing Our Future Biomateriality.” *AI & Society* 35 (2): 2. <https://doi.org/10.1007/s00146-020-01013-y>.
- D’Olivo, Patrizia – Elvin Karana. 2021. „Materials Framing: A Case Study of Biodesign Companies’ Web Communications.” *She Ji: The Journal of Design, Economics, and Innovation* 7 (3): 403–434. <https://doi.org/10.1016/j.sheji.2021.03.002>.
- Eggermont, Marjan 2012. „Interview with Julian Vincent”, *Zygote Quarterly*, Vol. 1, Spring, 26.
- European Environment Agency 2020. *Sustainability transitions, Drivers of change, Synthetic biology and the environment*, Hozzáférés: 2025. január 12. https://www.eea.europa.eu/publications/synthetic-biology-and-the-environment/at_download/file
- Ginsberg, Alexandra Daisy – Natsai Chieza 2018. „Editorial: Other Biological Futures” *Journal of Design and Science*, 1-14. DOI: <https://doi.org/10.21428/566868b5>
- Henche, Norman 1978. „Making Sense of Future Studies”, *Alternatives: Perspectives on Society, Technology and Environment*, Vol. 7, No. 2., 24-27.
- Lee, Suzanne 2013. „BioCouture” *Alive, new design frontiers, exhibition catalogue*, szerk.: Collet, Carole. EDF Foundation, Párizs
- Moore, Jason, W. 2017. „Az olcsó természet vége, avagy rájöttem, hogy nem kell félteni „a” természetet, meg is lehet szeretni a kapitalizmus válsága”, ford.: Tillmann Ármin, *Fordulat*, 25
- Myers, William 2018. *Biodesign: Nature + Science + Creativity*. Thames & Hudson, London
- Pawlyn, Michael 2016. *Biomimicry in Architecture*. Riba, London
- Smuts, Jan 1926. *Holism and Evolution*, Stuttgart: Macmillan Publishers
- Vaage, Nora S. 2019. „Living Machines: Metaphors We Live By”, *NanoEthics*, 14, 57-70., DOI: 10.1007/s11569-019-00355-2
- Vincent, Julian – Bogatyrev, Olga – Bogatyrev, Nikolaj – Bowyer Adrian – Pahl, Anja-Karina 2006. „Biomimetics: Its practice and theory”. *Journal of the Royal Society*, Vol. 3, No. 9, doi: 10.1098/rsif.2006.0127
- Wen, Li – Wenguang Sun 2022. „Editorial: Focus on research from China in Bioinspiration & Biomimetics”, *Bioinspiration and Biomimetics*, Volume 17, Numero 3, IOP Publishing <https://doi.org/10.1088/1748-3190/ac5e82>

ZSEBPÉNZ ÉS PÉNZÜGYI KULTÚRA

DOI 10.35402/kek.2025.1.10

Absztrakt

Tanulmányunkban a zsebpénz intézményét a pénzügyi szocializáció és a pénzügyi kultúra vonatkozásában vizsgáltuk. A feldolgozott tanulmányok, valamint a tanárok pénzügyi kultúráját mérő primer kutatás eredményei azt mutatják, hogy a zsebpénznek igen nagy jelentősége van az egyén pénzügyi tudatosságának kialakulása szempontjából. A pénzügyi szocializáció egy nyolc szakaszból álló, zsebpénz központú fejlődési modell mentén értelmezhető, ami a pénzügyi kultúra növelését célzó programok kiindulási alapjául is szolgálhat, növelve azok hatékonyságát. A pénzügyi szocializáció, egyben a pénzügyi bevonódás (financial inclusion) kiteljesedéséhez azonban szükséges az is, hogy a pénzügyi rendszerben alkalmazott díjak és költségek ne torzítsák a fejlődési modellben felvázolt szocializációs folyamatot.

Kulcsszavak: szocializáció, pénzügyi kultúra, zsebpénz, oktatás

Abstract

In our study, we examined the institution of pocket money in terms of financial socialization and financial literacy. The results of studies presented in the literature and primary research conducted among teachers show that pocket money is very important in terms of developing an individual's financial awareness. The financial socialization can be interpreted along the lines of an eight-stage pocket money-centered development model, with theoretical knowledge combined with practical knowledge. This can also serve as a starting point for programs aimed at developing financial literacy. However, in order for financial socialization and also financial inclusion to be fulfilled, it is also necessary that the fees and costs applied in the financial system do not distort the socialization process outlined in the development model.

Keywords: socialization, financial awareness, pocket money, education

Bevezetés

A hazai szakirodalomban rendre olyan megállapításokkal találkozhatunk, hogy a magyarok pénzügyi kultúrája nem megfelelő, alacsony szinten van, illetve bizonyos szempontok mentén a pénzügyi kultúra fejlesztésére irányuló programok ellenére is romló tendenciát mutat. Az OECD nemzetközi összehasonlításban rendszeresen méri az egyes országok pénzügyi kultúrájának fejlettségét, a tudás, az attitűd és a viselkedés egyes komponenseit szerint. A 2020. június 25-én publikált felmérés (*OECD 2020*) szerint Magyarország – az európai országokat tekintve – a 9. helyen áll, míg világsszinten a 14. a listán. Az OECD legfrissebb, 2022-es nemzetközi összehasonlító elemzése ugyanakkor egyértelműen bizonyítja, hogy hazánkban már látható a pénzügyi tudatosság fejlesztése érdekében végzett erőfeszítések eredménye. Magyarország ugyanis a korábbiakhoz képest is kimagasló eredményt ért el a pénzügyi tudás kategóriában, ahol a 39 országból a 4. helyen végeztünk. A javuló eredmények mellett továbbra is szükség van a tudatos és célirányos pénzügyi szemléletformálásra annak érdekében, hogy a tudás gyakorlati alkalmazása téren is hasonló eredményt érhesünk el. (*PÉNZ7.hu 2024*) A tanárok pénzügyi-gazdasági továbbképzése szintén eredményesnek mutatkozott. Béres és munkatársai (2021) egy közelmúltban végzett kutatásban kimutatták, hogy a pénzügyi-gazdasági témájú továbbképzésben résztvevő pedagógusok pénzügyi tájékozottsága szignifikánsan magasabb azon pedagógusokénál, akik nem vettek részt ilyen képzésben.

A kérdés a pénzügyi kultúra fejlesztése kapcsán úgy merül fel, hogy milyen időtávon kell gondolkoznunk, amikor egy-egy fejlesztő program, vagy program sorozat kapcsán valós, és lehetőség szerint pozitív irányú változást tudunk elérni. A kérdés annál is inkább neuralgikus, mert a pénzügyi kultúra fejlesztő programok többsége nem a felnőtt lakosságot célozza, hanem a fiatalabb korosztályokat (Németh és munkatársai, 2016). Ez abból a szempontból lehet pozitív, hogy a fiatalok körében

a szemléletformálás nagyobb valószínűséggel jár sikerrel, ugyanakkor a fiatalok körében az elmélet gyakorlati alkalmazása számos esetben időben – akár jelentősen is – eltér. Ez a késleltetés nem járul hozzá a pénzügyi ismeretek elmélyüléséhez, illetve a megkapott tudás készség szintjévé sem tud válni – legrosszabb esetben az idősebb generációtól látott, nem minden esetben a legmegfelelőbb (vagy egyenesen nem megfelelő) gyakorlat nyer teret.

Az eszköz, amely képes lehet legalább részben áthidalni az imént felvázolt időbeliséget: a zsebpénz. Tanulmányunkban azt tűztük ki célul, hogy bemutassuk a zsebpénzzel kapcsolatos kutatások eredményeit, valamint, hogy olyan javaslatokat fogalmazunk meg, amelyek hosszú távon növelni tudják a pénzügyi rendszer stabilitását az egyének pénzügyi tudatosságának növelésén keresztül.

A már említett 2021-es kutatásban, melynek fókuszában a tanárok pénzügyi kultúrájának felmérése volt, a kutatók zsebpénzre vonatkozó kérdéseket is megfogalmaztak. Így jelen tanulmány új eredményként ismerteti azt is, hogy miként vélekednek a pedagógusok a zsebpénz intézményéről, illetve annak megfelelő mértékéről. (Béres és munkatársai, 2021)

A tanulmány a szakirodalom áttekintésével a következő kérdéseket járja körül:

- a zsebpénz szerepe a szocializáció és a pénzügyi tudatosság szempontjából,
- a zsebpénz adásának pozitív hatásai és buktatói,
- a zsebpénz társadalmi megítélése.

Ezen kívül bemutatja, a magyar pedagógusok miként vélekednek a

- zsebpénz hatásairól,
- alkalmazásának módjáról, illetve annak
- optimális mértékéről.

A zsebpénz fogalma a kutatások alapján, valamint a hétköznapi életünkben is nagyon sokrétű, családonként más és más lehet az értelmezése, ezért kellő körültekintéssel kell a témához közelíteni (Zsótér, 2017). A tanulmány első felében bemutatjuk azokat a hazai és nemzetközi eredményeket, amelyek a zsebpénz szerepével foglalkoznak, illetve azokat a hatásokat, amelyeket a zsebpénznek tulajdonítanak. A tanulmány második felében kitérünk arra, hogy a gyermekeinkkel legtöbb időt töltő pedagógusok mit gondolnak a zsebpénzről, illetve azt is megvizsgáljuk, hogy milyen módon érdemes zsebpénzt adni a gyermekeinknek, hogy az pozitívan hasson a gyermek pénzügyi tudatosságának fejlődése szempontjából.

Szakirodalmi áttekintés

A zsebpénz szerepe a pénzügyi tudatosság kialakulásában

Vekerdy (2013) szerint a zsebpénz több szempontból is fejleszti a gyermeket. Egyfelől biztosítja a gyermek autonómiáját, így a gazdálkodás alapjainak elsajátításához szolgálhat megfelelő eszközként. Fontos ugyanakkor, hogy a szülőnek tiszteltni kell tartania, hogy a zsebpénzről a gyermeknek kell rendelkeznie. Ez nem azt jelenti, hogy nem lehet a gyermekkel megbeszélni a dolgokat a döntés előtt vagy után¹, de a döntéseket a gyermekre kell bízni és nem szabad megakadályozni azokat a döntéseket sem, amelyeket felnőttként nem tartunk megfelelőnek. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a gyermeket hagyni kell hibázni, a saját hibájából tanulni. A zsebpénz segíthet abban, hogy életkortól függetlenül a gyerekek megtanulják a pénz költségének alapelveit és felelősséget vállaljanak döntéseikért. Másfelől a zsebpénz ahhoz is hozzájárulhat, hogy a gyermek megtanulja a pénz értékét (vagyis azt, hogy „a pénz nem a fán terem”). Összefoglalva, a zsebpénzen keresztül a gyermek megtanulja a pénz értékét, azt, hogy hogyan kell a pénzt elkölteni, besztani és megtakarítani, valamint, a szülők megtaníthatják akár a kölcsönzés lehetőségét és veszélyeit is a gyermek számára. Vekerdy (2013) megközelítésében a zsebpénz felfogható a jövőbeni rendszeres fizetés gyermekkori megfelelőjeként.

Nemzetközi kutatások a zsebpénz szerepét többféle szempontból vizsgálták. Sansone és munkatársai (2018) leegyszerűsítve úgy fogalmaznak meg a zsebpénz szerepét, mint ami felkészíti a gyermeket a jövőre és segíti a pénzügyileg tudatos felnőtté válást. Ez a megfogalmazás bár helytálló, ugyanakkor elfedi a zsebpénz szerepének komplexitását. Foucault és munkatársai (2021) kvalitatív felmérést feldolgozó tanulmányukban például a zsebpénz szerepét a pénz értékének és a pénz limitáltságának megtanulásával azonosítják. Lewis és Scott (2000) felmérése emellett rámutat, hogy azok a 16-18 éves diákokhoz, akik részesültek zsebpénzben, a jobb gazdasági kompetenciákkal rendelkeznek, mint azok, akik nem. Bonke (2013) a zsebpénzben részesülő és nem részesülő

¹ A 2015-ös PISA felmérés egyik fő eredménye, hogy azok a 15 éves diákok, akik beszélgetnek otthon a szülőkkel a pénzügyekről, azoknak szignifikánsan jobb a pénzügyi kultúrájuk azoknál a diákoknál, ahol a pénzügyek nem jönnek szóba az otthoni beszélgetéseknél.

7-17 éves dán fiatalokat vizsgálva, kimutatta, hogy a diákok elsősorban a fogyasztási szokásaik tekintetében különböznek.

Összességében azt mondhatjuk, hogy zsebpénz a gyermeket a közgazdaságtan három alapfogalmának: a hasznosságnak, a szükségességnek és az alternatív költségnek a megértésében segíti. Vekerdy (2013) megfogalmazásában ez úgy hangzik, hogy a gyermeknek egy termékről le kell mondania egy számára hasznosabb termék érdekében.

A mintakövetés, mint a pénzügyi szocializáció első lépcsőfoka

Palla (2016) szerint a gyermekeknek a zsebpénz rendszeresítése előtt is szüksége van információkra a pénz funkciója és használata kapcsán, hogy egyáltalán eljusson abba a helyzetbe, hogy önállóan mérlegelni és dönteni tudjon a különböző lehetőségek között. Vekerdy (2013) ezzel kapcsolatban úgy fogalmaz, hogy a gyermek már egészen kicsi korban megtanulhat kisebb dolgokat vásárolni, illetve visszajárót várni.

Vekerdy (2013) és Palla (2016) megközelítését annyiban érdemes árnyalni, hogy 2022-ben (jelen tanulmány írásakor) a készpénzkímélő fizetési módok elterjedésével a klasszikus fizetési forgalom leginkább akkor van jelen, ha átmenetileg technikai akadály merül fel (pl.: nem működik a POS terminál), vagy ahogyan Végső és munkatársai (2018) által végzett kutatásból kiderül, a készpénzkímélő eszközökbe vetett bizalom nem megfelelő, illetve, ha a készpénztartásra a házi költségvetés eszközeként tekintenek (segíti a beosztást). Az előzőeken túl a COVID-19 kapcsán jelentkező pandémiás helyzet sem a készpénzhasználat szerepét erősítette². A fizetési módtól függetlenül azonban elfogadhatjuk alapigazságnak, hogy szükséges az, hogy a gyermek már ismerje a pénzköltés alapvető szabályait, amikor abba a korba ér, hogy zsebpénzt kap.

A fentiek alapján a gyermek pénzügyi szocializációja a minta megfigyelésével és annak követéssel kezdődik. Ezt támasztja alá Retting (1983) érvelése is, aki szerint a családban élő gyermekek megfigyelik szüleiket, rálátásuk van a család pénzügyeire, ezért a család tekinthető az elsődleges pénzügyi szocializációs közegnek. Meg kell jegyezni ugyanakkor, hogy az esetek többségében a pénzügyi szocializáció első lépése még nem értékelhető tudatos tevékenységnek.

² valós készpénzhasználatra gondolunk, nem a gazdaságban lévő készpénzmenyisígre

A zsebpénz hosszú távú hatása

Kutatások igazolják, hogy a korai gazdasági tapasztalatok kialakulásában a szülők zsebpénzről alkotott elképzelése, majd ennek az elképzelésnek a nevelési gyakorlatban való megjelenése, továbbá a gyermekek pénzköltési szokásai szoros együttjárást mutatnak. (Zsótér-Nagy, 2012; Kirkcaldy és munkatársai, 2003; Kooreman, 2007)

Egyes elméletek (McNeal, 2007) állítása szerint a felnőttkori fogyasztói magatartás nagymértékben levezethető a gyermekkori gazdasági tapasztalatokból. Ezt az érvelést támasztja alá például a Neal és munkatársai (2006) által készített tanulmány is, amely során megállapították, hogy a napi döntéseink 45 százaléka nem tudatos döntéseken, hanem szokásokon alapul. Ebből a szempontból tehát kritikus a zsebpénz intézménye, tekintve, hogy Neal és munkatársai (2016) szerint a szokások tanult, reflex-szerű viselkedést jelentenek, vagyis a zsebpénz pénzügyi szokásaink kialakulásában alapvető fontossággal bír. A kialakult szokások pedig nem, vagy csak nagyon lassan változtathatóak meg tartósan (és lehetőség szerint jó irányban).

Webley és Nyhus (2012) holland fiatal felnőttek körében végzett (392 fő, 18-32 év) kutatásukban arra a következtetésre jutottak, hogy akik zsebpénzben részesültek, jobban képesek kontrollálni a költségeiket, preferálják a megtakarítást a költsékezés szemben, vagyis tudatosabbak.

Az ING (2014) 13 európai országra³ kiterjedő nemzetközi kutatásából, amelyben közel 12,5 ezer embert kérdeztek meg, kiderült, hogy azok a felnőttek, akik gyermekkorukban kaptak zsebpénzt, nagyobb valószínűséggel tesznek félre pénzt, beleértve a nyugdíj célú megtakarítási formákat is, illetve jobb pénzügyi kompetenciákkal rendelkeznek. Emellett a zsebpénzben részesülők kevésbé voltak hajlamosak az impulzusszerű vásárlásokra is.

A zsebpénz hosszú távú pozitív hatását a tudományos szakirodalmon kívül számos pénzügyi tájékoztató anyagban tetten lehet érni – ezekben az a közös pont, hogy a pénzügyi tudatosságból eredeztetik a zsebpénz hosszú távú pozitív hatását, vagyis elsősorban a pénzügyi tudatosságra való nevelés eszközeként tekintenek rá. Ezek közül egyet kiemelve, az olasz Risparmio múzeum (2017) igen jól kidolgozott kiadványa például úgy fogalmaz, hogy

³ Spanyolország, Franciaország, Olaszország, Ausztria, Belgium, Egyesült Királyság, Hollandia, Németország, Csehország, Lengyelország, Románia, Törökország, Luxemburg

a zsebpénzben részesülők később kisebb valószínűséggel kerülnek adósságcsapdába (ami logikusan következik a pénzügyileg tudatos magatartásból).

A zsebpénz intézménye a fentiek alapján alapvetően határozza meg a felnőttkori hozzáállásunkat a pénzügyekhez, amely így hosszú távon is pozitív hatást tud gyakorolni az egyén, illetve a közösség pénzügyi kultúrája szempontjából.

A pénzügyi szocializáció szakaszai

A zsebpénz intézményét vizsgáló tanulmányok általában feltáró jelleggel mutatják be, hogy milyen életkortól érdemes megkezdeni a zsebpénzre történő nevelést, illetve azt is, hogy mikortól érdemes és milyen összegben zsebpénzt adni a gyermek részére. Ezek közül a tanulmányok közül az egyik kiemelkedő a Hermann és munkatársai (2017) által végzett átfogó elemzés, amely 7200 fős mintán vizsgálta az 5 és 14 év közötti gyermekek pénzügyi szocializációját. A svájci felmérés alapján a szülők többsége a gyerekeket 6 éves kortól (általános iskola kezdés) kezdik el bevezetni a pénz világába, mert ekkor válnak elég éretté ahhoz, hogy megértsék a pénz funkcióit, illetve a pénzügyekhez elengedhetetlen számolást is az iskolában tanulják meg a gyermekek. Egy évvel később (7 éves kor) a gyermek elegendő ismerettel rendelkezik ahhoz, hogy kisebb vásárlásokat is önállóan rá tudjanak bízni. 8 éves kortól adnak zsebpénzt, amelyet arra költhetnek a gyermekek, amire akarják. Megközelítőleg 10 éves korban kezdenek el ajándékként pénzt kapni a gyermekek, ami egyben növeli a személyes felelősségüket is⁴. A svájci fiatalok többsége ugyanakkor csak 16 éves kora után rendelkezik bankkapcsolattal (debit típusú bankkártya). A tanulmány arra is rámutat, hogy nyelvhasználat szerint vizsgálva, a német nyelvű régiók korábban, a francia és olasz nyelvű régiók a némethez képest később kezdik a pénzügyi szocializációt. A svájci gyermekekhez hasonlóan, a dán fiatalok kétharmada is kap már zsebpénzt a 7-11 éves korosztályban (Bonke, 2013).

A 2015-ös PISA felmérés alapján a 15 éves fiatalok 56 százaléka rendelkezik bankszámlával, míg a 2018-as felmérés szerint ez az érték közel azonos (54 százalék).

Az olasz Risparmio múzeum (2017) kiadványa szerint az életkori sajátosságok megfeleltethetők az oktatási rendszer szintjeivel, így az három lépcsőfokon keresztül tud megvalósulni:

- a pénzügyi szocializáció első lépcsőfoka szerintük az óvoda, ahol megtanulják a sok és a kevés fogalmát, illetve megtanulják, hogy pénzért dolgokat lehet kapni;
- a második lépcsőfokot az általános iskola jelenti, ahol a gyermekek már rendelkeznek zsebpénzzel és ezen keresztül meghozzák első saját pénzügyi döntéseiket;
- a harmadik lépcsőfokot a középiskola jelenti, amikor is jelentős társadalmi nyomásgyakorlás éri a gyermekeket a társaik, illetve a cégek részéről (ekkor már fogyasztóként tekintenek rájuk) – ezek között a körülmények között kell egyedül megtanulniuk tudatos döntéseket hozni.

A témában hazánkban is születtek tanulmányok, például 6-15 éves gyerekek körében végeztek vizsgálatokat, melyek során megállapították, hogy a gyermekek jelentős fordulópontként élik meg életükben azt, hogy a szüleiktől elkezdnek rendszeresen zsebpénzt kapni, valamint az is újabb fordulópont, amikor már teljesen egyedül költhetik el azt. A kutatás továbbá arra is rávilágított, hogy a szülőktől meghatározott időközönként kapott, fix összegű, feltételektől (házimunka, jó tanulmányi eredmény) kötetlen, „hivatalos” zsebpénz sok esetben kiegészül ajándékba kapott pénzzel, bizonyos életkortól költőpénzzel, a gyermek pedig ezt a több forrásból származó összeget kezeli zsebpénzeként. (Palotás és Zsótér, 2017)

Zsótér és Nagy (2012) összefoglaló tanulmányukban kifejtik, hogy különösen a fiatal korosztály számára fontos a függetlenség és a különlegesség érzése, és az is, hogy a pénz segítségével az általuk vágyott csoportok és társaságok tagjaivá válhassanak. Ebben a folyamatban a kortársak és a szülők szerepe rendkívül nagy, mivel aktív módon képesek befolyásolni a fiatalabb korosztály fogyasztói magatartását, valamint a pénzzel kapcsolatos vélekedéseit (Littlefield és Ozanne, 2011). Ugyanakkor nem szabad megfeledkezni a pedagógusok befolyásoló szerepéről sem.

A zsebpénz-adás és a társadalmi hozzáállás

A szakirodalomban elsősorban olyan országok kapcsán találtunk a zsebpénz mértékére vonatkozó információkat, akik előttünk járnak gazdasági fejlettségben, így a havi zsebpénz nettó átlagkeresethez történő összehasonlítását fenntartásokkal kell kezelnünk. Az angolszász országokban a havi nettó fizetés arányában megállapított zsebpénz mértéke korosztályonként növekvő mértékű, vagyis

⁴ A 2015-ös PISA felmérés szerint magasabb pénzügyi kultúra jellemzi azokat a 15 éves diákokat, akik ajándékként pénzt kapnak.

egyre nagyobb felelősséget kapnak a gyermekek, tekintve, hogy szükségleteik növekednek a kor előrehaladtával. (CEIC, HM Revenue and Customs, YAxis, Roostermoney.com (2021) alapján)

A zsebpénzzel kapcsolatos nemzetközi kutatások meglehetősen diverz eredményeket mutatnak, nagy eltérésekkel kultúránként. Egy 2019-es ír, 50 szülő (és nagyszülő) körében végzett kutatás úgy találta, hogy mindössze 19 fő ad rendszeresen zsebpénzt a gyermekeinek. Ennek okát a megélhetési költségekkel indokolták (Finn és mtsai, 2019). Egy ausztrál bank (Teachers Mutual Bank, 2016) által végzett kutatás során 1.364 felnőttet kérdeztek meg arról, hogy milyen emlékeik vannak a gyermekkorukból a zsebpénzzel kapcsolatosan, illetve, hogy miként vélekednek a zsebpénzről jelenleg. A megkérdezettek 87 százaléka gondolja úgy, hogy a gyermekeknek zsebpénzt kellene adni.

A 2015-ös PISA felmérés szerint a kutatásba bevont OECD országokban átlagosan a gyerekek 64 százaléka kap zsebpénzt. Ezek közül az imént említett Ausztrália⁵, illetve Belgium flamand közössége, Kanada, Olaszország, Litvánia, Hollandia, Lengyelország, Oroszország és az Egyesült Államok az, ahol a gyermekek több mint 80 százaléka kap zsebpénzt.

Az Egyesült Királyságban a szülők 62 százaléka ad rendszeresen zsebpénzt gyermekének, míg ez az arány az Egyesült Államokban csupán 56 százalék. (Roostermoney.com, 2021)

A Hermann és munkatársai (2017) által készített extenzív (7.500 fő) kutatás alapján a 13-14 éves gyerekek több, mint 75 százaléka kap rendszeresen zsebpénzt Svájcban, míg további 10 százalék kevésbé rendszeresen, míg Foucault és munkatársai (2021) egy 2020-as kutatást idézve azt állítják, hogy a francia diákok mintegy 92 százaléka 10-11 éves kortól rendszeresen részesül zsebpénzben.

A hongkongi székhelyű IFEC⁶ (2021) 1.203 szülő bevonásával készített elemzésében a megkérdezettek 81 százaléka ad valamennyi zsebpénzt a gyermekeknek. Érdekes, hogy a szülők 19 százaléka már az óvodában kezdi a zsebpénzadást.

Végül, de nem utolsó sorban, az NRC 2017-es kutatása országos minta alapján, Magyarországon a 10-14 éves korosztály 86 százaléka kapott zsebpénzt.

Összességében elmondható, hogy a zsebpénz intézménye számos országban, így Magyarországon is jelen van és nemzetközi viszonylatban viszonylag

optimális helyen állunk, amely a pénzügyi kultúra fejlesztése szempontjából jó alapot jelenthet.

Az érme másik oldala

Eddig a zsebpénz pozitív oldala került bemutatásra, azonban nem szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy a zsebpénz negatív hatással is lehet az egyénre, ha nem megfelelően alkalmazzák. A zsebpénz bukatóit az alábbi táblázatban foglaltuk össze (1. táblázat).

A nem rendszeresen adott zsebpénz témaköréhez tartozik az is, ha egy gyermek büntetésből nem kapja meg a heti vagy havi rendszeres zsebpénzét (nem a teljesítmény alapú, jó eredményekért vagy önként vállalt feladatokért járó zsebpénzre gondolunk). A szankcionálás alapú zsebpénzmegvonás helyett a pénzügyi kultúra szempontjából optimálisabb, ha a digitális világhoz való hozzáférést helyezzük a büntetések középpontjába.

A különböző teljesítményekért járó zsebpénz összegét pedig érdemes úgy meghatározni, hogy azal a gyermek ne kerüljön bele a nagy összegű zsebpénz „csapdájába”.

A pedagógusok véleménye a zsebpénzről azért bír jelentőséggel, mert a pedagógusok sok időt töltenek gyermekeinkkel, így tudatosan, illetve egyéb módon is befolyásolják gyermekeink gondolkodásmódját.

Primer kutatás: magyar pedagógusok és a zsebpénz

Kutatásunk célja a 2021-es a tanárok pénzügyi kultúrájának felmérését célzó kutatás adatainak részletesebb elemzésével feltárni, hogy miként vélekednek a pedagógusok a zsebpénz intézményéről.

Módszerek

A lekérdezés online kérdőív segítségével történt a www.penzugyikultura.hu weboldalon keresztül, 2021.03.15 és 2021.05.17 között. A mintaelemszám 705 fő, amelynek kétharmada (68,4%) nő, és egyharmada (31,6%) férfi. A kitöltők kora 24 és 74 év között volt, az átlagéletkor 50,5 év. A válaszadók 18,2%-a általános iskolában oktat, legnagyobb részük középfokú intézményben (75,6%), valamint 6,2% oktat felsőfokú vagy egyéb intézményben.

A tanárok pénzügyi tudásának mérésére egy úgynevezett Pénzügyi Tájékozottsági Mutató (PTM) mutatót képezték.

⁵ A Roostermoney.com (2021) oldalon található kutatás alapján ez az arány csupán 61 százalék.

⁶ Investor and Financial Education Council

Buktató	Hatás
A szülő dönt a gyermek helyett a zsebpénz elköltéséről	A pénzügyi szocializációs folyamat nem valósul meg, nem lesz képes a gyermek (és később a felnőtt) tudatos pénzügyi döntések meghozatalára. Elidegenülés a pénzügyektől.
Nem rendszeres zsebpénz vagy nem fix összegű	A rendszeresség (mind időben és összegben) fontos kritériuma a kiszámíthatóságnak, a tervezhetőségnek, illetve a megtakarítások képességének. Ennek elmaradása a megtakarítási viselkedésre negatív hatással lehet.
Nagy összegű zsebpénz	Nem tereli a gyermeket korlátok közé, ahol döntéseket kell meghoznia és nem kényszeríti mérlegelésre az egyes lehetőségek között. Egészségre is káros szokások kialakulása.
Bail-out (kimentés)	Ha a gyermek felelőtlenül költ és ezt a szülő vagy bármely más rokon rendszeresen „jutalmazza” azzal, hogy további forrásokat is a rendelkezésére bocsájt, akkor a nagy összegű zsebpénzhez hasonló hatás alakul ki.
Szülői támogatás / kommunikáció hiánya	A gyermek mástól kap iránymutatást, amely csak szerencsés esetben egyezik a gyermek érdekeivel.

1. táblázat: A zsebpénz buktatói

Forrás: Vekerdy (2013), Himer (2021), Starling Bank (2020), Museo Del Risparmio (2017)

A PTM⁷ a kérdőívet kitöltők pénzügyi tudásszintjét méri. A mutató fele-fele arányban tartalmaz elméleti, illetve gyakorlati kérdéseket. Utóbbiak ugyan a pedagógusok kalkulációs képességét is próbára teszik, azonban a kérdések úgy kerültek kialakításra, hogy a megfelelő realitásérzéssel (pénzügyi tapasztalattal) bíró résztvevők meg tudják adni a helyes választ számolás nélkül is. A PTM értékét 21 kérdésre adott válasz alapján számolta a rendszer a helyes válaszok arányában. Értéke 0 és 1 között van (minél magasabb az értéke, annál nagyobb a hallgató tájékozottsága).

Az eredmények elemzése SPSS programcsomag segítségével, egy- és többváltozós statisztikai módszerekkel történt.

Eredmények

A zsebpénz hatása

A kutatási kérdés nyitott volt, így a pedagógusok kifejtették, hogy szerintük milyen hatása van a zsebpénznek a gyerekekre. A válaszokat első körben négy kategóriába soroltuk: (1) pozitív, (2) neutrális, (3) negatív és (4) „attól függ”. A válaszok megoszlását az 1. ábra mutatja.

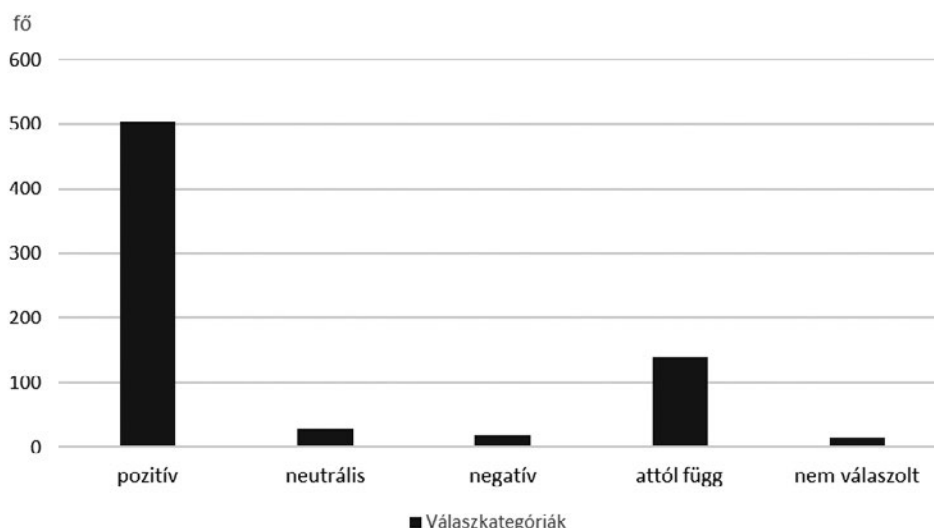
Az 1. ábra alapján azt láthatjuk, hogy a megkérdezettek mindössze 2,6 százaléka gondolta úgy,

hogy a zsebpénz egyértelműen káros hatással van a gyerekekre. Ezzel párhuzamosan a válaszadók 71,5 százaléka gondolta úgy, hogy a zsebpénznek egyértelműen pozitív hatása van, valamint közel 20 százaléka (19,7 százalék) vélekedik úgy, hogy a zsebpénz hatása valamilyen kondíció mentén érvényesül vagy pozitív, vagy negatív irányban. Az „attól függ...” kategóriába sorolt pedagógusok válasza szakirodalom tükrében úgy értelmezhető, hogy a zsebpénz lehetséges negatívumainak elkerülésével a pozitív irány felé változhat.

A zsebpénz hatásának megítélését megvizsgáltuk az oktatott tárgy, az oktatott korcsoport, és a pénzügyi tájékozottság, valamint annak függvényében is, hogy vett-e részt pénzügyi tudatossággal kapcsolatos továbbképzésen. Nem találtunk szignifikáns különbséget az oktatott tárgy (reál, humán, pénzügyi, gazdasági, egyéb), (Pearson $\chi^2(12) = 17,06$, $p = 0,15$), az oktatott korcsoport (általános iskola 1-4 osztály, általános iskola 5-8 osztály, középszintű oktatás első két éve, középszintű oktatás második két éve) (Pearson $\chi^2(6) = 5,60$, $p = 0,47$), valamint a pénzügyi tájékozottság index esetében sem ($F(4, 49,48) = 2,12$, $p = 0,09$, $\eta^2 = 0,01$). Vagyis közel hasonlóan ítélik meg a zsebpénz hatását a különböző tantárgyat, korosztályt oktató pedagógusok, illetve azok is, akik magasabb szintű pénzügyi tudással tájékozottsággal rendelkeznek, mint akik alacsonyabb szintűvel.

A továbbképzésen való részvétel esetében azonban szignifikáns különbséget találtunk (Pearson χ^2

⁷ A mutatókat a kutatócsoport tagjai fejlesztették ki, Bérés Dániel és Huzdik Katalin kutatók szakmai irányítása mellett.



1. ábra: Zsebpénz hatása a gyermekekre a pedagógusok szerint

Forrás: saját szerkesztés „A tanárok pénzügyi kultúra felmérésének adatbázisa” alapján (n=705)

(3) = 8,40, $p = 0,38$). A továbbképzésben részesülő tanárok közül szignifikánsan többen nyilatkoztak úgy, hogy a zsebpénznek pozitív hatása van a gyermekek pénzügyi tudatossága szempontjából (lásd 2. táblázat).

a leginkább használt két kifejezés a „nevelés”, illetve a „mérték” volt (75 és 23 fő). Fontos megemlíteni, hogy mindkét kifejezés összhangban van a Vekerdy-féle zsebpénz hasznosság megfogalmazással.

	Zsebpénz hatása				Összesen
	Negatív	Semleges	Attól függ	Pozitív	
Részt vett továbbképzésen	1	4	40	152	197
Nem vett részt továbbképzésen	17	25	99	352	493
Összesen	18	29	139	504	690

2. táblázat. A zsebpénz hatásának megítélése továbbképzésen való részvétel szerint
Megjegyzés: a táblázatban az értékek elemszámokat jelölnek.

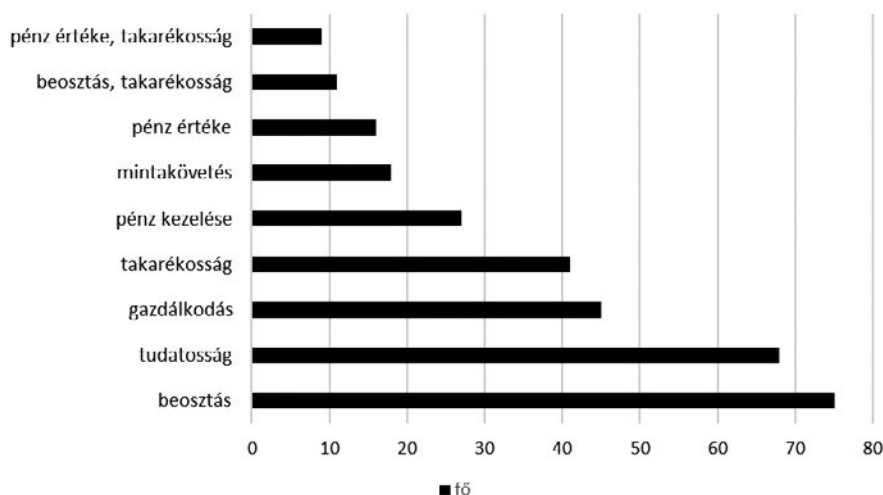
Azt is megvizsgáltuk, hogy a pedagógusok megfogalmazása szerint milyen területre van pozitív hatással a zsebpénz. Figyelembe véve a nyitott kérdéseket, és a megkérdezett pedagógusok eltérő megközelítési módját, összesen 46 kulcskifejezést, illetve kulcskifejezés együttest azonosítottunk, amelyek többé-kevésbé átfedésben voltak egymással (lásd 2. ábra). A legtöbb válaszadó a beosztásra, a tudatosságra, illetve a gazdálkodásra és a takarékosságra helyezte a hangsúlyt a zsebpénz pozitív hatása kapcsán.

Azok, akik szerint a zsebpénz adása valamely kritérium függvénye („attól függ...” kategória),

Összességében elmondható, hogy a zsebpénz előnyeivel a pedagógusok túlnyomó többsége egyetért, hogy az potenciálisan közvetlenül és közvetett módon (szülőkön keresztül) is pozitív hatással lehet a gyermekek pénzügyi edukációjára.

A zsebpénz mértéke

A magyar pedagógusokat körében felmértük azt is, hogy vélekedéseik szerint hogyan alakul az optimális zsebpénz különböző korcsoportonként. A korcsoportokat az iskolázottság szintje szerint különítettük el négy csoportra: (1) általános iskola 1-4



2. ábra: Kulcskifejezések a zsebpénz pozitív hatása kapcsán

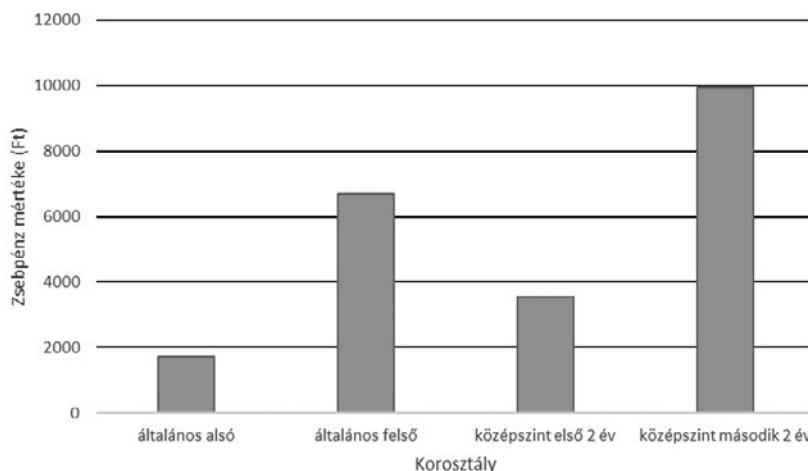
Forrás: saját szerkesztés a „A tanárok pénzügyi kultúra felmérésének adatbázisa” alapján (n=474; 310 megjelenítve)

osztály, (2) általános iskola 5-8 osztály, (3) közép-szintű oktatás első két éve, (4) középszintű oktatás második két éve. A pedagógusoknak arra kellett válaszolniuk, hogy szerintük mekkora összegű havi (nem teljesítményhez kötött) zsebpénz lenne ideális a gyermekek számára. Az elvégzett elemzések alapján szignifikáns különbség volt erős hatásmagysággal a zsebpénz mértékében a csoportok között ($F(1,66, 1166,28) = 594,74, p < 0,001, \eta^2 = 0,46$), az elvégzett utóvizsgálat értelmében minden csoport különbözött egymástól (lásd 3. táblázat).

A válaszok alapján (5. ábra) az általános iskola alsó tagozatába járó gyermekek esetében a megkérdezett pedagógusok 50 százaléka szerint a havi zsebpénznek 500 és 2.000 forint között kell lennie. Ugyanez a felső tagozatos általános iskolások esetében 1.000 és 8.000 forint között van, a középszintű oktatás első két évfolyamába járok esetén 3.000 és 10.000 forint között alakul, míg a középszintű oktatás végzősei esetében az összeg 5.000 és 10.500 forint között helyezkedik el. Tehát minél idősebb a gyermek, annál nagyobb összeget allokálnának a pedagógusok a gyermekek számára. Az átlagok az egyes kategóriákban sorrendben: 1.312

		Különbség átlagban (Ft)	SE	t	Cohen delta	p _{holm}
általános iskola 1-4 osztály	általános iskola 5-8 osztály	-4965,31	209,22	-23,73	-0,9	< 0,001
	középszintű oktatás első 2 év	-1819,45	209,22	-8,7	-0,33	< 0,001
	középszintű oktatás második 2 év	-8197,81	209,22	-39,18	-1,48	< 0,001
általános iskola 5-8 osztály	középszintű oktatás első 2 év	3145,86	209,22	15,04	0,57	< 0,001
	középszintű oktatás második 2 év	-3232,51	209,22	-15,45	-0,58	< 0,001
középszintű ok- tatás első 2 év	középszintű oktatás második 2 év	-6378,37	209,22	-30,49	-1,15	< 0,001

3. táblázat. Zsebpénz mértékére vonatkozó különbségvizsgálat eredményei tanított korosztály szerint



3. ábra. Tanárok vélekedése a zsebpénz mértékére vonatkozóan tanított korosztály szerint (a hibasávok standard hibát jelölnek)

Forrás: saját szerkesztés „A tanárok pénzügyi kultúra felmérésének adatbázisa” alapján (n=705)

forint, 3.181 forint, 6.145 forint és végül 9.120 forint. Ezek alapján a pedagógusok által megjelölt összegek teljesítik azt a szakirodalmi alapokon nyugvó kritériumot, hogy beosztásra, takarékoskodásra és tudatos-ságra neveljenek.

Az átlagkereset Magyarországon 2021 harmadik negyedévében a Központi Statisztikai Hivatal adatai alapján a teljes munkaidőben foglalkoztatottak esetében nettó 285.047 forint volt. Ebből a szempontból a pedagógusok által javasolt havi zsebpénz átlagos értéke az általános iskola alsó tagozatán egyetlen felnőtt nettó fizetése esetében annak 0,46 százalékát éri el. Az általános iskola felső tagozatán ez az érték 1,12 százalék, középzsintű oktatásban résztvevő gyermek esetén pedig 2,12 százalék, illetve 3,2 százalék.

Az NRC piackutató cég 2017-es magyarországi kutatása szerint 2017-ben a zsebpénz átlagos mértéke a 10-14 éves korosztályban heti 1.100 forint volt (havi 4.400 forint⁸), ami felette van a pedagógusok által 2021-ben az általános iskola felső tagozatába járó gyermekek részére javasolt értéknek.

A 15/1998 (IV.30) NM rendelet az állami gondoskodásban lévő gyermekek számára minimum zsebpénzt állapít meg, amelynek mértékét a minimum nyugdíj összegéhez köthették. Ezek alapján 2021-ben a zsebpénz a 6-10 éves korosztályban nem lehetett kevesebb, mint 1.425 forint, a 10-14 éves korosztályban ez az összeg 3.705 forint, illetve a 14 éven felüli korosztály esetében 5.130 forint a minimum.

⁸ a 2017-es nettó átlagkereset 2,23 százaléka

Következtetések

A fentiekben bemutatott kutatási eredményeket feldolgozva felvázoltunk egy fejlődési modellt, amely mentén a gyermek pénzügyi szocializációja optimális esetben megtörténhet. Ezen kívül néhány javaslattal is élünk, amelyek közép és hosszú távon hozzájárulhatnak a hazai pénzügyi kultúra fejlesztéséhez.

1. szakasz: Mintakövetés

A gyermek a szülői mintát utánozza, így tudatosan olyan helyzeteket kell neki mutatni, amely során valamilyen, közvetlenül a pénzzel kapcsolatos tevékenységet végzünk. Ilyen lehet, ha készpénzt tartunk magunknál és a gyermekkel együtt megyünk vásárolni. A mintakövetés másik lehetséges módja, ha a pénz kapcsolatos mesékkel (kvázi tanmesékkel) találkozik a gyermek, illetőleg ilyen fejlesztési irányú játékokat játszanak együtt a szülőkkel.

2. szakasz: Számolás

A tudatos pénzügyi magatartás kialakulásának elengedhetetlen lépése, hogy a gyermek ismerje a számokat, illetve az alapvető műveletek mentén számolni tudjon. A számokat, illetve a számításokat érdemes pénzügyi jellegű példák segítségével is tanulni.

3. szakasz: Gyakorlat

A svájci mintához igazodva, érdemes a számítási készségeket és a pénz csereeszköz funkcióját a gyakorlat során elmélyíteni, így a gyermekre kisebb vásárlásokat lehet bízni, amelyeket önállóan végez el.

4. szakasz: A zsebpénz bevezetése

Ebben a szakaszban a gyermek zsebpénzt kap, amelynek elköltéséről a maga dönt. A zsebpénz bevezetésekor érdemes heti rendszerességet tartani, tekintve, hogy ezt az időtávot könnyebben tudja kezelni a gyermek. Fontos, hogy a zsebpénz kapcsán a szülő kezdeményezzen beszélgetéseket, de a gyermek döntésébe ne szóljon bele. A legnépszerűbb zsebpénz nap a szombat⁹.

5. szakasz: Havi zsebpénz

Amikor a gyermek már elég rutinnal rendelkezik (azaz számos „hibát” elkövetett), akkor érdemes a zsebpénz időtávját a heti rendszerességről a havi rendszeresség felé terelni. A nagyobb összeg kapcsán megnyílik a tér a megtakarítások képzésére, illetve, a nagyobb összeget hosszabb időtávon kell tudnia beosztani a gyermeknek. A pénz, mint ajándék, ebben a pénzügyi szocializációs szakaszban már hozzájárulhat a megtakarítási gyakorlat kialakulásához (még akkor is, ha a nagyobb megtakarítási cél megvalósulása után a gyermeknek nem marad megtakarítása).

6. szakasz: Összetett pénzügyi tranzakciók

Ha a gyermek kellően nagy célt tűz ki maga elé, akkor a szülők aktív közreműködésével összetett pénzügyi tranzakciókat is megismerhet. Ilyen lehet például egy betét elhelyezés a szülőknél kamattal vagy akár kamatos kamattal, valamint a hitel előnyeit és buktatóit is megismerheti a gyermek.

7. szakasz: Tudatosulás

Ebben a szakaszban a gyermeket (fiatal fogyasztót) számos inger éri, amelyek nem a tudatos pénzügyi magatartás irányába hatnak (csoportnyomás, vállalati marketing eszközök, stb.). Ezek között az ingerek között, ha már vannak olyan kialakult pénzügyi szokásai a gyermeknek, amelyek segítik (ha úgy tetszik, vezetik) a döntéshozatalban (pl.: költségvetés készítése), akkor önállóan is képes a megfelelő döntések meghozatalára. A szülő szerepe emellett kiemelten fontos ebben a szakaszban, hiszen iránymutatásával (nem a gyermek helyetti döntéssel), illetve a meghozott jó döntések megerősítésével stabilizálhatják a jó gyakorlatokat.

8. szakasz: Célok és összetett pénzügyi eszközök

Az utolsó szakaszban a fiatal felnőtt (tehát már nem a gyermek) a célrendszeréhez illeszkedő,

összetett pénzügyi eszközöket kezd el megismerni, illetve használni.

Az egyes szakaszok között nem húzhatunk éles határt, sőt, egyik-másik szakasz jelentős mértékben átfedheti egymást. Tekintve, hogy minden egyén más és más, az egyes szakaszok kezdése és befejezése is jelentősen eltérhet.

A felvázolt fejlődési modell kapcsán kijelenthetjük, hogy a pénzügyi kultúra fejlesztésére irányuló projektek, programok és program sorozatok sikeressége nagymértékben attól is függ, mennyire illeszkedik a gyermek pénzügyi szocializációs státuszához.

Policy-jellegű javaslatok

A pedagógusok pénzügyi kultúráját felmérő vizsgálat eredményei azt mutatják, hogy a kutatásba bevont pedagógusok jelentős hányada alapvetően pozitívan értékeli a zsebpénz hatását a gyermek pénzügyi edukációja, illetve szocializációja szempontjából. Ez olyan alap, amire lehet, illetve szükséges is támaszkodni. Figyelembe véve a zsebpénz közép- és hosszútávú jótékony hatását a pénzügyi szocializációs folyamatban, valamint azt, hogy a gyermekek jelentős része részesül Magyarországon zsebpénzben, javasolt zsebpénz fókuszú továbbképzéseket tartani, ami egyfajta keretrendszerként szolgálhat a pedagógus számára. Ez alatt azt értjük, hogy különböző pénzügyi szocializációs szakaszokban különböző módon lehetséges az elméleti pénzügyeket a gyakorlattal párhuzamba állítani, hogy a tudás (vagy jó példa) megmaradjon a gyermekeknél, valamint, a gyermekek szocio-demográfiai helyzetéből adódó különbségeket is szükséges áthidalni. Ebben a tekintetben nem szabad tabuként kezelni az anyagilag hátrányos helyzetben lévő gyermekekhez igazított példahelyzeteket sem. A javaslatunk tömören tehát, hogy a zsebpénz köré szervezett életszakasznak megfelelő pénzügyi edukáció hatékonyan járulhat hozzá a pénzügyi kultúra fejlődéséhez.

Második javaslatunkat a pénzügyi szocializáció költségei kapcsán fogalmaztuk meg. Figyelembe véve, hogy a magasabb pénzügyi kultúra egyben stabilabb pénzügyi rendszert, illetve jövedelmezőbb bankrendszert eredményez, úgy gondoljuk, hogy a bankrendszernek is szükséges befektetnie a jövőbe. Javaslatunk szerint a hitelintézeteknek 14 éves kortól egészen 24 éves korig teljesen díjmentesen kellene nyújtaniuk a banki szolgáltatásokat¹⁰ a diákok

⁹ A Roostermoney.com-on (2021) publikált felmérés alapján.

¹⁰ azon szolgáltatások köre, amely nem jelent túlzott kockázatvállalást sem a fiatalok, sem pedig a hitelintézet szempontjából (pl.: bankszámla, értékpapírszámla, alapvető pénz és tőkepiaci tranzakciós lehetőségek, stb.)

számára (nem csak számlavezetési díj, hanem egyéb díjak, így például bankkártya¹¹ és minden egyéb költség nélkül), hogy így részévé tudjanak válni a pénzügyi szocializációs folyamatnak, illetve erősítsék a „financial inclusion” vagyis a pénzügyi integrációt, ami végső soron a bankrendszer érdeke. Tekintve, hogy a legtöbb hitelintézet valamilyen mértékben már jelenleg is tesz könnyítéseket a célzott korosztály számára, ez nem jelent akkora költséget a bankszektor számára, amit ne tudna bőségesen ellensúlyozni a hitelintézeti rendszeren keresztül megvalósított támogatási politika. Egyszerűbb és a társadalom számára is elfogadhatóbb megfogalmazásban, a pénzügyi szocializáció fejlesztésének költségéhez hozzá kell járulnia azoknak is, akik később ennek hasznát közvetlenül is élvezik.

Összefoglalás

Tanulmányunkban a zsebpénz szerepét vizsgáltuk meg a pénzügyi szocializáció, illetve tágabb értelemben a pénzügyi kultúra szemszögéből. A feldolgozott tanulmányok, valamint a tanárok pénzügyi kultúráját mérő primer kutatás eredményei azt támasztják alá, hogy a zsebpénz intézményének igen nagy jelentősége van az egyén pénzügyi tudatosságának kialakítása szempontjából.

A zsebpénz használata kapcsán fejlődési modell alakítható ki, amely mentén megfogalmazhatóak azok a tartalmak (ismeretterjesztés, tudásanyag és gyakorlat), amelyek a különféle pénzügyi kultúra fejlesztését célul kitűző programok eredményességét jelentősen növelhetik. A zsebpénz köré szervezett életszakasznak megfelelő pénzügyi edukáció hatékonyan járulhat hozzá a pénzügyi kultúra fejlődéséhez.

A zsebpénz a pénzügyi tudatosság kialakításának egyik legjobb és jelen tanulmányban foglaltak alapján kijelenthetjük, hogy leghatékonyabb eszköze is egyben.

Nem szabad megfeledkezni a zsebpénz potenciális veszélyeiről sem, így a tanulmányunkban feltártuk azokat a tényezőket is, amelyeket kerülni kell a zsebpénzadás kapcsán. Ezek alapján nem szabad a gyermek helyett dönteni a pénzköltségek során, ugyanakkor beszélni kell a pénzköltségekről vele. Rendszertelenül nem szabad a zsebpénzt adni, ugyanakkor a nagy összegű rendszeres zsebpénz, vagy ha a gyermek felelőtlen költéseit „jutalmazzuk” azal, hogy ilyen esetekben adunk neki extra zsebpénzt („kimentés”), szintén negatívan hat a gyermek pénzügyi szocializációjára.

Ha a zsebpénz lehetséges veszélyeit sikerül elkerülnünk, akkor olyan válaszok tudnak kialakulni a pénzügyi szocializáció során a gyermekekben, illetve később a fiatal felnőttekben (pénzügyi kultúra szempontjából pozitív szokások), amelyek jelentős mértékben tudják mérsékelni a pénzügyi sérülékenység kialakulását, illetve másik nézőpontból közelítve, a tudatos pénzügyi döntések meghozatalát. Ez makrogazdasági szinten is hozzájárul a pénzügyi stabilitás megteremtéséhez, illetve a gazdasági növekedési potenciál kialakulásához.

Végül, de nem utolsó sorban, ahhoz, hogy a pénzügyi szocializáció ki tudjon teljesedni, szükségesnek tartjuk azt, hogy az egyének tranzakciós költségek nélkül tudják használni a pénzügyi eszközöket, illetve megoldásokat, így megszabadulva azoktól a torzító hatásoktól és egyben gátaktól, amelyeket a különböző alkalmazott díjak jelentenek számukra. Ezért úgy gondoljuk, hogy a fiatalok számára 24 éves korig teljesen díjmentessé kellene tenni a pénzügyi szolgáltatások azon körét, amely nem jelent túlzott kockázatvállalást számukra. Ez a társadalmi igazságosság szempontjából is indokolt, tekintve, hogy az egyének pénzügyi szocializációjának pozitív hozadéka végül a pénzügyi rendszerben (jelentős mértékű) profit formájában is megjelenik.

Felhasznált irodalom

- Béres D. – Huzdik K. – Deák-Zsótér B. – Németh E. 2021 Kutatási jelentés: Tanárok pénzügyi kultúrájának felmérése, összehasonlító elemzés. Állami Számvevőszék
- Bonke J. 2013 *Do Danish children and young people receive pocket money?* The Rockwool Foundation Research Unit Study Paper No.57, ISBN 978-87-90199-89-0, ISSN 0908-3979
- CEIC 2021 United States Monthly Earnings, Online: <https://www.ceicdata.com/en/indicator/united-states/monthly-earnings>
- Flinn K. – Healy E. – O’Riordan A. – Fitzgerald E. – Lineen C. – O’Gorman C. 2019 The Pocket-Money Study. *Archives of Disease in Childhood*, 104(Suppl 3), A98-A98. Online: https://adc.bmj.com/content/archdischild/104/Suppl_3/A98.2.full.pdf
- Foucault B. – Ducourant H. – Mortain B. 2021 A sociological analysis of how teenagers spend their pocket money. Online: <https://hellofuture.orange.com/en/a-sociological-analysis-of-how-teenagers-spend-their-pocket-money/>

¹¹ éves díj

- Hermann M. – Bosshardt L. – Nowak M. 2017 Swiss Pocket Money Study – How Children Learn to Manage Money, Online: <https://www.credit-suisse.com/about-us-news/en/articles/news-and-expertise/taschengeld-studie-artikel-201707.html>
- Himer Cs. 2021 Felső és középiskolás gyerekek és a pénz; Online: https://pecsimami.hu/sites/default/files/feltoltesek/pecs/cspr_5_eloadas.pdf
- HM Revenue and Customs 2021 Average UK Salary by Job, Online: <https://www.netsalarycalculator.co.uk/>
- IFEC 2021 Parenting and Money Study, Hong Kong, Online: https://www.ifec.org.hk/web/common/pdf/about_iec/parenting-&-money-study-2021.pdf
- ING 2014 Learning young: Does getting pocket money teach savings habits for life? /IPSOS International Survey/
- Kirkclady B. – Furnham A. – Martin T. 2003 Parental attitudes towards pocket money, trait com-petitiveness and occupational stress. *Journal of Managerial Psychology*. 18. pp. 305–323
- Kooreman P. 2007 Time, money, peers, and parents; some data and theories on teenage behavior. *Journal of Population Economics*, 20. pp. 9–33
- Lewis A. – Scott A. J. 2000 The economic awareness, knowledge and pocket money practices of a sample of UK adolescents: a study of economic socialization and economic psychology. *Children's social and economics education*, 4(1) 34–46, <https://doi.org/10.2304/csee.2000.4.1.34>
- Littlefield J. – Ozanne J. L. 2011 Socialization into consumer culture: hunters learning to be men. *Consumption, Markets & Culture*. 14(4) 333–360, <https://doi.org/10.1080/10253866.2011.604494>
- McNeal, J. U. 2007 *On Becoming a Consumer: The Development of Consumer Behavior Patterns in Childhood*. Elsevier. Burlington. MA.
- Museo Del Risparmio 2017 *Pocket Money and Tips – Know it, understand it, use it*. Online: <https://www.museodelrisparmio.it/wp-content/uploads/2017/06/Paghetta-English-version.pdf>
- Neal D. T. – Wood W. – Quinn J. M. 2006 Habits – a repeat performance. *Association for Psychological Science*, 15(4)198–202
- Neal D. T. – Wood W. 2016 Healthy through habit: Interventions for initiating and maintaining health behavior change. *Behavioral Science and Policy*, 2(1) 71–83. <https://doi.org/10.1177/237946151600200109>
- Németh E. – Jakovác K. – Mészáros A. – Kollár P. – Várpalotai V. 2016 Kutatási jelentés: *Pénzügyi kultúra fejlesztési programok felmérése*, ISBN: 978-615-5222-12-2
- NRC 2017 Gyerekek pénzügyi nevelése (CIB és NRC közös kutatás), eredmények publikálva: Pénzcentrum, Online: <https://www.penzcentrum.hu/karrier/20171005/azonnal-dontsd-le-ezt-a-tabut-penzugyi-nyomorbatasztid-a-gyereked-1060049>
- Palla G. 2016 Pénzügyeink. Zsebre megy. *Élet és tudomány*, 71(8) 247. old.
- Palotás P. – Zsótér B. 2015 A zsebpénz jelentése és jelentősége a 6–15 éves korosztály számára, in Dr. Bíró-Szigeti Szilvia, Dr. Petruska Ildikó, Dr. Szalkai Zsuzsanna, Kovács István, Magyar Mária: *Marketing hálózaton innen és túl – Az Egyesület a Marketing Oktatásért és Kutatásért XXI. országos konferenciájának tanulmánykötete*. Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem: Budapest. ISBN: 978 963 313 1 pp. 227–236.
- PISA 2015 Student's Financial Literacy, Online: <https://www.oecd.org/finance/financial-education/pisa-2015-results-volume-iv-9789264270282-en.htm>
- Rettig, K. D. 1983 Family as economic socialization agent. *Illinois Teacher of Home Economics*, 27 (1) 5–7.
- Roostermoney.com 2021 Pocket Money Index, Online: <https://roostermoney.com/pocket-money-index/> 2021.11.06
- Teachers Mutual Bank 2016. 50 years of pocket money, Online: <https://www.tmbank.com.au/-/media/about-us/media/pdf/pocket-money-report>
- Sansone D. – Rossi M. – Fornero E. 2018 Four Bright Coins Shining at Me': Financial Education in Childhood, Financial Confidence in Adulthood. *Journal of Consumer Affairs*. 53(2) 630–651. <https://doi.org/10.1111/joca.12207>
- Starling Bank 2020 The pros and cons of pocket money, Online: <https://www.starlingbank.com/blog/pros-and-cons-of-pocket-money/>
- Vekerdy T. 2013 *Jól szeretni – Tudod-e, hogy milyen a gyereked?* Kulcslyuk Kiadó. Budapest

- Végső T. – Belházyiné I. Á. – Bódi 2018 Kézpénz vagy kártya? A magyar lakosság fizetési szokásainak feltáró elemzése. *Pénzügyi Szemle*, 63(4) 455-479
- Webley P. - Nyhus E. 2012 Economic Socialization, Saving and Assets in European Young Adults. CSD Working Papers No. 12-01. Online: <http://csd.wustl.edu/Publications/Documents/WP12-01.pdf>
- YAxis blog 2021 What is the average salary in Australia for 2021? Online: <https://www.blog.y-axis.com/what-is-the-average-salary-in-australia-for-2021/>
- Zsótér B. (2017): Alma a fájától... A fiatalok pénzügyi szocializációját befolyásoló intergenerációs hatások a családban. Doktori Értekezés. Budapesti Corvinus Egyetem
- Zsótér, B. – Nagy, P. 2012 Mindennapi érzelmeink és pénzügyeink A pénzzel kapcsolatos attitűdök és a materiális irányultság szerepe a pénzügyi kultúra fejlesztésében. *Pénzügyi Szemle*, 3. 310-321.
- 15/1998. (IV. 30.) NM rendelet a személyes gondoskodást nyújtó gyermekjóléti, gyermekvédelmi intézmények, valamint személyek szakmai feladatairól és működésük feltételeiről



„URBÁN TÖRZSEK VAGYUNK...” – IV.
Önszerveződő kisközösségek a posztmodern korban

DOI 10.35402/kek.2025.1.11

Absztrakt

A posztmodern fordulat alapjaiban írja felül a kultúra hagyományos felfogásmódját. A művészet, a technológia és a tudás területén bekövetkező változások általános ismeretelméleti törést eredményeznek, amelyek meggingatják az objektivitásba vetett hit korábban megkérdőjelezhetetlen egyeduralmát. Radikális változások mutatkoznak az interpretáció gyakorlatában is. A metanarratívák egyeduralma megtörik, a hangsúly az összegző elméletekről a valóság szubjektív értelmezésmódjaira helyeződik át. A diszkurzív jelleg felerősödése reprezentációs válsághoz vezet, a társadalmi intézmények konstruált jellegére irányítva a figyelmet. Mindez radikálisan újrafogalmazza értékrend és közösségiség hagyom

Disszertációmban értékrend és közösségiség posztmodern karakterének feltárására törekszem, a közöttük fennálló lehetséges összefüggéseket, kapcsolódási pontokat vizsgálom. Szándékom a modernitás és a posztmodern kor közötti elmozdulás érzékeltetése, a változások nyomán kibontakozó szemléletmódok, alternatív világlátások eredetének feltárása. Mivel terepmunkámat önszerveződő kisközösségek körében végeztem, ez lehetőséget teremtett egyúttal arra is, hogy a közösségek néhány általános érvényű vonását megfigyelhessem. Ezeket a vonásokat a *posztmodern kisközösség* lehetséges sajátosságaiként mutatom be. Írásom zárásaként kísérletet teszek továbbá a *posztmodern embertípus* jellemzőinek a bemutatására, amelyet értékrend és közösségiség viszonyrendszerében bekövetkezett változásokból vezetek le.

Az angolszász antropológiai hagyomány szellemiségét követő művem a *jelen* antropológiája: a hangsúlyt napjaink szociokulturális folyamatainak elemzésére helyezem, elsődleges referenciapontként pedig a posztmodernnek a modernitás eszmerendszeréhez fűződő – rendkívül árnyalt és ellentmondásos – kapcsolatrendszerére összpontosítok.

Kulcsszavak: értékrend, közösségiség, életvilág, posztmodern embertípus, kölcsönviszony, értékrendmintázat, személyes identitás és identitáspolitik

Abstract

The advent of postmodernity subverts not only our life-style and self-expression but overrides our traditional perception of culture, too. Changes in the fields of art, technology and knowledge result in an epistemological rupture that shakes our belief in objectivity. Methods of interpretation are also challenged. The hegemony of metanarratives is broken and the emphasis is shifted from general explanations towards the diversity of individual world views. The discursive nature of knowledge production leads to a crisis of representation, directing our attention to the constructed nature of social institutions. All of this radically redefines the traditional meaning of our values and community.

In my dissertation I will attempt to explore the postmodern character of value systems and communality. By describing their interconnectedness, my intention is to analyze the nature of transition between modernity and the postmodern age and to explore the origin of alternative world views by putting an accent on the practical aspects of our everyday life.

Since I carried out my fieldwork among self-organized communities, I had the opportunity to observe some general features of their lifeworld as well. I present these features as possible characteristics of the *postmodern community*. At the end of my work, I will also attempt to outline the personality traits of the *postmodern man* which I derive from changes taking place in the relationship between their values and concept of community.

By following the spirit of the American anthropological tradition, I focus on the analysis of today's cultural processes concentrating on the extremely nuanced and contradictory relationship between modernity and postmodernity.

Keywords: values and value systems, communality, lifeworld, postmodern man, correlations, patterns of value systems, personal identity and identity politics

Posztmodern embertípus, posztmodern közösségiség¹

A posztmodern fordulat alapjaiban írja felül a kultúra hagyományos felfogásmódját. A művészet, a technológia és a tudás területén bekövetkező változások általános ismeretelméleti törést eredményeznek, amelyek megingatják az objektivitásba vetett hit korábban megkérdőjelezhetetlen egyeduralmát. Radikális változások mutatkoznak az interpretáció gyakorlatában is. A metanarratívák egyeduralma megtörik, a hangsúly az összegző elméletekről a valóság szubjektív értelmezésmódjaira helyeződik át. A diszkurzív jelleg felerősödése – vagyis az egyéni hermeneutikai gyakorlatok előtérbe kerülése – reprezentációs válsághoz vezet, amely megbontja a *jel* korábban egyértelműnek hitt egységét, a társadalmi intézmények konstruált jellegére irányítva a figyelmet.

A posztmodern fordulat hozta változások az általam vizsgált kisközösségek életében különösen gazdag változatosságukban mutatkoznak meg, számos olyan értékrendbeli elköteleződést, a közösségek mindennapi működése szintjén tapasztalható újszerű megoldást eredményezve, amely a korábbi korok emberének gondolkodásmódjában, életmódstratégiáiban még nem volt jelen meghatározó erőként. A kisközösségek tagjai valójában a modernitástól eltérő közösségiség-élmény megtestesítői, akiknek mindennapi cselekvésmódjai egy *új embertípus* kibontakozásának lehetőségét hordozzák. Ez az új embertípus a szociokulturális miliő magas fokú változékonyságát személyes identitása szüntelen újrafogalmazása által igyekszik ellensúlyozni, miközben az általa birtokolt életvilág lakhatóvá tételére törekszik. Hogy célját elérje, a közösségiség egy új formája, a *posztmodern kisközösség* működtetése iránt elkötelezett.

Az értékrend és tartópillérei

A kisközösségek értékrendmintázatait elemezve összesen öt olyan alapvető sajátosságra figyeltem fel, amely a mélystruktúrák szintjén minden értékrenden belül kimutatható. Valamennyi közösség élénk kommunikációs folyam részeként éli mindennapjait. Hogy életvilágát valamiképp összehangolja a szociokulturális valóság összetettségéből adódó változékonysággal, az interpretációt mint

nélkülözhetetlen közösségfenntartó stratégiát alkalmazza. A kommunikációba ágyazottság és az értelmezésre törekvés fúziójából eredő rendszert pedig a „lokális” adottságok szintjén kezeli és fogadja el. Az értékrend tehát egy olyan dinamikusan változó keretrendszer, amelyet a valóság alkotóelemei közötti *dialogicitás*, az egyéni *interpretáció* kitüntetett szerepe, valamint az értékek pozícionált jelentéséből fakadó dinamizmus összjátéka határoz meg. (Gyökér 2022:93) Formálódásában ugyanakkor hangsúlyos szerepet kapnak olyan megfontolások is, amelyek túlmutatnak az elvont eszmeiség korlátain, és a gyakorlati megvalósulás lehetőségét hordozzák, illetve olyan tendenciák, mint például az *eklektizmus* irányába hajlás, amelyet a „választhatóság” fogalmával ragadhatunk meg leginkább.

A szociokulturális környezet alkotóelemei közötti dialogicitás

Az egyén ökológiai, illetve szociokulturális beágyazottsága döntő szerepet játszik az értékrend össze- és szétesésének kialakulása és megszilárdulása során. Az egyén nem a környezeti és társadalmi kényszerfeltételektől független létező, hanem attól elválaszthatatlan entitás, aki folyamatosan reflektál az ökológiai és szociokulturális valóság összetevőire, a környezetével folytatott termékeny párbeszéd során pedig ismereteket vonatkoztat el onnan. Mindennapi tevékenysége ugyanakkor visszahat környezetére is, alakítva annak arculatát, gazdagítva a róla folytatott diskurzus jelentésárnyalatait. Az egyén és a külső valóság közti kapcsolat ezért dialogikus kapcsolat, amely mindkét pólus termékeny párbeszédében, kölcsönös egymásra hatásában teljeseedik ki.

Az interpretáció kitüntetett szerepe

Az értelmezés a lét ontológiai adottsága – érvel Heidegger. A társadalmi valóság, a bennünket körülvevő szociokulturális környezet befolyásoló ereje megkerülhetetlen. A „belevettség” állapota ugyanakkor egyfajta kiszolgáltatottságot szül, amely az egyént a világ jelenségeinek szakadatlan értelmezésére sarkallja. (Heidegger 2004:163)

A lét hermeneutikai meghatározottsága szemléletes módon mutatkozik meg az általam tanulmányozott közösségek mindennapi működése kapcsán. A Davoria tagjainak gondolkodását a *free tekno* mozgalom történeti összefüggéseinek megértésére irányuló szándék hatja át. Különös hangsúlyt kap ezen belül a Davoria jelen helyzetének, a társadalmon belül betöltött szerepének az értékelése, illetve annak megválaszolása, hogy milyen társadalmi

¹ Jelen tanulmány disszertációm szerkesztett változata, amelyet a Kultúra és Közösség 2024-ben 4 részben közöl le.

okokkal magyarázható a *free tekno* mozgalom külföldön tapasztalható térhódítása, szemben a hazai viszonylagos népszerűtlenséggel:

Lassan 20 éve mindig gondolkodom rajta, hogy miért nem jött létre ez az egész. [...] Itt is tudnak filmet készíteni, meg vannak nagy projektek. De pont, amikor így valamit ki kell találni, ki kell kísérletezni, az nehezebben van meg. (Telesport)

A Nyími Öko Közösségen belül az interpretáció túllép az értelmezés szubjektív határain és közösségi dimenziót ölt. Célja, hogy minél jobban elősegítse a közösség működését, hogy elhárítson minden olyan – gyakran félreértésből adódó – akadályt, amely elmentést támaszthat a közösség tagjai közt:

Megtanultuk azokat a módszereket, kialakítottuk azokat a képességeket, hogy türelmesen meghallgassuk egymást. Minden gyűlésünknek az elején van egy ilyen nyitókör, és van a végén egy záró kör, ahol beszélünk néhány mondatot a saját jelenlegi állapotunkról. Hogyha döntést hozunk, akkor meghallgatjuk egymást. Hogyha valaki nem mondta el, mert nem volt ott, akkor utánamegyünk, megkeressük, hogy neki mi a véleménye. Tehát olyan gesztusokat teszünk egymás felé, amik segítenek abban, hogy a közös problémáinkat tényleg közösen tudjuk megoldani. (OK)

A Láthatatlan Iskola esetében az interpretáció elsősorban a mentori munka eredményessége szempontjából elengedhetetlen fontosságú. A személyes tapasztalatok, a tanítás során felmerülő nehézségek megbeszélése, értelmezése a nyímiekhez hasonlóan it is közösségi keretek közt – a rendszeresen tartott mentortalálkozók során – valósul meg. Az iskola szemléletmódjában kiemelt szerephez jut ugyanakkor az „építő kritika”, a „pozitív visszajelzés” megfogalmazásának igénye is, amelyben a közösség tagjai a működés sikerességének zálogát látják:

Mi fél évente tartunk egy mentortalálkozót, aminek az egyik legfőbb eleme, hogy a mentorok a saját kihívásaikat felhozzák, és ezekre a kihívásokra közösen találjunk a többi mentorral együtt megoldást. És ezek alapján szép lassan kezdett kialakulni, hogy mi az az értékrend, ami alapján a Láthatatlan Iskola működni akar, működni tud, működni képes. (GV)

Bár az interpretációt legtöbbször racionális cselekedetként képzeljük el, az értelmezés folyamatába

rituális elemek, a tudattalanból feltörő érzelmi dimenziók is belevegyülhetnek. A transzcendens élmények értelmezéséből kibomló jelentés különösen az urbanus sámánságon belül jut hangsúlyos szerephez. A Concordantia Carpatiensis tagjai szüntelen értelmezik a környezetükből érkező jeleket, amelynek során gyakran divinációs technikákat is alkalmaznak (tarot kártya, élőlények viselkedésének a megfigyelése). Meglátásuk, hogy az érzéki és a spirituális valóság nem egymástól hermetikusan elzárt régiók, hanem a mindennapi lét olyan dimenziói, amelyek között töretlen az „üzenetáramlás”. Az értelmezés ezért hosszú távú tapasztalás során kifejlő bizonyosság, amely akár több évet is felölelhet:

Inkább azt érzem, hogy nem én értelmezem ezeket, hanem úgy rendeződik valahogy a tér, a környezet és az emberek, akikkel találkozom, akik elhozzák a „kulcsokat”, ami így visszareflektál arra a tapasztalásra, amit akkor ott egyszer már megéltem, és beindítja az értelmezést. És amikor ez így előjön valahol, akkor kapsz egy üzenetet és utánanézel. [...] És akkor mindig olyan összefüggések oldódnak meg, amire épp szükség van. (Adrienn)

Az értékek pozícionált jellegéből adódó dinamizmus

Az értékek pozícionált jellegéből adódó dinamizmus az értékek pillanatnyiságát, változékonyágát, az adott élethelyzethez kötöttségét emeli ki. Az értékrend tartalma szüntelenül módosul, az életút adott pillanatának megfelelően mindig aktualizálódik. Az idő előrehaladtával bizonyos értékek előtérbe kerülhetnek, míg mások teljesen háttérbe szorulnak. Adott esetben új értékek jelennek meg, míg mások átalakulnak, vagy akár véglegesen el is tűnhetnek az egyén értékrendjéből. Megfigyelhető ugyanakkor egy ezzel ellentétes irányú folyamat is: a közösség igényeihez igazodva számos érték revitalizálódhat, és nyerhet új értelmet. Az értékrend napjainkban tehát sokkal inkább egy rugalmasan változó keretrendszer, amelyet az egyén a számára „hitelesnek” vélt tapasztalatokból állít össze, mintsem összetársadalmi szinten megragadható jelenség. „Gyakran jelennek meg az adott szociokulturális közegtől idegen értékek, míg mások az egyén (vagy a közösség) lokális igényeihez igazodva revitalizálódnak és új értelmet nyernek.” (Gyökér 2016:76)

A gyakorlati megfontolások kiemelt szerepe

A hiteles megismerés forrása a társadalmi valóságba ágyazott cselekedet. A kutatói munka célja ezért,

hogy „elkerüljük a struktúra realizmusának csapdáját”, azt a perspektívát, amely a szociokulturális valóságot „az egyén, illetve a csoport történelmén kívüli totalítások” formájában képzei el, és eljussunk „a gyakorlati tevékenységek keletkezésének módjáról szóló elmélet” megfogalmazásáig – írja Pierre Bourdieu tanulmányában. (Bourdieu 2009:208) Bourdieu szerint a gyakorlati cselekvésmódok mögött meghúzódó stratégiákat egy általános elv, a *habitus*, hozza létre, biztosítva a folyamatosan változó szociokulturális környezethez való sikeres alkalmazkodást. (Bourdieu 2009:209) Az értékek döntő aspektusa tehát nem az önmagába zárt, mozdulatlan fogalmiság, hanem a megélés, a kibomlás. Az értékek gyakorlati működésük által mutatkoznak meg, illetve a gyakorlati tevékenységekben szerzett jártasság során rögzülnek az egyénben. Ebben a folyamatban az adott szociokulturális helyzet értékelése döntő szerepet játszik.

A gyakorlati aspektus, amely az általam tanulmányozott közösségek mindennapjainak megkerülhetetlen dimenziója, cselekvésmódok sokszínű változatosságában tárulkozik fel előttünk. Az egyénileg végzett lelki gyakorlatokon túl a Concordantia Carpatiensis tagjai a közösségi összefüggésekre is kiemelt hangsúlyt fektetnek. Találkozik elsődleges célja, hogy a „kapcsolódást”, az egymáshoz és a szellemvilághoz közeledést elősegítsék, függetlenül attól, hogy a sámáni technikákat természetes, vagy mesterséges közegben gyakorolják-e a résztvevők. A rituális összefüggések során a tér átalakul, spirituális tartalommal töltődik fel. A kunyhószertartás, a dobszertartás, vagy a közös elvonulások kiemelt pillanata a „megosztás”, amely nem más, mint a mindennapok során átélt tapasztalatok vallomásszerű elbeszélése. A megosztást követően a résztvevők felajánlják az ételt a hely szellemének, amelyet az étel közös elfogyasztása követ. A Nyími *Öko Közösség* tagjai heti rendszerességgel tartanak megbeszéléseket, amelyek során felgyülemlett élményeiket, frissen szerzett tapasztalataikat vitatják meg, és az esetleges konfliktusok feloldására közös cselekvési stratégiákat dolgoznak ki. De közösségük megerősítését szolgálják a nyilvánosság számára szervezett projektjeik is (mint amilyen a faültetés alkalma, az ökokert gondozása vagy a szalmabála kitöltőfal építése volt), akárcsak a munkafolyamatokat megnyitó köszöntés, illetve a napot lezáró közös étkezés rítusa. A Davoria a valóság elkötelezett híve. Tagjai olyan események létrehozására törekednek, ahol a valóság a maga közvetlenségében átélhető, szabadon birtokba vehető. Ezért már maguknak a buliknak

az előkészítése is a résztvevők szoros együttműködés mentén valósul meg. A Láthatatlan Iskola életében a gyakorlati aspektus leginkább a rendszeres időközönként megtartott mentortalálkozók alkalmával mutatkozik meg, amelyek során a mentorok játékos feladatok keretében tárják fel, vitatják meg a tanítás alatt felmerülő nehézségeiket.

Az értékek „választhatósága”

Bár a posztmodern a modernnel szemben pozícionálja magát, kettejük dichotomikus kapcsolata korántsem egyértelmű. A posztmodern – azáltal hogy rehabilitálja a marginálist és merít az őt megelőző történelmi korszakok gondolatvilágából – értékek sokasága előtt nyit utat, amelyek különleges „egyét” alkotva fejtik ki hatásukat az egyéni életvilág, illetve a kisközösségek szintjén. A változások következménye, hogy az értékek, ha részlegesen is, de elveszítették mára társadalmi beágyazottságukat. Választhatók lettek. Az egyén nem pusztán az őt körülvevő szociokulturális környezet kényszerítő hatására vagy a társadalmi követelményeknek megfelelés okán köteleződik el bizonyos értékek – és ezzel a közösség egy bizonyos típusa – mellett, hanem személyes motivációi, identitása kibontakoztatásának lehetőségei, bizonyos tematikák iránt megmutakozó preferenciái is befolyásolják döntése meghozatalában.

Az egyéni választás súlya Maurice Blanchot közösségekkel kapcsolatos nézeteiben is kiemelt szerepet kap. A szerző meglátása, hogy míg a hagyományos közösségek esetében a közösséghez tartozás egyfajta külső kényszer, a „föld, a vér, a faj megdicsőülése”, amely nélkülözi a választás szabadságát, addig az *elektív közösség* a posztmodern kori társulások sajátos alakváltozata. Ez utóbbi közösségtípus „kizárólag a döntés által létezik és gyűjti maga köré tagjait” (Blanchot 1988:46–47). A tapasztalat terén bekövetkezett változások tehát kitágítják az egyéni elköteleződés lehetőségeit. A „választhatóság” elve sajátos közösségtípus kialakulásához vezet, amely határozottan megkülönböztetendő a hagyományos közösségek szerveződési módjától.

A posztmodern embertípus jellemzői

A társadalmi életet érintő változások közvetlen következménye az egyéni életvilágok felértékelődése és kiszakadása a racionalizmus egységesítő hatása alól. A társadalom szélesebb tömegeit megszólítani képes tömegkultúra, valamint az ismeretelméleti fordulat

hatására felerősödő szubjektivitás és önreflexió gyakorlatilag egymást kölcsönösen erősítve vezet el a posztmodern embertípus megszületéséhez. Az így kialakuló új embertípus számos olyan tulajdonsággal bír, amelyek a korábbi korok emberétől vagy teljességgel idegenek voltak, vagy csak korlátozott formában érvényesülhettek.

A posztmodern embertípus egyik lényegi vonása a *jelenlét*, a közvetlen valóságban való érzéki alamező. Susan Sontag a modern életmódra jellemző anyagi bőség és zsúfoltság kapcsán érzéki képességeink eltompulásáról beszél. Meglátása, hogy a kultúra megértése nem a lehetséges tartalmak maradéktalan felfejtésében áll, hanem annak ellenkezőjében: az értelmezések túlradásából adódó zavar visszafejtésében a lehetséges jelentésvariációk csökkentése által. Ennek előfeltétele érzékeink visszaszerzése a közvetlen tapasztalás valóságossága által. (Sontag 1964:9–10) Az új embertípus további meghatározó jellemvonása az *elköteleződés*, azaz a közösség építése, fejlesztése iránt érzett személyes felelősségvállalás. Bár a szubjektivitás mint ismeretelméleti kiindulópont döntő mozzanat a hatalom által működtetett formák lebontása szempontjából, nem az elzártság, az izoláció, hanem a közösség iránti elhivatottság, a másokkal kapcsolódás az, ami értelmet ad az egyéni létnek. „Bizonyos értelemben egymás vagyunk” – fogalmaz Kenneth Gergen hangsúlyozva, hogy a jobb élet nem nárcisztikus, hanem közösségi alapú vállalkozás. (Gergen 2010:76–79) A korszak sajátosságai közt említhető a történelmi múlt, a primitív kultúrák utáni olthatatlan vágyódás is, amelynek közvetlen következménye a művészeti ágakat átható *eklektizmus*. „A posztmodernnek el kell szakadnia a technológiai racionalitás, az aszkétikus és funkionalista szemlélet meghatározta nemzetközi stílus nagyszabású tervezési irányelveitől” és helyette a „népi” hagyomány, a lokális történelem, valamint az egyéni igények meghatározta stílus összefüggéseire kell koncentrálnia – véli David Harvey a városi építészet alapelveit vizsgálva. (Harvey 1987:262) A múlt örökségének, az idegen kultúrák jelentéstartalmainak „újrahasznosítása”, gyakran önkényes beemelése a jelen kontextusába ugyanakkor nem egyszerűen csak nosztalgia vagy a nacionalizmus szolgálatába állított politikai program, ahogyan az a romantika korszakára gyakran jellemző volt, hanem a modernizmus hideg logikája, végletekig lecsupaszított funkcionális elleni lázadás. (Huyssen 1984:12) A posztmodern embertípus további jellemzője a világ és a „másik” problémái iránt tanúsított *érzékenység*, a *lélekkel telítődés*.

Etzioni az internetes közösségek kapcsán figyel fel arra a jelenségre, amely a másik iránti törődésben, a másik válasza iránt mutatott érzékenységekben jut kifejeződésre. Meglátása, hogy a virtuális közösségeket nem a formális kérdésfeltevés kényszere, hanem az egymás iránti őszinte érdeklődés szándéka mozgatja. A törődésnek ez a magas fokú jelenléte közös erkölcsi síkon egyesíti az internetes közösségek tagjait. (Etzioni 1993:31) A társadalmi érzékenység sajátos megnyilvánulási formája a *kritikai attitűd* felerősödése. Az 1960-as évek végére tarthatatlanná válik az az elképzelés, amely szerint a művészetnek kizárólag a művészi látásmód törvényszerűségeivel kell foglalkoznia, és távol kell maradnia az élet többi területétől, a társadalmi és politikai élet összefüggéseitől. A nézőpontváltás eredményeképp a művészet túllép a pusztán esztéticizmus határain. Az alkotások politikai tartalommal telítődnek, és mind fokozottabb formát ölt a kísérletezés. (Hopkins 2019) A *kritikai attitűd* felerősödése ugyanakkor nem kizárólag csak a művészetkritika területén jelentkező tendencia, hanem az egész posztmodern kort átható általános beállítódás, amelyet az új embertípus személyiségvonásai közt is megtalálunk. A posztmodern embertípus további fontos jellemzője a *szimbolikus iránti fogékonyság*. A szimbólumhasználat az idegen életvilágokkal azonosulás előmozdítója, a megértés, a másokkal kapcsolódás eszköze, az emberi civilizáció elveszett értékeihez visszavezető út. (Bhaskaran 2021:216) A tulajdonságok közt ott találjuk az *elektronikus médiába ágyazottság*, a *hálózatiság*, illetve a *social media* előretörésének posztmodern kori tapasztalatát is, amelyet az *interaktivitás* jelensége foglal egységes keretbe. Az *interaktivitás* (vagy ahogyan interjúalanyaim fogalmaznak: a „megoldáskeresés”, az „összekapcsolás”, az „odafordulás” közösségi keretek közt megvalósuló gyakorlata) multi-diszkurzív jellegénél fogva szemléletes összefüggése mindazoknak a cselekvésmódoknak, amelyek a posztmodern kori ember kommunikációs stratégiáit jellemzik. A kifejezésben a kölcsönös egymásrautaltság és reciprocitás, az interpretáció mint alapvető befogadói szándék, valamint az ember és a gép közt kibontakozó „diálogus” emberi kommunikáció mintájára elképzelt folyamata egyesül. (Jensen 1998:188–190) A társadalmi-ideológiai változások egyre gyorsuló üteme, az idegenségtapasztalat fokozott élményével terhelt élethelyzetek sokszínűsége az egyéni cselekvésmódok rugalmasságát követelik meg. Az új kihívásokra adott válaszok a posztmodern emberre jellemző *flexibilitás* személyiségvonásában összefüggnek. „A

hatékony tudás a társadalmilag megosztott tudás” – véli Lynton Caldwell a közigazgatás területén dolgozó hivatalnokok képességeit vizsgálva. Tanult és naprakész információkkal bíró kollégák nélkül ugyanis még a legképzettebb egyén is magára marad munkája során. (Caldwell 1975:570) Fokozottan igaz ez a társadalom periferiáin tevékenykedő kisközösségek esetében. Mivel a közösségi célok és az egyéni kiteljesedés megvalósítása döntő motivációs tényező, ezért a *tudás elmélyítésének belső vágya* (azaz az ismeretszerzés igénye), kiegészülve az ismeretek *megosztásának* gyakorlatával (azaz a tudás közösségi szintű áramoltatásával), szinte a legfontosabb jellemvonásokként jelennek meg a posztmodern embertípus tulajdonságai közt.

Az általam tanulmányozott közösségeken belül az új embertípus vonásai határozott formát öltenek és maguknak a közösségeknek is sajátos jelleget kölcsönöznek. A posztmodern kisközösség valójában olyan emberek egyesülése, koncentrált jelenléte egy adott társuláson belül, akinél a posztmodern embertípus sajátosságai halmozottan kimutathatók. Az egyéni életutak diverzitásából és a személyiségvonások szubjektív megítéléséből adódóan szigorú kategóriák felállítása ugyanakkor képtelenség. A posztmodern embertípus esetében ezért csak tendenciákról beszélhetünk, amelyek az egyes csoportokon belül változó intenzitással, ám határozott formában jutnak kifejeződésre.

Concordantia Carpatiensis

A Concordantia működésének alapvető feltétele a *jelenlét*: az egymáshoz és a szellemi dimenzióhoz történő közvetlen „kapcsolódás”, a spirituális élményben részesülés. A *jelenlét* ugyanakkor nem individualisztikus vonás, hanem olyan személyiségjegy, amely a közösség támogató összefogása által, mindig valamilyen konkrét szertartás rituális rendjébe ágyazódva bomlik ki. A természetfeletti folytatott kommunikáció tehát túllép a személyes dimenziókon, és kiterjed a rítus résztvevőinek teljes körére, miközben hozzájárul a közösségiség érzésének az elmélyítéséhez is. Fontos eleme a „befogadás” egyfajta határtalansága, a „végtelen közösség” koncepciója. A Concordantia eseményeire, amelyek teljesen nyitottak, gyakran az ország több régiójából is érkeznek érdeklődők, akik vallási-ideológiai meggyőződésüktől függetlenül, teljesen szabadon csatlakozhatnak a szertartásokhoz.

Az *elköteleződés* kiemelten fontos dimenzióját képezik a közösségi összefogás keretében megvalósuló projektek. A rituális tér megteremtése mellett

gyakorlati körükben az olyan összejövetelek is, amelyek nem egyszerűen csak a lelki épülést szolgálják, hanem valamilyen konkrét, gyakorlati cél megvalósítását mozdítják elő. Ilyen volt például a keszűi bázisuk tereprendezése, infrastrukturális előkészítése, a SzerHáz alapkövetétele vagy a területre szervezett vályogvetési akció. Az izzasztókunyhó felállítása – a *DIY* szellemiségét idézve – szintén a szertartás résztvevőinek összehangolt munkájaként valósul meg.

Mivel a közösség egyik meghatározó célja a történelmi múlt, a sámánisztikus hagyományok feltámasztása, ezért alkotói gyakorlataikban fokozottan érvényesül az *eklektizmus* és a *szimbolikus iránti fogékonyság*. A közösség a személyes cselekvést gyakorlatilag szakrális szintre emeli, és arra mint felajánlásra tekint. „A kör arra ad lehetőséget, hogy mag-magunk kiteljesedhessen. Hogy termővé váljunk, gyümölcsöket hozunk, melyeket aztán szétosztunk, táplálva a világot” – fogalmaznak egyik facebookos bejegyzésükben. A Concordantia tagjai esztétikai szemléletükben eltávolodnak a társadalmi fősodor képviselte trendektől. Dalaik népies hangvételűek, dobszertartásaik eksztatikus légköre a törzsi rituálék hangulatát idézi.

A közösségen belül a *kritikai attitűd*, valamint az *érzékenység és lélekkel telítődés* szoros egységben mutatkozik meg. Miközben a spiritualitást az ökológiai gondolkodással összekapcsolja, a Concordantia a fogyasztói társadalommal szemben érzett kritikáját is kifejezésre juttatja. Az ember által tönkretett környezet tisztítása, gyógyítása ezért a közösség elsőrendű szempontja, amelyet a tagok a gyakorlati cselekvés szintjén is igyekeznek megvalósítani. Egy-egy rituális szertartást követően szemetet gyűjtenek, otthonaikban madáretetőket helyeznek ki, vízöblítésű toalett helyett árnyékszékét használnak.

Bár a *kísérletező hajlam* több közösség életében is meghatározó erőként van jelen, a Concordantia esetében nem jut hangsúlyos szerephez. Mindemellett a közösség tagjai törekednek arra, hogy szertartásaikat finomítsák, hogy belső útkeresésük során rítusaikat tökéletesítsék.

Mivel a sámánság női ága az *interaktivitás* szintjén elsősorban az élet spirituális aspektusaira összpontosít, illetve természet és ember kapcsolatának közvetlen megélésére mozgósít, a technológiai dimenzió ezért csak korlátozottabb formában jelenik meg a közösségen belül. Tipikus formája a mára a mindennapok részévé vált internethasználat, azon belül is a közösség Facebook-oldala, ahol személyes élmények, illetve közösségi események

foródokumentációi kerülnek megosztásra. A közösséget érintő programok meghirdetése szintén itt történik. A tagok közti virtuális kapcsolattartást a Zoom nevű alkalmazás segíti elő. A Facebook-csoport a mindennapi kommunikáción túl ugyanakkor a tudásátadás kiegészítő platformjaként is szolgál, és előkészíti a közösségi alkalmakra való szellemi ráhangolódást.

A különféle események megszervezése, eltérő helyszíneken történő lebonyolítása a *flexibilitás* magas fokát követeli meg a közösség tagjaitól. A szertartások helyszíneire lejutás kölcsönös segítségnyújtás formájában történik: többen összefogva társulnak egy-egy autóhoz, megosztva egymással az utazás költségeit. A közösség tagjaira jellemző *flexibilitás* az idegenségtapasztalat terén is megmutatkozik. Azon túl, hogy külföldi „vendégsámánok” is megjelennek köreikben, a tagok maguk is gyakran utaznak külföldre, hogy spirituális fejlődésüket előmozdítsák. Mindez egy sokkal toleránsabb közösségi légkör kialakulásához járul hozzá.

A Concordantia Carpatensis az intézményesült vallás megkerülésével egy archaikus hitvilág, a sámánság feltámasztására tesz kísérletet. Célja az „ősi” tudás csatornáinak a megnyitása, és egy közösen művelt szellemiség meghonosítása. A *tudás elmélyítésének és megosztásának* fontos vonulatát képezi az orális szellemi hagyományból építkező tudás, amelynek tanításait az idősebb mester osztja meg a közösséggel. A tudásszerzés másik fontos aspektusa a különféle „beavatódások” – látomáskeresések, naptánc szertartások, illetve mesternövényekkel való kapcsolatteremtés – során szerzett (alapvetően szubjektív tapasztalaton nyugvó) tudás, amely apró lépcsőfokokon keresztül viszi előre a közösség tagjait szellemi fejlődésük útján. A spirituális élmények helyes értelmezését, a tudás elmélyítését a szertartásokat követő beszélgetések, az úgynevezett *megosztások* segítik elő.

Davoria

A *live* aspektus, azaz a *jelenlét*, az adott pillanathoz kötöttség a Davoria által szervezett partik lényegi meghatározója. A közösség tagjainak szilárd meggyőződése, hogy hiteles élmények, hiteles emberi kapcsolatok kizárólag a valóságba történő közvetlen fizikai alámerülés által valósíthatók meg egy olyan tér keretei közt, amely mentes a társadalmi *mainstream* elvárásaitól, a hatalom torzító hatásaitól. A jelen problémája, hogy „nem a saját élményeid vannak, hanem más emberek élményeinek az interpretációjából táplálkozol. És ideológiát követsz,

nem pedig a valóságban élsz. Másolod a dolgokat” – fogalmaz a közösség egyik tagja. A csapat ezért is szervezi összefüggéseit a fogyasztói társadalom által uralt terektől távol eső helyekre: volt laktanyák, leselejtezett gyárépületek közegébe, ahol a közösségi élményt a „szolidaritás”, a „hozzájárulás” kollektív folyamatai által igyekszik megvalósítani.

A Davoria iránt érzett *elköteleződés* az együttműködés változatos formáit ölti. A közösség legbelső tagjai a bulikon túl is gyakran találkoznak egymással, hogy az általuk alapított oktatási- és közösségi központ rendezvényeit, vagy a soron következő bulik lebonyolítását megszervezzék. A bulihelyszínek kialakításába, a pakolás, takarítás folyamatába ugyanakkor az egyszerű látogatók is bekapcsolódnak. A tagok elköteleződésének talán egyik legbeszédesebb eleme az önkéntesség. Mivel a közösség tagjai az élet legkülönbözőbb területein dolgoznak, ezért közösségi eseményeik lebonyolítására csak szabadidejük feláldozása árán nyílik lehetőség.

Az *eklekticizmus* mint alkotói gyakorlat, valamint a *szimbolikus iránti vágyódás* a Davoria esetében elsősorban az esztétikum szintjén jelenik meg. A bulikra tervezett meghívók, matricák, karszalagok a szubkultúra képi világából merítenek, szabadon variálva a technológia, az ipari kultúra motívumvilágát, illetve a társadalmi utópiák képességét (mint amilyen például a Mad Max kultikus világa vagy a *cyberpunk* disztópikus jövőképe). A szimbolikus dimenzió sajátosan spirituális eleme *Spirál Isten* és a 23-as szám kultikus tisztelete. (Bár az igazat megvallva, maguk a tagok sem tudják egészen pontosan a szimbólumok tényleges eredetét.)

Az *érzékenység*, a *lélekkel telítődés* a Davoria esetében leginkább a saját életviláguk által behatárolt közegen belül érvényesül. Bár a közösség tagjainak érdeklődési horizontján globális témák is megjelennek – mint amilyen a környezetvédelem kérdése, a szabadság problematikája, vagy a polgári értékek védelme – ezek a tematikák valójában nem lépik át közösségük határait. Mindez persze azt a kérdést is felveti, hogy vállalkozhat-e egyáltalán többre egy kortárs, posztmodern közösség, minthogy saját életvilágán belül megvalósítsa a szabadság, az autonómia, a hitelesség elvét? Hol húzhatók meg a „másik” problémái iránt tanúsított érzékenység határai? Vajon hiteles álláspontnak tekinthető a mozgalmi-aktivista lelkület, vagy inkább a közösség működtetése bír komolyabb mozgósítóerővel?

A *kritikai attitűd* a Davoria esetében a mindennapi élet több szintjén is megmutatkozik. Jellegzetes megnyilvánulási formája a társadalmi

mainstream működési logikájának az elutasítása, amellyel szemben a saját életvilág újrafelfedezése, valamint az esztétikai-világnézeti alapelvek közösségi szintű megfogalmazása képez ellensúlyt. Az általuk megfogalmazott bírálat további fontos összetevője a lemezkiadók és forgalmazók piacalapú, profitorientált szemléletének az elutasítása, amelyet a közösség a bulikra szóló ingyenes belépőkkel, illetve szívességi alapú közösségi események szervezésével próbál ellensúlyozni. A kritikai attitűd által célba vett területek tehát a társadalmi valóság azon szegmensei, amelye

A kísérletező hajlam jellegzetes megnyilvánulási területe a zene. A *free tekno* sajátos vonása, hogy előállítás távol esik a többségi társadalom bevett gyakorlataitól. A Davoria tagjai saját maguk keverik a zenét, amely születhet az adott pillanatban, de létrejöhet kötöttebb módon is, *vinyl* lemezeket felhasználva. Előfordul, hogy otthoni kísérletezés eredményeként, interneten hallott egzotikus zenék motívumait továbbfejlesztve (azokat a végleteleg absztrahálva) születnek új motívumok, és ezek épülnek be a saját improvizációk zenei anyagába. A Davoria tagjai nemcsak használják a technológiát, de gyakran maguk építik, forrasztják zenei eszközeiket. A bulik színvonalát emelő design és a kivitelezés szintén önerőből valósul meg. A fénytechnika installálásába ugyanakkor neves külföldi alkotók is bekapcsolódnak.

A közösségen belüli *interaktivitás* rendkívül változatos jelleget ölt. A személyes találkozások információ- és ismeretáramlása kiegészül az internet virtuális terében zajló kommunikációs formákkal. A közösség Facebook-csoportjának tagjai a mozgalommal kapcsolatos legkülönbözőbb témákban posztolnak. Az általuk megosztott tartalmak közt helyt kapnak a nemzetközi szcéná történései, a *free tekno* világának zenei ritkaságai, de találunk internetes mémeket vagy éppen amatőr filmfelvételeket is. Az *interaktivitás* sajátos formája a bulikon felépőkkel zajló kommunikáció. A körülmény, hogy a művészek nem kizárólag csak a Davoria soraiból kerülnek ki, hanem találunk köztük „vendégművészeket” is, akik gyakran teljesen más zenei irányzatot képviselnek, adott esetben egy másik országból érkeznek, a nemzetközi kommunikáció dimenziójával gazdagítja az *interaktivitás* egyéni árnyalatait.

A bulik folyamatosan változó közönsége, az idegenségtapasztalat jelenvalósága, a zenei irányzatok sokfélesége a tolerancia, a *flexibilitás* magas fokát eredményezi. „Ez egy elég befogadó irány” – fogalmaz a közösség egyik tagja a multikulturális

légkörben megvalósuló bulik általános hangulatát elemezve.

A technológiák gyors ütemű fejlődése, a képi és zenei anyagok előállítását biztosító *software*-es és *hardware*-es háttér szüntelen változása – kiegészülve a *DIY* szellemiségének a *free tekno* mozgalomra gyakorolt erőteljes hatásával – ismereteik folyamatos bővítésére ösztönzi a Davoria tagjait. A *tudás elmélyítésének és áramoltatásának* jellegzetes formáját képezik a csoport által szervezett *workshopok*, amelyeken speciális *software*-ek kezelését, vagy éppen erősítők forrasztását lehet elsajátítani. Hogy ismereteiket frissítsék, gyakran maguk a tagok is részt vesznek különféle kurzusokon. A tudás *megosztásának* másik fontos vonulata az együtt gyakorlás, a zenei-technikai trükkök kölcsönös megosztása.

Összegzés

Hipotézisemben három változó – individualizmus, közösségiség és értékrend – posztmodern társadalmi feltételek közt kibomló kapcsolatát vizsgáltam. Abból a feltételezésből indultam ki, hogy a posztmodern kor szellemiségével azonosuló, ön maga kiteljesedését kereső ember a kisközösség életvilága felé fordul, és a közösség elfogadó közegébe merülve válik képessé arra, hogy az általa vallott értékeket a maguk teljességében kibontakoztassa. Egyén és közösség kölcsönösségen alapuló kapcsolata mellett ugyanakkor vizsgálódásaim lényegi részét képezte az a meggyőződés is, miszerint az értékrendbeli sajátosságok közösségi jellemzők kialakulásához járulnak hozzá. Olyan jellemzők létrejöttéhez, amelyek valamennyi kisközösség működésének meghatározó dimenziói. Másként fogalmazva, az önszerveződő kisközösségek arculata ugyan eltérő rajzolatot mutat, az értékrend szerveződése azonban olyan általánosan érvényes elveket követ, amelyek a közösségiség meghatározott jellemzői mentén egyesítik az egyes kisközösségek tagjait.

Mozaikszerűség és variabilitás – az értékrendmintázat
Interjúalanyaim értékrendjét, a valósághoz fűződő személyes viszonyát vizsgálva az értékek összetettségére és belső variabilitására figyeltem fel. Feltűnt, hogy az értékek sohasem tiszta, esszenciális formában, hanem kölcsönviszonyok egyedi kombinációiként mutatkoznak meg. Írásom egyik lényegi megállapítása, hogy az értékek nem felettes instanciák összegző kifejeződései, hanem egyéni reflexiók „mozaikszerű” lecsapódásai. Az egyén és a külső valóság referenciapontjai közt

dialogikus kapcsolat alakul ki, amely úgynevezett „kölcsonviszonyok” (a valóságról szőtt szubjektív reflexióink) formájában realizálódik. A kölcsönviszonyok mentén sajátos „sűrűsödések” jönnek létre. Minden érték (vagy értékrendmintázat) valójában ezeknek a sűrűsödéseknek az egyedi mintázatba rendeződése és normatív tartalommal telítődése. Az érték tehát nem más, mint a kölcsönviszonyok rendszeréből levezethető, származtatott kategória.

Posztmodern értékrend és közösségiség általános összefüggései

Kutatásom talán egyik legfontosabb következtetése, hogy a kisközösségek értékrendbeli sajátosságai közösségi jellemzők kialakulásához járulnak hozzá. Bár az egyes kisközösségek arculata eltérő rajzolatot mutat, ez a különbség azonban legfeljebb csak a közösségek orientációjának felszínén megmutatkozó sajátosság, amely nem érinti az értékrend és a közösségiség mélyrétegeit. Az értékrend szerveződése ugyanis általánosan érvényes elveket követ, amely kihat az egyes csoportok működésére, és meghatározott jellemzők mentén egyesíti a kisközösségek tagjait. A szociokulturális valósággal kapcsolatos egyéni reflexiók sajátos mintázatba rendeződve kölcsönviszonyokat hoznak létre, a kölcsönviszonyok organikus szerveződése pedig értékrendmintázatok kialakulásához vezet, amelyek befolyásolják a közösségi jellemzők létrejöttét. Az így kialakuló egyedi kötődések végül az adott kisközösségre jellemző sajátosságok formájában csapódnak le.

Az önszerveződő kisközösség mint posztmodern közösség

Értékrend és közösségiség kapcsolatának elemzése elvezetett az alternatív szerveződések egyik sajátos altípusának, az *önszerveződő kisközösségnek* az azonosításához. Az önszerveződő kisközösség korunk egyik sajátos közösségi alakváltozata. Olyan alulról építkező, hermeneutikai megfontolások motiválta szerveződés, amelyen belül a tagok interpretációs stratégiái és egyéni cselekvésmódjai közös horizonton egyesülnek, és tartós elköteleződés formájában szervesülnek. A kisközösség dimenziói szintén sajátos jellemzőkkel bírnak: a tagság méreteiben behatárolt, felépítését tekintve egyfajta „héjszerkezetet” mutat, amelynek központi magja 4-6 fő körül mozog. Az önszerveződő kisközösség további kritériuma a posztmodern embertípus jellemzőinek sűrített jelenléte, a közösségek arculatát, mindennapi működését döntően meghatározó befolyásoló ereje.

A posztmodern embertípus megjelenése és jellemzői

Modernitás és posztmodern kapcsolatát vizsgálva elmondható, hogy az általam vizsgált kisközösségek a modernitástól eltérő közösségiség-élmény megtestesítői, akiknél az egyéni kiteljesedés szubjektív igénye – kiegészülve a posztmodern kisközösség működtetése iránti elköteleződéssel – sajátos személyiségvonások kialakulásához járul hozzá. A közösségek tagjai gyakorlatilag egy új embertípus megtestesítői, akik miközben egy „párhuzamos valóság” küldetészerű kiépítésére törekednek, készségek és képességek olyan konstellációjára támaszkodnak, amely a korábbi korok emberétől teljességgel idegen volt. Az új embertípus jellemzője a közvetlen valóságban feloldódás, azaz a fizikai *jelenlét* kiemelt fontossága, a közösség iránt érzett személyes felelősségvállalás, azaz *elköteleződés*, a különböző korok és kultúrák utáni vágyódás, és az ebből adódó *eklektizmus*, a világ problémái iránt tanúsított *érzékenység és lélekkel telítődés*, a hatalom hegemonikus formái elleni harc mint *kritikai attitűd*, a *kísérletező hajlam*, a *szimbolikus iránti fogékonyság*, az *interaktivitás* formájában lecsapódó elektronikus médiába ágyazottság és hálózatiság, a *flexibilitás*, a *tudás elmélyítésének belső vágya*, valamint a *megosztás* közösségi szintű gyakorlata.

Értékrend és identitás kapcsolata – az identitások változékonysága

Értékrend és identitás kapcsolatának felfejtése, a közöttük mutatkozó temporális viszony kibontása tulajdonképpen munkám származtatott hipotézise. Alapja az a felismerés, hogy a posztmodern identitás mindig az értékrend függvényében alakul, és a korszak „töredezettségéből” adódóan magas fokú változékonysággal bír. A mindennapok gyors ütemű változásai identitás és értékrend szüntelen játékát eredményezik. Az egyén az életút egy bizonyos pontján új értékek hatása alá kerül. A „fordulat” lehet tudatos választás, egy új eszme iránti elköteleződés, de akár az életkörülményekben bekövetkező változás eredménye is. Bármilyen legyen is a változások forrása, az új értékekkel azonosulás az egyént korábbi világnézete újraolvasására sarkallja, amely az értékrend átalakulásához vezet. Az értékrendben bekövetkező változások a személyes identitást sem hagyják érintetlenül, hanem sok esetben annak re-vízióját eredményezik. Az értékelési folyamat hatására az identitás átalakul, új dimenziókkal bővül, módosítva az egyénnek önmagával, más társadalmi csoportokkal, eszmékkel kapcsolatban kialakított korábbi koncepcióit. Az így létrejövő identitás

különböző reprezentációs gyakorlatokon keresztül próbálja meg önmagát realizálni az általa birtokolt életvilág szabta keretek közt.

Az emberi természet megítélése

A felvilágosodás eszmerendszerét bíráló gondolkodók emberi természettel kapcsolatos „sötét” nézetei írók, művészek, filozófusok generációinak egész sorát kerítette hatalmába. Kierkegaardtól megtanuljuk, hogy az emberi lét állandó kísérője a szorongás. Schopenhauer bevezet bennünket a lét abszurditásába. Nietzsche pedig feltárja előttünk minden emberi teremtmény legősbibb vágyát: a hatalom akarását (Hicks 2011:82). Bár az irracionális felvilágosodás kori hagyatéka a posztmodern ember érzelmi univerzumának is lényegi alkotóeleme, a *lét* abszurditása szülte „félelem és rettegés” szinte teljesen idegen az általam vizsgált kisközösségek érzelmi dimenzióitól. Még a „világiasabb” közösségeken belül is, mint amilyen a Davoria vagy a Láthatatlan Iskola, a sors kínálta lehetőségekkel megbékélés, a cselekvő attitűd a meghatározó, amely képes még az elmúlás keltette félelmen felülemelkedve is jövőbe mutató, optimista célokat megfogalmazni.

*

Az önszerveződő kisközösség az egyéni látásmód és a közösség által vallott értékrend integrációja. Nem egymást kizáró dimenziók, hanem olyan kölcsönös egymásrautaltságban formálódó jelenségek, amelyek integritását elsősorban a tagok által közösen vallott értékek biztosítják. Egyén és közösség valójában komplementer fogalmak: míg a közösség az önkiteljesedés záloga, és az egyéni függetlenség letéteményese, addig az egyén a közösségi célok előmozdítója, aki a közösségiség érzésének szüntelen megerősítésén munkálkodik. Az értelmezés szubjektív adottsága és az általános összefüggések közötti ellentmondás ezért csak látszólagos: az egyes értékrendek bár eltérő arculatot mutatnak, az adott kisközösség szintjén azonban továbbra is koherens egészt alkotnak.

Értékrend és közösségiség egységét kutatásaim két alapvető dimenziója, a kölcsönviszonyok és értékek rendszerszerű kibomlása csak tovább erősíti. A kölcsönviszony az egyén és a szociokulturális valóság referenciapontjai közötti hermeneutikai kapcsolat a maga reflektált teljességében. Az érték ezzel szemben kölcsönviszonyok kombinációja, mintázatba rendeződése, és az így létrejött

konstellációk normatív tartalommal telítődése. Olyan származtatott kategória, amely nem az elvont eszmeiségben, hanem a gyakorlati potenciál megvalósulásában keresi a beteljesülés lehetőségeit. A kölcsönviszonyok rendszere által a közösségi jellemzők és az értékrendmintázatok kapcsolódási módjainak szerteágazó hálózata jön létre, amely a megismerés általános adottságára mutat rá. Az objektív látásmód ezért nem feltétlenül a valóság torz leképezésének módja, hanem az emberi lét sajátja. Hogy kutatásaink és következtetéseink határait hol húzzuk meg, illetve hogy terepmunkánk során milyen mélységig merülünk el a szociokulturális valóság dimenzióiban, továbbra is kihívásként áll előttünk.

Felhasznált irodalom

- Bhaskaran, Lakshmi (2021) *A forma művészete*. Budapest, Sclar Kiadó
- Blanchot, Maurice (1988) *The Unavowable Community*. Barrytown, New York, Station Hill Press
- Bourdieu, Pierre (2009) *A gyakorlat elméletének vázlatja. Három kabil tanulmány*. Budapest, Napvilág Kiadó
- Caldwell, Lynton K. (1975) Managing the Transition to Post-Modern Society. *Public Administration Review*, 35(6): 567–572.
- Etzioni, Amitai (1993) *The Spirit of Community: Rights, Responsibilities, and the Communitarian Agenda*. New York, Crown Publishers
- Gergen, Kenneth J. (2010) Postmodernism as a humanism. *The Humanistic Psychologist*, 23(1): 71–82.
- Gyökér Róbert (2016) Gazdálkodók. Alternatív értékrendek, személyes identitások a posztmodern korban. *Kultúra és közösség*, 7(1): 75–91.
- Gyökér Róbert (2022) “We came to a village...”. Value systems in a Changing World. *Ethnographica et Folkloristika Carpathica*, 71–98.
- Harvey, David (1987) Flexible Accumulation through Urbanization: Reflections on ‘Post-Modernism’ in the American City.” *Antipode*, 19 (3): 260–86.
- Heidegger, Martin (2004) *Lét és idő*. Budapest, Osiris Kiadó
- Hicks, Stephen R. C. (2011) *Explaining Postmodernism. Skepticism and Socialism from Rousseau to Foucault*. Illinois, Ockham’s Razor Publishing

- Hopkins, David (2019) The dematerialization of art: the 1960s and '70s. Utolsó letöltés: <https://www.britannica.com/art/Western-painting/Body-and-performance-art> [2022. november]
- Huyssen, Andreas (1984) Mapping the Postmodern. *New German Critique*, 33: 5–52.
- Igloo of Stone. Maria Merz. Utolsó letöltés: <https://krollermuller.nl/en/mario-merz-igloo-of-stone>
- Jensen, Jens F. (1998) 'Interactivity': Tracking a new concept in media and communication studies. *Nordicom Review*, 19(1): 185–204.
- Sontag, Susan (1964) *Against Interpretation*. Utolsó letöltés: <https://shifter-magazine.com/wp-content/uploads/2015/10/Sontag-Against-Interpretation.pdf> [2022. március]



ITT KELL MARADNI!¹
Baróti Judit monológia
Lejegyezte és monológgá szerkesztette Hadas Miklós

HERE TO STAY
Judit Baróti's monologue

DOI 10.35402/kek.2025.1.12

In 2022, the Hungarian Research Council supported my research proposal, entitled “Patterns of plural habitus among Hungarian minorities in Romania and Slovakia”, which focuses on how the dispositions of minority Hungarians change under the influence of different structural and situational constraints. As part of this research, I have conducted dozens of life-path interviews with minority Hungarians living in these two countries. Some interviews were edited into monologues to make them suitable for further sociological interpretation. The interviews on which this text is based were conducted in 2023-2024 with Judit Baróti, who was born in 1961 in Cluj-Napoca into a Hungarian family but spent most of her life in the Romanian capital. She was a pupil at the Hungarian school in Bucharest from 1970 to 1980, and from 1990 until today she has been a teacher of Hungarian language and literature at the same institution.

A bukaresti magyar iskolában abszolút otthon érzem magam. Itt éltem le az egész életemet. Nekem ez a lételemem a hetvenes évek óta. Ebbe az iskolába jártam negyedikes koromtól tizenkettő éves koromig. 1980-ban, amikor érettségiztem, elkezdtek bekeményíteni. Aztán visszajöttem, és 1990-től ebben az iskolában tanítok, harmincnégy éve. Számomra az a nagy kihívás, hogy a kétnyelvű gyerekekkel, a románul beszélő gyerekekkel szerettessem meg a magyar nyelvet és a magyar irodalmat. Kevesen vagyunk, háromszáz körüli a gyerekszám az óvodától az érettségiig, családias a hangulat, mindenki ismer mindenkit. És ha valakinek a valakije ide járt, az tudja, hogy itt másként foglalkozunk a gyerekekkel, mint a nagy iskolákban. A nyolcvanas években ez a körzeti tanintézmény volt, ide kellett beíratni a gyereket óvodába. Utána sokan itt maradtak, aztán jöttek mások is, mert hallották, mennyire jól gondját viseljük a gyerekeknek. Mondjuk, éjjel tizenkettőkor szól a telefon, hogy egy gyerek

rosszul lett a bentlakásban. Rögtön hívom a taxit, és jövök. Ez volt régebben. Volt egy megegyezésünk, mivel én lakom legközelebb az iskolához, hogy engem éjjel-nappal lehet keresni, ha valami baj van. Mi egymást segítjük, és ha valaki bajban van, akkor ugrik mindenki. Ez vallástól, nemzetiségtől, mindentől független.

A román szakos kolléganőm már három éve tanít az egyetemen, de nem hagyja el az iskolát, mert annyira szeret itt lenni. A régi diákok jönnek vissza, hogy erre jártam, benézek. Vagy a fészbukon keresnek meg. A múltkor is, megáll a jelzőlámpánál egy kocsi, kiugrik belőle egy volt diákunk, odarohan hozzám, megölel, megpuszil, közben vált a lámpa, visszarohan, és megy is el. Tehát nagyjából ilyen a viszony az iskolában. S ezt próbáljuk továbbadni. Hogy itt lehet számítani egymásra. A román szakos román kolléganőink iránti tiszteletből a tanári gyűlések jobbára románul zajlanak, vagy valaki fordít. A személyzet háromnegyede, a szakács, a portás, a dada román. A szülői értekezleteket mindig románul kezdem, de utána elég egy szó, amit magyarul mond valaki, és én rögtön átváltok magyarra. Ez abszolút ösztönösen történik, és akkor mondom is, hogy oké, nyugodtan szóljanak csak rám! Évekkel ezelőtt történt, azóta is kacagunk rajta, hogy amikor a tanáriban volt egy beszélgetés a román szakos kolléganővel, aki akkor még elég friss volt, valaki mondott egy szót magyarul, és akkor én automatikusan átkapcsoltam magyarra. És a továbbiakban lélegzétvétel nélkül, vagy öt-hat percen keresztül próbáltam a román kolléganőt meggyőzni, miközben végig belenéztem a szemébe. Ezt senki nem vette észre a tanáriban. Amikor aztán az egészet befejeztem, a kolléganőm, aki egy kicsi, vékony, filigrán teremtes, azt mondta: *bine Judit*, ahogy mondd. Abban a pillanatban leesett a tantusz, kitört a fergeteges röhögés, és az ügy komolyságának vége lett. Utána kérdeztem is, hogy miért nem szólt rám. Erre mondta, hogy a lényeget megértette, mert olyan meggyőzően hadonásztam. Tehát ennyire automatikus számomra a nyelvváltás: észre sem veszem.

¹ Ez a szöveg a „Plurális habitus mintázatai a romániai és szlovákiai magyarság körében” című, 143610-es számú NKFI pályázat keretében készült.

Persze hiába értem tökéletesen az irodalmat románul, sokkal szívesebben olvasok magyarul, és az olvasmányélményeim kilencven százaléka is magyar. Nagyon választékosan tudok káromkodni is románul, de nem érzem ugyanúgy át, mint magyarul. Ha magyarul cifrázom, akkor abban benne van a lélek is. Ezt az árnyalatát a román nyelvnek kevésbé élem át, mivel lényegében azt a román irodalmi nyelvet ismerem, amit az iskolában tanultam. Ugyanakkor a dialektusok ragadnak rám. Amikor Szatmárról visszamentem Kolozsvárra, szép diftongusokkal beszéltem. A székely is ragad rám, de azért nem tudnék úgy beszélni, ahogy ők, viszont egy csomó szót átvettem a diákjaimtól abból a nyelvjárásból. De ha ott élnék, többet is átvennék. Vasluiba kényszerből kerültem, azt a nyelvjárást nem akartam használni. És amikor rájöttem, hogy kezdem átvenni a moldvai sösögő nyelvet, akkor elkezdtem megerősíteni magamban az erdélyi román nyelvjárást. Egyszer például becsípődött az ideg a hátamba itt Bukarestben, és hívtam egy taxit. Mondom a sofőrnek, hogy nagyon lassan menjen, merthogy szétmegy a hátam. És amikor dőccent egyet, én mindig mondtam, hogy jajj, jajj. Erre megfordul, és rám néz. És hogy azért néz, mondja, mert Kolozsváron volt katona, és azóta nem hallott senkit ilyen erdélyiesen jajgatni. Mert ha ezt hallja, az számára olyan, mintha a szívét és a máját kenegetnék.

Egy újságíró-értelmiségi családba születtem, az anyám huszonegy éves volt akkor. Apám, Baróti Pál egy jó nevű irodalomkritikus volt, aki az ötvenes években a kolozsvári *Utunk*-nál kezdett el dolgozni. Az öccse volt Bretter György, a filozófus, a húga pedig Bretter Edit, aki kutatóorvosként dolgozott Kolozsváron, és miután örökölt Budapesten egy garzont a Szabadság-híd mellett, kétlaki lett. Apám Budapesten született 1930-ban, és úgy tudom, hogy nagyapám a negyvenes években került át Szatmárra, úgyhogy a háború után egyszer csak Romániában találták magukat. Apám Nagybányn lett újságíró, és onnan ment Kolozsvárra egyetemre, ahol megismerkedett az anyámmal. Anyám Szatmárnémetiben született 1940-ben, '62-ben végezte el az egyetemet, aztán kihelyezték valahova az isten háta mögé. Pszichológia-magyar szakos volt, de nem lehetett pszichológus, úgyhogy otthon maradt velem. Anyámék ketten voltak testvérek, a nagybátyám, Unterberger Zoltán most Debrecenben él. Ez is egy zsidó család volt, mármint a nagyapám volt zsidó, a nagyanyám nem. Ő olyan nagy református volt, hogy saját helye volt templomban. A nagyanyám a háborúról nem akart beszélni, csak annyit

emlegetett folyton, hogy milyen volt az, amikor a két gyermekét a kemencében bújtatta. Apai nagyapám mindig a családfát mesélte és mutogatta, de ez engem nem érdekelt, és most se érdekel. Lehet, hogy ez nem szép, de én úgy döntöttem, hogyha nem érdekel, akkor miért foglalkozzak vele, amikor annyi minden van, ami érdekel. Egyébként a történelem mint olyan soha nem vonzott.

Egyedüli gyerekként beleszülettem abba a kolozsvári negyedbe, ami a stadion mellett, a Sétatér és a Babeş-park között van. Azt a két-három négyemeletes tömbházat akkor adták át az egyetemieknek és az újságíróknak. Félemelettel alattunk lakott Huszár Sándor, fölöttünk Kós Károly testvére, az agrármérnök Kós és a lánya, Kós Anna, aki tévés lett. Földes Laci és Mari a hátunk mögött levő tömbházban laktak, az előttünk levőben pedig Szász János volt felesége, aki a gyerekgyógyászom volt. Edit nagynéném három tömbházzal arrébb, Bretter Gyuriék a park túlsó végén, Bodor Paliék a Szamos másik oldalán laktak. Palit imádtam, az ő lánya Bodor Johanna, a koreográfus. Később, mikor Bukarestbe kellett költözni, én voltam az egyetlen, aki boldog volt, mert akkor már Paliék ott voltak. Nálunk folyton átjáróház volt, az ajtó nyitva volt, szó szerint. Anyám jól főzött, volt olyan, hogy apám elrikkantotta magát a szerkesztőségben, hogy kész a szilvásgombóc, és erre tizenvalahány vendég megérkezett ebédre. Már iskolába jártam, talán másodikos voltam, amikor anyámat Gál Ernő felvette gépirónőnek a *Korunk*-hoz. Anyám nagyon szépen és gyorsan gépelt, tíz ujjal, csak túl gyenge volt a csuklója, ezért hosszú ideig nem tudott gépelni, de azok közé tartozott, akinek mondták a szöveget, és ő egyből gépelt.

Egy félszuterénben volt az óvodánk, és volt egy halálos baleset az úton, pont előttünk. Két gyermek meghalt, de úgy, hogy a testrészek ide-oda röpködtek. Erre a magyar óvó néni odavitt bennünket, fel emelt az ablakhoz, és megmutatta, hogy így fogunk kinézni, ha rosszak leszünk. Még most is a szemem előtt van, pedig ötéves voltam. Innen kezdve sírtam fel éjszakánként, de három hónapig nem tudták belőlem kiverni, hogy mi a bajom. Végül egy másik gyerek szüleitől tudták meg, hogy mi történt, úgyhogy átvittek a román óvodába. Rajtunk kívül még hárman döntöttek úgy, hogy elviszik a gyerekeket a magyar óvodából. Utólag kiderült, hogy az óvó néni magyar volt, de velünk csak románul beszélt. És akkor záros határidőn belül mindhárman megtanultunk románul. Nem azt mondom, hogy szuperül, de azért már elég jól tudtam románul,

amikor apámat felrendelték Bukarestbe 1970-ben. Apámnak három feltétele volt. Az egyik, hogy a kolozsvári lakást kapják meg a nagypámék, a másik, hogy a feleségének is biztosítsanak munkahelyet, a harmadik pedig, hogy az iskolához közel legyen a lakásunk. Amikor mindhárom feltétel teljesült, bekerültem a bukaresti magyar iskolába, tehát 1970 óta koptatom ugyanazokat a lépcsőket.

Apám a *Héthez* került, ahol Huszár Sándor volt a főszerkesztő, Horváth Bandi a főszerkesztő-helyettes, és apám az irodalomkritikus. Aztán anyám is újságíró lett, a Politikai Kiadóhoz került könyvszerkesztőként. Nem tudom, mennyire akarta, erről sohasem beszéltem vele. Apám írásait is ő szerkesztette. Ha jól emlékszem, a hetvenes évek végén került ő is a *Héthez*. És amikor elkezdték kiadni a *Tettet*, anyám lett a tudományos rovat egyik szerkesztője Rostás Zoli és Ágoston Hugó mellett. Övé lett az orvostudomány, a lélektan és a nevelés. Innen vannak nekem is az orvostudományi ismereteim. A korrektúrákat mindketten hazahozták, és a gépelés utáni összeolvasásba gyakran én is besegítettem. Tehát tulajdonképpen ebbe nőttem bele, még a nyomdai jeleket is ismertem. De ez nekem soha nem ment úgy, mint anyámnak, és sem az újságírást, sem az egy helyben ülést nem szerettem, viszont ahhoz meg nem voltam elég dinamikus, hogy állandóan utazgassak.

Amikor Bukarestbe kerültem, eleinte voltak furcsaságok. Anyámék arra tanítottak, hogy idegennel nem állunk szóba, nem fogadunk el semmit, nem megyünk el velük, nem vagyunk, hanem udvariasan válaszolunk, és a legrövidebb úton hazajövünk. Temető mellett lakom. Volt egy olyan szokás, a pomána, hogy jöttek a temetőből ilyen lefedett kosarakkal, amiben volt egy mézes lében főtt búza, a koliva, amit kidíszítettek dióval, rajzoltak rá egy keresztet, és ezzel kínálgatták az embereket. És amikor egyszer ilyenrel megkínáltak engem, úgy megijedtem, hogy sírva hazafutottam. Utána valaki mesélte, hogy ez egy olyan szokás, amit nem illik visszautasítani, sőt, azt is elmondta, hogy ilyenkor mit kell válaszolni. Ez volt az egyik furcsaság. A másik, hogy nyitott koporsóban vitték a halottakat, és amikor meghallottam, hogy jön a zenekar, szól a zene, szaladtam el, vagyis úgy rendeztem, hogy ne lássam. És ez még ma is így van. Ezekre a dolgokra még évtizedek múlva is sokként emlékszem. Ennek ellenére nekem tulajdonképpen boldog gyerekkorom volt, leszámítva az óvodai traumát. Tizenhat éves koromig, mint az Örkeny-novellában, felhőtlen boldogságban és jólétben éltünk, noha a jólétről

azért lehetne tárgyalni. Furcsa módon nem éreztem soha, hogy valami alapvető dolog hiányozna. Aztán tizenöt és fél éves koromban, a földrengéssel radikálisan megváltozott minden. Én Hervay Gizella Kobak-könyvein nőttem fel. És amikor az iskolába kerültem, nagy volt a csodálkozásom, amikor kiderült, hogy Kobak nemcsak hogy él, hanem az osztálytársam is lett. Egyébként Hervay Gizella két emelettel felettünk lakott Kobakkal. Teljesen egykorúak voltunk, állandóan martuk és püföltük egymást, de ez nem számított, mert nagyon jóban voltunk. Kobak olyan volt nekem, mint egy testvér. Csakhogy meghalt a '77-es földrengésben, kilencedikes korunkban. Dankanitséknál volt, amikor rájuk dőlt a ház. Nálam itt a filmet elvágták. Mert nekem az akkora sokk volt, hogy nem lehet elmondani.

Amikor elkezdett mozogni a föld március negyedikén, nem szaladtunk sehova, mert hetesnél magasabb földrengésnél az ember nem tud a lábán megállni. Ilyenkor minden recseg-ropog. Viszont amikor megállt a tömbház, és lementünk a parkolóhoz, jött a hír, hogy egy megállóval odébb összedőlt egy ház. Meg itt is összedőlt, ott is összedőlt, amott is összedőlt. Másnap bementem a suliba, a romokat próbáltuk összeszedni, és jött valaki, hogy az örmény templomnál összedőlt egy ház, és hogy Dankanitsék meghaltak. Egyébként az ő fiuk is a magyar iskolába járt. Mondom, szerintem ez ki van zárva, merthogy én erről nem hallottam. Hát akkor menjünk el odáig! Na, ez volt az, amit anyámnak nem mertem bevallani negyvenéves koromig! Akkor értette meg, utólag, hogy miért lettem én gyomorfekélyes tizenhat éves koromban. A sulis környékén mind kicsi házak voltak, kicsi vályogházak, rozoga kicsi házak, és majdnem mind összedőlt. Kavargott a por, a cementpor és a téglapor a levegőben. És amikor eljutottunk az örmény templomig, aztán az Olasz utcáig, ott volt két összedőlt tömbház, ami eredetileg hatemeletes volt, és a romok tetején ott álltak a katonák, tehetetlenül. Meg a mentőkutyák is. Na, itt vágták el nekem a filmet. Hosszú ideig, lényegében életem végéig. Ebben a házban laktak Dankanitsék. És mindannyian meghaltak. Csak a kutya élte túl. A nagy porban fújta a szél a törmelékét a szemembe, és amikor állítottak meg az utcán, hogy rendben vagyok-e, mert folytak a könnyeim, de nem sírtam, hanem a rengeteg portól könnyeztem, csak azt ismételtam, hogy rendben vagyok, rendben vagyok.

A földrengés után elküldtek Szatmárra, nagyanyámmal együtt, hogy ott fejezzem be a tanévet.

Mindenki nézett rám, mint a csodabogárra, mert a szatmári Kölcsey az ország egyik legjobb iskolája volt akkoriban. Annak idején karszámaink voltak, amin rajta volt a város, az iskola, és az, hogy hányas számmal vagyok regisztrálva a suliban. Nekem megmaradt a bukaresti karszámom, úgyhogy nem volt nehéz rájönni, hogy én vagyok a földrengeskárosult. Merthogy az ezer diák között elterjedt, hogy van itt Bukarestből egy földrengeskárosult. Amúgy nagyon jól éreztem magam Szatmáron, és nagyon-nagyon-nagyon nagy szükségem volt, intellektuális szempontból is, arra a pár hónapra, mert azért a bukaresti magyar iskola mégiscsak szórványiskola volt. Szatmáron pedig volt egy igazán pezsgő irodalmi és mindenféle élet, ami nagyon jól tett nekem. Ott szerettem meg Adyt, mivel ott nagy divat volt olvasni. És hát pontosan olyan hangulatban voltam a földrengés után, hogy oda nagyon jól illett Ady. Volt ott egy versmondó kör, akik Szilágyi Domokosból állítottak össze egy egész estét, aki számomra csak Szisz volt, hiszen őt Kobak apjaként ismertem. Márciustól júliusig voltam ott

Amikor hazajöttem tizedik osztályba, szépen kifejlődött a gyomorfekélyem. Úgy hívták, hogy patkóbélfekély. Így elintézték a földrengés. Nyüglődtem vele egy ideig, míg rájöttek, hogy mi ez. Ki a fene gondolta akkor, hogy egy tizenhat éves gyereknek ilyen baja lehet? Aztán hamar eltelt az utolsó három év, jött az érettségi, és felmerült a továbbtanulás kérdése. Azt tudtam, hogy mindenképpen gyerekekkel akarok foglalkozni, mert már négyéves koromban anyám magassarkú cipőjét húztam fel, babákat ültettem sorba, és magyaráztam nekik. Nem akartam Bukarestben maradni, és anyámék sem szorgalmazták ezt, mivelhogy az egyetemi élet akkor egyetemi élet, ha az ember független. Az fel sem merült, hogy tizenkét év magyar iskola után román egyetemre menjek, noha a romántudásom alapján ez elképzelhető lett volna. Annyira viszont nem tudtam románul, hogy román szakra menjek. Meg nem is akartam. Úgyhogy végül Kolozsvárra jelentkeztem, magyar-angol szakra. Bambára tanultam magam, mert azért Bukarestből bejutni Kolozsvárra, a huszonöt hely egyikére, az nem volt semmi. De végül sikerült. Az első évben egy-két hónapot bentlakásban laktam, de hamar kiderült, hogy azt nem nekem találták ki. Utána kerültem albérletbe, amit a szüleim fizettek, apám halála után a nyugdíj ide ment.

Nálunk a vasárnapok sokáig úgy néztek ki otthon, hogy délelőtt komolyzenét hallgattunk, miközben anyám főzött is. De a földrengés után

nem voltam többet hajlandó komolyzenét hallgatni. Amikor felkerültem Kolozsvárra 1980-ban, és a többiek hívtak, hogy menjünk el koncertre, mindig mondtam, hogy nem és nem. És amikor Brezsnyev meghalt 1982-ben, akkor jöttem rá, hogy azért nem akarok komolyzenét hallgatni, mert a '77-es földrengés után is csak komolyzene ment a rádióban, mivelhogy gyászhetet rendeltek el egy hétre. Brezsnyev halálakor éppen beteg voltam, és ágyban voltam otthon, akkor is folyton ment a komolyzene, én meg rögtön kapcsoltam, hogy nekem az miért nem kell. És amikor mindezt tudatosítottam magamban, megoldódott a dolog, s onnan kezdve az egyik leghűbb koncertre belopakodó lettem Kolozsváron, mivel jegyet nem vettem. Úgyhogy így jártam én a komolyzenével és a földrengéssel. A földrengésfóbiám persze megmaradt, köszönöm szépen. Aztán a következő tavasszal kórházba kerültem valami pajzsmirigy-betegséggel, miközben úgy tudtam, hogy apámnak mellhártyagyulladásra van, és ezért kezelik Budapesten, a Korányiban. Csak-hogy azt sajnos elfelejtették velem közölni, hogy tüdőrákja van. Nekem július 21-én van a születésnapom, és 23-án reggel megjelent Edit nagynéném azzal, hogy az apád meghalt. Elmentem, megvettem a fekete szoknyát, ami estére már lógott rajtam, annyit fogytam egy nap alatt. Akkora sokk volt nekem ez a hír. Utána következett a második felvonás. Tudtam, hogy anyám mennyire szereti apámat, és ezért az a „zseniális” ötletem támadt, hogy nem fejezem be az egyetemet, hanem otthon maradok anyámmal. Amitől ő rendesen fejre állt, és azt mondta, hogy ilyen hülyeséget nem csinálunk, fiam, menj, és végezd a dolgodat!

Évet kellett ismételnem, úgyhogy átkerültem a következő évfolyamra, aminek Cs. Gyimesi Éva volt a vezetője. Aztán egy barátnőm révén elég hamar belekeveredtem egy fizikus társaságba, ami jobbára olyan fiúkból állt, akik morbid humorral rendelkeztek, és nagyon műveltek, olvasottak voltak. Én a négy beszélt nyelvemmel elbűjhattam mögöttük, mert ők a románon, angolon és francián kívül tudtak németül, a szakirodalmat pedig oroszul olvasták. Ebben a társaságban rengeteg éjszakát átbeszélgettünk, többnyire nálam, merthogy egyedül én laktam albérletben, egy manzárdban, ahova fel lehetett osonni. Egy folyosón volt néhány szoba, az egyikben laktam én, egy másikban pedig Kovács András Ferenc, KAF, aki az előző évben még csoporttársam volt. Abban a kiváltságos helyzetben voltam, hogy a Forrás-kötetét megjelenés előtt ideadta nekem. Én voltam az egyik, aki véleményyt

mondhatott róla. Egyébként már Szatmárról ismertük egymást, két évvel volt nagyobb, mint én. A fizikusokkal folytatott beszélgetések vezettek rá arra, hogy nincs külön matematika, fizika és irodalom. Az, hogy én most itt ülök, az fizika, matematika és kémia is. Megvolt az irodalmi műveltségük is, és akkor kezdődött a legkülönbözőbb témák interdiszciplináris körbejárása. Jó nagyokat röhögünk közben, persze. Rendkívül érdekes beszélgetések voltak. A tartalmukra már nem emlékszem, de arra, hogy rányitották a szemem a világra, igen. Tulajdonképpen az egyetem faragott belőlem értelmiségit, és tanított meg gondolkodni. Közben volt egy másik társaságom is, az új évfolyamom. Velük is gyakran gyűltünk össze, hol nálam az albérletben, hol Cs. Gyimesi Évánál, aki csak egy tízessel volt idősebb nálunk. Neki köszönhető, hogy már az első év végén tudtam, hogy irodalomlélektanból akarok diplomázni. Éva mondta, hogy várjak egy kicsikét, amíg eljutunk az archetípusokig, hallám, mit szólsz majd hozzá! És valóban, Radnóti archetípusairól írtam, azokat csoportosítottam a Duran-féle archetípusrendszer szerint, megkülönböztetve a nappali, az éjszakai és a ciklikus archetípusokat. Egy doboznyi cédulám volt. Éva volt a témavezetőm, és tetszett neki, amit írtam, elégedett volt velem nagyon. Utána is megmaradt vele kapcsolatom, nagyon jóban voltunk.

Az egyik télen ezzel a fizikus-társasággal elmentünk a Madarasi Hargitára, és este kimentem a budira. Egyszer csak valaki elkezdett dörömbölni az ajtón kívülről, én meg visszadörömböltem neki belülről. És amikor nagy harciasan kijöttem, hogy majd elküldöm az anyjába ezt a dörömbölő hülyét, ott állt velem szemben egy medve. Akkor eszembe jutott minden, amire apám tanított. Hogy nem futunk, nem kiabálunk, nem ugrálunk. Szépen, lépésben elkezdtem a menedékház felé menni, mert a budi jó távol volt. Tudtam, hogy semmi esélyem sincs arra, hogy elmeneküljek. Mentem a jeges úton, és hallottam, ahogy a ropogó havon jön utánam a maci. Egészen addig jött, míg el nem értük a világosságot, ami kiszűrődött a menedékházból, utána eltűnt. Amikor kinyitottam az ajtót, csak annyi erőm volt, hogy lerogytam a földre. Jöttek a vásárhelyi orvosok, és bekiabáltak a fiúknak, hogy hé, az egyik csaj tőletek rosszul van! Nehogy már ők mint orvosok megnéznék talán, hogy mi a fene bajom van! Jöttek az anyimék, hogy hihihihíhi, na mi van? És amikor látták, hogy nem tudok beszélni, rájöttek, hogy hoppá, itt valami történt. És akkor megkérdezték, hogy Jutka, mi van, mit hozhatunk?

Egy dologra voltam képes, annyit mondtam: pálin-ka. Így, három szótaggal. Mi egyáltalán nem itunk, de az egyik orvos srác visszajött egy félliteres pálinkásüveggel, volt benne vagy öt ujjnyi, amit én együttlőmben megittam. Az anyimék csak bámultak, mint a moziban. Ettől a performansztól még az orvosok is tisztelettel néztek rám, főleg, hogy még csak be se rúgtam tőle, olyan magas volt az adrenalin szintem. És akkor jutottam el odáig, hogy elkezdtem reszketni, és tört ki belőlem az ijedség, és mondtam, ide figyeljete, fiúk, ezentúl, ha pisilni megyek, mindegy, hogy éjjel vagy nappal, ketten jöttek velem, megértettük!? Utána végig ketten kísérték, miközben jó hangosan beszélgettünk. Aztán kiderült, hogy a maci házi maci, aki rendszeresen lejárt az ételmaradékokért. Csak hát ezt nekünk nem volt honnan tudnunk.

Amikor 1985-ben végeztünk, olyat csináltunk, amit akkor nem sokan mertek megtenni az országban. Akkoriban létezett az a rendszer, hogy kihelyezés. Tehát miután az ember elvégezte az egyetemet, hivatalból kihelyeztek bennünket a tanulmányi eredményünk alapján. Csakhogy évről-évre egyre kevesebb magyar katedrát hirdettek meg. A mi évfolyamunkon huszonötön voltunk, és a magyar mellett mindenkinek volt egy B-szakja, ami lehetett angol, német, orosz vagy francia. És amikor végeztünk, jött egy hivatalos papír, hogy a B-szakot egyenrangúvá emelték az A-szakkal. És amikor kihirdették a helyeket, kiderült, hogy mindenkit a B-szakja alapján helyeztek ki. Csakhogy nem vontak össze bennünket az országos listán az idegennyelvű szakosokkal. Ebben az esetben ugyanis a tanulmányi eredményeink alapján jobb helyeket kaphattunk volna. És ezt csak velünk, magyar szakosokkal csinálták meg. Úgyhogy mindannyiunkat valahová Moldvába, Olténiába vagy Dobrudzsába akartak kihelyezni a B-szakunk alapján. És akkor a felnőttek összedugták a fejüket. Éva azt mondta, hogy írjunk egy petíciót, azt körbeviszük az értelmiségieknek aláírni, és utána az anyám felviszi Bukarestbe, és Domokos Gézánnal keresztlül, aki a Központi Bizottság tagja volt, leteszi a KB asztalára. Erre huszonöt ember azt mondta, hogy rendben, benne vagyok, noha tudtuk, hogy ez a buli nem veszélytelen.

Na, ilyet a magyar szak korábban nem látott! Valaki gondoskodott róla, hogy azonnal juttassuk el a hírt külföldre, merthogy minél nagyobb tamtam van körülöttünk, annál nehezebben lehet bennünket eltüntetni, mert világos volt, hogy el lehet tüntetni huszonöt embert nyomtalanul, ha akarnak.

Ennél többet is eltűntettek. Úgyhogy megírták a beadványt, szépen megszerkesztették, és végigvitték a kolozsvári román és magyar értelmiségiek között, háztól-házig. Az volt benne, hogy százharminc üres állás van Erdélyben, és hogy kérjük, hogy a magyarszakos helyeket is vegyék figyelembe a kihelyezések során. És amennyiben az A- és B-szakos diplomát azonosnak tekintik, akkor tegyenek fel minket is az országos listára, és az alapján rangsoroljanak bennünket! Volt két külön beadvány. Az egyik ment a rektoriba, azt mi írtuk alá, a másik pedig a Központi Bizottságnak. Ezt írták alá az értelmiségiek, már aki aláírta. Megénekelt bennünket a Szabad Európa Rádió, az Amerika Hangja, ez volt a szerencsénk. Anyám sose mondta el, hogy ki írta alá, s ki nem, csak annyit mondott, hogy fiam, meglepődnél, ha megtudnád, ki mindenki nem írta alá. Anyám még aznap este felült a vonatra, és elutazott Bukarestbe, és átadta Domokos Gézának a beadványt, aki másnap bevitte a Központi Bizottság asztalára. Végig két pasas állt a fulke előtt. És azt mondta anyám, hogy jól kiszúrtam velük, mert a dokumentumot olyan helyre tettem, ahol eszükbe se jutott volna keresni. Utána bement a szerkesztőségbe, és az első dolga az volt, hogy megmondta a főszerkesztőnek, mi történt. Aki, becsületére legyen mondván, azt mondta anyámnak, hogy oké, akkor most hívjuk a házi szekust, merthogy volt egy házi szekus, akit mindenki ismert. Aztán anyám pontosan leírta neki egy papírra, hogy mi történt. Érdekes volt, hogy a szekus értékelte ezt, és utána elkezdett barátkozni, mert látta, hogy nem akarják megnehezíteni a dolgát. Mi pedig három napig, a kihelyezésig, bujdosunk, keresett a rendőrség.

Azt egyébként én is pontosan tudtam mindig, hogy hogy kell viselkedni a szekusokkal. Pofázni nem szabad, mert az börtönnel járhat. Óvatos voltam, ügyeltem arra, hogy hol mit mondok. Nem politizáltam, nem szidtam Ceaușescu és a rendszert. Ugyanakkor tényleg szabadnak éreztem magam. Pedig igazán nem volt valami fényes a helyzet akkoriban Romániában. Sőt! De pontosan tudtam, hogy mik a játékszabályok. Ami otthon elhangzik, arról pissz. Tudtuk, hogy ott áll lenni a kocsi, és mindent felvesz. De azt is tudtuk, hogy elsősorban nem miattunk áll ott. Sok szekus lakott tömbházban, és '89 után kiderült, hogy a liberális párt két nagy öregje is ott lakott. Meg voltak külföldiek is. Az benne volt a pakliban, hogy ügyelünk arra, hogy mit beszélünk, és a továbbiakban mindenki éli a maga életét. És én ezt elég könnyen viseltem. Amúgy is úgy neveltek, hogy a család dolga az a

család dolga, ahhoz senkinek semmi köze nincs. Nem emlékszem, hogy külön előadást tartottak volna, vagy figyelmeztettek volna, de tudtuk, hogy a családot nem adjuk ki, arról nem beszélünk idegeneknek. Ami bajunk van, azt egymás között elrendezzük.

Benne volt a pakliban, hogy lehallgatnak, és sokszor mondtuk is, telefonálás közben, hogy na, most cserélik a fiúk a szalagot. Ezt lehetett hallani. És a fiúk akkor szépen úgy tettek, mintha ez nem hangzott volna el. Érdekes módon nekünk ebből bántódásunk soha nem esett. De azért történtek érdekes dolgok. A szekrényem tetején például volt egy műanyag néger baba, amit kiskoromban kaptam. Nem volt földrengés, nem volt beázás, de amikor hazamentem, a baba ott volt a szoba közepén. Ezzel jelezték a fiúk, hogy ott jártak. Ez megfélemlítés akart lenni, csak volt egy kis baj, hogy mi nem félemlítődtünk meg. A szüleimet nem olyan fából faragták, hogy könnyen megfélemlítődték volna. Sőt, simán hallgattuk a Szabad Európa Rádiót. Nem hősködésből, hanem kíváncsiságból. Aztán '89-ben elkezdtek kiszedegetni a mikrofonokat a telefonból. Tudtuk, hogy a rádióban is benne van, a tévében is benne van, mert eleve úgy árulták a boltban. Ha pedig valami kényes dolgot kellett megbeszélni, akkor kimentünk a konyhába, megeresztettük a csapot, és a víz csobogása mellett beszélünk. Amikor a nyolcvanas évek végén, amikor én is sajtós voltam, mondtam egyszer anyámnak, hogy egy kollégával kimentünk a parkba, hogy nyugodtan beszélgethesünk, ő röhögőgörcsöt kapott: te nem tudtad, hogy ott minden második fán lehallgató készülék van?! Merthogy mindenki oda ment beszélgetni.

A lényeg, hogy a petíción eredménytelen lett, három nap után vége volt az egésznek, és '85 szeptemberétől mehettem Moldvába. De előtte, még a nyáron megkerestek, és felajánlottak a hadügyminisztériumban egy állást, amitől fél napig fetrengtünk a kacagástól. Magyarot kellett volna tanítanom. Nyilván azt is akarták, hogy besúgó legyek. Erre persze nem tettek egyértelmű utalást, de mindenki úgy tudta, hogy aki a hadseregben dolgozik, annak „mellékállása” is van. Erre én elmondtam nekik, hogy városi gyerek vagyok, életemben nem voltam falun, és alig várom, hogy falun taníthassak. És amikor ezt így elmondtam, akkor jöttek, hogy hát még meggondolhatom magam. Én elhiszem, köszönöm szépen, de tényleg higgyék el, hogy azért lettem tanár, hogy kicsi gyermekekkel foglalkozzak, másrészt meg tényleg várom, hogy végre lássam, milyen is falun az élet, mert én soha életemben falun nem voltam. Ezután

békén hagytak. Úgyhogy szeptembertől elkezdtem tanítani Moldvában, Vaslui megyében, egy Rosiești nevű faluban. Ez volt az a hely, ahova én nem is akartam beilleszkedni, ők meg nem akartak befogadni. Az nem volt gond, hogy magyar vagyok, és az erdélyiség is csak pozitív értelemben volt téma: valami mérhetetlen csodálattal néztek rám a falusiak az elején. Persze ételt nem adtak el nekünk, ahhoz túlságosan is zárt közösség volt ez.

Rosiești-ben egy évig keményen éheztem, és akkor kezdtem megérteni egy nagynénémet, aki Auschwitzból jött vissza, és utána mindenkit etetett. Ez volt a lekváros makaróni időszaka, mivelhogy mást nem lehetett kapni. Olyan szegénység és nyomorúság volt, hogy azt nem lehet elmondani. Fa se volt, tüzelő se volt. A hideg enyhe megfogalmazás. Villanyunk három órát volt naponta, utána méccsessel világítottunk, és kukoricacsutkával fűtöttünk. Ezzel néha bevittük az egércsaládot is, úgyhogy gyakran mozgott a kályha előtt a papír. Volt vasútállomás a szomszéd faluban, egyedül ott volt áram. Budi a kert végén, kerekeskút az utcán, mosakodás lavórban. A tisztaságról enyhén szólva más elképzelések voltak, mint nekem. Fogalmuk sem volt arról, hogy mi a vaj. Az asszonyok megálltak az út közepén, felemelték a szoknyájukat, és pisiltek egyet. A mosás úgy nézett ki, hogy háziszappannal jól bekenték a zoknit, megdörgölték, utána megrázták, és feltették a kályhára száradni. Nem értették, hogy miért akarok állandóan mosakodni. Volt olyan család, ahol az összes gyereknek egy pár lábbelije volt, úgyhogy felváltva jöttek iskolába. Az abortusz tilos volt, fogamzásgátlásról nem is hallottak, az egyik gyereket csinálták a másik után. Volt olyan asszony, akinek ötven terhessége volt, és tizenkilenc gyereket meg is szült ezek közül. És amikor egyszer egy gyerek eltűnt otthonról, a házínéni azt mondta, hogyha eltűnt, hát eltűnt, megsiratják, de legalább egy szájjal kevesebbnek kell enni adni. Én meg bőgtem három napig. Ha valaki nem volt ortodox, akkor nem volt ember, az akkori pap szerint. Eleinte nemigen értettem, miért nem köszönnek vissza a falubeliek, de aztán kiderült, hogy közölte rólam a pap a templomban, hogy az ördög küldötte vagyok. Mert megtudta, hogy más a vallásom. Addig nem volt baja velem. Aztán rászólt a szomszéd falu papja, aki végtelenül művelt ember volt, s így minden helyreállt. Mindeközben, leszámítva a heti egyszeri telefonbeszélgetéseket, amiket anyámmal folytattam, nem szólaltam meg magyarul. Akkor jöttem rá: nem mese, hogy az ember el tudja felejteni az anyanyelvét. Mert amikor a téli

szünetben hazamentem, többször keresnem kellett a magyar szavakat. És amíg a bukaresti magyar iskolában nem kezdtem el tanítani, álmodni is románul álmodtam. Legalábbis akkor, amikor iskoláról álmodtam. Ez pedig elég sűrűn előfordult, mivelhogy szerettem tanítani. És akkortól gondosan kezdtem ügyelni arra, és ez a mai napig tart, hogy ne hagyjam, hogy a körülöttem használatos román nyelv akkora hatással legyen rám, hogy rossz irányba befolyásolja a magyar nyelvhasználatomat. Miközben arra is nagyon ügyeltem, hogy a román nyelvet is helyesen használjam.

A második évben aztán odakerült az iskolába Mușat Maria, vagyis Mara meg egy másik csaj, plusz jött két orvos is a faluba. Ettől kezdve négyen folyton együtt voltunk. Mara munténiai román, Iași-ban végezte az egyetemet. Az elején egy udvarban laktunk, de amikor a harmadik csaj terhes lett, és elment, egy szobába költöztünk, és onnantól kezdve sülve-főve együtt voltunk. És ha nekem három órám volt egy nap, akkor háromszor öltöttem át. Mara minden körmének a felét pirosra, a másik felét meg fehérre lakkozta. Ezzel rettenetesen megbotránkoztattuk a falubelieket. Amikor két ember akkor ismerkedik meg, amikor nagy szarban vannak, és a nehéz időszakot együtt csinálják végig, két eset lehetséges: vagy hallani sem akarnak a másiktól utána, vagy annyira közel kerülnek egymáshoz, hogy életük végéig olyanok, mintha testvérek lennének. Na, mi az utóbbi kategóriába tartozunk. Amikor a legnagyobb bajban voltunk, mindig számíthattunk egymásra. Volt olyan, hogy nem találkoztunk egy-két évig, de akkor is tudtunk egymásról. Marának aztán lett családja, Găești-en laknak, a férjének vannak gyerekei az előző házasságból, és rendszeresen küldi a képeket az unokáiról. Az egész család és a nagy rokonság is családtagként kezel engem. Mindent tudunk egymásról, de érdekes módon soha nem volt téma közöttünk, hogy én magyar vagyok. Se politikai, se nyelvi, se vallási alapon soha nem volt közöttünk semmi különbség. Ő egy ortodox családból származik, és ha éppen olyankor szottyantam oda hozzájuk, amikor halottak napja volt, akkor pontosan úgy segítettem a csomagok szétosztásában, mint a többi családtag. Olyan vagány ételeket tanultam meg tőlük, amikről életemben nem hallottam, mint a savanyúuborka-leves. Én erdélyiül főzök, mert másképpen nem tudok, és ők is imádják az én erdélyi főztömet. Mara egyedül a tejfőlet nem kéri, s ezzel alászolgája, a téma le van zárva. A szilvásgombóc, amit korábban nem ismertek, a férje egyik kedvence.

Miután kialakult ez a négyes az orvosokkal, lé-
tünk leegyszerűsödött és kellemesebbé vált. Ettől
függetlenül persze alig vártuk mindannyian, hogy
elmenjünk onnan. Az orvosok kapták a falubeli-
ektől a kaját, mi meg tudtunk otthon ebédet főzni,
úgyhogy innentől nem volt éhezés. Fázás még volt
egy ideig, de Mara nagyszájú volt, és kiverekedte
nekünk a fát. Viszont az első hideg év nekem egy
vesekövembe került, ráadásul a víz is olyan kemény
volt, hogy egyáltalán nem habzott. Ennek ellené-
re, amikor négyesben voltunk, nagyon jól éreztük
magunkat. Volt egy szabadságérzetünk, tudtuk,
hogy elmegyünk onnan. És mivel eléggé egymásra
voltunk utalva, jól megismertük egymást. Az egyik
orvossal közel is kerültünk egymáshoz, de én zár-
kóztam. Nem voltam az a provokáló típus,
hogy finoman fejezzem ki magam. Úgyhogy a kap-
csolatunk nem folytatódott, mert én nem kezde-
ményeztem, ő meg pontosan tudta, hogy mik az
elveim, ezért ő sem kezdeményezett, noha minden-
ki azt hitte, hogy összetartozunk. Aztán azt mond-
ták neki, hogy csinált egy gyereket valakinek, ami
vagy igaz volt, vagy nem, és aztán elvette azt a nőt.
Téma lezárva, alászolgája. Utána még találkoztunk
párszor, de sok éve elvesztettem vele a kapcsolatot.

A második év után kiderült, hogy megszűnik
az angol nyelv oktatása Vaslui megyében, tehát ne-
kem onnan előbb-utóbb menni kellett, nem mint-
ha nem akartam volna elmenni. A nagyvárosok és
az egyetemi városok zárt városok voltak, oda nem
mehetett senki, csak akkor, ha oda szólt a szemé-
lyi igazolványa. Úgyhogy '87-ben komolyabban is
felvetődött a magyarországi névházasság kérdése,
de aztán kiderült, hogy nincs rá szükség. A szü-
leim a sajtóban dolgoztak, úgyhogy mindenki azt
gondolta, hogy az újságírás tudománya a véremben
van. Ez gyakorlatilag igaz is volt, írni viszont tiszta
szívemből utáltam, és a mai napig is utálok. Ennek
ellenére elkezdődött egy beszélgetés a különböző
újságokkal. Szó szerint kapkodtak utánam, mert
akkora volt az emberhiány. Az a világon senkit
nem érdekelt, hogy van-e tehetségem az íráshoz,
vagy sem. Négy vagy öt helyről is kaptam ajánla-
tot, végül mindenki elcsodálkozására a KISZ KB
lapját, az *Ifjúmunkást* választottam, mert ez nem
napilap volt, hanem hetilap, és ez volt az egyetlen
újság, ahol megígérték nekem, hogy nem kell poli-
tikai cikkeket készítenem. Megkaptam a kulturális
oldalt, azt kellett megtölteni tartalommal, vagyis
szerencsére nem nekem kellett mindent megírni. A
főnököm becsületére legyen mondva, hogy betar-
totta a szavát.

Ezt az oldalt állítottam elő '89 decemberé-
ig, amikor elkezdődött a lövöldözés Bukarestben,
úgyhogy sokszor kerülőúton kellett bejárni a szer-
kesztőségbe. Ott voltam '90 márciusában, a vásár-
helyi események idején. Korábban, a villamoson
nyugodtan beszélgettünk magyarul, de márciusban
senki nem mert megszólalni magyarul. Néhányan
próbáltak meggyőzni, hogy a másik magyarral is
beszéljek románul, de erre mondtam, hogy arról
szó sem lehet, akkor inkább csendben maradok. De
szerencsére nemigen volt problémánk abból, hogy
magyarok vagyunk. Néha megszólítottak a buszon,
hogy román kenyeret eszel, s ha nem tetszik, akkor
menjél Magyarországra, de ebben ki is merült az
egész. És ott voltam nyáron is, amikor az egyhó-
napos tüntetések után Iliescu felhívta a bányász-
okat, hogy szétverjék mindazt, ami a demokráciából
megmaradt. Abban a pillanatban, hogy szemüveget
láttak, ezek a bányászok ütöttek-verték, mert őket
erre tanították. Aki diáknak vagy értelmiséginek
nézett ki, annak szó szerint szétverték a fejét. Ak-
koriban mindenki nagyon félt. '90 januárjától el-
kezdtam tanítani, volt osztályom is, és az iskolából
jártam be a szerkesztőségbe. Egyszer, júniusban,
amikor mentem a Scânteia-házba, jött a hír, hogy
vigyázat, mert szétverték a Humanitas Kiadót, ami
pontosan a mi szerkesztőségünk alatt volt. A nagy
tér tele volt újságírókkal, miközben a bányászok
csinálták a rendet odabent. Kérdeztem a kollégá-
kat, hogy be lehet-e menni, mert lapzártánk van.
És akkor jött a replika, s noha nem voltunk éppen
humoros kedvünkben, mindannyian spontánul el-
kacagtuk magunkat, hogy te nyugodtan bemehetsz,
mert magyar vagy. Ugyanis a bányászoknak nem a
magyarokkal volt bajuk, hanem a humanitásokkal.
Arról fogalmuk sem volt, hogy nálunk mi jelent
meg hetente egyszer. Úgyhogy engem beengedtek.
És amikor bementem, repkedtek a helikopterek az
ablakunk előtt, benne ültek a katonák. Egészen kö-
zelről láttuk őket, ahogy a fegyvereket felénk irányí-
tották. Ez is hozzátartozott az újságírói munkához.
Tehát nem unatkoztam a sajtóban, ahogy az elején
gondoltam volna.

Korábban mindig azt mondtam, hogy itt kell
maradni, mert ezen az országon kell változtatni, ezt
kell jobbra tenni. Amolyan Kós Károly Kiáltó szó
módján. Aztán egy idő után leszoktam erről. De
valahogy a kollektív tudatalattiból az jött át nekem,
hogy *itt kell maradni*. Ezért lettem Bukarestben
tanár, pedig '90-ben válogathattam volna, hogy
hová menjek. Nemcsak az erdélyi iskolák között,
hanem mindenféle egyéb állás között is. Rádió, tévé,

tanügyminisztérium is szóba került, újságok szintén. A *Discovery Chanel*-nél én nyertem el a magyar fordítás jogát. Jobbára a diákjaim fordították, én szerkesztettem. Persze ebben benne volt az is, hogy mi nem szinkronizáltunk, mint Magyarországon, hanem feliratoztunk, ami jóval olcsóbb volt. Végül a bukaresti Ady Líceum mellett döntöttem. Könynyű Kolozsváron vagy Sepsiszentgyörgyön magyartanárnak lenni, ahol mindenki magyarul beszél! Itt van a kihívás Bukarestben, nem ott! Utána persze néha azt gondoltam, hogy mekkora marha vagyok, hiszen szakmai szempontból sokkal jobb lett volna egy olyan közegbe kerülni, ahol érdemben van kivel vitatkozni. Ezek a viták tényleg hiányoznak, másfelől meggyőződése, hogy azzal együtt, hogy a bukaresti magyar közösség mindig békétlenkedik, velem együtt, én ebben a közösségben itthon éreztem magam végig. Ebben az iskolában végeztem, 1970 óta ide járok, itt tanítok, és itt vagyok itthon mindenféle értelemben.

A románoknak van egy hatalmas adottságuk. Van egy mondás, amihez tartják magukat, hogy csak ennél rosszabb ne legyen. Ettől korábban engem mindig az idegroham kapott el. De rájöttem, hogy végül is nekik van igazuk: az állandó békétlenkedés nem megoldás, mert közben elfelejtünk élni. Megvan az a jó szokásuk, hogy a letragikusabb dolgok után is rögtön jön a vicc. A nagy földrengés után egy-két nappal már olyan viccek voltak, hogy te csak menjél lifttel, én majd megyek utánad az egész lakással. És ha bármikor bármilyen veszélyhelyzet volt, s három napon belül nem hallottam azzal kapcsolatban egy viccet, akkor mondtam, hogy valami nem stimmel. Olyan ez, mint a szelep, ami Magyarországon nem biztos, hogy van. Pedig emlékszem, a Magyarországgal kapcsolatos korai emlékeim kellemesek. Mindig az udvariasság és a civilizáltság tűnt fel, jóllehet életemben összességében egy félévet sem voltam Magyarországon magánemberként. Emlékszem, egyszer mentem a villamoson Pesten, románok ültek velem szemben, és mondták rám, hogy milyen szép kislány. Erre elmosolyodtam, mire ők, hogy jó, mintha ez a kislány értene románul. Én meg mondtam, hogy értek is. Ja, hát azért ilyen szép, mert közölünk való – ez volt a válaszuk.

Amikor '87-ben kint voltam, kifogtam egy óriási havazást Budapesten. Elfogyott a kenyér, és emlékszem, volt egy hentes a nagycsarnokkal szemben, ahol iszonyatos sorok álltak. Na, akkor már nyoma sem volt az udvariasságnak! Mindenki nyomakodott, mert veszélyhelyzet volt. Ekkor mondtam, hogy

na, a civilizáció is az első havazásig tart! Később, amikor Budapestre mentem, azt tűnt fel nekem, hogy az emberek már nem jólöltözöttek, nem mosolygósak, és hogy sokan mennyire ápolatlanok. Ez a benyomásom 2022 őszén tetőzött, egyébként akkor jártam utoljára Magyarországon, amikor október 23-án belecsöppentem a tanárok sztrájkjába a Szabadság-hídnál, és megtapasztaltam, hogy milyen nyomott volt az emberek hangulata. És ami még engem rettentően zavart, az volt, amikor azt mondták, hogy milyen jól beszélek magyarul. Könyörgöm szeretettel: én esetenként helyesebben beszéltem magyarul, mint ők. Hogy a jó égbe ne beszélnek jól magyarul, ha magyar vagyok, ráadásul van egy magyar szakos diplomám is? Mi a jóisten csodája a zsepi vagy a pézsé?! Fáj a szád kiejteni, hogy papírzsebkendő?! Ilyenkor mindig felágaskodik bennem a magyar szakos. És hát minket annyira utálnak Magyarországon, hogy azt el se lehet mondani. Mi ott románok vagyunk. Meg tudom érteni, hogy nem szerették, hogy sokan átmentek oda dolgozni kevesebb pénzért, és lenyomták a béreket. Azt is meg tudom érteni, hogy azt sem szeretik, ha a határon kívüli magyar választja meg a kormányt Magyarországon. Ezért én el sem mentem szavazni. Mi közöm van nekem az ottani politikához? Ha Romániában élek, akkor inkább itt szavazok, és itt fizetem az adót! Oké, én is felvettem a magyar állampolgárságot, de csak apám emléke miatt.

Nekem itt Bukarestben az volt egyik fő problémám, hogy az emberek nem mosakodtak. Az illatos hölgyek egy része szappan helyett használta a parfümöt – ezen sokat kacagtunk anyámmal. Kiszáll az elegáns hölgy a legújabb autóból egy fantasztikus bundában és egy divatos csizmában, aztán kifújja az orrát a földre. Korábban azért nem szerettem ezt a várost, mert nagyon civilizálatlannak tartottam. Itt nincs szabály, hogy melyik oldalon mennek az utcán. És amikor szuszogják a képembe a fokhagymaszagot három centiméterről, akkor nem feltétlenül az otthonosságérzet kap el, hanem a hányinger. Ez Balkán. Ugyanakkor ma már nagyon érdekes keveréke a Balkánnak és a Nyugatnak, illetve a nyugati civilizáció iránti igényeknek. Nagyon gyorsan változik minden, és most már Bukarestet egyre inkább az otthonomnak tekintem. Egyrészt itt van a lakásom. Régebben még hazamentem Kolozsvárra, Szatmárra, és hazajöttem Bukarestbe. És ez az a hely, ahol abban a kiváltságos helyzetben voltam, ameddig nem kezdtem el a természetgyógyászatot, hogy csak magyarul beszéltem. Románul csak a piacon és az üzletben beszéltem. Otthon magyarul beszéltem, az

iskolában magyarul beszéltem, a magyar kulturális intézetben, a mostani Liszt Intézetben és a Petőfi Házban magyarul beszéltem. Román társaságom nem volt. Persze románul beszéltem Marával, de az ritkán volt, mivel csak vakációkban találkoztunk, vagy ha eljött látogatóba egy-két napra.

Arról is meg vagyok győződve, hogy Bukarest el nem fogadásához a földrengés is hozzájárult. Amikor ide kerültem, mindenki a családból azt mondta, hogy jajj, fujj, de most már látom, hogy ez a város olyan vagány, és olyan hangulata van, csak éppen sokan ezt nem látják. Sok az ünnep errefelé, és ilyenkor a városban rengeteg utcai rendezvény van. Pár évvel ezelőtt volt Bukarest születésnapja: 1410-ben alapították a várost, 1862-ben lett főváros. Előadások és performanszok voltak az utcákon, vetítettek az épületekre, kórusok énekeltek, mutatványosok produkáltak magukat. Lezárták a Victoriei sugárat, ahol zajlottak az akciók. Hatalmas pezsgés volt, a Parlament fele az út közepén kis szökőkutacskák, a gyermekek csúsztak-másztak körös-körül, és közben ment hangosan a zene. Ott-honos, családias volt a hangulat, és olyan volt az egész város, mint a kincskereső ünnep. Ez volt az a pillanat, amikor rájöttem, hogy én szeretem Bukarestet! Akkor jöttem rá, hogy korábban mekkora barom voltam. Sok városban jártam, Prágában, Bécsben és Budapesten, de a saját városomat nem szerettem eléggé.

Utána mondtam az anyámnak: gyere, menjünk ki a városba! Megvan a program, gólyalábon járó színészek járják az utcát, félóránként jönnek-mennek, s mi meg szépen oda megyünk, körülnézünk, utána leülünk, megiszunk egy kávét, és élvezzük a város hangulatát. És valóban, annyira élveztük, hogy anyám meg is kérdezte, hogy honnan jutott ez eszembe. Mondom, a saját városomban nincs néznivaló? Miért kell nekem elfogadnom ezt a várost olyan helyként, ahol csak dolgozom? S onnantól kezdtem járni az utcákat, nézelődök, fényképezgetek. Rájöttem, annyit megérdelek, hogy leüljek egy vendéglőbe, megegyek egy levest, és közben nézzem az embereket, érezzem a város dinamikáját. Nagyon szeretem a Verona-kertet, aminek remek hangulata van. Könyvekkel, laptoppal ülnek, tesznek-vesznek az emberek. Ettől függetlenül persze idegesít a civilizálatlanság, az, hogy sokszor nem tudok átmenni az úton. De a várost egyre jobban szeretem, és amikor felmerült a kérdés, hogy mi lesz most, hogy nyugdíjba megyek, rájöttem, hogy gyakorlatilag nekem minden és mindenki itt van, mert Kolozsváron már nem maradt senkim.

Az is egy fontos változás volt az életemben, hogy tizenkét éve elkezdtem a terápiás munkát, és így egyre több bukaresti emberrel kerültem kapcsolatba. Mindig is érdekelt, hogy tudnék másokon segíteni. Először elvégeztem a hivatalos agykontroll-tanfolyamot, aztán kezdtem érdeklődni más terápiák iránt. Bedolgoztam magam a homeopátiába, de kiderült, hogy azt csak orvos művelheti. Akkor jött a fitoterápia, majd rátaláltam a kvantumérintésre, és el is végeztem egy kvantumérintés-tanfolyamot. Ez egy vibrációs terápia, ami azt jelenti, hogy a saját vibrációimat nagyon magasra emelem, és érintéssel vagy anélkül ebből adok át a kliensnek, aki igazodik hozzá. Az energia rajtam csak átmegy. A terápiának része az is, hogy a kliens körül levő információs mezőt változtatom meg. Ugyanis ha azt a mezőt, amiben vagyok, elkezdem tisztítani, akkor az tisztán terjed, és eljut a másik emberhez is. Mindez távolból is működik, akár a Holdig lehet küldeni az energiát. Amikor a kliens valamilyen konkrét problémával jön hozzám, az a válaszom, hogy én nem a problémát gyógyítom, hanem az egész embert kezelem. Mert attól a pillanattól kezdve, hogy az ember energetikailag tiszta, akkor az a probléma is kezd megváltozni, amivel ő hozzám fordult. Van ehhez egy plusz érzékenységem. Olyan ez, mint a versírás. Azt szoktam mondani, hogy a reneszánsz iskolákban megtanították verset írni az embereket, akár rendelésre is. Tehát a dolog tanulható, de akinek van érzéke hozzá, az egy magasabb szintre juthat el. A múltkor jött hozzám egy hetven körüli ember, és a negyven éve tartó álmatlansága egyetlen kezelés után elmúlt. Nem kellett többet kezelni. A kvantumkönyvben van egy példa, ahol kérdezi a terapeuta, hogy elmúlt-e a fejfájás, amire a kliens azt válaszolja, hogy nem, viszont sokkal jobban lát, mint korábban. Mivelhogy a szervezet oda küldi az energiát, ahol a legnagyobb szükség van rá. Olyan nincs, hogy nem hat, a kérdés az, hogy hová küldi a szervezet az energiát. Azt nem tudom garantálni senkinek, hogy meggyógyul, de azt igen ennyi év tapasztalat után, hogy például a kemót sokkal jobban bírja majd. Volt olyan, hogy a kliens járása, az arcszíne és a bőrszíne megváltozott, az életkedve visszatért.

Szeretem a terápiás munkát, de amióta elköltöztem a régi rendelőből, már nem kell állandóan arra gondolnom, hogy ki kell fizetni a lakbért, és ha hetekig nem dolgozom, akkor sincs lelkifurdalásom. Manapság már könnyebben fáradok, ezért ügyelek arra, hogy ne hajszoljam magam túl. Harmincnégy éven keresztül tanítottam, úgy,

hogy mindig volt egy érettségiző osztályom. Ennek azért van súlya! Sohasem engedtem meg magamnak azt a luxust, hogy ne készítsem fel őket a lehető legjobban. Most, hogy nyugdíjas leszek, a gyerekek biztosan fognak hiányozni egy ideig, de a kötöttség nem. Végre sokkal több időm lesz magammal foglalkozni, koncertre járni, és éjjel szépirodalmat olvasgatni. Az utóbbi időben sokszor az is eszembe jut, hogy azért mennyi mindent megéltem: egy századfordulót, egy holdraszállást, teljes napfogyatkozást, laptopot, az internetet, egy forradalmat, Csernobilt, a régi tekerős telefontól eljutottunk a mostani mobilokig, a kinti hancúrozásoktól a közösségi médiáig, a hóból és lekvárból fagyitól a kábítószerekig, a golyós számológéptől az interaktív tábláig... Néha fölmerül bennem, hogy

esetleg Brassóba is költözhetnék. Részben a földrengés miatt, részben pedig azért, mert számomra a jó levegő nagyon fontos. Marához is közel volnék, mert Găești viszonylag közel van, és a baráti körtől sem távolodnék el nagyon, mert Bukarest vonattal két és fél óra Brassótól. Valaki egyszer azt mondta nekem, hogy milyen szerencsés vagyok, hogy két órára vagyok a tengertől, és két órára a hegyektől. Ezt nagyon megjegyeztem. Brassóban négy órára lennék a tengertől, és viszonylag közel lennék a határhoz is. De ezt a Brassóba költözést nem gondolom olyan komolyan. Sokkal valószínűbb, hogy a nyugdíjas éveimet itt fogom tölteni, Bukarestben.

Bukarest, 2023. június – 2024. október



Absztrakt

Tanulmányomban a különböző társadalmi berendezkedések és kultúrák hatását vizsgáltam a társasjátékok mechanizmusában, valamint azt, hogyan köti össze a közösség által kiemelt éthosz az ember játék során betöltött pozícióját. Példákon keresztül mutattam be az életútjátékok, a bakkarat, a go, a sakk, a póker és a modern társasjátékok társadalmi meghatározottságát.

Kulcsszavak: játékok társadalmi meghatározottsága, verseny, kooperáció, oktatás

Abstract

In my study, I examined the impact of different social settings and cultures on the mechanisms of board games, and how the ethos emphasized by the community links to one's position in the game. Through examples, I have shown the social determinants of life games, baccarat, go, chess, poker and modern board games.

Keywords: social determination of board games, competition, cooperation, education

“Mert ha halál komolyan is lehet venni a futballt, de az a jó, az a normális, az a természetes: ha a helyén marad. Nem csak játék, hanem: játék.” – Esterházy Péter

Bevezetés

Olyan emberként, aki a munkaideje nagy részét társasjátékok körében tölti (játéktervezőként és -fejlesztőként), gyakran hallhatom, hogy mik azok a gondolatok, amelyeket a “játék” fogalma elsősorban felkelt a fejünkben. A legáltalánosabb megjegyzés az, hogy “de jó, akkor te egész nap játszol”, mindezt úgy tálalva, mintha ez lenne az ember legszabadabb és legvidámabb cselekvése, amikor minden gondját hátrahagyja és a játék köré gyűlve tölt egy csodás estét barátaival. Ott cseng ebben a megjegyzésben a világ zajától való egyfajta eltávolodás, és a gyerekkor gondtalanságával, őszinte örömeivel

is összefüggésbe hozzák. A játék egy olyan fogalom, ami szinte kivétel nélkül minden emberben egy különösen pozitív érzelmet idéz meg, még akkor is, ha a játék egyáltalán nem képezi a mindennapi részét. Ez a kötődés nem újkeletű, nincs olyan történelmi korszak, amikor ne játszottak volna az emberek, a világ minden sarkából kerülnek elő ősi játékok. A játékok van, amikor hódítanak, máskor hanyatlásnak indulnak, hogy új játékoknak adják át a helyüket, de soha nem marad az emberiség játékok nélkül. Johan Huizinga holland filozófus 1938-ban megjelent kötetében, a *Homo Ludens*-ben egyenesen úgy fogalmaz, hogy “a civilizáció játékból és játékként születik, és sohasem hagyja el azt. (...) Az igazi, tiszta játék a civilizáció egyik fundamentuma” (Huizinga, 2023), vagyis a játék az egyik legemlékezőbb cselekvés. Tanulmányomban azt fogom körbejárni, hogy ez a szoros kapcsolat a játék és az ember között hogyan jelenik meg társadalmi relációban. Ha ilyen szoros kapcsolatban áll a civilizációval és a kultúrával, akkor feltételezésem szerint a játékok sajátosságai és a társadalmi/kulturális/politikai berendezkedés összefüggésben állnak. Dolgozatomban először bemutatom, hogy hogyan hatnak az egyes társadalmak uralkodó gondolkodásmódjai az abban létrejövő alkotásokra, és hogyan határoznak meg a játékokhoz hasonló konstrukciókat. Ezt követően különféle korokból és kultúrákból emelek ki fontos játékokat, és ezek jellemzőit vetem össze az őket létrehozó társadalom jellemzőivel. A tanulmány végén igyekszem a modern társasjátékos tendenciákra is reflektálni, illetve egy kis kitekintést adni arra, hogy milyen módon próbálják egyes ideológiák aktívan vagy passzívan megjeleníteni és promotálni értékrendjüket játékokon keresztül.

Társadalom és alkotás

Amikor felvetjük azt a gondolatot, hogy egy kor társadalmi berendezkedésének hatása van az abban megalkotott és asztalra kerülő játékok jellemzőire, akkor rögtön adódik a kérdés, hogy milyen módon jön létre ez a hatás. Fel lehetne vetni, hogy a játék alkotói az uralkodó társadalmi rendet akarják

kiszolgáltatni, ezért készítenek ahhoz illeszkedő játékokat (ahogy ez torzítottan történik is egyes politikai üzenet átadásának céljával, melyről a modern játékok esetében több szót is ejtek majd), viszont ezzel azt feltételeznénk, hogy egy irányított, felülről-lefelé mutató hatás van, melyben a társadalom vezetői felismerik a játékok gondolatközlő erejét, és azt tudatosan megpróbálják kiaknázni. Ugyanakkor a játékok mai napig nem tudták elérni azt a művészeti státuszt, amiben olyan komoly gondolatközlőként tekintenek rájuk, mint az irodalomra, a filmre vagy a festészetre, így a kapcsolat megértéséhez először egy kicsit ki kell szélesítenünk a vizsgálat területét, hogy utána megérthessük a játékok társadalmi meghatározottságát.

Erwin Panofsky 1951-ben megjelent *A gótikus építészet és a skolasztikus gondolkodás* c. művében azt vizsgálja, hogy az egyházi filozófia átalakulása milyen módon jelenik meg a kor építőművészetének új irányában. Tanulmányában leírja, hogy *„nem merő párhuzamosságra gondolok tehát, de valódi ok-okozati viszonyra, mely az egyedi hatástól eltérően, inkább valaminek az elterjedésével, mintsem közvetlen befolyással magyarázható. Annak elterjedésével, amit – jobb szó híján – gondolkodásbeli szokásnak nevezünk, (...) vagyis »cselekedetet szabályozó elvnek«*”. (Panofsky, 1986) A XII. században Párizs környékén egyeduralmat vívott ki a skolasztika az oktatásban, amely sokkal inkább gondolkodási struktúrát és világlátást adott a tanulóknak a szocializációjukon keresztül, mint Aquinói Szent Tamás szövegeinek pontos ismeretét. A skolasztikát megelőző gondolkodás erősen épít a misztikára, és elválasztja a hitet a gondolkodástól, úgy tekint erre a két területre, melyek közt nincsen átjárás. Ezzel szemben a skolasztika elvei szerint az ész megvilágítja a hit világát, és a hitnek is manifestálódnia kell az értelemben. Mindez részévé válik a kor *“modus essendijének”* vagyis gondolkodásmódjának, mely hatással van az egyének *“modus operandijára”* vagyis az eljárás módjára. Panofsky bemutatja, hogy hogyan manifestálódik a korábbi gondolkodás a román kori templomépítészetben, hogyan teremti meg a misztikát a fény hiánya és hogyan választják el az erődszerű falak a hit világát a földi léteztől. Ezzel szemben a gótikus katedrálisokban a nagy ablakok nyitnak a világra, és a homály helyett szó szoros és átvitt értelemben is a dolgok megvilágításán van a hangsúly. A skolasztikával együtt jelent meg a ma már megszokott szövegtagolás, ahol minden fejezetekre, alfejezetekre, részekre és alrészekre vannak bontva. Ezt a rendszert a kor alkotói akaratlanul is

magukévá tették, és ez jól meglátszik a műveiken is: a képzőművészetben a képek rendezettebbé és arányosabbá válnak, és az irodalmi változásra példaként elég, ha csak a Dante *Isteni színjátékában* lefestett túlvilág részletes szerkezetére gondolunk. A gótikus építészetben is részletezettebbé válnak az alkotóelemek, a bordázatok szinte magyarázzák, hogyan kapcsolódnak össze a részletek, hogy létrehozzák a nagy egészet, ami a skolasztika tiszta megvilágítás posztulátumához illeszkedik. Nem mondta meg senki az építészeknek, hogy az iskolában tanultakat és a kultúrában tapasztaltakat jelenítsék meg a katedrálisokban, de az az eljárás módja következett a skolasztika *raison d'être*-jéből, vagyis a lételvből, hogy ki kell mutatni az igazság egységét, hogy az ész eszköze a hit magasztalásának. (Panofsky, 1986)

Pierre Bourdieu a *“konstruktivista strukturalizmus”* fogalmának bevezetéssel számos elméleti hagyomány szintézisét hozza létre, melyben a társadalmi rend és az egyén cselekvése közt a *habitus* (beállítódást) jelöli meg. A szöösszetétel struktúrát kijelölő része arra utal, hogy a társadalomban az olyan ismert rendszereken kívül, mint az államberendezkedés, a nyelv és a szimbólumok, vannak olyan objektív struktúrák, amelyek az egyének cselekedeteit akaratuktól függetlenül orientálják és befolyásolják. A konstruktivista jelző pedig arra utal, hogy a fentebb említett beállítódást alkotó észlelési, gondolkodási és cselekvési sémák forrása mind a társadalmi rendszerekből erednek (Bourdieu, 2000). A habitus fogalma Panofskyhoz hasonlóan egyfajta közvetítő az alkotóra tudat alatt ható társadalmi rendszer és az abban létrejövő alkotói tevékenység között. Hadas Miklós a következő sporthasonlattal magyarázza a fentieket: *„A társadalmilag meghatározott habitust valahogy úgy kell elképzelni, mint mondjuk annak a futballistának a játékát, aki anélkül, hogy az adott pillanatban tisztában volna azzal, hogy pontosan miért is rúgja külsővel a labdát a tőle harminc méterre álló játékosnak (...), nos, ez a futballista mégis, játszmaérzéke rutinszerű bevésődésének engedelmeskedve, az adott helyen és pillanatban többnyire az adott helyzet által megkívánt módon cselekszik. (...) Cselekedetei nem eredeztethetőek kizárólag sem a játék struktúrájából, sem a játékos szándékaiból. A játszmaérzék végső soron tehát nem más, mint az adott területen működtethető hosszas, szocializáció jellegű gyakorlás és bevésődés következtében kialakuló készségek és rögzült beállítódások játéktudásként felfogható együttese.”* (Hadas, 2003)

Tanulmányomhoz fontos inspirációt jelentett Hadas Miklós *A modern férfi születése* (2003) c.

munkája, melyben azt vizsgálja meg, hogy a társadalomban élő férfikép változásával, hogyan változnak a nemesség és a felsőbb osztályok körében népszerű sportok a XIX. században. A tárgyalt időszak elején még az archaikus férfikép, a *libido dominandi* éthoszához (vagyis szokásainak, magatartásának, értékfelfogásának egészéhez) illeszkedő, mai értelmezésünk szerint korlátozottan sportnak tekinthető tevékenységben vettek részt a nemes férfiak: a két ember közt élet-halál harcot jelentő kardviadalkok, és a vadászat során is a férfiaság megdicsőülése, amikor a kockázatot keresve közelharcban győzi le az állatot. Ez a szokás azonban az 1820-as évekre átalakul, és a nemesség leginkább falkavadászatokban leli örömét, ahol a kopófalka üzi a vadat és azt kifárasztva és megfékezve "tálatják fel" uruknak, aki lovon vágózva követi őket, hogy puskával oltsa ki a vad életét. Itt már mérsékelve van a sebesülés kockázata, és a kifejtett erőszak is egy fokkal "sterilebb", távolságtartóbb. A következő évtizedekben ez a tendencia tovább folytatódik, és nyugati mintára a lóverseny lesz a nemesség kiemelt sportja, melyben már teljes biztonságban, megfigyelőként vesznek csak részt, és a kapitalizmus éthoszána meg szilárdulásával együtt már a fogadás a fő tevékenységük, a racionális kalkuláció az eszköz, és az eredmény indikátora már nem a másik elpusztítása és legyőzése, hanem megelőzése a pályán és fogadás révén szerzett profittal. Az idő előrehaladtával megjelenik a vívás, amely a párbaj erőszakától megfosztott változata, és megjelenik a gimnasztika, melyben már a nemes férfiak saját teste lép a középpontba, nem a ló és a kopók, hanem saját maguk trenírozása lesz a verseny tárgya. A század második felében felbukkan a kerékpározás mint népszerű tevékenység, és ezzel a versengés mellé a kor felsőbb osztályainak egy másik fontosnak tartott kvalitását is visszatükrözi a sportélet, az újítás, a jövő és a technológia felé való érdeklődést. (Érdekes adalék, hogy a kor kerékpárosai egyben a fotózás nagy pionírjai is voltak, ráadásul a kerékpárgyártókhoz és üzletekhez való kötöttségében megjelenik a fogyasztói társadalom előképe is.) A maskulinitás átalakulásában jó példa, hogy a műkorcsolyával a kor "vállalható" férfiképéhez hozzáadódott a szépség és a sikk, mely a sport elengedhetetlen része. A tárgyalt időszak végpontja a csapatsportok megjelenése és elterjedése, az evezés, az atlétika és a futball mind túlmutat már az individualista versengésen, és a kooperációt és a közösségben való működést emeli ki.

Hadas Miklós munkájában hosszasan köti össze a társadalmi rendszer által meghatározott férfikép

átalakulását, és hogy ez hogyan tükröződik az egyének cselekvésében. Ez a gondolat adja a tanulmányom alapját, mely hasonló párhuzamot igyekszik vonni a társasjátékok és a társadalom által meghatározott *modus essendi* között. Fontos kiemelni, hogy fentebb a nemesség tevékenységei kerültek középpontba, melynek az oka, hogy gyakran a békés technológiai, kulturális és szokásbeli változások a felsőbb társadalmi osztályoktól szivárognak lefelé. Ennek okai közt szerepelhet egyrészt, hogy ez az osztály rendelkezik olyan vagyonnal és annyi eltölthető szabadidővel, hogy köreikben a tevékenységek ez a fajta evolúciója végbe tudjon menni, másrészt a társadalmi ranglétra jellege miatt az alsóbb osztályok igyekeznek felfelé kapaszkodni, és ehhez vágyják és másolják a felsőbb osztályok tevékenységeit. A társasjátékok vizsgálatába ezt a gondolatot értelemszerűen nem lehet teljes egészében átemelni. Míg az ókorban sok játék a nemesség körében jelent meg először (például a sakk és a go, ahogy azt később tárgyalni fogjuk), addig az idő előrehaladtával egyre kevésbé megfigyelhető ez az irány. A továbbiakban az alapján fogok szelektálni a játékok között, hogy melyek azok, amelyek megjelennek a felsőbb osztályok körében, illetve kellő méretű sikerre tesznek szert egy-egy társadalomban és korban. A másik fontos reláció, amit meg kell értenünk, hogy a társasjátékok esetében sokszor generációk telnek el a játék megalkotása és annak népszerűvé/versenysporttá alakulása között, így a Panofsky által rajzolt összefüggés, mely szerint a korszellem az alkotóra, és ezen keresztül az alkotására gyakorol hatást, csak korlátozottan érvényes a vizsgált területre. Viszont véleményem szerint nem áll távol Panofsky felvetésétől, ha azt mondjuk, hogy a játékok szelekciója, kiemelése is egy olyan cselekvés, ami összeköttetést teremt a két diszciplína, a játék és a társadalmi rend között. Ahogy az ókorba visszanyúló reneszánsz gondolkodók is a hasonló mentális habitusú alkotók munkáit emelték ki, úgy a régebben keletkezett játékok későbbi virágzása is egy közös gondolkodási séma alapján teremt hidat két, látszólag elkülönülő kor és játékaik között.

Életútjátékok

Ha Magyarországon szóba kerül a társasjáték, akkor az egyik leggyakoribb asszociáció még mindig a *Ki nevet a végén?* vagy a *Gazdálkodj okosan*, vagyis mai szóval a "dobsz-lépsz" játékok. Ezeket a címet szinte mindenki ismeri és a gyerekszobája részét képezte, és sokaknak – mivel a játékot úgy általában

a gyerekek tevékenységének gondolják – ez az utolsó élményük a társasjátékok világából. Korábban azonban a zsánerbe tartozó táblás játékok egyáltalán nem gyerekeknek szóltak. A versenyjátékok ősidők óta követik az emberiséget, számos civilizációban felbukkantak különféle változataik. A legősibb az egyiptomi mehen, melyben egy spirálisan tekeredő kígyóra rótt mezőkön kell eljutnunk az állat farkától a fejéig. De ugyanúgy ide tartozik az Indiából eredeztethető pachisi, mely kereszt alakú táblájával leginkább emlékeztet az általunk ismert *Ki nevet a végén?*-re. (Parlett, 2018) Ezekben még csak absztrachált módon jelenik meg az életút allegória, viszont értelmezésében közös a következő formula: az ember megszületik (bábuja oda kerül a Start mezőre), dob a kockával (aláveti magát a szerencsének/isteni akaratnak), halad előre az életben (lépdel a figurájával), és a célja, hogy az utolsó célmezőt elérje (a túlvilág). Érdekes még kiemelni a dobókocka szerepét: ezek korábban nem csak játéktartozékok voltak, hanem szakrális eszközök is, a kockavetés jóslás és az isteni akarat kiolvasásának eszköze volt.

A 13. századtól kezdett elterjedni egész Európában az úgynevezett libajáték, mely vélhetőleg a fentebb említett mehenből alakult ki, mely kígyójáték néven felbukkant a kontinensen, de erre nincsenek egyértelmű bizonyítékok. A libajáték alap formulája hasonló, dobunk-lépünk és igyekszünk mihamarabb célba érni a 63 mezőből álló pályán. Ennek a számnak a jelentősége a görög filozófiában gyökerezik, ahol a számot Nagy Fordulópontként (Grand Climacteric) tartották számon. A 7-es szám jelentősége abban állt, hogy az emberi életet hétéves ciklusokra bontották (szeptenáriumok), a 9-es szám pedig a spirituális előremenetelt jelentette (a Szentháromság kiterjesztését szimbolizálva). Ennek a két számnak a szorzata adta ki a 63-as számot, amely nem melleleg az átlag életkornak is megfeleltethető volt. A korábbi játékokhoz képest hozzáadtak különleges mezőket: akadályokat és áldás mezőket, ez utóbbit szimbolizálták a libák, mely szerencseszimbólum volt a korban. Az akadályok is mind szimbolikus mondanivalóval bírtak: a Híd a felnőtté válás nehézségeit jelentette, a Fogadó az evilági kísértéseket, a Kút azt, amikor más segítségére szorulunk, míg a Labirintus az elveszettséget. Fontos kiemelni, hogy a fent leírtak már sokkal kevésbé rejtett szimbólumok, mint a korábbi játékokban, hisz a festett vagy nyomtatott táblákon gyakran illusztrációval és szöveges útmutatással is el voltak látva. (Seville, 2016) Ahogy a játék korszakokon átívelő változatait figyeljük, úgy látszik, hogy a morális mondanivalót

is igazították az adott társadalom vélekedése szerint. Van, amelyikben a protestáns etikát követve a “szerencse” mezőket “kemény munkával” helyettesítették, máshol pedig a kifejezetten nőknek szóló változatban a “bálozás” és a “gyermekáldás” került fel a mezőre, mint az életút fontos eleme. (Seville, 2016)

Annak ellenére, hogy a magyarok nagy része örömmel emlékszik vissza gyermekkori dobsz-lépsz játékaikra, mégis elmondható, hogy a műfaj inkább az ókortól a középkor végéig virágzott, amikor felnőtt emberek játszották szabadidejükben. Ha a korodus essendi-jével hasonlítjuk össze a játék jellegzetességeit, akkor látszik, hogy az ember élete egy felsőbb hatalom és hagyományok által kijelölt úton halad, melyben éri szerencse és nehézség egyaránt, és a túlvilágra vezető út legnagyobb alakítója a dobókocka által szimbolizált sors.

Go

A go játéka körülbelül négyezer évvel ezelőtt keletkezett Kínában, ahol az arisztokrácia fontos játéka volt, később terjedt el Korea és Japán területén, ahol a nemesek után lassanként a közemberek is felfedezhették maguknak. Szerepe túlmutat az egyszerű játékokon, a négy legfontosabb művészet egyikének tekintik a kalligráfia, a festészet és a kucsín zene mellett. A játékot egy 19x19-es rácshálón játsszák, ahol a játékosok felváltva helyeznek le köveket, az egyikük csak fehéret, a másikuk csak feketét. Céljuk, hogy minél nagyobb üres területet kerítsenek körbe, és ha egy játékos bármekkora kő-csoportját teljesen körbezárják, akkor az ellenfél leveszi azokat.

A XX. század elejétől már versenysportként üzik az egész világon, de komoly figyelem jobbra csak a kelet-ázsiai országokban övezi, a legjobb játékosok is jellemzően a fent említett országokból kerülnek ki. Ugyan versenyként üzött játékról beszélünk, melynek ugyanúgy megvan a maga hierarchiája, mint a keleti küzdősportoknak (a rangokat is ugyanabban a rendszerben szerezhetik a játékosok), a játék maga és az azt körülvevő hagyományok mégis sokkal kevésbé győzelemorientáltak, mint a nyugaton sokkal népszerűbb sakk esetében. A játékhoz kapcsolódó etikett, hogy a győztes nem örvendezik, a vesztes nem szomorkodik, hanem egyfajta cselekvő szemlélődés jellemző a partik lejátszására, ahol a két játékos harca mellett a filozófia is ugyanakkora súllyal van jelen az állás értelmezésében. Nem hiába vezetik vissza a játékot egyfajta metafizikai oktatóeszközhöz (amit a legendárium szerint egy császár tanítója hozott létre), és amelyet sok helyen jóslásra

is használnak Ázsiában. Ebből látszik, hogy a go játékhoz kapcsolódó játékos képe nagyban különbözik az európai feudális hadvezértől, akit ekkoriban egy sakkjátékos megtestesített. A go játékos szintén felülnézeti pozíciót vesz fel, viszont ő nem csak hadakként vezeti a fekete vagy fehér kőveket, hanem az élet szabályait, mintázatait, filozófiáját is figyeli és tanulja játék közben, melyben a Jin-Jangot reprezentáló erők nem ellenfelei, sokkal inkább kiegészítői egymásnak. Sok go beszámoló azt írja le (többek közt Balogh bevezető munkája is), hogy a go játékban nem az ellenféllel küzdünk, hanem az élettel, melyben a játékostársunk lépése csak az élet egy lehetséges választ adja cselekvésünkre. (Balogh, 2001)

Már ennyiből is látszik a markáns különbség a legismertebb európai versenyjáték, a sakk, és a kelet-ázsiai go között. Ha elképzeljük, hogy mind a kettőt használták ifjú uralkodók oktatására, akkor látszik, hogy az egyes társadalmakban mennyire eltérő filozófiai és társadalmi tanítást adtak át a jövő vezetőinek, és milyen beállítódási hagyomány részese lesz azóta is minden játékos, aki leül a fekete-fehér figurákat rakosgatni.

Érdekességként fűzném hozzá, hogy az előbb szembeállított két játék hagyományai mennyire másképp bánnak az idővel. A sakkban a sport fejlődése során egyre rövidült az egy-egy lépésre felhasználható idő, ezzel a nézők számára is élvezhetőbbé téve a játékot. Jelenleg 90 perc jut játékosonként a nagy sakkversenyeken, de egyre több esetben igyekeznek ezt lerövidíteni játékosonként 20 percre, ettől remélve, hogy a „pörgösebbé” váló játék közvetítése fel tudja venni a versenyt más sportokkal. Ezzel szemben a go játék versenyében mai napig nagyon fontosnak tartják a szinte „filozofikus tempót”, mely a kiírástól függően egy lépésre 30 perc és 10 óra közötti időt biztosít a játékosoknak.

Sakk

Fentebb a kelet-ázsiai go-val elsősorban a nyugaton népszerű sakkot állítottam szembe, ennek a legfőbb oka, hogy mindkettőt versenysportként kezelik a modern időkben. A sakk népszerűsége a hidegháború ideje alatt érte el a csúcst, amikor egy-egy nemzetközi sakktornára óriási figyelem irányult. Ennek erős politika háttere volt, hiszen 1927-től 1972-ig (három év kivételével) szovjet játékos nyerte a világbajnoki címet. A szovjet polgárok körében nagyon népszerű volt a játék, maga Lenin és Sztálin is nagy rajongója volt, melynek köszönhetően

sokan összekapcsolták a kommunista ideológiával. (Sen, 2022) A sakkban nincsen titkos információ és szerencse, a logikán és a stratégiai tudáson múlik minden a játékban, így sokan úgy tekintik, hogy a fekete-fehér mezőkön csak a tiszta ész győzedelmeskedhet. A szovjet gondolkodás szerint ez azt tükrözi, hogy az embert csak a képességei és a munkája viszik előre, mindenki azonos eséllyel indul, és a játék népszerűsítésével a proletariátus is megkapja az esélyt, hogy bizonyítsa éles esztét, amelyet eddig csak a burzsoázia sorvasztott el.

A hidegháború során mind a Szovjetunió, mind az Egyesült Államok (és az ezek erőterébe tartozó országok) kiemelt fontossággal kezelték a sakkversenyeket, és ehhez mérten nagy erővel népszerűsítették polgáraik körében, hogy sikerüljön a legnagyobb merítésből tehetséges játékosokat találniuk. A sakkversenyek – az olimpiákhoz, a Nobel-díjakhoz és az őrversenyhez hasonlóan – egy olyan, nem militáris hadszínteret biztosítottak a szuperhatalmak között, melynek során a szerencsét és egyéb körülményeket kizárva lehet megmutatni, hogy az általuk képviselt társadalmi berendezkedés termeli ki magából a legkiválóbb embereket. Mindkét társadalmi berendezkedés éthoszába beletartozik, hogy a társadalmi osztályok lebontásával csak a tehetség és a munka számít, így a legkisebb falu sakk szakkörében is lehetett úgy érezni, hogy kellő gyakorlással bárki eljuthat azokra a bajnokságokra, melyekre az egész világ figyel.

Bakkarat

„A vén szabómester, aki ebéd után a szomszédjával tartlízlik a boltjában, ugyanazzal a régi kártyával, mellyel huszonöt évvel azelőtt elkezdtek, kedves mikszáthi alakká szelődött az idők folyamán, s elszánt, vérszomjas, semmitől vissza nem riadó martalócok léptek a helyébe, akik sebet kapnak és sebet ejtenek a véres és öldöklő háborúban. De nemcsak a játékosok temperamentuma változott meg, hanem a tempó is, melyben a szakadatlan iram folyik s mely a kártyajátékoknak mind sűrűbb, és nehezebb mérgevel inficiálja az idegeket. Mikor én a könyvemet írtam, híre sem volt a mai játékok ictiosaurusának, mely minden kisebb játékot eltapos: a baccaratnak, vagy népiesebben: a bakknak.” (Szomaházy, 1926) A századelő középosztályának életét megkeserítő bakkarat öse egy békés, úri kártyajáték, a makaó, melyhez még javában kellett talpraesettség, főleg a kétszemélyes variánsban, Szomaházy így ír róla: *„A kettős alsós valószínűs tükre e kornak. Annyi változatosság, ravaszkodás,*

csalafintás és mégis precizitás van benne, hogy ma már valósággal művészet-számba megy.” Azonban az örökébe lépő bakkarat már egy másik felfogás játéka, mely már egy olyan kaszinó-játéknak tekinthető, amiben minden a tiszta szerencsén múlik. Míg a szerencse az ősi játékokban a sorsnak való alávetettséget szimbolizálja, amikor egyfajta felsőbb akaratnak tesszük ki magunkat, addig a kaszinó-játékokban már a kockázat izgalma és a nyereségvágy vezeti a játékosokat.

Egész Európát felbolydította a játék, a kártyabarlangokban és úri kaszinókban is ezeket taszított romlásba, gyakori volt a hírlapokban a kártyaadóság miatti öngyilkosságról való tudósítás. Felmerül a kérdés: miért tették? A nyereségvágy volt az egyetlen ok? Érdemes az Európa politikai-gazdasági változásával együtt átalakuló emberképet megvizsgálni. A XX. század hajnalán egy hosszú ideje regnáló társadalmi rendszer van átalakulóban, a növekvő társadalmi mobilitás miatt sokan találják magukat olyan társadalmi környezetben, ami új számukra, vagy, mert egy elszegényedő nemesi család leszármazottai, vagy pont a lazuló osztályhatárok és a gazdasági lehetőségek miatt alacsonyabb sorból a polgári világba kapaszkodnak. A polgárosodó arisztokrácia megtartotta az úri kártyázás szokását, és az alsóbb osztályok tagjai is megpróbálták úgy viselkedni, mint a hierarchiában felettük állók, maguk is „urizáltak” és úgy ültek le a kártyasztalhoz, mintha meg sem kottyanna nekik egy-egy nagyobb veszteség, úri viselkedésük mögé vizionált vagyonuknak „meg sem kottyán”, ha egy kastély árát eljátsszák egyetlen éjszaka alatt, hisz úgyis van belőle elég.

„Hiábavaló a lelkiismeret, a feleség sírása, a gyermekek éhezése, hiábavaló a detektívek minden munkája, itt is, ott is megalakulnak a látszatra kellemes termek, ahol finom úriemberek fogadják a látogatót, egyiptomi cigarettával kínálnak minden férfit és minden asszonyt, s oly könnyed non-chalance-szal ülnek a zöld asztal köré, mintha egy anekdotázó asztaltársaság tagjai volnának. De belül, a plaztron és a gyűrött kabát alatt úgy megvonaglik a szív, mintha éles tűvel szúrtak volna bele. Látszólag itt csupa kedves és szeretetreméltó úriember ül s csupa előkelő asszony, akinek tökéletesen mindegy, ha veszít, vagy ha nyer, de a lelkek mélyén yers és állati indulatok csatáznak egymással.”

Véleményem szerint a bakkarat emberképe az éppen széthullóban lévő arisztokrata világból merít erőt, a férfiak egy olyan kor urainak mutatják magukat, melyet már maguk is mintegy csak mitologizálva ismernek. Míg más játékokban az

intellektus vagy a ravaszság az, ami megmérettetésre kerül, addig itt a személyhez társult vagyon sértetlensége adja a mércét, azaz, hogy egy igazi úr könnyedén bízva vagyonát a vak szerencsére, hiszen az olyan végtelen méretű, hogy meg sem kottyán neki feláldozni azt egy kis szórakozásért. A játék népszerűsége a leggazdagabbak rétegéből indult, mégis a középosztályban végezte a legnagyobb tombolást a századelőn, ahol egy-egy partinak ténylegesen óriási tétje volt, mégis, ahogy Szomaházy felidézi, mintha csupa anekdotázó úriember lenne csak, akiket látszólag nem is érint a parti eredménye, és a vele járó „piszkos anyagiak”.

Póker

A póker számos, korábban ismert játék jellemzőit ötvözi, az első feljegyzések a polgárháborús Egyesült Államok idejében készültek róla. A ma is versenyjátékként űzött változat az úgynevezett Texas hold'em, melyet 1963-ban mutattak be a Las Vegas-i kaszinókban, és innentől kezdték szélesebb körben megismerni. Ebben a változatban a játékosok két titkos lapot kapnak a parti elején, és a később az asztalra felfordított közös kártyákkal együtt hoznak létre lapkombinációkat. Minden lapfordítási kör után újabb lehetőség van zsetonok beadásával a tét növelésére, melyet később a legértékesebb kombinációt felmutató játékos kap meg, vagy akinek sikerült minden ellenfelét passzolásra sarkallnia.

Az 1970-es évektől meredeken nő a játék népszerűsége, egyre több helyen közvetíti a tévé, világszerte egyre több bajnokságot rendeznek, és a népszerűséggel együtt a tétek is növekednek. A World Series of Poker (WSOP) 2023-as fődíja több mint 12 millió dollárra rúgott, ami példátlan a társasjátékok világában. Vajon miért érdekesebb ez a kártyajáték a többinél? Miért válnak hivatásos sportolónak a pókerjátékosok? Miért osztanak ekkora díjazásokat egy-egy póker világversenyen? Miben más a póker, mint előtte bármi?

A póker egy olyan sportként is aposztrofált játék, amihez a marketingesek és a popkultúra is gyakran csatol egyfajta macsó küzdelmet, gondoljunk a vadnyugati hősök keménységére, vagy éppen az egyfajta playboyként felbukkanó James Bondra. Mintha a Hadas Miklós által bemutatott *libido dominandi* az erőszak kontrollal együtt megszeli a megmérettetései közé illeszkedne, a macsó karakterek a fizikai erő összemérése helyett ugyanennek a szellemi változatát játsszák el.

A pókerben nem feltétlenül a klasszikus értelemben vett intelligenciára van szükségünk, hanem egyfajta ravaszságra és önbizalom sugárzására, ez a pszichológiai összecsapás fő fegyvere. A játékosok véletlen útján kapják a lapjaikat (nem nyílt információjú és kiegyenlített az alapfelállítás, mint pl. a sakkban), de ezek értéke annak útján jelenik meg, hogy hogyan játsszák meg őket, hogyan blöffölnek, húzzák csöbe ellenfeleiket, milyen jelzéseket küldenek magukról egymásnak. A metakommunikáció és azok olvasása ugyanolyan része a harcnak, mint a kiosztott lapok, melyekhez olyan tulajdonságok passzolnak, mint a kifürkészhetetlen, célja mellett végletekig kitartó, ellenfeleket elijesztő archaikus harcoséi. Ezek alapján a mondhatjuk, hogy a póker azokat a tulajdonságokat emeli piedesztálra, melyek korunk erőszaktól mentesített emberképébe illeszkednek.

A következő érv inkább egy magasabb gazdasági-társadalmi éthoszt idéz meg a póker sikerének keresésekor. A kártyajáték megkerülhetetlen része egy kapitalista gondolkodás, egy olyan racionalitás, amely arra épít, hogy mi, piaci szereplőként, a pénzünkkel (zsetonjainkkal) gazdálkodva győzzük le konkurensünket. A játékosok azonos tőkével indulnak, majd a lapok osztása mintegy véletlenszerűen szimulálja a piac exogén változóit, melyekből a játékosoknak a legnagyobb haszonra kell szert tenniük. A játékosok tétet tesznek, mintegy befektetnek, miközben kiemelten figyelik a konkurencia viselkedését, elemzik, és felmérve a kockázatot, racionális döntést hoznak. Összegezve: a póker olyan kompetenciákat igényel, mint amit a kapitalizmus főszereplőjétől, a vállalkozótól elvárunk. Ezáltal a résztvevők egy olyan harctéren mérkőzhetnek meg, ami a modern kapitalista világ küzdelmeihez illeszkedik: nem azt mutatom meg, hogy fizikailag erősebb vagyok, nem azt mutatom meg, hogy intelligensebb vagyok (több lépést számolok előre a sakkban), hanem azt, hogy a modern kapitalizmus által kijelölt mezőben otthonosan mozgok, nálam van az irányítás. És az ellenfél elpusztítása is ehhez illeszkedő színezetet kap: nem a testét semmisítem meg, nem az intellektusáról bizonyítom be, hogy kevés az enyémhez képest, hanem egzisztenciálisan rendelem magam alá. Elveszem a pénzt, ami által többé válok nála. A pókerjátékosok ráadásul nem öltik fel a „sportoló” jelmezét, nem is próbálják azt mutatni, hogy ők kizárólag a játéknak szentelik az életüket (ami más műfajoknál szinte elengedhetetlen), hanem inkább mutatkoznak olyan üzletembereknek, akik sikeres

vállalataik mellett, mintegy csak „beugranak” a küzdőtérre, ezzel mutatva sokoldalúságukat.

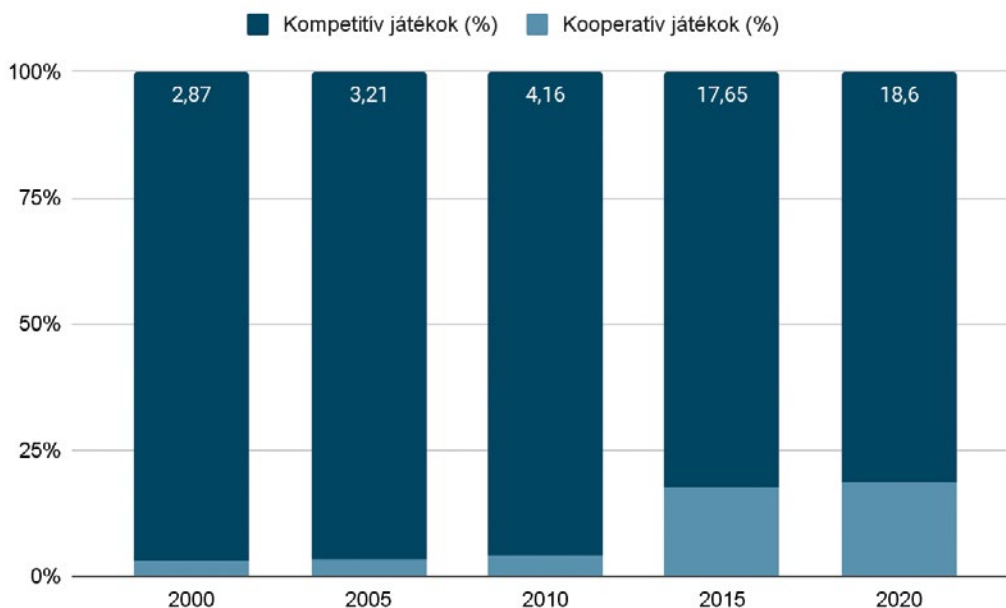
A póker mai napig a legnépszerűbb versenyjáték, bár az elmúlt évtizedben már kopni látszik a fénye, amit sokan annak tudnak be, hogy az online póker már mindenkinek elérhető, így nem kell az intézményesült versenyek közvetítéseit figyelni, hanem a játékosok maguk vehetnek részt benne, ami szintén érdekes társadalmi folyamatokra mutat rá.

Modern társasjátékok

A társasjátékozás hatalmas változáson ment át az elmúlt harminc évben, az európai típusú stratégiai játékok forradalmasították a társasjátékok alapvető mechanizmusait és társadalmi pozíciójukat. A társasjáték ugyan előtte is részben felnőtt szórakozás volt, mégis a legtöbben a gyermekek világával azonosították, és sajnos sokakban még mindig ez a kép maradt meg. Ma viszont már akkora kiadói hálózattal, innovációs erővel és játszóközönséggel rendelkezik a műfaj, hogy egy egyre inkább a felnőtt társadalom szempontjából relevánsabb szcénáról kell beszelnünk. A fentiekben az alapján választottam játékokat, hogy azok széles körben elterjedtek egy adott társadalomban, vagy pedig a felsőbb osztályok kiemelt figyelmet szenteltek neki, nagy volt az érdeklődés az irányába. A modern társasjátékok esetében sokkal nehezebb egy-egy játékot kiemelni az összehasonlításban, és az sem mondható el, hogy a felsőbb osztályok irányítanák a játékos közízlést. Világátlagot nézve minden ötödik ember szokott játszani valamiféle társasjátékkal (Dsouza, 2023), így azt gondolom, hogy nem tudunk ugyan egy libajátékhoz vagy pókerhez hasonló elterjedtségű címet találni a modern társasjátékok világában, de tendenciák szintjén megfigyelhetünk párhuzamokat a mechanizmusok, témák és a társadalmi gondolkodás között.

Sokszor fogalmaznak úgy, hogy a társasjátékozás „reneszánszát éli”, de sokkal pontosabb lenne az „aranykor” kifejezést használni, hiszen soha nem jelent meg ennyiféle játék, és ezek a számok évről-évre rekordokat döntenek. Az aranykor ketős genezisű, az egyik Németországból indult, a másik pedig az Egyesült Államokból, és mind a kettő magán hordozza az őt magába foglaló társadalom jellemzőit.

A második világháború után Nyugat-Németországban a háborús borzalmak és a társadalmi büntudat miatt a szabályozások és a kultúra



Adatok forrása: boardgamegeek.com,
lekérve: 2024.06.22.

egyaránt próbálta minimálisra csökkenteni az erőszak megjelenését, melynek egyik közismert példája, hogy az országban forgalomba hozott videojátékokban nem lehet vért megjeleníteni. A társasjáték tervezők is igyekeztek elkerülni mindent, ami az erőszakhoz vagy a háborúhoz kapcsolódott, így kialakult egy iskola, amelyet ma "euró" vagy "német-stílusú" néven emlegetnek. Ezekben a játékokban általában egyfajta tudatos vállalkozóként irányítunk egy csoportot vagy közösséget (farmgazdaságtól kezdve, középkori királyságon át a Mars terraformálóiig bárkit), és tudatos vállalkozóként próbálunk meg minél nagyobb hasznot elérni, ami sokszor nem pénzként, hanem absztrakt, fejlettségi szintet reprezentáló "győzelmi pontként" jelenik meg. Az euró játékok nagy részében mérsékelt a szerencse szerepe, és akkor is a véletlen csak a változatosságot adja, amire a játékosok építeni tudnak akcióikkal. A küzdelem az euró játékokban inkább versengés, mint csata, és a játékosok inkább a vezetők szerepébe bújnak, felülnézetből látják a játék által reprezentált teret. (Woods, 2012)

Az Egyesült Államokból ered a másik társasjáték iskola, az úgynevezett "ameri", melynek gyökerei a szerepjátékok (RPG) és a terepasztalos wargame-ek (terepasztalos háborús szimulációk) világából erednek. Ezek a játékok sokkal inkább a karakterek nézőpontját és sorsát helyezik

középpontba, a téma sokkal fontosabb (az eurókat gyakran kritizálják azzal, hogy a téma csak egy máz a száraz mechanikus játékméneten). A szerencsének nagy szerepe van, gyakran döntéseink sikeréről dobókockák döntenek, előtérbe helyezve a narratív – szinte hollywoodi – élményt a kalkulálhatósággal szemben. (Peterson, 2012) Az "amerikai álomban" erősen jelen van az individualista eszme, mely szerint az Egyesült Államokat a magukért kiálló, tehetséges és keményen dolgozó emberek tették naggyá, és ez a fajta egyénközpontú nézőpont visszhangzik az "ameri" típusú társasjátékokban is.

Mindkét iskola esetében lehet párhuzamokat húzni egyes társadalmi és kulturális ethoszokkal, azzal, hogy az egyén vagy egy közösség a főszereplője. Ugyanakkor mindkét játékkiskola elterjedt mindkét kontinensen, a globalizáció miatt már sokkal finomabb eltéréseket lehet csak kitapintani. Viszont egy, a társasjátékozás világában zajló, relatíve új műfaj megjelenése és sikere érdekes kiegészítője lehet a fentieknek: a kooperatív, vagyis az egymás legyőzése helyett az együttműködésre építő játékok felívelése.

A fenti ábra is jól mutatja, hogy a kooperatív társasjátékok még mindig csak töredékei a kompetitív játékok megjelenési számának, mégis egyértelmű, hogy az utóbbi tíz évben egy növekvő tendenciát láthatunk az arányokban. Ahogy a munkahelyeken

is egyre inkább a kooperatív csapatmunkát várják el tőlünk, úgy a játékokban is egyre inkább megmozgatja az embereket, hogy ne egymást kelljen legyőzniük, hanem együtt szálljanak harcba egy közös célért. Ennek alapján joggal gondolhatunk arra, hogy a modern ember fontos és elvárt kompetenciája a csapatban végzett munka. A saját csapatom megszervezése, irányítása és működtetése egy olyan érték, amivel mérhetjük az egyént, aki ezzel a képességgel győzheti le konkurensait. Természetesen a játékot nem csak a vezető típusú emberek játsszák, így az is porondra kerül, ha valaki egy specifikus alterületen mutat kiválóságot, ahogy például a tudományos életben is ma már a kutatócsoportoké a főszerep az egy-egy kiemelkedő feltaláló helyett.

Érdekes adalék a fentiekhez egy újabb trend, ami meghatározza a modern társasjátékozás elmúlt évtizedét. A magyar nyelv "társasjáték" kifejezése impliciten magába foglalja, hogy kell legalább egy társa, akivel leülünk játszani (más nyelvekben is megjelenik ez az asszociáció, de sok helyen egyszerűen az angol "board game" nyomában "táblás játékot" vagy "asztali játékot" jelent). Ugyanakkor az utóbbi időben már jelentős mennyiségű társasjátékot úgy alkotnak meg, hogy egyedül is lehessen velük játszani. 2000-ben ez a lehetőség még csak az évben megjelenő játékok 9,71%-nál volt elérhető, addig 2023-ra ez a szám már 51,94%-ra növekedett (az adatok forrása a boardgamegeek.com). Ennek a tendenciának lehet többféle értelmezése, mégis a legkézenfekvőbb, hogy a sokak által leírt társadalmi atomizálódás hatásai láthatóak itt is, és ahogy Putnam klasszikus művében, a *Bowling Alone*-ban megállapította, hogy az emberek egyre kevesebb szervezetnek és csoportosulásnak a tagjai (Putnam, 2001), és a társaság hiányában egyedül kezdenek el játszani az otthon magányában.

Játékok gondolat- és közösségformáló ereje

Dolgozatom elsősorban a társadalmi rendszerek játékokban való, nem szándékolt leképezésével foglalkozik, viszont a következőkben szeretnék egy kitekintést tenni arra, hogy milyen közösségformáló ereje van a társasjátékoknak, és milyen jellemzők figyelhetők meg a modern társasjátékokban a kulturális-, környezeti és társadalmi edukációt illetően.

A történelem során számos ideológia próbálta tanait irányított módon megjeleníteni a játékok világában, melynek elsőrendű célpontjai a jövő generációjának szóló gyerekjátékok voltak. Trianon után elterjedtek az olyan revizionista és irredenta játékok,

mint például a *Szerezzük vissza Magyarországot!* és a vészjósló című *Ütött az óra*. Az államszocialista években a propaganda játékok előállítása már központosítva zajlott, 1952-ben megalapították a Játékfelülvizsgáló Bizottságot, melynek kitűzött célja volt, hogy "a készülő játékok (...) foglalkozzanak a Szovjetunió és a népi demokrácia életével és a szocialista munkával". (Bartók, 2018) Ekkor már felismerték, hogy a játékok a tudatos nevelés eszközei lehetnek, bár ezek az alkotások még inkább csak témájuk formájában reprezentálták a sugározni kívánt ideológiát. A következőkben igyekszem bemutatni, hogy a társasjátékok mennyi más formában tudnak részt venni a nevelésben és a gondolatok közvetítésében.

A Játék Alapú Tanulás (JAT) egy olyan pedagógia módszer, mely a vizsgálatok szerint a frontális oktatást kiegészítve fejleszti az olyan készségeket mint a kritikus gondolkodás, a problémamegoldás, csapatmunka, tanulási hajlandóság és szocializáció. A JAT módszerrel sokkal könnyebben lehet egyes témákat kontextusban kezelni, és intenzívebb figyelmet és tanulást tesz lehetővé. A JAT-tal foglalkozó kutatások kimutatták, hogy a játék, mint a tanulás közvetítő médiuma nagyobb flow-élményt hoz létre a tanulóknál, a tiszta célok, motivációk és a nagyfokú irányítás olyan szintű "jelenlétet" eredményez, ami bátorítja a játékosokat a kritikus gondolkodásra és a tárgyalt terület komplexebb megértésére. (Madani et al, 2017) Az együttműködésre építő közösségi játékok – ideértve a társasjátékok megfelelő kategóriáját – növelik az egyének kooperációs hajlandóságát és készségeit. Egy iskolai vizsgálat során két csoportot hasonlítottak össze, melynek során megerősítették azt a korábbi feltételezést, hogy a fizikai térben zajló közösségi játékok az együttműködés mellett erősítik a gyerekek szociális-, kommunikációs- és felelősségvállalási képességét, mely a digitális térben történő közös játék esetén nem jön létre. (Sohrabi, 2021) Egy másik vizsgálat kimutatta, hogy ha egy adott fizikai társasjátékot és annak digitális implementációját vetjük össze, akkor a fizikai játék esetén a játékosok sokkal pozitívabban jeleztek vissza az élményről, kiemelve az intimitást, a közösségérzetet és az elégedettséget. (Fang, 2016) A kooperatív társasjátékok elterjedésével azonban nem csak a gyerekekre való hatását lehet megfigyelni. A 2008-ban megjelent *Pandemic* c. társasjátékban a játékosok közös erővel próbálják megakadályozni világvármányok elterjedését, szakértő karaktereik sajátosságait kihasználva igyekeznek a világszintű válságot kezelni. Egy 2016-os tanulmány rendszerezte, hogy a csapatmunka milyen elemeit vonultatja fel a játék: 1. *Megismerés*: a csapat tagjai

mentális modellt állítanak fel a saját és a csapattagok tudásáról. 2. *Kommunikáció*: strukturált információ átadás a játékosok között. 3. *Együttműködés*: belső- és külső motiváció arra, hogy a csapat együtt jól teljesítsen. 4. *Szervezés*: együttes cselekvések rendszerezése a cél elérése érdekében. 5. *Coaching*: a vezetés megnyilvánulása erőforrás-menedzsmentben és célmeghatározásban. 6. *Konfliktuskezelés*: az eltérő vélemények kezelése a csapattagok között. (Anania et al. 2016)

A közösségek kohéziójának egyik legfontosabb indikátora az integráció, amely segíti létrehozni az összetartozás érzését és a társadalmi bizalmat. Ennek kiemelt elemei a nemi, származási, szexuális orientáció, életkor és vallás szerinti reprezentáció. (Kagan, 2012) A nemzetközi társasjátékos közösségben az utóbbi évtizedben különösen fontos lett a játékok inkluzivitása (hogy a lehető legtöbb ember érezhesse úgy, hogy a játék által bemutatott világban az ő társadalmi csoportjának is szerepe van), melyet egyaránt tiltakozó és támogató irányból is sikerrel terel az internetes közösség. Ennek oka, hogy a társasjátékok rajongói (a szűkösebb létszámukból is következően) sokkal centralizáltabb kommunikációs platformokat használnak, mint például a videojátékos szubkultúra, és egy ilyen szűkebb körben erősebb tud lenni a normakontroll, és a véleményvezérek jobban egyben tudják tartani a közösség által képviselt értékeket. Fontos hozzátenni, hogy a társasjátékos közösség – mind kiadói, mind játékos oldalán – jelentős százalékban az Egyesült Államokhoz köthető, így a szűk internetes közösség normáira az amerikai közbeszédben tapasztalható értékek és kommunikációs mintázatok dominánsak.

Az utóbbi évtizedben tiltakozó és bojkottáló kezdeményezések leginkább a kényes társadalmi témák nem megfelelő ábrázolásai miatt lángolnak fel. Szemléletes példaként hadd meséljem el a következő esetet: A *Prison Architect* c. videojátékban a játékosoknak egy börtönt kell menedzselni, felépíteniük a létesítményt és megküzdeni annak üzemeltetésével. A játék 2015-ben jelent meg, több mint egymillió példányt adtak el belőle világszerte, a szaksajtó is jóra értékelte. 2021-ben egy társasjáték kiadó megvásárolta a játék jogait, és a fizikai játékhoz a Kickstarteren indítottak közösségi finanszírozást (ami egy bevett szokás a modern játékok kiadóinál), ami azonban hamar közfelháborodásba ütközött. A legfontosabb kritika szerint a játék a napjaink börtönei által fenntartott rendszerszintű elnyomás és a bebörtönzési rendszerek rasszista struktúrájának dicsőítése, játékosított formában. A

játék tervezői elismerték, hogy hibáztak, és a játék sosem került megjelenésre. A *Prison Architect* példája jól mutatja, hogy mennyire más normakontroll áll fenn a társasjátékos közösségben, mint a sokkal népszerűbb videojátékos társadalomban. Az efféle tiltakozások néhány esetben megakadályozzák egy játék megjelenését, más esetekben pedig a kiadó módosításokat kell, hogy eszközöljön a termékein. Ismertebb esetek közt van a *Five Tribes* c. játék, amely az *Ezeregyéjszaka* meséinek világába vezeti a játékosokat, viszont a játékosok egy csoportja problematikusnak tartotta a játékban a rabszolgák megjelenését, így a következő kiadásban minden ilyen kártyát “fakírok” váltottak fel. Hasonló változáson esett át a *A nagy western utazás* c. játék, melynek első kiadásában megjelenő indiánokat a második kiadásban banditákkal helyettesítették, és az előtte kizárólag fehér férfiakat reprezentáló munkáslapkákra is kerültek női mesteremberek és afroamerikai mérnőkök. A fenti példák mutatják, hogy sok esetben a történelmi hitelesség másodlagossá válik a társadalmi reprezentációs törekvések mögött. A hasonló esetek miatt a kiadók nagyon figyelnek a játékok témáinak kiválasztására, és már az is egyre gyakoribb, hogy úgynevezett “kulturális konzulenseket” alkalmaznak a játék fejlesztése és kommunikáció megtervezése során.

Ezek mellett támogató kezdeményezések is jellemzik a társasjátékos közösséget, melyek az inkluzivitást igyekeznek elősegíteni. Pozitív példaként kell megemlíteni a 2020-ban alapított Zenobia-díjat, melynek célja a játékiparban alulreprezentált csoportok (elsősorban nők, színesbőrűek és az LMBTQ közösség tagjai) támogatása, nem csak pénzzel, hanem mentorálási, kapcsolatépítési lehetőségekkel. A rövidlistára jutók között olyan témák kerültek reflektorfénybe, mint az indiai kasztrendszer, az európai kolonizáció előtti őslakosok élete vagy éppen a XVIII. század végi Londonban működő meleg találkozóhelyek. Emellett a kiadók is igyekeznek játékaikban olyan inkluzív díszleteket felállítani, melyben mindenki megtalálja a kapcsolódási pontot, miközben jól ismert sztereotípiák lebontását is elősegítik. Úttörő példaként emeljük ki a 2015-ben megjelent magyar fejlesztésű *Trickerion: Legends of Illusion* c. játékot, melyben a játékosok maguk dönthetik el, hogy milyen nemű bűvésszel szeretnének versenybe szállni, és az előadói csapatuk tagjait is kedvük szerint válogathatják össze, ezzel megtörve az ismert sztereotípiákat. Természetesen az inkluzivitási törekvések nem csak a társasjátékokban jelennek meg, de azzal, hogy a résztvevők

gyakran mások szerepébe, élethelyzeteibe bújnak a játékok során, sokkal közelebb kerülnek egyes nézőpontokhoz.

A XXI. század legfontosabb kihívása a klímakatasztrófa megfékezése, melynek feldolgozása megjelenik a kultúra minden szegletében, így a társasjátékok világában is. Fentebb idéztem a *Pandemic* c. világhírványok megfékezéséről szóló kooperatív játékot, melynek alkotója 2023-ban hasonló, együttműködésre építő játékot jelentetett meg *Daybreak* címmel, amely ezúttal a klímaváltozást megfékező technológiákat állítja középpontba. A játék 2024-ben elnyerte a játékipar legrangosabb díját, a német kritikusok által odaítélt Kennerspiel des Jahres díjat, ráadásul a díj történetének legsikeresebb játéka, az 1995-ös megjelenésű *Catan telepesei* ebben az évben egy új, megújuló energiaforrásokat központba állító kiadással jelentkezik *Catan: New Energies* néven. A felmelegedés és az energiagazdálkodás mellett az utóbbi években fontos szerepet kapott a biodiverzitás és az ökológiai témájú játékok, az új megjelenések között jelentős szerepet kapnak a természetvédelemre és az állat- és növényvilágot (hogy a gombákat ne is említsük) középpontba állító társasjátékok, ami jól mutatja, hogy a játékos közösség érdeklődése a környezetvédelem irányába terelődött, és a kiadók is felelősnek érzik magukat a klímaeducáció területén. A környezet-tudatosság társasjátékokban való megjelenítése, és a klímaválság játékokon keresztüli feldolgozása azonban túlmutat egy népszerű téma reprezentációján. A területet vizsgáló tanulmányok alapján elmondható, hogy az efféle játékok meg tudják változtatni az emberek való életbeli hozzáállását, melynek oka elsősorban annak tudható be, hogy a játékokban a résztvevők aktív cselekvőkként lépnek fel a probléma ellen, nem pedig csak passzív elszenvedőként. (Fjællingsdal, 2020)

Összegzés

Dolgozatomban bemutattam, hogy milyen módon határozza meg a társadalmi berendezkedés és kultúra a benne létrejövő alkotásokat és szabadidős elfoglaltságokat. A társadalmi ethosz meghatározza, hogy milyen tulajdonságokat tartanak fontosnak a benne nevelkedett emberek, ezt a gondolatot vetítettem rá a társasjátékok világára. A fontos és elterjedt játékokból mind megtudhatunk valamit az adott társadalom gondolkodásáról: miképpen tekintették a sors által meghatározottnak az

embereket az életútjátékok idejében, milyen gazdasági átalakulás és sorstragédiák tükröződnek a bakkarat jellemzőiben, milyen filozófiát reprezentálnak a táblára lehelyezett go-kövek, milyen kiválóságot társítottak a sakkozókhoz a hidegháború éveiben, milyen karizmát és ravaszságot éltetnek a pókerközvetítések nézői és végül milyen jellemzők és változások figyelhetők meg a modern társasjátékok világában. Reményeim szerint a példákon keresztül sikerült felvázolnom, hogy mennyivel több a játék, mint aminek sokszor gondoljuk, és hogy a játékasztal mellett hogyan játszunk el újra és újra a társadalom Nagy Játékait. Dolgozatom végén kitekintést tettem a modern társasjátékok gondolat- és közösségformáló hatásaira, kitérve arra, hogyan fejlesztí a játék a kooperációs készséget, milyen szerepe lehet az oktatásban és milyen módon dolgoz fel olyan kortárs témákat, mint a társadalmi integráció és a klímaválság kezelése.

Felhasznált szakirodalom

- Anania, Emily C., Keebler, Joseph R., Anglin, Katalin M., & Kring, Jason P., 2016. Using the Cooperative Board Game Pandemic to Study Teamwork. *Proceedings of the Human Factors and Ergonomics Society 2016 Annual Meeting*, 60(1), 1770-1774.
- Bartók Flóra – Molnár Borbála (szerk.), 2018. *Te jössz?! Budapest: Kiscelli Múzeum*
- Balogh Pál, 2001. A gó. Elérhető: <http://mek.oszk.hu/00100/00136> [Hozzáférés dátuma: 2024.05.15.].
- Bourdieu, Pierre, 2000. *Férfiuralom. Budapest: Napvilág Kiadó*
- Dsouza, Rishad, 2023. Who Plays Board Games and What Distinguishes Them from Video Game players? Elérhető: <https://business.yougov.com/content/47308-who-plays-board-games-and-what-distinguishes-them-from-video-game-players>. [Hozzáférés dátuma: 2024.06.22.].
- Fang Yu-Min, Chen Kuen-Meau, Huang Yi-Jhen. Emotional reactions of different interface formats: Comparing digital and traditional board games. *Advances in Mechanical Engineering*. 2016;8(3).
- Fjællingsdal, Kristoffer S. and Christian Andreas Klöckner, 2020. Green Across the Board: Board Games as Tools for Dialogue and Simplified Environmental Communication. *Simulation & Gaming* 51: 632 - 652.

- Hadas Miklós, 2003. A modern férfi születése. Budapest: Helikon.
- Huizinga, Johan, 2023. Homo ludens. Budapest: Helikon.
- Kagan, Carolyn, 2012. Games for participation and conscientisation. Manchester: Global Journal of Community Psychology Practice
- Madani, Kaveh, Tyler W. Pierce, and Ali Mirchi, 2017. Serious games on environmental management. Sustainable cities and society 29: 1-11.
- Panofsky, Erwin, 1986. Gótikus építészet és iskolai gondolkodás. Budapest: Corvina.
- Parlett, David, 2018. Parlett's History of Board Games. Brattleboro: Echo Point Books.
- Peterson, Jon, 2012. Playing at the World: A History of Simulating Wars, People and Fantastic Adventures, from Chess to Role-Playing Games. San Diego, CA: Unreason Press.
- Putnam, Robert, 2001. Bowling Alone. London: Simon & Schuster.
- Sen, Prarthana, 2022. Chess and Cold War Diplomacy | Scottish Centre for Global History. Elérhető: <https://globalhistory.org.uk/2022/01/chess-and-cold-war-diplomacy/>. [Hozzáférés dátuma: 2024.06.22.].
- Seville, Adrian, 2016. The Medieval Game of the Goose: philosophy, numerology and symbolism. In: From cardboard to keyboard. Proceedings of Board Games Studies Colloquium XVII. Lisbon: Associação Ludus
- Sohrabi, Tayebbeh, 2021. Power of Play: How Playing Affects Cooperation Skills. St. Catharines: Brock Education
- Szomaházy István, 1926. Kártyajátékok élete és halála. Elérhető: https://www.kartya-jatek.hu/kartyajatekok_elete_es_halala/ [Hozzáférés dátuma: 2024.05.15.].
- Woods, Stewart, 2012. Eurogames: The Design, Culture and Play of Modern European Board Games. Jefferson: McFarland & Company.

PARTIKULÁRIS BIZALOM ÉS KÉSŐMODERNITÁS¹

A magyar társadalom sajátos bizalommintázata

DOI 10.35402/kek.2025.1.14

Absztrakt

A tanulmány új megvilágításba helyezi a partikuláris bizalmat, annak interakciós vetületeit, valamint a jelenségre visszavezethető társadalmi és csoportdinamikákat. A témakör ismert elméleteit áttekintve az érvelés először is igyekszik kimutatni azok közös mondanivalóját. Ezt a bizalom racionalizálásában, az érintetteket – vélt vagy valós módon – jellemző azonosságokban, illetve az együvé tartozás logikájában domborítja ki. Az írás második része, a későmodernitás elméleti perspektíváját felhasználva, új értelmezési keretben vizsgálja a partikuláris bizalmat. A fő célja e fejezetnek, hogy rámutasson arra, korunkban milyen folyamatok indulhatnak el azokban a társadalmakban, amelyeket mélyen áthat a partikuláris bizalom. A tanulmány vége rövid, inkább vitaébresztő formában tárgyalja, hogy a magyar társadalom bizonyos tendenciái, különösen a bizalommal és az előítéletességgel összefüggésben, mennyiben tükrözhetik a felvázolt elméleti lehetőséget.

Kulcsszavak: partikuláris bizalom, azonosság, másság, későmodernitás, Magyarország, European Social Survey

Abstract

The paper revisits and revises particular trust, its impacts on social interactions, as well as the relevant social and groups dynamics related to the phenomenon. At first, the proposed argument reviews the well-known theories of particular trust and tries to identify their common contents. It suggests that three domains are especially crucial in all theoretical

frameworks, namely the rationalization of trust, the – imagined or real – sameness of the given people, as well as the logic of exclusiveness appreciated by these agents. The second part, through the lens of Late Modernity, reconsiders particular trust and reinterprets its specificities. The main objective of this section is to shed light on the potential trends possibly unfold due to the late modern changes in those societies that are deeply infused by the dynamics of particular trust. The last part the paper, in brief, examines certain tendencies of the Hungarian society in relation to trust and social prejudices, and discusses whether these observations are reflecting on the proposed theoretical interplays between Late Modernity and particular trust.

Keywords: particular trust, sameness, otherness, Late Modernity, Hungary, European Social Survey

Bevezetés

A magyar társadalomra jellemző személyközi bizalomról, azaz arról, hogy az emberek mennyire bíznak egymásban, számos kutatás közölt fontos megállapításokat (Boda – Medve-Bálint 2012; Bodor – Grünhut 2015; Füzér és mtsai 2020; Hajdu 2012; Pusztai 2018; Skrabski – Kopp 2008; Tóth 2005, 2009, 2010). Ezeket alapvetően két konklúzióban lehet összegezni. Egyrészt a magyar lakosság, összevetve más európai társadalmakkal, inkább alacsony bizalmúnak tekinthető. (Bodor – Grünhut – Horeczki 2014; Bodor – Hegedüs – Grünhut 2022a; Keller 2009) Ugyan kevésbé bizalomhiányos, mint a posztszovjet térség legtöbb társadalmára, de általában alacsonyabb a bizalom idehaza, mint a kontinens nyugati felén. Mindeközben azt nem állíthatjuk, hogy a magyar bizalomszint lényegesen eltérne a kelet-közép-európai volt szocialista országok mintázataitól, sőt a mediterrán térség társadalmainak jellemző bizalomkonfigurációival is hasonlóságot mutat. (Bodor – Grünhut – Erát 2022; Grünhut – Bodor 2020) Másrészt idehaza „túlteng” a partikuláris bizalom (Dupcsik – Tóth 2008; Giczi – Sik 2009; Grünhut – Bodor 2019), ami annyit jelent: az egyének sokkal inkább megbíznak a szűken értelmezett személyes kapcsolataikban (közvetlen

¹ Grünhut Zoltán munkája az NKFIH által támogatott „Magyar fiatalok percepciói Európáról és európaiságról” című kutatás része (az FK134893 számú projekt a Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból biztosított támogatással, az FK20 pályázati program finanszírozásában valósult meg). Bodor Ákos munkája az NKFIH által támogatott „Mennyire általános az általánosított bizalom” című kutatás része (az FK143163 számú projekt a Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból biztosított támogatással, az FK22 pályázati program finanszírozásában valósult meg).

családban, rokonokban, közeli barátokban, munkatársakban), mint általában embertársaikban. E jelenség önmagában persze nem patológikus, sem mikro-, sem makroszinten, hiszen mindenki számára megbízhatóbbak azok, akik közel állnak hozzá, akikkel intim kapcsolatokat ápol, rendszeresen érintkezik. (Baier 1986) A partikuláris bizalom túltengéséről akkor beszélhetünk, ha az egyének ismeretlenek felé érzett bizalma annyira alacsony az elsődleges kapcsolatokba vetett bizalomhoz képest, hogy az emberek alapvetően el is zárkoznak azoktól, akiket nem ismernek. (Ermisch – Gambetta 2010) Nyilván a modern társadalmak nem teszik lehetővé az egyének számára, hogy kizárólag olyanokkal lépjenek társas interakciókra, akik közel állnak hozzájuk. (Misztal 1995) Idegenekkel is érintkezni kénytelenek. Ám azokban a társadalmakban, ahol túlteng a partikuláris bizalom, ott az emberek igyekeznek minimálisra redukálni az ilyen szituatív helyzeteket, s egyébként minden fontosabb ügyben a személyes kapcsolataikhoz, esetleg a kapcsolataik kapcsolataihoz fordulni. E dinamika családon, baráti relációkon, kollegiális viszonyokon, ismerősi hálózaton, lakóközösségen, identitáscsoporton, azaz valamilyen szűkebb társas közegen belülről szorítja az érintkezéseket. (Cook 1991; Füzer 2016) A téma szakirodalmában, eltérő aspektusokat és különböző társadalmi jelenségeket vizsgálva, de mindig ugyanehhez a kiinduló tételhez tér vissza: a túltengő partikuláris bizalom befelé fordul, kirekesztő, a tagokkal kivételező, alapvetően zárt csoportokban tartja az egyéneket.

Miközben ez az általános megállapítás helyesnek látszik, nem szabad elfelejteni, hogy a tudományos definíciók, az azokat kiterjesztő koncepciók, továbbá az utóbbiakra vonatkozó elméleti összefüggések mindig adott történelmi korban, illetve annak társadalmi, gazdasági, politikai strukturális körülményei közepette keletkeznek. A történelmi korszakok azonban változnak, s bár ez nem okvetlen, de a megragadni szándékolt problémák is átalakulhatnak. Ilyenkor az eredeti tudományos gondolat felülvizsgálatra, esetleges korrekcióra szorul. Jelen tanulmány azt állítja, hogy a partikuláris bizalom esetében eljött egy ilyen kritikai revízió szükségességének pillanata, noha ezt a szakirodalom egyelőre kevésbé ismerte fel. Márpedig korunk, amely a későmodernitás megszorodó tendenciáival jellemezhető, mindenképpen újszerű strukturális dinamikákat hívott életre. (Reckwitz – Rosa 2023) E globális-lokális interrelációk hatásaiként kibontakozó konstellációban már nem feltétlenül

a (nemzeti) társadalom és az ahhoz képest lényegesen kisebb létszámú közösség (valamilyen csoport) között bontakozik ki integrációs feszültség, mondván az erős kötődő kapcsolatokkal jellemezhető, be- és elzárkózó közösségek gyengítik a társadalom egységét, illetve fordítva, ha a társadalom integrált, akkor szükségszerűen a kisebb közösségek nyitottak, befogadók, átjárhatók, könnyebben változnak. A későmodernitás kétségkívül a (nemzeti) társadalom és annak hagyományos strukturális rendje, valamint kulturális mintái ellen intéz elsősorban kihívást. (Sik 2015) Bár nem feltétlenül sürgeti egy posztmodern állapot kialakulását, de nyíltan megkérdőjelezi a nemzeti ethosz referenciáit, narratíváit, identifikációs pillérjeit. Jelen írás úgy érvel, e körülményei közepette már nem csak a közösségek (csoportok) törekedhetnek a társadalom-egésztől való elkülönülésre. Egysége és tradicionális önmeghatározásának védelme érdekében a (nemzeti) társadalom is izolálódni próbálhat, mégpedig a szupranacionális vagy világtársadalommal szemben.

E feltevés nem újszerű, mégis válaszadásra készteti a bizalomról való tudományos gondolkodást, az elméletalkotástól a mérésig. Nem feltétlenül azért, mert a partikuláris bizalom koncepciójának háttérét felforgatja. Sokkal inkább annak okán, hogy eszerint a relatíve magas társadalmi bizalom, amit mindeddig az integráció és a kohézió egyik fontos mutatójaként értelmezett a szakirodalom (vö.: Gerő – Hajdu 2015; Hajdu – Megyesi 2017), ma már lehetségesen egészen mást jelent – legalábbis egyes társadalmak esetében. Nem kizárható ugyanis, hogy a (nemzeti) társadalom önvédő elszigetelődése, a másságot kirekeszteni igyekvő önmagába zárkózása, a külső behatások miatti változásokkal szembeni elutasítása, illetve a mindezek hatására fokozódó kritikátlan és reflektálatlan önreferenciálissága megerősíti a társadalmi bizalmat. Pontosan úgy, ahogy azt a partikuláris bizalomról szóló elméletek írják. Csak éppen a (nemzeti) társadalom esetében nem a családi kötelék, rokonság, barátság, törzsiség, személyes ismertség stb. adja a partikularitás azonosságtartalmát. Ezek helyett a mindenféle *Másoktól* egzisztenciális önvédekezéssel és megkülönböztődéssel elhatárolódó (nemzeti) társadalomhoz mint imaginárius *Mihez* való tartozás lesz az azonosságesszmény, azonosságélmény forrása. Nem kétséges, e bizalomkutatási (teoretikus és módszertani) probléma számunkra azért különösen érdekes, mert a magyar társadalomra igaz lehet bizonyos mértékig a vázolt fordulat.

A partikuláris bizalom elméleteinek rövid áttekintése

A partikuláris bizalomról szóló kutatások megkerülhetetlenül hivatkoznak ma is Edward C. Banfield (1958) amerikai politikatudós *The Moral Basis of a Backward Society* című úttörő művére, amely egy dél-olaszországi kistelepülés (a könyvben Montegrano, igazából a basilicatai Chiaromonte) jellemző társas viszonyait és érintkezéseit írta le érzékletesen. Banfield megfigyelései szerint a település lakói valósággal elszigetelődtek a külvilágtól, s egy olyan, másokat ki-, a saját tagjaikat pedig me-reven bezáró csoportot teremtettek, amelynek az alapvetően egyenlőtlen és igazságtalan hierarchikus rendjét (pozíciók, státuszok, szerepek kiosztását), illetve egyéb belső strukturáló mintáit-korlátait (szokásrendet, érintkezési szabályokat, magatartásmintákat, tabukat és konvenciókat) éppen e kényszeres elzárkózás miatt megváltozhatatlanná tették. Banfield rámutatott, e közegben a település lakói önző és szűklátókörű módon, de mégis érthetően a család érdekeinek érvényesítését helyezték minden elébe, ami megbénította a közösséget abban, hogy kollektíven változtatni tudjanak helyzetükön. Emiatt kiszolgáltatottak maradtak a lokális notabilitások és a maffia hatalmának. A helyiek nemcsak más települések lakóival, de minden állami, tartományi intézménnyel, tisztviselővel szemben is mélységes bizalmatlanságot tápláltak, miközben a családba-klánba vetett bizalom pedig extrém formát vett fel, mondván a család egysége, helytállása az egyetlen biztosíték az érvényesülésre. Ennek következményeként azonosította Banfield az *amorális familiaritást*, ami a partikuláris bizalom egyik megtestesüléseként vált ismertté.

Banfield műve inspirációs forrássá vált egy sor későbbi munka számára. Noha ezek többnyire nemcsak kiegészítették, hanem jelentősen továbbvitték az eredeti gondolatot, s kivetítették, kinagyították a partikuláris bizalom dinamikáit szélesebb csoportokra, akár egész társadalmakra, illetve azok intézményi környezetére, ám a banfieldi érvelést alapjaiban nem módosították. Niklas Luhmann (1979) rendszerelméleti keretében a bizalom fontos fogalom. Két szinten is az: az egyének közötti érintkezések, illetve a társadalom mint rendszer integritása, stabilitása, funkcionálitása vonatkozásában. Mint ismeretes, Luhmann számára minden funkcionista megközelítésben nyer értelmet, így a bizalmat is ebből a nézőpontból teoretizálta. Szerinte mikro- és makroszinten egyaránt a bizalom

azt segíti elő, hogy a komplexitások leegyszerűsített formát öltsenek. Amikor az egyén bizalmat mutat valaki más felé, akkor tulajdonképpen úgy tesz, mintha az interakcióból következő bizonyos negatív kimeneteli lehetőségek nem léteznének. Luhmann (1994) szerint ez alapvető jelentőségű, mert minden érintkezés esetében rendkívül összetett a potenciális következmények mátrixa, amelynek a végiggondolása valósággal ellehetetlenítené az interakciót. A bizalom segít e kockázatmérlegelési kényszeren, késztetésen felülemelkedni. Ugyanígy, makroszinten a bizalom azt szolgálja, hogy a különböző, önteremtő módon egyre bonyolultabbá és szerteágzóbbá váló alrendszerek szerint szerveződő társadalomban mind az intézményi entitások, mind az egyének hitelesnek fogadják el az egyes alrendszerek referenciáit, információit, teljesítményeit. Ennek hiányában az alrendszerek differenciálódása nem tudna kibontakozni, különböző diszfunkciók uralkodnának el, a társadalom összeroskadna, az egyének pedig a legszűkebb csoportjaikba zárkóznának vissza. Luhmann (1988) pontosan emiatt tartja rendkívül károsnak a partikuláris bizalmat, illetőleg annak szükségszerű velejárójaként a familiaritást: a személytelen intézmények egy ilyen közegben ugyanis állandó működési zavarokkal küzdenek, azaz a társadalom rendszere nem tud kiépülni, megreked egy pre-modern állapotban.

A Banfield által kijelölt kutatási nyomvonalon maradván, szintén Dél-Olaszországot esettanulmányként vizsgálva, Gambetta (2000) a partikuláris bizalom familiaritás-dimenzióját a maffia kontextusában helyezte előtérbe. Szerinte ugyanis, amit Banfield az egyszerű dél-olasz családok esetében megfigyelt (elkülönülés, bezárkózás, család egysége és érdekei mindenekelőtt, szigorú családi hierarchia, megmerevedett szerepmodellek, családi rituálék stb.), az hosszabb időtávban tekintve a maffia struktúrájának kiépülését jelenti. Gambetta (1992) szerint a maffia egy klán, amely a kisebb családokra jellemző strukturálódási dinamikákat meta-familiaként átfogja, illetve kiegészíti az erőszak olyan monopóliumával, ami politikai, gazdasági, szellemi hatalmat garantál számára. Eszerint az egyéneket, családokat, családok csoportjait, települési és területi közösségeket nem a társadalom és annak intézményesült entitásaként az állam, hanem a maffia egyesíti. A partikuláris bizalom tehát előbb amorális familiaritásba, majd annak szövődményeként maffiatípusú struktúrába torkollik (sajátos – vallásos és tradicionális – kulturális közegben, illetve az iparosodottság és a technológiai fejlettség bizonyos szintjén).

Gambetta tehát a familiaritástól a maffiáig jut el, Putnam (1993) pedig – ugyanúgy Olaszország példájánál maradva – e láncolatot kifuttatja a civil társadalom szervezetségének és a politikai-hatalmi rendszer demokratikusságának összefüggésére. Az amerikai politikatudós *Making Democracy Work* című művében kimutatta, hogy Olaszország északi, középső és déli részei, a sajátos történelmi körülmények, földrajzi adottságok, illetve Európa gazdasági, kereskedelmi, politikai és szellemi centrumához való közelség (vagy éppen távolság) miatt, olyan eltérő fejlődési pályán voltak évszázadokig, amely nagyon különböző civil társadalmak létrejöttét eredményezte. Délen a bizalomhiány miatt jellemzők a normazavarok, a kollektív gondolkodás, felelősségvállalás és cselekvés hiánya, az általános érdektelenség, apátia és mobilizálhatatlanság, ami miatt a civil társadalom gyenge és szervezetlen, a gazdasági, politikai hatalomnak (maffiának) alávetett és kiszolgáltatott. Mindez az egész olasz társadalom és állam demokratizálódására nézve komoly kihívást jelent. Putnam tehát rámutatott arra, hogy a partikuláris bizalom súlyos integrációs és intézményi diszfunkciókat gerjeszt (Luhmann nemkülönben ezt tette már korábban, csak az ő absztrakt és bonyolult rendszerelméleti logikája kevésbé hozzáférhető, mint Putnam könnyed, olykor leegyszerűsítően közérthető stílusa).

Fukuyama (1997) némileg elkanyarodott a banfieldi örökségtől, amennyiben neves művében a bizalomrádiuszokból indult ki, s azt állította, hogy az alacsony bizalmú társadalmakban, ahol az emberek többnyire csak a szűk, személyes kapcsolati körükben bíznak meg, ott a familiaritás tendenciáján túl, számolni kell általában kirekesztő, bezárkózó, saját tagjaikkal kivételező csoportokkal. Fukuyama főként a gazdasági szerkezet, a szektorra jellemző működési formák és mechanizmusok, továbbá a szereplők percepciói, tevékenységei, együttműködési szempontjából vizsgálta a bizalom jelentőségét. Tipikusságok azonosítására és elemző leírására törekvő módszere fontos kérdéseket, problémákat emelt a bizalomkutatás homlokterébe, különösen annak kapcsán, hogy a szűk és tág bizalomrádiuszokra összpontosító interakciós dinamikák milyen intézményi megoldásokat részesítenek előnyben. Fukuyama igyekezett normatív értelemben semleges maradni elemzései során; célja inkább az volt, hogy a különbözőségeket kidomborítsa, illetve megmutassa azt, alacsony és magas bizalmú társadalmak gazdaságai miként szerveződnek. Leírásaiból azonban így is kitűnik, hogy az alacsony

bizalmú társadalmak jellemzően zártabbak, hierarchikusabbak, strukturálisan merevebbek, változásuk nehezebb és lassabb, a szűk csoportokon kívüli (*out-group*) érintkezések pedig sokszor körülményes biztosítékokat követelnek e közegben, ami mindenfajta spontán együttműködésnek akadálya. Sztompka (1999) megkísérelte a fukuyamai rádiuszelméletet saját szintetizáló szándékú bizalomkoncepciójában továbbgondolni, s az egyre tárguló bizalomkörökre valamiféle univerzális sémát javasolni, ám e törekvése jószerivel eredménytelen maradt.

Miközben a nemzetközi szakirodalomban jól láthatóan körülbelül negyedszázada születtek az utolsó igazán jelentős munkák a partikuláris bizalom elméletével összefüggésben, érdekes módon idehaza több lényeglátó teoretikus írás is napvilágot látott a témában a közelmúlt folyamán. Böröcz József (2019) az informalitás szociológiájával komplex kutatási programot kínál, abban a partikuláris bizalmat – *implicit* – fontos komponensként említve. A vilárendszer-elméletekhez hasonlóan, Böröcz komparatív történeti konstellációban vizsgálja azokat a társadalmi dinamikákat Kelet-Európában és Magyarországon, amelyek szerint a centrum-Európához képest megkésett kapitalista fordulat, valamint az abból következően akadozó nemzetállami szerveződés (gyenge végrehajtó hatalom, erőltetett igazságszolgáltatás, lassan kiépülő közigazgatás, sokáig nem létező állami szolgáltatási rendszer stb.) hatására megrekedtek, illetve e beszűkült formában konzerválódtak. Böröcz e társadalmi viszonyrendszerek megbéklyózottságát abban a gondolkodásmódban azonosította, amely a „*kis ügyletek, kis profitok, kis vágyak, kis lehetőségek, kis távlatok világa nagyon sajátos, kistársadalmi világképében fejeződik ki*”. (Böröcz 2019: 134) Ez vezet az *informalitás* – Böröcz kifejezésével élve – *társadalom-alaktani* rögzüléséhez, ahhoz tehát, hogy mindenki a személyes kapcsolatait „*szívességeken, összetartozás- és kizárástudaton alapuló, presztízsből és soha, semmilyen formában nem rögzített, apróbb-nagyobb privilégiumokban és újraelosztási-sormegkerülési lehetőségekben jutalmazott, rokon- és ellenszenvre, baráti és ellenséges taktikázásra, lobbizásra, klikk- és koalícióalakításra*” hagyatkozó formában szemléli, illetve használja (Böröcz 2019: 136–137). Sik Endre (2012) kiválóan ismeri fel, hogy egy „*ilyen világban élni azt jelenti, hogy mindenki tudja, hogy a kapcsolatok fontosak, s ezért azokat ápolni érdemes (a haszon elvének megfelelően), hogy mások is ezt teszik, s ezért a kapcsolatokat ápolni kötelesség (a közösségbe tartozás*

elvének megfelelően), s hogy ez így természetes is (kulturális hatás)”. (Sik 2012: 166) Amit tehát Böröcz az informalitás koncepciójával ír le, azt Sik a kapcsolaterékenységgel fogalmával ragadja meg.

A partikuláris bizalom interakciós és csoportdinamikája

A partikuláris bizalom fentebb tárgyalt elméleti más és más jelenségekre összpontosítanak, ám a megragadott interakciós és csoportdinamikáknak van egy univerzális, közös jellemzője. Mint láttuk, a bemutatott teóriák egyik része olyan szűk csoportokról értekezik, amelyeknek a tagjai jól ismerik egymást, az érintetteket többé vagy kevésbé függő kapcsolatok, de mindenképpen egyértelmű csoportkeretek és belső strukturális korlátok kötik össze, s pontosan ez a sajátos viszonyrendszer, illetve a személyes ismertségekből fakadó összehasonlítások, azaz ismétlődően ellenőrzött információk, mérlegelt tudások, és közvetlen tapasztalatok adják a tagok közötti bizalmat. Másik elméletek ennél lazábban szerveződött csoportokat említnek, ahol a tagok nem feltétlenül ismerik egymást személyesen, legalábbis sok tag között nincs semiféle direkt kapcsolat, ám eleve a csoporttagságból következnek olyan, érdekalapú, elvi-eszmei, etnikai, nyelvi, vallási, egyéb szubkulturális, helyiterületi identitási, munkaközösségi stb. kölcsönösségek, amelyek bizalomébresztő módon összekötik az érintetteket a kívülállókkal szemben. Bármelyik megközelítést is vesszük, azt látjuk, hogy mindkettő a bizalomnak valamilyen racionalizált, kognitív belátáson alapuló formáját veszi alapul. Ennek kapcsán felmerül a jogos kritika, hogy a bizalom az minden, csak nem döntés függvénye (ezt még a racionálistudomány-elmélet neves bizalomkutatója, Russel Hardin [2006] is elismeri). Az egyén nem tud úgy határozni, hogy márpedig bizalommal lesz mások felé. A bizalom egy érzés – s eszerint vagy kialakul, vagy nem. Az egyén csak arról dönthet, hogy a mások felé meglévő – több-kevesebb – bizalmatlansága ellenére mégis hajlandó érintkezni bizonyos emberekkel, ha a maga számára ehhez elégséges racionális érvet tud igazolásként felhozni. (Grünhut – Kömüves – Bodor 2019) Éppen ezért a partikuláris bizalmat, legalábbis azokat az interakciós és csoportdinamikákat, amelyeket a fenti elméletekből kiolvashatunk, helyesebb valamilyen óvatoskodó, gyanakvó, megbizonyosodást kereső bizalmatlankodásként felfogni. Nem elsőpró érzelmi hullámról, magával ragadó affektív

impulzusról van tehát szó, hanem észszerűen végiggondolt helyzeti feltételek mérlegeléséről.

A csoporttagság eszerint nem affektív bizalmat ébreszt, hanem a másik embertől függetleníthető biztosítékokat kínál az érintkezés vállalhatósága végett. E biztosítékokat nehéz a maguk sokféleségében megragadni. Van azonban egy közös tulajdonságuk. A csoporttagság a többi csoportbelivel való *azonosság* vélelmét erősíti az egyénben, ráadásul úgy, hogy közben ez az azonosság kontrasztba állítható a csoporton kívüliek *másságával*. Természetszerűleg az azonosság fő dimenziója nagyon különböző lehet az egyes csoportok esetében (pl.: rokonság, vérség, adott rasszhoz, nemzethez, kultúrához, civilizációhoz, vallási, etnikai csoporthoz tartozás, esküvel megerősített szövetség, klubtagság, elitstátusz, céges identitás, kisebbségi lét stb.). Nem is ez az igazán lényeges. Hanem az, hogy az azonosságból, illetve annak racionalizált tudatosításából milyen általánosítható interakciós és csoportdinamika következik. Mindezt nagyszerűen írta le Ancsel Éva (1981) egyik esszéjében, amikor markánsan elkülönítette az *együvé tartozást* és az *összetartozást*. Ancsel szerint az együvé tartozásban mindig érvényesül az önmagát mi-közösségként meghatározó csoportnak valamilyen azonossága az e csoporton kívüli másokkal szemben. Vagyis csak bizonyos emberek tudnak együvé tartozni, akiknek ez a sajátos azonosságuk eleve feltételezi mások kívülállását e körhöz képest. A mi együvé tartozásunk jelenti egyrészt, hogy ők nem tartoznak ide. De – s ez nagyon fontos – másrészt azt szintén magában foglalja e tudat, hogy ők nem is tartozhatnak ide, mert azzal elveszne a mi együvé tartozásunknak az az alapja, miszerint vannak rajtunk kívülállók, akikhez képest mi együtt vagyunk. Ha ez nem így lenne, s bárki tartozhatna a mi-közösséghez, akkor azt már átjárná az összetartozás. Viszont ezzel a mi egyedi, sajátos azonossága is halványulna, eltűnne, s engedne a mások másságának. Ancsel szerint együvé tartozni csak az azonossággal lehet, mégpedig a mássággal szemben, míg a mássággal összetartozik az egyén.

Ezt az azonosságot mindig, újra és újra bizonyítani kell a csoportnak. Akár minden tagnak minden tag felé, akár a kollektíva egészének az egyes tagok felé. Ezen azonosság ugyanis nem egy múlhatatlan adottság. Féltetni, védeni kell azt a külső behatásoktól, valamint a saját tagok esetleges azonosságromboló ballépéseitől. Tehát miközben kifelé explicit távolságtartást, elutasítást, kirekesztést, leminősítést demonstrál a csoport, addig befelé is érvényesül implicit óvatosság, gyanakvás,

számonkérés, ellenőrzés. S nemcsak a tagok gondolkodnak, viselkednek, cselekednek így individuális ágensekként. Maga a csoport is úgy szerveződik, hogy ezen azonosságbiztosítékok strukturálisan rögzült formát öltsenek. A csoporton belül ezért felülvizsgálhatatlan státusz- és szerepkiosztások érvényesülnek, az eljárási, lojalitásbiztosítási, elszámoltatási és ellenőrzési mechanizmusok szilárdak, a rituálék hagyománnyá válnak, a konvenciók referencia-, a szabályok normaértéket vesznek fel, a vétkesekkel szemben alkalmazható szankciók legitimitása pedig megkérdőjelezhetetlen. Mindezen strukturális keretek és korlátok sokszor igazságtalanok és egyenlőtlenségeket kiváltók, ám a tagok többnyire tisztelik azokat. Mégpedig azért, mert ha mindenki ugyanazok a keretek és korlátok vonatkoznak, akkor azok adnak valamiféle biztosítékokat az érintkezésekhez. Ez, illetve az, hogy bárki nem tartozhat a csoportba, hiszen az éppen a kívülállókkal szemben szerveződött meg olyanná, amilyen, adja az azonosság alapját. Nyilván nem minden csoport ennyire strukturált. Ám a fent tárgyalt partikulárisbizalom-elméletek szerint kirajzolódó különböző interakciós és csoportdinamikákra mindenképpen igaz egyik vagy másik része az imént részletezetteknek. S mindez azért mondható ki, mert mindegyiknek a generatív logikája az azonosságot feltételező együvé tartozás, illetve annak megfelelően a racionalizáló bizalmatlankodás.

Partikuláris bizalom a későmodernitás korában

Mint láttuk, a partikuláris bizalom legjelentősebb nemzetközi és hazai elméletei egyaránt azt hangsúlyozzák, hogy a jelenség alapvetően hátrányos a szélesebb társadalomra nézve. Egyes teóriák területileg, nyelvileg, etnikailag, vallásilag, egyéb szubkulturális értelemben elkülönülő csoportokhoz rendelik a partikuláris bizalmat, s az egész társadalomra nem vonatkoztatják azt, csupán a hatásait, míg más megközelítésekben a partikuláris bizalom a teljes társadalmat érinti. Előbbi perspektíva nem feltételezi azt, hogy a makrotársadalom szintjén is szükségszerűen alacsony a bizalom, csupán az adott csoportok jellemzően bizalmatlanok a szélesebb társadalommal és annak intézményi entitásaival szemben, ezért zárkóznak a maguk partikuláris közegébe. Utóbbi lencsén keresztül nézve értelemszerűen csak akkor lehet az egész társadalomra érvényes a partikuláris bizalom jelensége, ha általában alacsony a társadalmi bizalom, s így az egyének a saját személyes kapcsolataik

biztonságába húzódnak vissza. A hazai elméletalkotók a magyar példát az utóbbi esetnek feleltetik meg. Jelen fejezet célja, hogy a későmodernitás kontextusában problematizálja, milyen, tudományosan eddig kevésbé tárgyalt bizalomdinamikák indulhatnak el a második csoportba sorolható társadalmaknál ezen új strukturális, kulturális feltételek között.

A későmodernitásnak viszonylag egységes koncepcionális kerete van, amely néhány jól ismert szerző, elsősorban Ulrich Beck, Elisabeth Beck-Gernsheim, Anthony Giddens, Scott Lash és Zygmunt Bauman munkásságához kapcsolódik, de sokan mások is fontos mondanivalókkal gazdagították az eredeti érvrendszert (így például Hartmut Rosa, a hazai szerzők közül pedig kiváló elméleti írásokkal Sik Domonkos). A későmodernitás nem egy lezárt folyamat: lassan és egyenlőtlenül bomlik ki a világban. Nem jelent lineáris progressziót és nem lehet beazonosítani a korszakváltó momentumát. Hosszabb időtávról visszatekintve fog kiderülni: a változások tendenciája már az elejétől visszafordíthatatlan volt. A történelmi kontextusa a modernizációs fordulat kezdetének a bipoláris világrend összeomlása és a sokpólusú nemzetközi tér kialakulása, a kapitalizmus szuperdiadala, valamint a globalizáció extrém felgyorsulása (Giddens 1999). E kontextusban alapvető strukturális változások indultak meg, amelyeket Rosa (2013) folyamatos felgyorsulásokként ábrázol. A nemzetközi áruterelés végképp globalizálódott, a termék- és szolgáltatási láncok kibogozhatatlanná váltak, a multinacionális vállalatok gazdasági, politikai jelentősége elképesztően megnőtt. A termeléshez kapcsolódóan az innovációk globálisan szétáradtak, a mesterséges intelligenciák alkalmazása, valamint a robotizáció és automatizáció robbanásszerű fejlődésen ment át. Mindezzel párhuzamosan alapvetően újradefiniálta az információáramlást a digitalizáció. E változások a világ minden részén jelentős mértékben kihatottak a nemzetgazdaságokra, azok szerkezeti átalakulásaira, amelyek viszont ösztönözték a munkaerő globális vándorlását. A nemzetközi politika mindezekre a globalizációs folyamatot továbbgördítő multilaterális egyezményekkel, valamint szupranacionális integrációk létrehozásával válaszolt. E politikai reflexiókat, az említett változások mellett, egy sor globális kihívás is indokoltta. Így például a klímaváltozás, ismétlődő gazdasági-pénzügyi válságok, energiafüggőségek, illegális bevándorlás, terrorizmus, szaporodó államkudarcok, globális szegénység megoldatlansága, járványveszélyek, digitális bűnözés. E kihívások többsége ráadásul nem önmagában

álló veszélyként, hanem egymással összecsatolódva jelentkezik. (Beck 1999)

Az említett strukturális változások és közös kihívások tehát globális intézményi absztrakciókat ösztönöztek (Beck – Giddens – Lash 1994). Mind ez azt jelenti, hogy egyedi nemzeti válaszok helyett, jellemzően – s egyébként jórészt elkerülhetetlenül – globálisan egységesedő intézményi reflexiók követték a trendeket, ami miatt még inkább felgyorsult a globalizációs hatások lokális lecsapódása. A tér hirtelen nagyon összeszűkült: a globális lokális, a lokális pedig globális jelentőségre tett szert. S ezen a ponton okvetlenül a helyi társadalmi kultúra is érintetté vált. A későmodernitás pedig e szegmensben indított el különösen újszerű tendenciákat a korábbi modernizációs korszakokhoz képest.

A fentebb tárgyalt strukturális változásokat, valamint azokkal összefüggésben a közös globális kihívásokat a kapitalista termelési mód új, alternatívánélküli szakasza hívta életre. Ahogyan a kapitalizmusnak kialakulásakor a feudális társadalmi viszonyok felszámolása és a széttöredezett gazdasági egységek összeolvasztása miatt fontos volt a nemzetállamok és nemzeti társadalmak létrejöttének elősegítése, úgy a kapitalizmus globális szuperdiadala nyomán már egyre inkább szorítóvá váltak e nemzeti keretek. A kapitalizmus elmozdult tehát egy posztmodern állapottal felé. (vö.: Habermas 1998) S bár nem kell elfogadnunk a klasszikus marxista tézist, miszerint a gazdaság az alap, s minden más struktúra ahhoz képest csak felépítmény, nehezen elképzelhető, hogy egy társadalom végképp kivonja magát a mai globális gazdasági áramlásból. (vö.: Beck 1996, 2005) Ezen okból kifolyólag pedig a társadalmak nem képesek ellenállni a kapitalizmus „új szellemének” sem. Mit kell ez alatt értenünk?

E változás természetszerűleg gazdasági eredetű, s így kezdetileg főként a munka területén érvényesül. Luc Boltanski és Ève Chiapello (1999) szerint az átalakulás a projekttesedésben ragadható meg. Az emberek függetlenül attól, hogy vállalkozók, munkaadók, vagy munkavállalók, minden gazdasági ágazatban és minden munkakörben projektet valósítanak meg. Azaz behatárolt ideig végzik az adott tevékenységet. Mégpedig proaktív, produktív, kreatív, innovatív és kompetitív módon, vagyis rendkívül hatékonyan. Ilyen értelemben a dolgozók minden projekttel létrehozhatnak valamit, ami őket is teljesebbé teszi. Mindegy, hogy valaki feltaláló vagy takarító – projekten tevékenykedik. Mivel az uralkodó ideológia szerint minden folyamatos fejlődésben van, ezért az egyének sem vonhatják

ki ebből magukat. Körülöttük újabb és újabb projektek generálódnak, az embereknek pedig projektekről projektre vándorolva kell a munka globális világában helytállniuk. Ellenkező esetben nemcsak érvényesülni nem tudnak, de valósággal elvesznek önmaguk számára is. A jóléti struktúra teljesen leépíthető a projekttesedett közegben. Nincs szükség ellátórendszerekre, szak- és érdekszervezetekre, a munkajogi kereteket nagyvonalúbban lehet kezelni, a 40 órás munkahét elve felesleges, a szabadság, túlóra-díj, táppénz stb. pusztán szerződéses megállapodás kérdése. (Beck 2000) Azért indokolt e nagy rugalmasság, mert a projekt minden dolgozó közös és magánügye egyben – a döntést tehát rájuk kell bízni. A vállalat elsősorban lehetőséget ad a projekt kivitelezéséhez. Egyéb jóléti intézkedésekről nem kell gondoskodnia. Sőt, egyre kevésbé feladata az is, hogy a munka végzésének helyszínét vagy eszközi feltételeit biztosítsa. Számos projekten ugyanis bárhol, bármikor dolgozni lehet. A projektnek résztvevői vannak, akiknek mindennél fontosabb az eredményes és hatékony megvalósítás. A siker ugyanis több mint szakmai teljesítmény – az önteremtés múlik rajta.

Kapitány és Kapitány (2013) szerint a későkapitalizmus „új szelleme” csak akkor működhet igazán jól, ha a dolgozó embereknek valóban van lehetőségük, képességük és készségük regisztrálni (észlelni), adminisztrálni (megérteni), kritizálni (változtatni), valamint reflexíven viszonyulni (önmagukra vonatkoztatni). A korábbi kapitalista formáció kizárólag a regisztrációt és az adminisztrációt várta el az egyénektől. E régi szellemiség az autonóm, önértékelő, racionalista cselekvők ideálját tolta előtérbe az individualizmusnak megfelelően. A későkapitalizmus projektszellemisége azért hirdeti a kritikus és reflexív beállítódást, mert felhívítani igyekszik a nemzeti kapitalizmusok strukturális sajátosságait egy globális szuperkapitalizmus kibomlása végett. Az új ideológia tehát már nem az individualizmus, hanem az individualizáció ösztönzője. (Giddens 1990) Egyediségre biztatja az embereket, hogy azok megteremtsék önnön, mindenféle (hagyományos, nemzeti) korlátoktól, mintáktól, keretektől szabad szubjektivitásukat és agenciájukat. E kockázatos, vállalkozó hajlamú, újító szellemű egyének nélkül a projekttesedés globális hulláma ugyanis elcsendesülne. A későkapitalizmus így csap át későmodernitásba. Hiszen, ami a gazdasági szektorban, a munka világában elindult, az pillanatokig maradt csak azon közegben. Hamarosan okvetlenül áttért az élet minden más területére.

Jelen tanulmány mondanivalója szempontjából a bizalmat és a társas érintkezéseket érintő változások különösen fontosak. Mielőtt ezekről szólnánk, jelezni érdemes, hogy a későkapitalizmus által generált későmodernitás, az elméleti feltételezés szerint, hosszabb távon magát a későkapitalizmust is meg fogja változtatni. Kapitány és Kapitány (2013) szerint az egész kapitalista formáció lebontásra kerülhet, s egy új, szellemi termelési mód válthatja fel azt, amelyben már a kritikai és reflexív beállítódás lesz az uralkodó. A későmodernitás nemzetközi teoretikusai jellemzően ilyen messzire nem vezetik érvrendszerüket, de azt szintén hangsúlyozzák, hogy az új modernizációs fordulat kapitalizmuskorrekciókkal jár majd (lásd Becknél [2006] a kozmopolitizmust). Vagyis azt az állapotot, amelyben a későkapitalizmus „új szelleme” többnyire a felsőbb osztályoknak kedvez, a későmodernitás gondolkodói átmenetinek tartják – noha azt nem tudják megmondani, milyen sokáig tart majd ez az első, tartós kríziseket, feszültségeket kiváltó szakasz.

Merthogy az átmenet nem lesz zökkenőmentes. A fentebb kifejtettekben két erőteljes dinamika tűnt fel. Mind a globális intézményi absztrakciók (makroszint), mind az egyediségük megteremtésére bátorított emberek, legalábbis azok bizonyos csoportjai (mikroszint) folyamatos kihívásokat intéznek a hagyományos nemzeti, helyi struktúrák ellen. Emiatt alapvetőnek hitt értékekre, normákra, szokásokra, tabukra, konvenciókra, magatartási és viselkedési szabályokra vonatkozó kulturális minták-korlátok, valamint korábban stabilnak vélt társadalmi jelentésekkel összefüggő nagyelbeszélések és kollektív ideák-eszmék rendülnek meg világszerte. (Bauman 2000) Néhol mindez már előbb elindult és messzebbre jutott, másutt még csak most kezd kibontakozni. Vizsgált problémánk szempontjából e változások részletes áttekintése nem lényeges. Így elég annyit megemlíteni, hogy a későmodernitás tendenciái többek között felkavaróan érintik a nemekről való gondolkodást, szexualitást, szerelmet, intimitást, férfi-női szerepeket, család eszméjét és intézményét, párkapcsolati dinamikákat, etnikai, vallási, területi, nemzeti, civilizációs identifikáció hagyományos sémáit-pillérjeit, politikai azonosulás szemantikai tartalmait, esztétikai ízléseket és ítéletalkotásokat, etikai-morális standardokat stb. De nem csak az egyéni identitás mélyrétegeiben kavarnak fel sok mindent e tendenciák. A mindennapi művelődés, szórakozás, kikapcsolódás terén, valamint általában a fogyasztási kultúra vonatkozásában is változásokat ösztönöznek. (Beck – Bonss

– Lau 2003) Tehát az egyéni identitás- és életstílusválasztást is új mércék elé állítja a későmodernitás. (Lash 1999) S ez a mérce az élet sok dimenziója esetében leginkább egy mérccenélküliségnek tűnik. Felszámolódnak ugyanis a hagyományos nemzeti, helyi struktúrák „vagy-vagy” típusú logikái, amelyek meglehetősen egzakt módon kijelölni igyekeztek azt, mit kell/nem kell, illetve mit szabad/nem szabad az egyéneknek a (nemzeti) társadalom tagjaiként gondolni, tenni. Az egyediségük megteremtésére bátorított embereknek a későkapitalizmus a „vagy-vagy” helyett, a „projektet” kínálja alternatívaként – határozd meg a saját projektet, azaz önmagadat. A későmodernitás gondolkodói azt vallják – Beck közülük is a leghatározottabban –, hogy a hagyományos referenciák nélkül maradók, s emiatt kritikai és reflexív beállítódásukra hagyatkozni kénytelen egyének dinamikus módon magukévá fogják tenni a „mind-mind” logikáját. (Beck – Grande 2007) Ez pedig arra sarkalja majd őket, hogy fel- és elismerjék: mindenki a maga igazával csak egy olyan szubjektív igazságot képviselhet, amelynek mindig, minden körülmények között egyenrangúan összevethetőnek kell lennie mások igazával. Ezeknek az egymást kizárni nem akaró igazságoknak a társadalmi diskurzusa vezethet kollektív igazságosságra.

E gondolatmenet folytatása elkanyarodna a lényegi témánktól, azaz attól, hogy a globális intézményi absztrakciók és az individualizáció, illetve az ezek következtében megrendülő nemzeti, helyi struktúrák miként hatnak a társas érintkezésekre. Beck (1998, 2003) és Giddens (1990) teljesen egyetértenek abban, hogy e tendenciák – mármint az előző bekezdésben említett változások – kockázatokkal sűrűsítik fel az interakciókat. Hiszen nincsenek többé világos minták és korlátok, amelyekre támaszkodva elvárásokat lehetne megfogalmazni mások gondolatait, cselekedeteit illetően. Az egyének leginkább a maguk kritikai és reflexív beállítódásaira hagyatkoznak. Az pedig nem biztosít referenciákat. A mindennapi társas érintkezések tehát sokkal kiszámíthatatlanabbak a későmodernitás tendenciái közepette. S erre egyetlen adekvát válasz van: az embertársakba, azaz a bármiféle megkülönböztetés nélküli ismeretlen másokba vetett bizalom. Beck és Beck-Gernsheim (1995) szerint az egyének ezt a bizalmi viszonyulásukat elsősorban az intim kapcsolódásaikon keresztül alapozhatják meg. Az intim relációban álló embereknek kell ugyanis egymás felé olyan bizalmat, megértést, nagyvonalúságot, jóindulatot, elfogadást, kölcsönösséget,

empátiát, ugyanakkor nyíltságot, egyenességet, őszinteséget és érzelmi áttetszőséget mutatniuk, amely lehetővé teszi az egyén számára a későmodernitásnak megfelelő individualizációt. A szubjektív önteremtés és az egyéni igazság társadalmi diskurzusba engedése csak akkor működhet, ha az annál sokkal szűkebb partikuláris (családi, baráti, ismerősi) közeg erre bátorítást ad – bizalmat ébreszt. Beck és Beck-Gernsheim (2002) hisz abban, hogy a későmodernitás változó tendenciái közepette a szerelem, család, barátok intim szövete képes lehet erre. A széteső nemzeti, helyi struktúrák helyett, ezen átmeneti időszakra, a partikuláris kapcsolatok tehát olyan támogatást biztosítanak, amely felerősíti az egyén embertársakba vetett bizalmát. Még úgy is, hogy e partikuláris kapcsolatok szintén kitétté válnak interakciós feszültségeknek, nehéz érzéseknek. Giddensnek (1991) a későmodernitás kori intimittással összefüggő általános üzenetei hasonlatosak, különösen az egyéni bizalom megalapozása tekintetében, ám az elsődleges kapcsolatokkal (párkapcsolattal, szűkebb-tágabb családdal, barátságokkal) némileg kritikusabb, amikor úgy érvel, az egyénnek készen kell állnia olyan partikuláris közeget kialakítani a maga számára, mégpedig dinamikusan, azaz akár folyamatos változások árán, amely valóban megadja a szükséges támogatást.

Mindenesetre az nem kétséges, a későmodernitás elméletalkotói a partikuláris bizalomról szólva, annak teljesen új jelentést adnak az első fejezetben tárgyalt koncepciók értelmezéseihez képest. A későmodernításban a partikuláris bizalom nem be- és elzárkózó, befelé forduló, kirekesztő. Éppen ellenkezőleg, az egyénnek az ismeretlen másokhoz való bizalomteljes viszonyulását igyekszik megalapozni. Nem a bizalmatlanság elleni menedék, hanem forrás az embertársakba vetett bizalomhoz. Az Ancsel-féle distinkcióra gondolva, a későmodernitás partikuláris bizalma nem az azonosság-elven és az együvé tartozáson nyugszik, hanem lehetővé teszi a mássághoz való bizalmi viszonyulást, az összetartozást. Azért lehetséges ez, mert a későmodernításban mindenki újra és újra találkozni, szembesülni kénytelen a saját másságával, idegenségével, amelyre önmaga folyamatos újratерemtése során reflektálnia muszáj. Az elsődleges kapcsolati kör tagjainak segíteniük, támogatniuk, bátorítaniuk kell egymást ezen önkéntesítésben. A későmodernításban tehát a partikuláris jellegű személyes kapcsolatokat egyre inkább nem a felnagyított, állandóan előtérben tartott kölcsönös azonosságok, hanem az egymásban ismételt elismerést, tiszteletet, megbecsülést

kiérdemlő másságok jellemzik. Giddens azt gondolja, ha az örökös változásban lévő egyéneket az intim kapcsolataik nem tudják megfelelően támogatni, bátorítani, akkor új relációkat kell keresniük. Beck és Beck-Gernsheim helyesen látják, ha az egyén mindig új kapcsolatokat keres az új énjéhez, akkor azzal soha nem lesz képes meghaladni a „vagy-vagy” logikáját. Úgy is mondhatnánk, az ilyen intim érintkezések bennragadnak az azonosság-elv együvé tartozásában. Márpedig a későmodernitás az összetartozásról, az embertársakba vetett bizalomról, a „mind-mind” szemléletéről szól.

A fejezet utolsó bekezdése azt igyekszik problematizálni, hogy a későmodernitás tendenciái miként érintik az alacsony bizalmú társadalmakat. Mint fentebb volt róla szó, e társadalmakban, bizalmatlanságuk okán, nemcsak egyes csoportok szigetelődnek el a szélesebb kollektívától, hanem a társadalom egészét átjárja a partikuláris bizalom. Az tehát nem csoport-, hanem társadalmi szintű logikák, szemantikák, minták, korlátok, szerepek, státuszok stb. együttesével, azaz kultúrájával áll körkörös összefüggésben. Másként fogalmazva, a társadalmi bizalmatlanság, mint kollektív kedélyállapot, és a társadalmi bizalmatlankodás, mint strukturális keretek által szavatolt interakciós forma, folytonosan reprodukálják egymást. Egy ilyen közegben a későmodernitás úgy kérdőjelezi meg az egyének számára társas érintkezéseikhez biztosítékokat nyújtó struktúrákat, hogy azoknak nincs igazi alternatívájuk, hiszen a társadalmi bizalom jellemzően hiányzik, így az arra alapozható interakciós dinamikák is általában intézményesítetlenek. A későmodernitás tendenciáival szembesülve e társadalmak ezért a bezárkózás, befelé fordulás, elutasítás, merev hagyományörzés, agresszív védekezés útját választják. Elvetik a globális intézményi absztrakciókat és az individualizációt, mint olyan külső – tehát idegen – beavatkozásokat, amelyek szándékosan rombolni akarják a nemzettestet. Hiszen azok kétségbe vonják a nemzet történelmi hagyományait és elbeszéléseit; korlátozzák a nemzeti szuverenitást, önrendelkezést; megkérdőjelezzik a nemzetet szervesen meghatározó társadalmi-kulturális értékeket, mintákat, szokásokat, normarendszereket, konvenciókat; felhívítani igyekeznek a nemzetet alkotó homógen (vagy legalábbis annak vélt) népesség egységét; kikezdeni próbálják a nemzetterület sérthetlenségét; lerontják a nemzeti nyelv tisztaságát; ostromolják a nemzetet szellemileg, spirituálisan definiáló vallás és ethosz-eszme rendíthetlenségét. Jól láthatóan ezen összefonódott társadalmi-politikai

reflexió fundamentális dinamikája nagyon hasonló ahhoz a csoportjelenséghez, amelyet a tanulmány elején tárgyalt partikulárisbizalom-elméletek azonosítottak. A hasonlóság már csak azért sem meglepő, mert ugyanaz a konstelláció keretezi a két folyamatot: az elszigetelődő csoport a (nemzeti) társadalom beavatkozásaitól, az izolálódást választó (nemzeti) társadalom pedig a fenyegető világ- vagy szupranacionális társadalomtól és annak entitásaitól akar elzárkózni. Mindkét esetben tehát az azonoság-elv hangsúlyozása, valamint az együvé tartozás fontossága motiválja a kirekesztő reflexiót. Az egyik a csoportot, annak egységét, belső rendezettségét és hagyományos struktúráit akarja védeni és megőrizni, a másik pedig ugyanezt teszi makroszinten.

Ha e feltevés, érvelés helyes, akkor annak releváns következménye van a bizalomkutatásra. Hiszen a későmodernitás tendenciáira nacionalista elszigetelődéssel reagáló társadalmak esetében könnyen előfordulhat, hogy a makroszintű bizalom lassú emelkedő trendbe vált. Fentebb láttuk, a befelé forduló, bezárkózó, saját tagjaikkal kivételező, a kívülállókakat pedig kirekesztő és leminősítő csoportok esetében a tagok úgy hiszik, stabil bizalommal vannak egymás felé. Ugyanez társadalmi szinten is okvetlenül lejátszódhat. E lehetőségre a bizalomkutatásnak teoretikusan és módszertanilag is reflektálnia kell. Mindkét perspektívában ugyanaz a feladat: korunknak, azaz a későmodernitásnak megfelelően az embertársakba vetett bizalmat, illetve annak ki-tüntetett jelentőségű sajátosságaként, az összetartozást kell fókuszba emelni, s az azonoság-elvből fakadó együvé tartozás dinamikáit a bizalmatlankodás eseteiként szükséges leleplezni.

A magyar társadalom sajátos bizalommintázata

A tanulmány utolsó része inkább gondolatébresztő és vitageneráló céllal, semmint kimerítő statisztikai vizsgálatot prezentálva, a magyar társadalom bizalommintázatát értelmezi az elmúlt 10–15 év trendjeire visszatekintve. A problémafelvetés szorosán kapcsolódik az eddig tárgyaltakhoz. Egyfelől ugyanis megbízható nemzetközi kérdőíves kutatás, az European Social Survey (ESS) két évente közölt adathullámai szerint Magyarországon 2010 óta valamelyest emelkedik a társadalmi bizalom, s bár nem teljesen lineáris e növekedés, de a 2010 előtti szinthez képest mindenképpen magasabb. (Bodor – Hegedüs – Grünhut 2022a) Ám mindez egy olyan időszakban történik, amikor a

politikai-közéleti diskurzus és narratívakonstruálás nyíltan nacionalista (nemzeti konzervatív), a más-ság különböző formáival szemben pedig explicite kirekesztő, de legalábbis éles kritikákat támasztó, ráadásul ennek kétségkívül van társadalmi fogadókészsége. (Benczes – Ságvári 2022; Messing – Ságvári 2021; Takács – Szalma 2022) A fentebb tárgyaltak tükrében okvetlenül következik a kérdés: vajon együvé tartozás vagy összetartozás áll tehát a hazai bizalommnövekedés hátterében? Ha összetartozáson alapszik a növekvő bizalom, akkor mindazoknak, akik arról számolnak be, hogy általában megbíznak másokban, szükségszerűen elfogadónak kell lenniük mások másságával. Ha éppen ellenkezőleg, együvé tartozás motiválja a társadalmi bizalom növekedését, akkor a mások felé általában bizalommal érzők között sok, sőt egyre több olyan ember van, akik kirekesztők a mássággal szemben. Nekik azért növekszik tehát a bizalmuk, mert a mások alatt kizárólag a velük azonosakat értik.

Hogy e kérdést kissé megkapargassuk, ahhoz arra van szükség, hogy a bizalmat, valamint a bizalomhoz hozzátartozó összetartozást egyaránt mérni tudjuk, illetve azokat összefüggésben lássuk. Elemzésünkhöz az ESS adatbázisát használjuk, amely 2002-től kezdődően, két éves rendszerességgel széles áttekintést ad az európai társadalmak – köztük Magyarország – politikai és közéleti preferenciáiról, illetve különféle társadalmi értékekről, attitűdökről. Vizsgálatunkat európai összehasonlító perspektívában végezzük, annak érdekében, hogy kiderüljön, mennyire sajátos, egyedi a magyar helyzet. Szerencsére az ESS már az első hullámtól tartalmazza az ismeretlen mások felé érzett bizalom mérésére használt ún. standard bizalomváltozót, amely a következőképpen hangzik: „Általánosságban Ön mit mondana, a legtöbb emberben meg lehet bízni, vagy inkább azt, hogy nem lehetünk elég óvatosak az emberi kapcsolatokban? Helyezze el véleményét egy skálán, ahol a 0 azt jelenti, hogy nem lehetünk elég óvatosak, a 10 pedig azt, hogy a legtöbb ember megbízható.” Ez a leggyakrabban alkalmazott változó a társadalmi bizalom mérésére. (Bodor – Hegedüs – Grünhut 2022b) Abban a kedvező helyzetben vagyunk, hogy az ESS a mássághoz való viszonyulással összefüggésben is már 2002 óta szerepeltet fix mérőszámokat. Kettőt választottunk ezek közül, amelyek tartalmuk szerint is különösen relevánsak. Ezek az alábbiak: (1) *„Kérem, mondja meg, hogy milyen mértékben ért vagy nem ért egyet a következő kijelentésekkel! Hagyni kell, hogy a meleg férfiak, és a leszbikus nők szabadon*

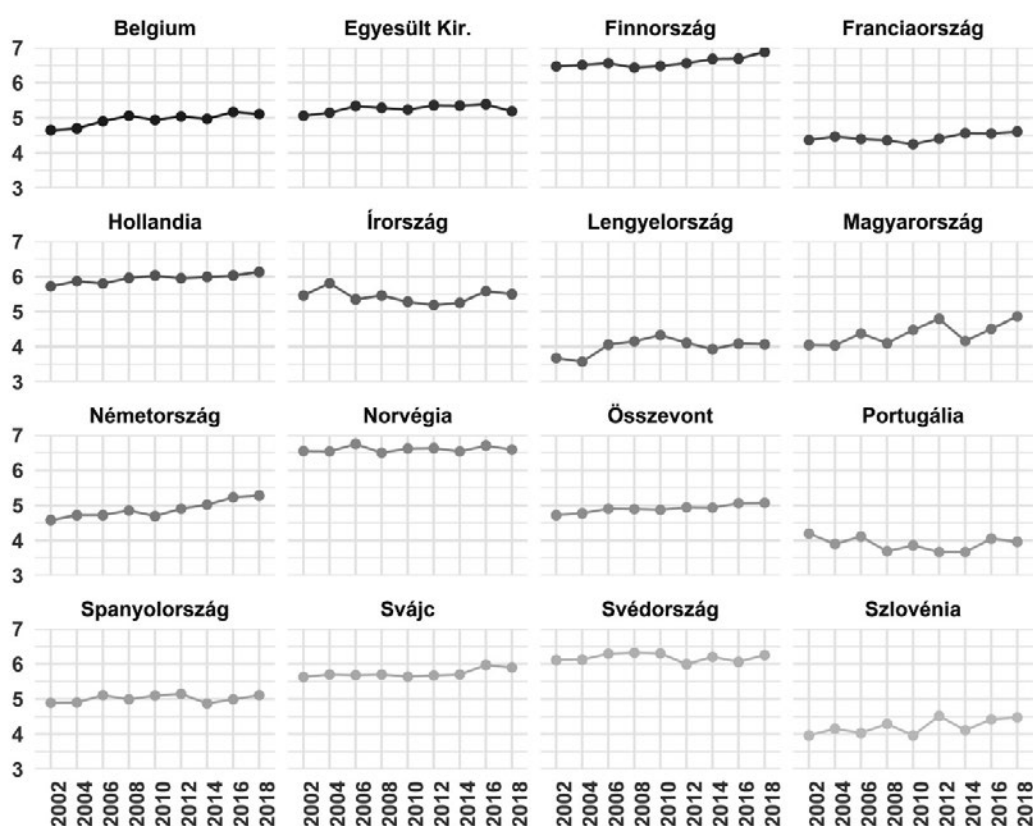
élik az életüket melegként és lesbikusként úgy, ahogy akarják.” (Válaszlehetőségek: 1: teljesen egyetérttek; 2: egyetérttek; 3: egyet is értek, meg nem is; 4: nem értek egyet; 5: egyáltalán nem értek egyet.); (2) „Az Európán kívüli szegényebb országokban élő emberek mekkora részének kellene megengedni, hogy [válaszadó saját országa] jöjjön élni?” (Válaszlehetőségek: 1: sokuknak meg kellene engedni, hogy [válaszadó saját országa] jöjjenek élni; 2: jónéhányuknak meg kellene engedni; 3: keveseknek kellene megengedni; 4: senkinek nem kellene megengedni).

Leíró elemzésünk első lépéseként a használt változókat mutatjuk be. Kizárólag azoknak az országoknak az adatait használjuk, amelyek 2002 és 2018 között az ESS mind a kilenc lekérdezési hullámában részt vettek. Ezek a következők: Belgium, Finnország, Franciaország, Németország, Magyarország, Írország, Hollandia, Norvégia, Lengyelország, Portugália, Szlovénia, Spanyolország, Svédország, Svájc és az Egyesült Királyság. Az 1. ábrán az

ismeretlen másokba vetett bizalom változójának átlagértékei láthatók az egyes országok, illetve kilenc ESS hullám alapján.

A bizalomváltozót makroszinten értelmezve, országonként aggregálva, az átlagértékek alapján az egyes társadalmak között jelentős különbségek tapasztalhatók. Minél magasabb bizalomszintű egy társadalom, annál kiegyensúlyozottabb az adatsora. A szakirodalom általános megállapításához illeszkedve, mi is azt kaptuk, hogy főként a skandináv államok és néhány nyugat-európai ország tartozik Európában a magas bizalmú társadalmak közé. A dél- és kelet-európai országok esetében már egy-egy lekérdezési időpont között inkább mutatkoznak változások. Ahogy azt említettük fentebb, e cikluson belül trendszerű elmozdulás, mégpedig növekvő társadalmi bizalom, Magyarországon és (talán) Szlovéniában regisztrálható.

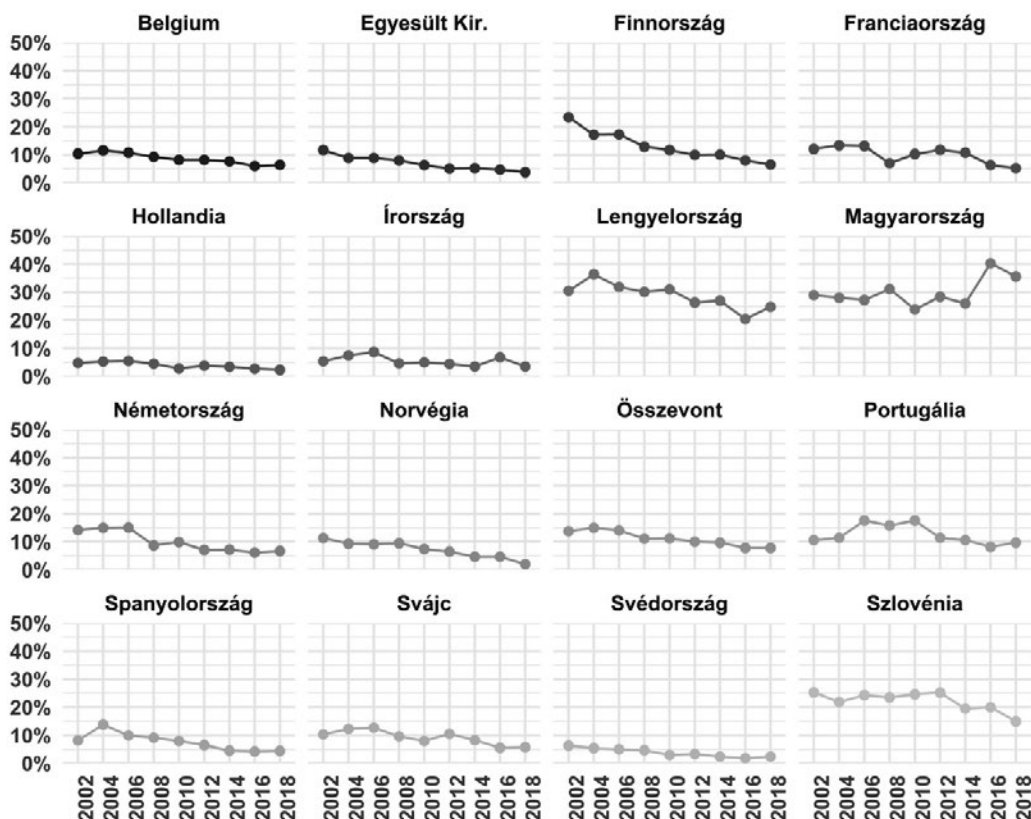
Az összetartozás kapcsán előbb a meleg és lesbikusok elfogadását, illetve elutasítását mérő



1. ábra. A társadalmi bizalom átlagértékei a vizsgált országokban

Forrás: saját szerkesztés az ESS 1–9. hullámai alapján

Megjegyzés: a számítások az egyes országok esetében post-stratification súlyok, míg az összes országot tartalmazó „összevont” változónál analysis súlyok használatával történtek.



2. ábra. Melegek és leszbikusok elutasítása a vizsgált országokban (%)

Forrás: saját szerkesztés az ESS 1–9. hullámai alapján

Megjegyzés: a számítások az egyes országok esetében post-stratification súlyok, míg az összes országot tartalmazó „összevont” változónál analysis súlyok használatával történtek.

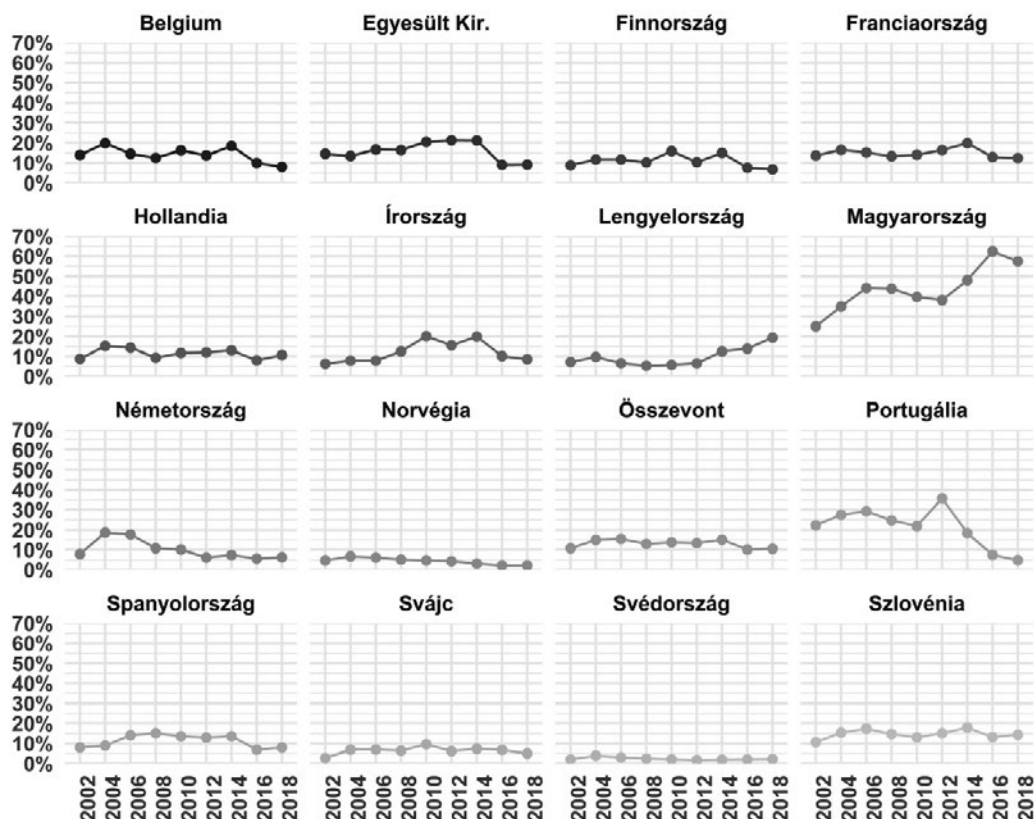
változó alakulását vizsgáljuk. A 2. ábrán az egyes országokban és a különböző lekérdezési időpontokban elutasító választ adók (4: nem értek egyet és 5: egyáltalán nem értek egyet) arányát szemléltetjük.

A 2. ábrán az látható, hogy a vizsgált országok többségében kifejezetten alacsony az elutasítók aránya. Mindez ráadásul a 2002–18-as cikluson belül egyértelműen csökkenő tendenciát mutat. Ugyanakkor néhány társadalom élesen elvállik a többitől: a kelet-európai országokat feltűnően nyílt elutasítás jellemzi a homoszexualitással kapcsolatban. Magyarországon a 2010-es évek második felétől kiugróan magas értékeket mutat az efféle kirekesztő attitűd. Az összetartozás másik dimenziójaként azonosított bevándorlás esetében a 3. ábra szemlélteti a teljesen elutasítók (azaz a „senkinek nem kellene megengedni” válaszok) arányát.

A bevándorlás esetében a vizsgált európai társadalmak jellemzően szintén kevésbé elutasítók. Sőt, ezúttal még a kelet-európai országok közül is csak

Magyarország az, amely nagyon másféle adatsort mutat, amennyiben a kirekesztő nézetűek aránya, már egy viszonylag magas (30% körüli) szintről indulva, tulajdonképpen megduplázódott a 2002–18-as ciklus második felének végére.

Kifejezetten a magyar társadalomra koncentráva, az eddigiek megerősítették azt, amit a szakirodalom alapján vártunk: 2010 óta Magyarországon lassan emelkedik a társadalmi bizalom (legalábbis magasabb, mint 2010 előtt volt), viszont a másághoz való viszonyulás esetében mindenképpen hiányzik az összetartozás. Az alapadatok eddig tehát alátámasztják a fent vázolt problémafelvetést. Elemzésünk következő részében már csak a magyar társadalommal foglalkozunk. Azt vizsgáljuk meg nagyon egyszerűen, hogy a mások felé bizalmat érzők körében milyen arányú az összetartozást elvetők, vagyis a mássággal szemben elutasítók aránya (elutasítónak azt tekintjük, aki legalább az egyik változón a mássággal szemben kirekesztő nézeteket



3. ábra. Az Európán kívüli szegényebb országokból érkező bevándorlók teljes elutasítása a vizsgált országokban (%)

Forrás: saját szerkesztés az ESS 1–9. hullámai alapján

Megjegyzés: a számítások az egyes országok esetében post-stratification súlyok, míg az összes országot tartalmazó „összevont” változónál analysis súlyok használatával történtek.

vall). A használt bizalomváltozón csoportokat különítettünk el. Mint az fentebb szóba került, az ESS standard bizalomváltozója 11 fokú skálát alkalmaz. A 0 azt jelenti, nem lehetünk elég óvatosak másokkal, míg a 10 pedig azt, hogy a legtöbb ember megbízható. Erre tekintettel, a 6-os, illetve afölötti válaszokat a bizalom, míg a 4-es, illetve annál alacsonyabb értékeket pedig a bizalmatlanság kifejezésének tekintjük, miközben a skála középső értékére, az 5-ösre adott válaszokat pedig külön kezeljük. Az 1. táblázat a különböző bizalomcsoportokon belül, idősoros formában mutatja az elutasítók arányát.

Az 1. táblázat adatsoraira tekintve azt látjuk, hogy az elutasítók aránya a bizalmatlanok körében rendre magasabb, mint a mások felé bizalmat érző válaszadók esetében. Az már a fentebb tárgyaltak során tisztázódott, hogy a magyar társadalomra alapvetően jellemző az elutasítás. Ebből az adattáblából viszont az is világosan kiderül, hogy minden bizalomcsoportra igaz ez a megállapítás. 2002 és

2004-hez képest, 2016 és 2018-ra minden bizalomcsoportban 20–30%-kal nőtt a kirekesztők hányada. Ez nem egyszerűen jelentős emelkedésnek tekinthető, hiszen sok esetben közel megkétszereződtek a korábbi arányszámok. Régebben háromból egy, a legújabb felmérések szerint viszont három olyan megkérdezettből, akik egyébként mások felé – saját meggyőződésük alapján – bizalommal vannak, már kettő gondolja úgy, hogy a másság bizonyos formáit el kell utasítani.

Mindezek tükrében kijelenthető, a magyar társadalom bizalmmintázata az elmúlt években sajátos változásokat mutat. Három szempontból is. Egyrészt az, hogy egy viszonylag rövid perióduson belül trendváltozás – lassú növekedés – látszik a bizalomszintben, nem túlságosan gyakori európai összehasonlításban. Másrészt kirívóan egyedi a többi vizsgált országgal összevetve, hogy mindeközben nagy, sőt egyre növekvő elutasítás jellemzi a magyar társadalmat a másság bizonyos formáival szemben.

Adathullám	Skálaértékek szerint elkülönített bizalomcsoportok		
	0–4	5	6–10
2002	47,7	39,6	29,6
2004	57,5	45,8	36,9
2006	63,1	52,8	50,6
2008	65,1	54,4	49,7
2010	60,6	52,5	39,9
2012	57,9	58,4	44,0
2014	67,4	54,5	43,3
2016	82,4	61,9	61,6
2018	73,9	76,3	59,0

1. táblázat Elutasítók aránya Magyarországon a három bizalomcsoportban (%)

Forrás: saját szerkesztés az ESS 1–9. hullámai alapján

Megjegyzés: A számítások post-stratification súlyok használatával történtek

Harmadrészt meghökkentő, hogy a mások felé – saját elmondásuk szerint – bizalmat érzők között jelentősen nő a kirekesztő gondolkodásuk aránya. Jelen tanulmány érvelése szerint e három jelenség között csak akkor lehet logikus összefüggést találni, ha kijelentjük: Magyarországon a társadalmi bizalom emelkedését az elszigetelődés, bezárkózás, megkülönböztődés hajtja. A magyarok közül nagyon sokan csak azért bíznak meg másokban, mert a mások alatt kizárólag a velük azonosakat értik. A partikuláris bizalom perspektívájában e magyarázat nem újszerű. A kirekesztő csoportok így működnek. Mégpedig azért, mert általában bizalmatlanság jellemző rájuk. Ha a későmodernitás kihívásai miatt a magyar társadalomra is ez a bizalomdinamika igaz, akkor évek óta valójában mélyülő bizalmatlanság burjánzik idehaza.

Összegzés

A 2000-es évekig bezárólag a partikuláris bizalom nemzetközi szakirodalma fontos elméleti gondolatokat vonultatott fel, több oldalról is alaposan megvilágítva a jelenséget és annak következményeit. Érdekes módon e munkák szintetizálása, legalábbis a lényegi közös elemeik azonosítása máig nem történt meg. Jelen tanulmány e hiányosságra reflektálva megkísérelte leírni azt a csoport- és interakciós dinamikát, amely minden partikulárisbizalom-elméletben ott rejlik. E sajátosságot az azonosság-elvben, az arra alapozott együvé tartozásban, valamint abban a

bizalmatlankodó (óvatoskodó és gyanakvó) érintkezési formában fedezte fel, amely szerint nem a másik csoporttag mint egyén bizalomébresztő (a csoporttagok egymás felé ugyanis jellemzően bizalmatlanok, miként a csoporton kívüliekkel szemben is azok), hanem a csoport strukturális rendezettsége és zártsága (azaz az idegenek kirekesztettsége) nyújt biztosítékokat a csoporton belüli interakciók vállalhatóságához.

Miután a tanulmány ezt az alapidinamikát leírta, felvetette annak problémáját, hogy azok a társadalmak, amelyeket nemcsak egyes csoportok szintjén, hanem általában átjár a partikuláris bizalom, miként reagálhatnak a későmodernitás nemzeti struktúrákat destabilizáló tendenciáira. Ennek részeként először is tömör formában bemutatásra került a későmodernitás folyamata, illetve az arra vonatkozó legfontosabb elméletek általános tartalma, majd valamelyest fókuszáltabban érintettük a bizalom kérdését is a későmodernitás kontextusában. A problémaállítás azt hangsúlyozta, hogy azok a társadalmak, amelyekben túlteng a partikuláris bizalom, éppen úgy reagálhatnak a későmodernitással járó globalizációs folyamatokra, elsősorban az intézményi absztrakciókra és az individualizációra, miként az önvédekezően elszigetelődő csoportok a (nemzeti) társadalmi behatásokra. Az írás végén a magyar társadalom – mint a partikuláris bizalomtól terhelt kollektíva – példáján érzékeltettük, miben ragadható meg ez a későmodernitás okozta új bizalmatlansági válság.

Felhasznált irodalom

- Ancsel Éva 1981 Írás az éthoszról. Kossuth, Budapest.
- Baier, Annette 1986 Trust and Antitrust. *Ethics*, 96. (2):231–260. DOI: 10.1086/292745
- Banfield, Edward C. 1958 *The Moral Basis of a Backward Society*. Free Press, New York.
- Bauman, Zygmunt 2000 *Liquid Modernity*. Polity, Cambridge.
- Beck, Ulrich 1996 *The Reinvention of Politics. Rethinking Modernity in the Global Social Order*. Polity, Cambridge.
- Beck, Ulrich 1998 *World Risk Society*. Polity, Cambridge.
- Beck, Ulrich 1999 *What is Globalization?* Polity, Cambridge.
- Beck, Ulrich 2000 *The Brave New World of Work*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Beck, Ulrich 2003 *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. Századvég, Budapest.
- Beck, Ulrich 2005 *Power in the Global Age*. Polity, Cambridge.
- Beck, Ulrich 2006 *Cosmopolitan Vision*. Polity, Cambridge.
- Beck, Ulrich – Beck-Gernsheim, Elisabeth 1995 *The Normal Chaos of Love*. Polity, Cambridge.
- Beck, Ulrich – Beck-Gernsheim, Elisabeth 2002 *Individualization: Institutionalized Individualism and its Social and Political Consequences*. Sage, London.
- Beck, Ulrich – Grande, Edgar 2007 *Cosmopolitan Europe*. Polity, Cambridge.
- Beck, Ulrich – Bonss, Wolfgang – Lau, Christoph 2003 The Theory of Reflexive Modernization: Problematic, Hypotheses and Research Programme. *Theory, Culture & Society*, 20. (2):1–33. DOI: 10.1177/0263276403020002001
- Beck, Ulrich – Giddens, Anthony – Lash, Scott 1994 *Reflexive Modernization. Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*. Polity, Cambridge.
- Benczes Réka – Ságvári Bence 2022 Migrants are not Welcome: Metaphorical Framing of Fled People in Hungarian Online Media, 2015–2018. *Journal of Language and Politics*, 21. (3):413–434.
- Boda Zsolt – Medve-Bálint Gergő 2012 Intézményi bizalom. A régi és az új demokráciákban. *Politikatudományi Szemle*, 21. (2):27–51.
- Bodor Ákos – Grünhut Zoltán 2015 Társadalmi rétegződés Magyarországon a bizalom mentén. *Századvég*, 20. (4):19–48.
- Bodor Ákos – Grünhut Zoltán – Erát Dávid 2022 A bizalom és a bizalomfunkciók összefüggése. Új megközelítés az embertársakba vetett bizalom méréséhez. *Replika*, (126):69–85. DOI: 10.32564/126.5
- Bodor Ákos – Grünhut Zoltán – Horeczki Réka 2014 Socio-cultural Cleavages in Europe. *Regional Statistics*, 4. (2):106–125. DOI: 10.15196/RS04207
- Bodor Ákos – Hegedüs Márk – Grünhut Zoltán 2022a Az embertársakba vetett bizalom Magyarországon a hagyományos kérdőíves eszközök alapján. *Replika*, (126):33–50. DOI: 10.32564/126.3
- Bodor Ákos – Hegedüs Márk – Grünhut Zoltán 2022b A bizalom hagyományos kérdőíves mérésének tartalmi érvényessége. *Replika*, (126):51–68. DOI: 10.32564/126.4
- Boltanski, Luc – Chiapello, Éve 1999 *The New Spirit of Capitalism*. Verso, London.
- Böröcz József 2019 Kistársadalom – kiskapuk. *Replika*, (112):123–143. DOI: 10.32564/112.11
- Cook, Karen 2001 *Trust in Society*. Sage, Thousand Oaks.
- Dupcsik Csaba – Tóth Olga 2008 Feminizmus helyett familizmus. *Demográfia*, 51. (4):307–328.
- Ermisch, John – Gambetta, Diego 2010 Do Strong Family Ties Inhibit Trust? *Journal of Economic Behaviour and Organisation*, 75. (3):365–376.
- Fukuyama, Francis 1997 *Bizalom*. Európa, Budapest.
- Füzér Katalin – Huszár Ákos – Bodor Ákos – Bálint Lajos – Pirmajer Attila 2020 Social Capitals, Social Class, and Prosperity in High-Trust and Low-Trust Societies. *International Journal of Sociology*, 50. (1):48–67. DOI: 10.1080/00207659.2019.1684081
- Füzér Katalin 2016 The Social Theory of Trust and the Sociological Theory of Social Capital. *Belvedere Meridionale*, 28. (1):132–139. DOI: 10.14232/belv.2016.1.9
- Gambetta, Diego 1992 *The Sicilian Mafia: The Business of Private Protection*. Harvard University Press, New York.
- Gambetta, Diego 2000 Mafia: The Price of Distrust. In Gambetta, D. ed. *Trust: Making and Breaking Cooperative Relations* (electronic re-edition). University of Oxford, Oxford. 158–175.
- Gerő Márton – Hajdu Gábor 2015 Az egyéni kapcsolathálók nagysága, heterogenitása és a társadalmi integráció Magyarországon. *Socio.hu*, (4):12–33. DOI: 10.18030/socio.hu.2015.4.12

- Gicz Jolán – Sik Endre 2009 *Bizalom, társadalmi tőke, intézményi kötődés*. TÁRKI Európai Társadalmi Jelentés, Budapest.
- Giddens, Anthony 1990 *The Consequences of Modernity*. Polity, Cambridge.
- Giddens, Anthony 1991 *Modernity and Self-identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Polity, Cambridge.
- Giddens, Anthony 1999 *Runaway World: How Globalization is Reshaping Our Lives*. Profile, London.
- Grünhut Zoltán – Bodor Ákos 2019 „Megbízhatz bennem, hisz’ ismersz!” Kistérségi polgármesterek az informalitások hálójában. Új Magyar Közigazgatás, 12. (2):12–20.
- Grünhut Zoltán – Bodor Ákos 2020 A bizalom kultúrájának próbatétele. A fizikai és lelki egészség, továbbá a társas kapcsolatok és a szubjektív jólét összefüggései a bizalommal járványidőszakban. *Tér és Társadalom*, 34. (3):26–45.
- Grünhut Zoltán – Kömüves Dániel – Bodor Ákos 2019 A bizalomelmélet kritikai újragondolása az eldologiasodás szempontjából. *Replika*, 113:11–24. DOI: 10.32564/113.2
- Habermas, Jürgen 1998 *The Post-national Constellation*. MIT Press, Cambridge.
- Hajdu Gábor 2012 Bizalom, normakövetés és társadalmi részvétel Magyarországon a rendszerváltás után. In Kovács I. – Dupcsik Cs. – P. Tóth T. – Takács J. szerk. *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. Argumentum, Budapest. 45–63.
- Hajdu Gábor – Megyesi Boldizsár 2017 A társadalmi tőke, társadalmi struktúra és társadalmi integráció. In Kovács I. szerk. *Társadalmi integráció*. MTA TK Szociológiai Intézet, Szeged. 155–182.
- Hardin, Russell 2006 *Trust. Key Concepts Series*. Polity, London.
- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor 2013 *Szellemi termelési mód*. Kossuth, Budapest.
- Keller Tamás 2009 *Magyarország helye a világ érték-térképén*. TÁRKI, Budapest.
- Lash, Scott 1999 *Another Modernity. A Different Rationality*. Blackwell, Oxford.
- Luhmann, Niklas 1979 *Trust and Power*. John Wiley, New York.
- Luhmann, Niklas 1988 Familiarity, Confidence, Trust: Problems and Alternatives. In Gambetta, D. ed. *Trust: Making and Breaking Cooperative Relations*. Basil Blackwell, Oxford. 94–107.
- Luhmann, Niklas 1994 *Risk: A Sociological Theory*. Aldine de Gruyter, New York.
- Messing Vera – Ságvári Bence 2021 Are Anti-Immigrant Attitudes the Holy Grail of Populists? A Comparative Analysis of Attitudes Towards Immigrants, Values, and Political Populism in Europe. *Intersections: East European Journal of Society and Politics*, 7. (2): 100–127. DOI: 10.17356/ieejsp.v7i2.750
- Misztal, Barbara 1995 *Trust in Modern Societies*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Pusztai Gabriella 2018 Ha elvesz a bizalom. *Educatio*, 27. (4):623–639.
- Putnam, Robert D. 1993 *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton University Press, Princeton.
- Reckwitz, Andreas – Rosa Hartmut 2023 *Late Modernity in Crisis: Why We Need a Theory of Society*. Polity, London.
- Rosa, Hartmut 2013 *Social Acceleration. A New Theory of Modernity*. Columbia University Press, New York.
- Sík Domonkos 2015 *A modernitás rétegei*. ELTE, Budapest.
- Sik Endre 2012 *A kapcsolati tőke szociológiája*. ELTE, Budapest.
- Skrabski Árpád – Kopp Mária 2008 A bizalom mint a társadalmi tőke központi jellemzője. *Vigilia*, 73. (10): 722–730.
- Sztompka, Piotr 1999 *Trust: A Sociological Theory*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Takács Judit – Szalma Ivett 2022 A homoszexualitással kapcsolatos társadalmi attitűdök a 21. század elején Magyarországon. In Kolosi T. – Szelényi I. – Tóth I. Gy. szerk. *Társadalmi Riport 2022*. TÁRKI, Budapest. 473–491.
- Tóth I. György 2005 Bizalomszint, kötelezettségi hálók és társadalmi tőke: Előtanulmány. In Tóth I. Gy. szerk. *Kockázat, bizalom és részvétel a magyar gazdaságban és társadalomban*. TÁRKI, Budapest. 13–23.
- Tóth I. György 2009 *Bizalomhiány, normazavarok, igazságtalanságérzet és paternalizmus a magyar társadalom értékszerkezetében. A gazdasági felemelkedés társadalmi-kulturális feltételei című kutatás zárójelentése*. TÁRKI, Budapest.
- Tóth I. György 2010 A társadalmi kohézió elemei: bizalom, normakövetés, igazságosság és felelősségérzet. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. szerk. *Társadalmi Riport 2010*. TÁRKI, Budapest. 254–287.

PANDÉMIÁK EPISZTEMIOLÓGIÁJA A TÖRTÉNELMI KOROKBAN

DOI 10.35402/kek.2025.1.15

Absztrakt

A fertőző betegségek járványai, időszakos kitörései a történelem során mélyreható és tartós hatást gyakoroltak a társadalmakra. Ezek az események erőteljesen alakították az emberi civilizáció gazdasági, politikai és társadalmi vonatkozásait, hatásai gyakran évszázadokig tartottak. A járványok története meghatározta a modern orvoslás néhány alapelvét, és arra készítette a tudományt művelőit, hogy kifejlesszenek egyre jobb és konkrétabb módszereket a járványok pontos leírására, mint pl. az epidemiológia, a megelőzés, az immunizálás és az antimikrobiális kezelés állandóan megújuló elveit, s egyben folyamatosan módosították a gazdasági, politikai, vallási hatásokat, törvényeket és előírásokat.

Kulcsszavak: történelem, járványok, orvos-tudomány

Abstract

Throughout history, epidemics and intermittent outbreaks of communicable diseases have had a profound and lasting impact on societies. These events have profoundly impacted the economic, political and social aspects of human civilisation, often lasting for centuries. The history of epidemics has defined some of the basic principles of modern medicine. It has led scientists to develop ever better and more specific methods for accurately describing epidemics, such as the ever-evolving principles of epidemiology, prevention, immunisation and antimicrobial treatment, while constantly modifying economic, political and religious influences, laws and regulations.

Keywords: history, epidemic, medicine

A történelem során hosszú egymásutánban a járványkitörések megtizedelték a társadalmakat, meghatározták háborúk kimenetelét, kipusztították az egész lakosságot, de paradox módon utat is nyitottak az innovációk és a tudományok (beleértve az orvostudományt és a közegészségügyet), a gazdaság és a politikai rendszerek fejlődése előtt. Ezek az események erőteljesen alakították az emberi civilizáció gazdasági, politikai és

társadalmi vonatkozásait, hatásai gyakran évszázadokra meghatároztak irányvonalakat. A járványok története meghatározta a modern orvoslás néhány alapelvét, és arra készítette a tudomány művelőit, hogy kifejlesszenek egyre jobb és konkrétabb módszereket társadalmi szinten, abban a krízishelyzetben, amibe került a sokaság egy járvány idején, váratlanul veszélyeztetve a saját, és közösségük életét.

A minden korban megjelenő, különböző típusú pandémiák orvosi és társadalmi kezelési módjában, valamint az ilyen természeti csapásokra adott válaszában az adott kor működésének, tudásanyagának, társadalmi és szociális problémák kezelési rendszerének a lenyomatát fedezhetjük fel. Ebben az írásban néhány kiemelkedő szakmai, társadalmi és politikai választ vizsgálunk a pandémiák kezelési módszereiben, történelmi perspektívában.

A valóság

Számítások szerint körülbelül 37,2 billió sejt van a testünkben, ahol több mint tízszer annyi mikrobiális élőlény él a sejtekkel homeosztázisban, békében, jó együttműködésben. Azonban vannak patogén, vagyis betegséget okozó mikrobák, amelyek a testbe jutva hirtelen felbontják ezt az egyensúlyt és sajátos patomechanizmus alapján különböző betegséget okoznak, akár halálos kimenetellel.

A történelem során folyamatosan küzdeni kellett azok ellen a patogén mikrobiális élőlényekkel, amelyek betegségeket, járványokat okoztak. Már az ősidőktől kezdve alapos megfigyeléseik alapján rendre észleltek olyan sajátosságokat, amelyek csak egy-egy megbetegedésre voltak jellemzőek. Így már az ókorban tudtak különbséget tenni a számtalan fertőző betegség között, ismerték a leprát (bélpoklosság); a fekete himlőt (döghalál, dögvész); a pestist, tuberkulózist (gümőkor, görvény), későbbi időkben a tifuszt (hagymáz); febris miliarist (mérges-dögleteness); anthraxot (lépfene, pokolvar); diftériát (torokgyík); maláriát (váltóláz) stb. és mindezek jellegzetes tüneteit, a betegség lefolyását - a történelmi kor megfelelő tudásszintjén.

A betegségek nyelvi lenyomata

A betegségek elnevezése már az első megjelenése, észlelése idején többféle információt és tájékoztatást nyújt, mivel a megkülönböztetés alapja a többi betegségtől való elkülönítés, a sajátosságok megállapítása. Ez az elkülönítés segíti a későbbi kezelést akár egyéni, akár társadalmi szinten. Tehát nemcsak egy egyszerű elnevezést jelent, hanem egy új fogalmi meghatározást is egyben, amely magába foglalja a betegség jelenségét, ok és okozati összefüggését, és a hozzá kapcsolódó relációkat is tartalmazza. Az elnevezés utalhat a többi betegséggel való összefüggésre, és képet kaphatunk a betegségnek a megfertőzött testhez, az első látható jelhez, a tudáshoz, a hitvilághoz, vallási elkötelezettséghez, erkölchöz, a társadalomhoz való viszonyáról valamint a kor technikai színvonaláról, így a betegség elnevezése kapcsán az adott kor széles keresztmetszete jelenik meg.

Az elnevezést nagyban befolyásolja az is, hogy az észlelés idejében mit tartottak a betegség legfontosabb, a rá leginkább jellemző tulajdonságának. Nemcsak szemantikai megkülönböztető információt hordoz az új elnevezés, valamint a kor ismeret- és tudásanyagáról, a betegség értelmezéséről, az adott kor mentalitásáról kapunk információt, hanem a nyelven keresztül a betegségre legjellemzőbb, abban a korszakban kiemelt tulajdonságáról, a betegségről való kommunikációjáról, társadalmi diskurzusról is sokat megtudhatunk.¹

Az orvosi és a köznyelvi elnevezéseket külön kell választani, de vannak olyan betegségek a történelem során, melynek csak az orvosi kifejezése terjed el. Az észlelt betegségek nevének változatosága függ a földrajzi területektől, a névadók ismereteinek megfelelő tudásszintről, de az kétségtelen, hogy a betegség elnevezésében mindig annak leglényegesebb tulajdonságait veszik figyelembe. Az elnevezéseket a következő szempontok szerint lehet csoportosítani:

- **betegség társadalmi hatása és nagysága szerint:** pl. a **pestis** a dór görög plaga (csapás, ütés) szóból ered, ami a katasztrofális gonoszság vagy a szenvedés hirtelen kitörésének metaforáját jelenti. Ebből a görög kifejezésből alakult ki a latin plaga és a későbbi pestis kifejezés;

¹ Farkas L. Gyula, Hajnal Krisztina: A betegségek népi elnevezése. Anrtopol. Közl. 41: 117-126 (2000) EPA03120_anthropologiai_kozelemenyek_41_117-126.pdf

- **tünetek alapján**, például a lepra – a pikkelyes bőrelváltozás² – bélpoklosság, vagy a bőrön jól látható színváltozások szerint pl. rubeola - rózsahimlő, vagy a besárgulást okozó sárgaság (angol jaundice, francia jaune (sárga), német Gelbsucht, lengyel zółtaczka);
- **hiedelmen alapuló, vagy irodalmi, esetleg mitologikus eredetű elnevezések:** szifilisz- „Syphilis”, egy pásztorfiú neve, aki megsértette Apollón görög istent, és az isten szörnyű betegséggel büntette meg. A holdkórosság-lunatizmus pedig valójában alvászavart jelent.
- **feltételezett belső folyamatok alapján:** gomoria-gonorrhea az ógörög gonórrhoia, a gónos, „sperma, mag, utód” rhoia, „folyó” szóból ered, vagyis a nemibetegség a spermából való kifolyásból származik, vagy például a termikus különbséget jelölő hideglelés a lázat jelöli;
- **kiváltó okok, kórokozó szerint:** polio, salmonellozis, (ezek a modern kor felfedezett betegségei, már ismert vagy azonosított kórokozók szerint);
- **a megbetegedett szervek nevéből származó elnevezés:** SARS-CoV - Severe Acute Respiratory Syndrome, HIV/AIDS (Humán Immundeficiencia-Vírus, Acquired Immune Deficiency Syndrome, stb);
- **helység, terület, makrokozmosz, népre jellemző betegségek szerinti jelölés:** Malaria - rossz levegő (mala aria, malus aer által okozott betegség). Influenza – beáramlás a szervezetbe – asztrológiai jelenséggel kapcsolatos), MERS-CoV-Middle East Respiratory Syndrome, vagy pl. a Morbus Hungaricus (magyar TBC betegség), francia betegség – franc-nyavalya (nemibetegség, szifilisz), spanyol-nátha, stb;
- **erkölcsi, vallási megítélés szerint:** pl. bujakór; Vitus-tánc; Szent Antal tüze - orbác, övsömör, anyarozsmérgezés;
- **szerzői elnevezés:** Huntington-kór – neurodegeneratív betegség, vagy pl. Heine-Medin kór- gyermekbénulás, Sjögren-szindróma-több szervrendszert érintő, az immunrendszer hibás működése miatt kialakuló ún. autoimmun betegség.

² az ógörög Λέπρα [lépra] szóból származik, amely „a bőrt pikkelyessé tevő betegség”, a Λέπω [lépō] ige névleges származéka, „lehamoz, pikkelyes lesz”.

Az elnevezés szóeredetéből lehet következtetni arra, hogy a betegséget milyen régóta ismerik, pl. a csak latin, vagy angolszász szaknyelvi elnevezés az újabb-kori felfedezett betegségeket jelzi: SARS, HIV, COVID stb.

A betegségek elnevezésének vizsgálata hozzásegíthet egy betegség társadalmi beágyazottságának jobb megértéséhez.

A járványokról

A járványok gyors felismerése, elkülönítése a többi ismert betegségtől, a rendelkezésre álló tudáskészlet hasznosítása, új kezelési módok alkalmazása szerves része egy-egy kor pandémia történetének.

A járvány mindig váratlan módon csap le a közösségekre, készületlenül éri az embereket és azonali cselekvést igényel. A történelem során sokszor volt módjában az emberiségnek farkasszemet nézni a betegségekkel. A fertőzések megállításának, a további elkerülésének egyetlen módja, ha minél több tulajdonságát és körülményeit, terjedésének okait, egyes járványok specifikitását, tüneti jellemzőit jobban és jobban megismeri az ember. A pandémiák történetében széles spektrumon követhetjük az egy-egy korra jellemző tudásmátrixot, a tudásról alkotott információ terjedését, például az un. expozíciós faktorokról alkotott ismereteket és a közvetlen környezet, valamint a tágabb értelemben vett környezeti faktorok időbeli és térbeli változásainak hatását.

Az ókori mikro- és makrokozmosz együttese

A járványokra vonatkozóan már az ókorban is mindenkor figyelembe vették a földrajzi különbségeket, a klimatikus-, ezen belül a hőmérsékletváltozást, az égitestek állását és egymáshoz való viszonyának változását (például a telihold - ezekkel a tényezőkkel ma az orvosepidemiológia foglalkozik). Kiterjedt a figyelmük a szezonális ciklicitás mintázatára is (különösen az őszi-téli időszakra), és mindent megfigyeltek, ami okozhatta, vagy befolyásolhatta a fertőzések terjedését, hiszen az ember a természet egységének része.³ Ugyanakkor a specifikus tulajdonságokat is figyelembe vették. Vizslató szemekkel és precizitással megfigyeltek minden apró, észlelhető tényezőt, talán jobban, mint

a későbbi korokban. A vallás átszötte és átírta a pusztán természeti okok keresését járványok esetén. Ugyan a pontos kórokozókat és fertőző ágenseket nem ismerték, de azt felismerték, hogy a betegséget hordozó egyéneket el kell különíteni a többi egészséges embertől. Így tettek a leprával is már a bibliai időkben. A megfigyelés pontos leírása így rögzült a Bibliában:

„¹Az Úr ezt mondta Mózesnek és Áronnak: ²„Ha egy embernek a bőrén duzzadás, kiütés vagy fénylő folt keletkezik, bőrleprára lehet gyanakodni. Vezessék Áronhoz, a főpaphoz, vagy valamelyik fiához, a paphoz. ³A pap vizsgálja meg a bőr betegségét. Ha a beteg részen a bőr elszíntelenedett, és a beteg bőr alatt üreg képződött, akkor lepra esete forog fenn. A vizsgálat után a pap nyilvánítsa az embert tisztátalannak. ⁴De ha a bőrön fehér folt van, a bőr látható beesése és a szőr elszíntelenedése nélkül, akkor a pap tartsa megfigyelés alatt a beteget, ⁵s a hetedik napon vizsgálja meg. Ha saját szemével meggyőződik, hogy a betegség nem múlt el, de a bőr alatt nem is terjedt tovább, akkor újabb hét napig tartsa megfigyelés alatt, ⁶s a hetedik napon újra vizsgálja meg. Ha úgy látja, hogy a beteg rész elvesztette csillogását, és a bőr alatt nem terjedt tovább, a pap nyilvánítsa tisztának az illetőt: csak kiütésről van szó. Az mossa ki a ruháját és tisztává lesz. De ha a betegség elburjánzik a bőr alatt azután, hogy a pap a beteget megvizsgálta és tisztának nyilvánította, akkor ismét jelentkeznie néla.”

Mezopotámiában az i.e.18. században harminc évig uralkodó Zimri-Lim (1779-1759) király idejében Mari városában (mai Szíria) már rendelkeztek epidemiológiai ismeretekkel és tudásanyaggal, valamint közegészségügyi intézkedéseket tettek, ahogy ez az előkerült agyagtáblákon olvasható. A fertőzésnek direkt és indirekt módját ismerték. A fertőzött embertől való izolációt, érintésmentesítést ajánlották a betegség elkerülésére.⁵ Ezek a javaslatok, rendelkezések adtak ötletet a későbbi egyiptomi és görög kultúrákban előforduló fertőző betegségek elleni védekezési módokra. Egyik levelében a király feleségének, Sibtu királynénak a következőket írta:

„Hallottam, hogy Nanname úrnő beteg. Sok emberrel találkozok a palotában. Add parancsba, hogy senki ne igyon a poharából, amiből ő iszik, vagy üljön a helyére, melyen ő ül, és ne aludjon az ágyában,

⁴ 3 Móz. Leviták könyve, 13. 1-7.

³ Charles-Edward Amory Winslow: The Conquest Of Epidemic Disease. University of Wisconsin Press; First Edition 1980. ISBN-10 : 029908244X, ISBN-13 : 978-0299082444

⁵ Edward Neufeld (1986): The Earliest Document of a Case of Contagious Disease in Mesopotamia (Mari Tablet ARMX, 29). Journal of the Ancient Near Eastern Society, 1986, 53-66

*melyben ő alszik. Ne hagyj, hogy bármilyen más hölgygel együtt legyen a házában. Állapota fertőző.*⁶

Az óbabilóni szövegekben található orvosi javallatok között, az un. materia medicában, a helyben található növények különböző részeit sokféle módon elkészítve nyersen, porítva, folyadékká oldva, stb. alkalmazták, valamint ráolvasással is próbálták a gyógyulást elősegíteni⁷. Ha pl. rüh vagy más bőrkütiés lépett fel valakinél, „az nem megy társalogni”, vagyis izolálták a többi embertől, viszont ha idegen lett beteg, kiűzték az országból.⁸

A peloponnészoszi háborúban (i.e. 431-404) Spárta és Athén nagy veszteségeket szenvedett el a pestis járvány miatt. A görög aranykort többek között a pestis rövidítette meg, amely tömeges halállal végződő megbetegedés volt, Periklész is megfertőződött gyors és korai halála is szerepet játszott az athéni un. aranykor végének. Athénban, a görög kultúra központjában, a túlnépesedett városállamban a lakosság közel egynegyedét pusztította el a pestis (i.e. 430), illetve a legújabb kutatások szerint talán a tifusz.⁹

„Az emberek beözönlése a környékről a meglevő megpróbáltatások közepette még újabb csapást jelentett, amely elsősorban magukat a beköltözötteket sújtotta. Ezek között – mivel nem volt elegendő lakás, és a nyár idejére fojtó levegőjű kalyibákba húzódtak – vad szertelenséggel dúlt a kór, egymás hegyén-hátán

heverve lehelték ki lelküket, s feküdtek ott tetemként, vagy pedig a szomszúságtól félholtan ott vonaglottak az utakon és a források körül.”¹⁰

Az Antónius pestis (Pestis Antonius, galenoszi járvány) pestisjárvány (165-180) pedig a római birodalomban dúlt, több millió halottal az egész birodalom területén, egész Kínáig.

Később ezt követte a ciprusi pestisjárvány 250-ben.¹¹ Ugyanakkor, mindezzel párhuzamosan vallásos elképzelések is léteztek a pandémia társadalmi megítélésével kapcsolatban.

Más forrásokból is olvashatunk szakmai válaszokat a járványok orvosi és lelki hatásáról a mindennapi életben, annak nemcsak lokális, de regionális, birodalmi és végül globális szinteken való megjelenésében. Történelmi korokon keresztül nyomon követhetjük a pandémiák által okozott csapások, válsághelyzetek, krízisek kezelését, mint pl. a fekete halált, a leprát, a himlőt, salmonellózison keresztül a szifilisz, a kolerát, a spanyolnáthán át a HIV/AIDS, SARS, az Ebola és a Zika, stb. járványokig bezárólag mind az egyén, mind a népesség szintjén. A gazdasági élet megváltozása, a politika megerősödése új lehetőségeket kínált a szigorú, gyakran katonai fegyelmezésre, a területek gazdasági irányításának átrendeződésére. Tehát hatásai nemcsak túlmutatnak a testi és lelki egészségben történt változáson, hanem egyben erős nyomást gyakoroltak a tudományra, a gazdaságra és a politikára, hogy megfelelő megoldást találjanak társadalmi szinten a különböző pandémiákra.

Az orvosok, gyógyítók, később a kutatók igyekeztek ezeknek a társadalmi elvárásoknak megfelelni. Az adott lehetőségeket és tudást tovább fejlesztették, újabb és újabb gyógymódokat találtak ki, hatékony tömeges intézkedéseket vezettek be a járvány terjedésének megfékezésére, a gyógyulás lehetőségének megtalálására, később a megelőzésére.

Védekezés

Már korán felismerték a tisztaság és az egészség összefüggését. Nem véletlenül építették a vallásokba azokat az egészségügyi szabályokat, amelyekkel a gyülekezet tagjait meg tudják védeni különböző betegségekkel szemben. A Bibliában és a Talmudban a 613 törvényből több, mint 300 törvény szól

⁶ Stephan Bertam, (2003): Élet az ókori Mezopotámiában (Life in Ancient Mesopotamia). 2003.400.p. ISBN 9634260136, ISSN 1787-6826

⁷ A. Leo Oppenheim (1982): Az ókori Mezopotámia. Egy holt civilizáció portréja. (második javított kiadás, Erica Reiner, Komoróczy Géza). Gondolat. Budapest. 1982.361-365. Ugyanakkor Hérodotosz (III,1) feljegyzései szerint szokás volt a babilóniaknál a piactéren a járókelőktől kért tanácsadás is, akik hasonló betegségeken estek át. Herodotos: történelmi könyvei (görögül és magyarul) ford.szerk. Geréb József. I. kötet I-III. könyv. Budapest Franklin-Társulat. 1892.161. old. 196-197 fejezet

⁸ ibid 117. old. 138 fejezet

⁹ Fogpulpából vett DNS mintában Salmonella enterica Typhi szerovariáns DNS-szekvenciáit azonosították, amelyek egyértelmű bizonyítékot szolgáltatnak a mikroorganizmus jelenlétére a Kerameikos tömegsírból ki nyert fogak fogpépében. Papagrigorakis MJ, Yapijakis C, Synodinos PN, Baziotopoulou-Valavani E. DNA examination of ancient dental pulp incriminates typhoid fever as a probable cause of the Plague of Athens. Int J Infect Dis. 2006 May;10(3):206-14. doi: 10.1016/j.ijid.2005.09.001. Epub 2006 Jan 18. PMID: 16412683.

¹⁰ Thuküdidész: A peloponnészoszi háború 2,52. Ford. Muraközy Gyula. Bp., 1985.)

¹¹ Cartwright, Frederick F.: *Disease and History*. Published by Devin-Adair Pub, 1972. ISBN 10: 069024116X ISBN 13: 9780690241167

az egészségvédelem érdekében. Egyéni tisztaság szintjén előírások biztosítják a kötelező heti fürdést, a napjában többszöri kézmosást folyó vízben, egészséges ételek fogyasztását, bizonyos ételek – un. tisztátalanok – a tiltását (pl. sertéshús, vér, stb.), a betegek elkülönítését (karantén-szerű izolálás első megjelenése), a fertőzött ágynemű mosását „undok” betegség esetén stb. A muszlim vallás is sok mindent átvett ebből. A keresztény vallásban a test haszna és ápolása nem volt hangsúlyos, inkább a lelki gyakorlatokra fektették a hangsúlyt. A test és a tisztaság elhanyagolása nagyban hozzájárult a középkori járványok gyakori fellángolásához. A történelem során a 19-20. században újra nagyobb figyelemmel fordultak a személyes tisztaság a fürdés, a balneológia, a testedzés felé, az egészség megtartásának érdekében.

A tömegesen előforduló betegségek, járványok ellen az izolálás volt a legjobb módszer. A betegséget megkapó és azt terjesztő embereket kezdetben a város falain kívülre utasították, lakhelyeiket felégették a használati tárgyaival együtt, a fertőzésben elhunytak testét vagy elégették, vagy közös sírban, mésszel leöntve különítették el. Később a gyanús tüneteket produkálókat elzárták a közösség elől, az un. karanténba zárták. Az ott eltöltött negyven nap alatt kialakulhatott a feltételezett betegség anélkül, hogy a többi embert vagy állatot megfertőznék. Gyakran egész városokat zártak le, hogy a többit ne fertőzzék meg, illetve megállítsák a fertőzés terjedését. A közösségi védekezés, a fertőző betegek elkülönítése, az izoláció többféle formában jelent meg. Lepra esetén a városon kívülre küldték a betegeket.

A legradikálisabb megoldás a fertőzött egyén és család házának felgyújtása volt, amely hosszú évszázadokig gyakorlat maradt. Gyógyszerek hiányában sok lehetőség nem állt rendelkezésre a pandémiák megfékezésére, csak a katonai segítséggel való rendfenntartás, izoláció.

Középkori nagy járványok és a gazdaságpolitika

A középkorban az emberek és környezetük igen elhanyagolt, piszkos volt. Az ókori nagy fürdőkultúrák, a vízvezetékek, a szennyvízelvezetés, a vízőblítésű illemhelyek, mind feledésbe merültek. A középkorban, az egyházi szellemnek megfelelően, csak a lélek megtisztulásával foglalkoztak, a test már önmagában is bűnt feltételezett, a betegségeket pedig valamilyen bűn büntetésének tartották. Nem véletlenül alakultak ki a halállal végződő hatalmas

középkori járványok az elhanyagoltság, piszok és szenny területén.

Ugyanakkor jellemző volt a folyamatosan átrendeződő birodalmi határok és törekvések jelenléte, amelyben a háborúk és a hódítások nagy szerepet játszottak. A kereskedelem és az új piacok bevonása a gazdasági életbe nemcsak a kincstárt gyarapította, hanem a kereskedelmi utakon – legyen az tengeri vagy szárazföldi –, a régi borostyán-, selyem-, később a hansa-, levantei- szárazföldi, karaván- és tengeri kereskedelmi utakon szabadon hurcolták be a kórokozókat, így például Genovába, Velencébe és Milánóba északon, Firenzébe, Pisába és Sienába a középosztás régióban. Majd innen terjedtek el az Alpok túloldalán a délnémet területekre, illetve az ezekkel a városokkal szoros kereskedelmi kapcsolatokat ápoló egyéb európai területekre.

A fellendült kereskedelemmel egyidőben a bankrendszer, a váltók megjelenése is gazdasági ösztönzőként hatott. A váltó mint fizetőeszköz elfogadása a kereskedelem szereplői között lehetővé tette, hogy sem a potenciális vásárlóknak, sem a kereskedőknek nem kellett magukkal vinniük a könnyen eltulajdonítható nemesfém fizetőeszközt. Ehelyett váltók útján pénzt tudtak utalni ügynökeiknek és fordítva. A váltó jelentősége a század folyamán olyan mértékben megnőtt, hogy a 14. század közepére lassan kizárólagos használatúvá vált, különösen nagy összegeknél. Ezzel – követve a kereskedelmi hálózat mozgását – új pénzügyi hálózat alakulhatott ki egész Európában, Londontól Lisszabonon át Bruges, Rotterdam, stb. bevonásával, az itáliai területeken keresztül, egészen Palermóig.

A nagy járványok megtizedelték a populációt, különösen az 1347-48-as pandémiás pestis következtében Európa lakossága egyharmadával lecsökkent.¹² A pestis hatalmas szakirodalma apró részletességgel tárta és tárja fel a járvány minden mozzanatát Európa területén. Jelen írásban nem orvosi értelemben foglalkozunk a járvánnyal, hanem a társadalmi védekezést mutatjuk be.

¹² Madarász, B., Fazekas-Pongor, V., Szarvas, Z. *et al.* Survival and longevity of European rulers: geographical influences and exploring potential factors, including the Mediterranean diet — a historical analysis from 1354 to the twentieth century. *GeroScience* (2023). In press pp. 1-18. <https://doi.org/10.1007/s11357-023-00957-5>

A fertőző betegségek elleni védekezési módjairól

A védekezésnek vannak egyéni és társadalmi módzatai. Az egyéni védelemnek része az emberek elkerülése, védőruha és eszközök viselése. A társadalmi védekezés legkorábbi intézkedése az izoláció, a fizikai távoltartás, a használt tárgyak elégetése, a fertőzött lakhely felgyújtása, a halottak speciális tömeges temetése. Ezek a módszerek a mai napig is érvényben vannak, például az AIDS betegek és a COVID betegek halála esetén külön rendeleti eljárás szerint kell a holttestet előkészíteni, temetni (hamvasztani az AIDS-ben elhunytakat) és a személyes tárgyaikat kezelni.

A fertőzések elkerülésére már az ókortól ismerték a társadalmi és egyéni védekezést, a kezelő orvos védelmét.

Az egyéni védekező felszerelés már a lepránál is megjelent: ilyen volt az ókorban a fejkendővel való eltakarás, bár ez inkább esztétikai okokból alakult ki. Az első leprakórházat, ahova begyűjtötték és ellátták a betegeket Jeruzsálem falain kívül, a makkabeusok utáni hasmoneus időben Ióannész Hürkanosz (egyéb átírásokban: Johannes Hyrcanus) zsidó főpap építtette i.e. 135-105-ben, majd idővel egyre több helyen épült kórház a leprások számára, közel ezer évvel később a Szent Lázár Lovagrend (1142) felügyeletével. Ezekből a leprosumokból, speciális ispotályokból Európában közel 19.000 kórház alakult ki a középkorban.

Az orvos védelme

A középkori pestisjárványnál a pestisorvos már kesztyűt, nagykarimájú kalapot - ezzel is távolabb tarthatta a betegeket -, és egy speciális, hosszúcsőrű madármaszkot öltött magára, ami az egész arcát eltakarta, védte a fertőző levegőtől. A hosszú csőr legtávolibb végén, a belsejében egy egész fej péppé nyomott fokhagymát helyeztek el. Ennek az volt a célja, hogy a levegőben terjedő ún. miazmákat megszűrjék a fokhagyma pépen keresztül. Ugyanis a fokhagyma az ókortól kezdve minden kultúrában a gyógyító növények királynője volt. Ma már alapos vizsgálatok alapján tudjuk, hogy nem véletlenül, hiszen antibakteriális és gombaellenes hatásán kívül a benne lévő alliináz az alliinból allicint állít elő, amelynek erős antioxidáns hatása van, s ezen kívül fontos

ásványi anyagokat, valamint több vitamint (A-vitamin, B-vitamin, C-vitamin, E-vitamin) tartalmaz. Vagyis amikor e csodaszeren keresztül halad a fertőző levegő, legjobban tudásuk szerint a pép megszűri, infiltrálja a fertőzést előidéző ágenszt, amely lecsapódik a csőr alsó részében, így az orvos csak a szűrt, tiszta levegőt szippantja be.



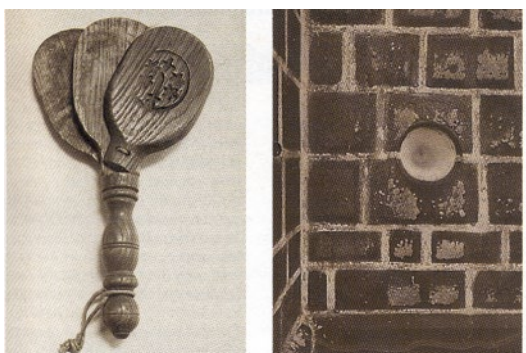
1. ábra pestis orvos védőöltözete

Társadalmi védekezés, szabályok

Megjelölés és az izolálás változatai. Egyes városokban szokás volt kereplőt vagy csengőt adni a fertőzött leprásnak, amelyet a kolostori kórházig kellett használnia azért, hogy az egészséges emberek el tudják kerülni őket. Voltak olyan németalföldi városok, ahol pl. a prostituáltaknak - akik szinte mind szifilisszel fertőzöttek voltak - egy sárga foltot kellett felvarrni a ruhájukra a bal mellük fölé, hogy messziről lássák, ki fertőzött.



2. ábra Két leprásnak megtagadtak a belépést a városba. Az egyiknek mankója van; a másik, Lázár, ruhát, kezításkát és csörgőt visel, hogy jelezze érkezését.



3. ábra fából készült kereplő és annak helye a kolostor bejáratánál

A városokban tilos volt az ivóban vagy kocsmában tíz embernél többnek összejönni. Ebben az előírásban látszik, hogy nem csak a fertőzés megállítása volt a cél, hanem valamelyest támogatni is kívánta a kocsmákat azzal, hogy, bár mérsékelt forgalom alapján, de hozzájussanak némi bevételhez.

Volt, hogy bezárták a városkapukat a terjedés megfékezésének érdekében addig, amíg a járvány tartott, így városok néptelenedtek el, mások meg megmenekültek ezzel az eljárással a járványoktól. Gondoskodtak az ivóvíz tisztaságáról, a közös temetésről.¹³

Az első megelőző, preventív intézkedések – új fejezet az orvoslásban

Az ókori kínai és indiai kultúrákban ismert volt az ún. fekete himlő (variola - döghalál, dögvész, foltszörny) betegség, amely ellen úgy védekeztek, hogy az elfeketedett ezernyi gennyes hólyagból megmaradó

kiszáradt pörköt összetörték, porították és - mint a kokaint - az orron keresztül juttatták be hosszú bambuszrudon keresztül enyhe befúvással, amellyel gyenge lefolyású fertőzést okozva ellenállóvá – immunitássá tették a szervezetet.

A kínai varioláció legrégebbi forrásai a 16. századból származnak e módszer alkalmazásáról, ahol különféle befúvási technikát alkalmaztak.¹⁴ A módszer szerint enyhe himlős eseteket választottak donornak. Az összegyűjtött pörk porított formáját befújták a betegségtől védendő egyén ornyálkahártyájába, ahonnan felszívódva, enyhe lefolyású betegség után teljes védelem alakult ki. E módszert később ritualizálták, mind az eszköz anyagát tekintve - főleg ezüstöt alkalmaztak -, részben a fiatal emberek között nemi különbséget is téve: a fiúk a jobb, a lányok a bal orrszárnyát választva a por befúvási helyéhez. Ugyanezt a módszert használta India, Szudán ezekben az időkben. Így terjedt át a török birodalomba is a varioláció.

Ezt a módszert Európába Giacomo Pylarino (1659-1718) vezette be, a Padovában végzett görög orvos, a török pasa krétai helytartója, majd Szent Péterváron Nagy Péter orvosa - s egyben az első immunológus -, aki ezt az eljárást 1701-ben a konstantinápolyi szultáni udvarban a perzsa orvosoktól tanulta meg. A variolációt, Pylarino medikus társa majd kollégája, Emanuel Timoni (1670-1718), a szintén görög származású orvos is alkalmazta, és segítette barátját oltási munkájában. Timoni az addig jól használt módszerrel járt el a híres poéta, író és egyben az angliai török követné, Lady Mary Wortley Montagu gyerekeinél is úgy, hogy miután Lady Montagu elkapta a feketehimlőt, mely messihi híres szépségét eltorzította, a visszamaradó himlőhelyeken megszáradt pörkkel „oltotta” be gyermekeit. Ezt a módszert Timoni írásban benyújtotta 1713-ban a Royal Societynek, amire semmilyen választ nem kapott, majd egy évvel később nyomtatott formában jelentette. Ez az első európai írásos emlék erről az eljárásról.

Arról, hogyan zajlik ez az eljárás Konstantinápolyban, Lady Montague¹⁵ így számol be részletesen egy baráti levelében 1717-ben:

„Elmondok neked egy dolgot, ami miatt irigykedni fogsz. A himlő, amely oly végzetes, és olyan általános nálunk, az itt teljesen ártalmatlan. . . . Minden évben ősszel, szeptember hónapban, amikor a nagy hőség

¹³ 18/1998. (VI. 3.) NM rendelet a fertőző betegségek és a járványok megelőzése érdekében szükséges járványügyi intézkedésekről (2024.06.06) <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=99800018.nm>,

¹⁴ Needham J (1999). „Part 6, Medicine”. Science and Civilization in China: Volume 6, Biology and Biological Technology. Cambridge: Cambridge University Press. p. 134

¹⁵ Lady Mary Wortley Montagu (1689 – 1762) angol arisztokrata, író és költő volt.

már enyhül, néhány öregasszony végzi ezt a beavatkozást. Az emberek egymástól igyekeznek tájékozódni, van-e valakinek a családjában himlője, vendégségeket rendeznek erre a célra, és amikor találkoznak (általában tizenöt-tizenhatan), jön az öregasszony egy dióbéjjel, tele a legjobb himlőfajttával, és megkérdezi, milyen vénát nyithat meg. Azonnal felhajtja egy nagy tüvel a vénát, amit felajánlász neki (ez nem okoz nagyobb fájdalmat, mint egy egyszerű karcolás), és annyi anyagot juttat a vénába, amennyi a tű fején megül, majd beköti a kis sebet az üreges dióbéjjel. . . .

A gyerekek vagy a fiatal betegek a nap hátralévő részében együtt játszanak, aztán elkezdli elfogni őket a láz, és két napig, ritkán három napig ágyban maradnak. A nyolcadik napon már tökéletes egészségnak örvendenek. Nagyon ritkán, inkább csak a húsz-harminc felettiéknél hagy nyomot a himlő az arcukon, ami sohasem simul ki, de nyolc nap múlva már olyan jól vannak, mint a betegségük előtt. .. Évente ezrek esnek át ezen a beavatkozáson, és a francia nagykövet örömmel mondja, hogy itt is elterelés útján gyógyítják a himlőt, ahogy más országokban is. Nincs példa arra, hogy valaki belehalt volna a kezelésbe. Elhiheti, hogy teljesen meg vagyok elégedve ennek a kísérletnek a biztonságával, hiszen a saját kisfiamon szándékozom majd kipróbálni.^{16,17}

Tehát a szervezetet tudatos, de gyengébb fertőzésnek tették ki. Előfordultak olykor súlyos esetek is, hiszen a fertőzés mértékét nem tudták szabályozni. A középkorban „mitte venis”- „elküldjük Önnek”- módszernek is neveztek egy másik eljárást, ami azt jelentette, hogy az egészségeseket összefektették gyenge lefolyású betegségben szenvedő emberekkel, akiktől elkaphatták a fertőzést, szerencsés esetben enyhébb lefolyással. Aki túlélte a fertőzést, többet nem fertőződött meg. Ez az „összefektetés” ma is divatos még a rubeola esetében, főleg lánygyerekeknél, a hivatalos, kötelező MMR védőoltások ellenére is. De olyan is előfordult, hogy a már megbetegedetteket – akiknek „rossz vére” volt - összefektették fiatal, szűz, garantáltan egészséges lányokkal, ezzel megtisztítva a „rossz vért” a jó vérrrel. Ezt alkalmazták Bakócz Tamásnál, a pápai trón várományosánál, aki természetesen a sok

tivornyától szifilisz volt, hogy orvosi javallat szerint, délutánonként szűz lányokkal feküdjön össze gyógyulása érdekében.¹⁸

1. Az első oltás Európában - vakcináció

Edward Jenner (1749–1823), aki gyerekként átélte a variolációt, orvosi munkája közben megfigyelte, hogy az enyhébb tünetekkel járó tehénhimlőn átesett fejőnők nem kapták el az emberi himlőt. Jenner 1796-tól, a tapasztalatokból kiindulva, tehénhimlős seb nedvével végezte el az első immunizálást, vagyis létrehozta az első modern védőoltást. Az új gyakorlat jóval biztonságosabb és egyszerűbb volt a variolációnál. Jenner a tehénről (vacca) nevezte el a folyamatot *vakcinációnak*. Ezt a módszert a görögök, örmények terjesztették, így került el ebben az időben hazánkba is.¹⁹ Az új paradigmaváltás - ha nem is azonnal - forradalmasította a fertőző betegségek elleni, immár nem utólagos, hanem előre, preventív módon történő védekezést. Joseph-Ignace Guillotin (1738-1814), a híres humanista francia orvos kimagasló teljesítménye volt Edward Jenner oltásának franciaországi elterjesztése, megszervezése. 1805-ben a párizsi Központi Oltási Bizottság elnöke lett, és megalapította az Országos Orvostudományi Akadémiát is.²⁰ Európa nagy birodalmaiban, újdonságként, szinte mindenhol bevezették az oltást.

A himlő a társadalom minden szintjét érintette. A 18. században Európában évente 400 000 ember halt meg himlőben, és a túlélők egyharmada megvakult. A himlő, vagy a 18. századi Angliában ismert „foltos szörny” tünetei hirtelen jelentkeztek, és a következmények pusztítóak voltak. Az esetek halálozási aránya 20% és 60% között változott, és a legtöbb túlélőnek elcsúfító hegeket hagyott. A csecsemők halálozási aránya még magasabb volt, az 1800-as évek végén megközelítette a 80%-ot Londonban és 98%-ot Berlinben.²¹

¹⁸ Forrai Judit: Vénusz oltárán áldozók nyavalyája. *Kaleidoscopehistory*.2020.10. no.20. 119-137. DOI: 10.17107/KH.2020.20.119-137

¹⁹ Wessprémi István Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza. Első száz. (ford: Kővári A.) Bp. 1960. 311.

²⁰ Donegan CF. Dr. Guillotin--reformer and humanitarian. *J R Soc Med*. 1990 Oct;83(10):637-9. doi: 10.1177/0141076890008301014. PMID: 2286964; PMCID: PMC1292858.

²¹ Riedel S. Edward Jenner and the history of smallpox and vaccination. *Proc (Bayl Univ Med Cent)*. 2005 Jan;18(1):21-5. doi:10.1080/08998280.2005.11928028. PMID: 16200144; PMCID: PMC1200696.

¹⁶ Montagu, Lady Mary Wortley. *Letters of Lady Mary Wortley Montagu. Written during her travels in Europe, Asia, and Africa*. Paris: Firman Didot, 1822. Available in many editions online; Rosner, Lisa. *Vaccination and Its Critics. A Documentary and Reference Guide*. Santa Barbara, CA: Greenwood, 2017.

¹⁷ Rosner, Lisa. *Vaccination and Its Critics. A Documentary and Reference Guide*. Santa Barbara, CA: Greenwood, 2017.

Az első globális oltási expedíció

A vakcina feltalálása előtt a fekete himlőnek nagyszámú áldozata volt Európában, a fertőzések körülbelül egyharmada halállal végződött. Az Újvilágban még több áldozatot szedett ez a betegség. A nagy gyarmattartó államok, Jenner találmánya hatására, a gyarmati termelékenységet feltve Dél-Amerikába, Távol-Keletre is el akarták juttatni az új oltóanyagot. IV. Károly spanyol király - a hűtés, a fagyasztva szárított vakcinák és a sugárhajtású repülőgépek előtti korszak előtt kb. 200 évvel - az önként jelentkező udvari orvosát, Dr. Francisco Javier de Balmis (1753-1819) tengerész orvos-sebészt bízta meg a történelem első filantrop nemzetközi egészségügyi expedíció, vagyis az első nemzetközi oltási kampány vezetésével.²²



4. ábra Mária Pita corvette elindulása 1803-ban La Corunából. (Francisco Perez)

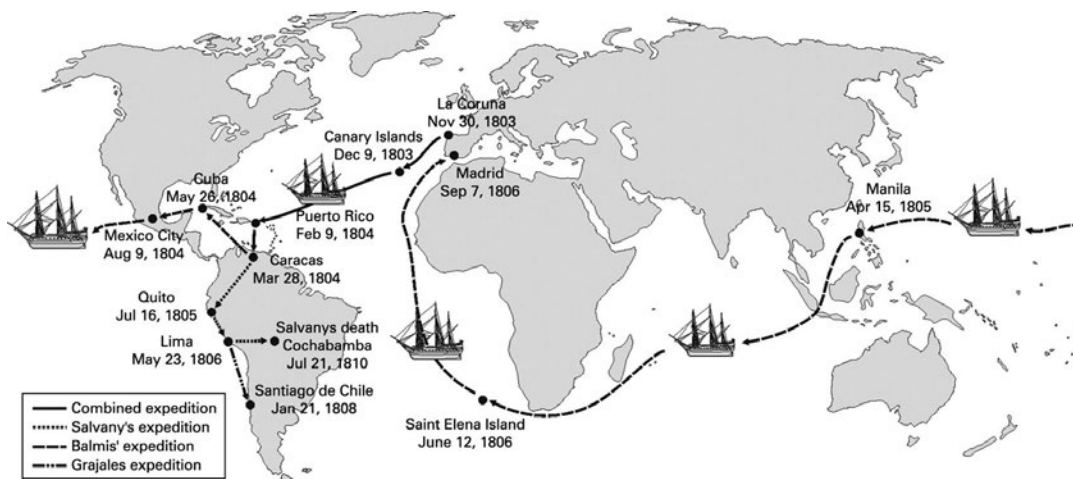
Az expedíció 1803. november 30-án indult a spanyol A Coruña város kikötőjéből a Mária Pinta nevű hajón. Jenner így kommentálta ezt az egyedülálló,

akkor első esetet „Nem képzeltem, hogy a történelem évkönyvei ilyen nemes, ilyen kiterjedt filantrópai példát mutatnak be.” A spanyol király nemcsak nagylelkűsége miatt támogatta ezt az expedíciót, hanem afeletti bánatában, hogy szeretett kislánya, Maria Teresa infánsnő is himlőben halt meg.

A probléma már csak az volt, hogyan szállítsák el a vakcinát a gyarmatokra. A szállítást 22, majd később 26 nyolc-tíz éves árvaházi fiúgyerek végezte, akik a vírust egymást párosával követő hordozóként vitték magukkal. Mindig két-két gyereket oltottak be megfelelő időközönként „kart a karba” módszerrel, biztosítva az állandó, élő vakcinát, melyet saját testükben hordtak.

A hajó felnőtt tagjai Balmis sebész, két asszisztens, két elsősegélynyújtó, három nővér és Isabel Zendal Gómez, az A Coruña-i Casa de Expósitos árvaház igazgatónője voltak. E kis csapat és a fiúk által alkotott misszió a friss vakcinát a Kanári-szigetekre, Kolumbiába, Ecuadorba, Peruba, Mexikóba, majd a Fülöp-szigetekre vitte. Útjuk során segítséget kaptak a katolikus egyháztól, amely kezdetben vonakodott, amíg pl. a Fülöp-szegeteken élő főkormányzó példát nem mutatott öt gyermekének beoltásával. Balmis aztán Kínába ment, majd Makaóra és Kantonba. Közel 100.000 embert oltottak be így.

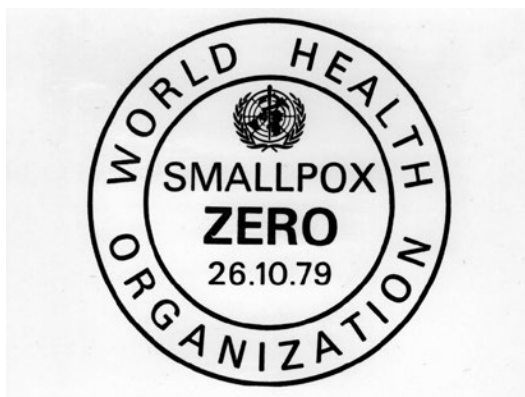
Visszatérve Spanyolországba 1806-ban, Balmis felajánlotta az oltást a brit hatóságoknak, annak el-



5. ábra Oltási térkép a különböző expedíciókkal

²² Catherine Mark and José G. Rigau-Pérez: The Spanish Smallpox Vaccine Expedition, 1803–1813. Bulletin of the History of Medicine Vol. 83, No. 1, Special Issue: Reassessing Smallpox Vaccination, 1789–1900 (Spring 2009), pp. 63–94 (32 pages)

lenére, hogy Spanyolország és Nagy-Britannia között folyamatos volt a konfliktus. Ez volt a kezdet, majd közel 180 év elteltével, az oltásnak köszönhetően, 1979 óta a világ hivatalosan (WHO) himlőmentes lett.



6. ábra 1979. himlő eradikálásának logója, WHO



7. ábra Párizsi Pasteur Intézet

19. század vége, a mikrobiológiai tudomány kezdete

Pasteur és Koch, a modern medicina két ikonikus alakja, fantasztikus és kreatív kutatók voltak, a bacillusvadászat első kimagasló tudósai.

Pasteur (1822-1895) egy új tudományágat, a mikrobiológiát teremtette meg azután, hogy mikroorganizmusoknak nevezte a fertőzések kórokozóit, kísérletekkel bizonyította az ún. csíraelméletet – miszerint a *fertőző betegségek mindig mikroorganizmusok által okozott megbetegedések* –, forradalmasította az orvostudományt, a gyógyítást és a preventív medicinát. Az általa kidolgozott védőoltásokkal új szemléletű iskolát alapított, mely bebizonyította a *baktériumok variációinak* létezését - ma úgy mondanának mutációját – és azok különböző *virulenciáját*. Megtalálta és azonosította a Semmelweis által feltételezett kórokokat, a staphylococcut és streptococcut, amelyek szülő nők és sebesült katonák sokezeirenek halálát okozták, az Anthrax bacillus (*Bacillus anthracis*) elleni oltást (1881), felfedezte és oltóanyagot dolgozott ki a baromfi kolera (*Pasteurella multocida*) (1878), a veszettség (Lissa, rabies) (1885) és a sertésorban (Erysipelas suum) ellen.

Pasteur az első és egyben a legnagyobb lépést tette meg a modern egészségügyi tudomány alapjainak megalkotásában. A Pasteur Intézetet, a **világ első biomedicinális intézetének** létrehozását köszönhetjük neki, amely vezetésével 1888-ban nyílt meg Párizsban. A Pasteur Intézet kezdetben katonáorvosokat képzett a gyarmati orvoslásra, majd a francia kormány hamarosan átvette ezt a szerepet. A Pasteur által felfedezett baktériumok virulenciájának megállapítása a pasteuri tudomány egyetemességének alapvetése lett. Munkatársai, iskolájának tagjai, kutatói a mikrobiológia kifejezést

részesítették előnyben a Koch által elnevezett bakteriológia kifejezés helyett. Pasteur 1895-ben meghalt, de végül több, mint harminc hivatalos Pasteur Intézet nyílt meg világszerte. **Az első tengerentúli Pasteur Intézetet Albert Calmette** nyitotta meg Saigonban, a francia Indokínában 1891-ben, majd másik tanítványa, Adrien Loire Ausztráliában folytatta a Pasteur Intézet alapítását.

Robert Koch (1843-1910) jóval fiatalabb volt Pasteurnél, ragaszkodott a saját monomorfista doktrínájához, elutasította a kórokozó baktériumok variációi létezését. Viszont alapos vizsgálataival, pontos méréseivel nagy lépést tett a bakteriológia mint új tudományág elgondolásaihoz. Megtalálta a bakteriális spórákat, amelyek akár évekig rezisztens sejtek lehetnek, amíg kedvező körülmények hatására hirtelen fertőzővé válhatnak. Koch kutatásainak eredményeként azonosították a lépfene baktérium életciklusát (*Bacillus anthracis*).

Ezen kívül Koch finomította a baktériumok mikroszkópos megtekintésének előkészítő technikáit, a tiszta tenyészetek megszerzésére szolgáló eljárásokat és a baktériumok izolálási módszereit. Kidolgozta az üveglemezeket és a fedőlapokat, valamint módszereket talált fel a baktériumok hőmegegerősítésére, és különböző típusú festékek használatát javasolta a láthatóság javítására. Emellett technikákat fejlesztett ki a gőzsterilizálásra, valamint módszereket baktériumok és egyéb mikrobák fényképezésére (mikrofotózás). Ezek mind elengedhetetlen tartozékai voltak a korszerű védőoltások felfedezésének.

1882-ben Koch beszámolt a tuberkulózis bacillus izolálásáról és azonosításáról, amely során a tüdővézst okozó *Mycobacterium tuberculosis* felfedezte. E kísérletei alapján igazolta Pasteur csíra elméletét. 1905-ben orvostudományi Nobel-díjat kapott „a tuberkulózissal kapcsolatos kutatásaiért és felfedezéseiért.”

Bár kidolgozott egy védőoltást is a TBC ellen, de az hatástalannak bizonyult. Végül Albert Calmette (1863-1933) és Camille Guérin (1872-1961), a Pasteur Intézet munkatársai vezették be a róluk elnevezett tuberkulózis elleni vakcinát, amely törzseinek virulenciája az 1920-as évek végén változott (*Bacillus Calmette és Gurerin-BCG*). Koch többi tanítványai közül páran Amerikában jelentős szerepet játszottak a további kutatásokban. Koch irányelveket illetve posztulátumokat dolgozott ki annak megállapítására, hogy egy adott betegség egy adott mikrobának köszönhető. Elkülönítette a kolera-vibriót (*Vibrio cholerae néven*), s kimutatta a bubópestist a patkányok bolháiban, felfedezte az álomkórt terjesztő cecelegyet.

A 20. században nagy és újabb pandémiák tizedelték a népességet, kezdve a spanyolnátha 19 millió halottjával, folytatva a főleg gyerekek között terjedő poliomielitisz járvánnyal, később az AIDS, majd a 21. századi fertőzések következtek. A következő fejezetben bizonyos fertőzések politikai vetületét fogjuk tárgyalni.

Pandémiák nagypolitikai, valláspolitikai, hadászati, szakma- és tudománypolitikai hatása

Laboratóriumi kutatócsoportok a 20. század közepére különböző országokban, különböző módszerekkel nagyon sokféle védőoltást dolgoztak ki, .

Nemcsak a szakmai viták állandósultak ennek megfelelően, hiszen mindenki a saját módszerét és oltóanyagát tartotta a legjobbnak, hanem a fertőző betegségekkel kapcsolatos politika érvényesítése egyúttal komoly politikai tényezővé vált és maradt is, mind a mai napig²³.

A pandémiák alatt tömegek élete és halála, vagyis a sorsuk függ nemcsak a betegség kimenetétől, hanem a mindenkor hatalomszabályozó, fenyegető, zsaroló, fegyelmező akaratától is.

Valláspolitikai eszköze

Kezdetben az **Isten hatalmának bizonyítására, isteni büntetésként** jelenítették meg az emberek előtt az indokot, amiért a fertőzések kialakultak és végső csapásként lesújtottak az emberekre.

²³ Forrai J: Védelem a pandémiás fertőzések ellen: variáció, inoculáció, vaccináció története Protection against pandemic infections: history of variolation, inoculation and vaccination. Kaleidoscope 2022.vol. 12. No 25. doi: 10.17107/KH.2022.25.4-1

A valaha feljegyzett csapások talán legismertebb példái azok, amelyekre az Ószövetségtől kezdve az Ábrahám vallások alapjául szolgáló vallási írások hivatkoznak. A Kivonulás könyve, 7–11. fejezet, tíz, az egyiptomiakat sújtó csapássorozatot említ, amíg a zsidókat, akiket Egyiptom uralkodója, a fáraó fogóságban tartott, végre szabadon engedik. A lazán meghatározott csapások némelyike természeti jellegű, de legalább néhány közülük egyértelműen fertőzésre utal. A tetvek, a beteg állatok, a kelések és az elsőszülöttek lehetséges halálózása valószínűleg számos fertőző betegséget, zoonózist és parazitózist ír le Haszonló csapásokra utalt és írt le az iszlám hagyomány a Korán 7. fejezetében. (Surat Al-A'raf, 133. v.)

Az Apokalipszis vagy a Jelenések könyvének 16. fejezetében az angyalok hét tálat Isten haragjával öntik a Földre, köztük néhány olyan tálat, amelyek valószínűleg fertőző természetű csapásokat tartalmaznak: „Elment tehát az első angyal, és kiöntötte a tálat, a földet, és ártalmas és fájdalmas sebek támadtak az embereken, akik a fenevad bélyegét viselték”. (Jelenések 16:2)

A betegségek megjelenéséről, a fertőzések felfogásáról összetett, differenciált képet kapunk vallás-filozófiai szempontból, mint pl. a bibliai időben az egyiptomi rabszolgaság elleni vallási-politikai nyomásként használt dögvészről. Mózes megfenyegette a fáraót, ha nem engedi el népét, csapást mér az egyiptomiakra.²⁴ A csapások a természeti hatásokra kialakuló, az állatok által terjesztett fertőzéssel és pusztulással (folyóvizek szennyezése, halak elpusztulása, békák-rovarok, vadállatok, fekélyek, fekélyes betegségek, jégeső, sáskahad, sötétség, elsőszülöttek meghalása) kényszerítették ki a zsidó nép szabadon bocsátását, szabadságát

Már a rómaiak hadászati jelentőségűnek nyilvánították a friss víz eljuttatását a városokba az aqueductusokon át. Veszély esetén katonák álltak a vízforrásnál, nehogy döglött állatot dobjanak az ivóvízbe és így fertőzzék meg tömegesen a város lakóit. A mai kutatási eredmények szerint a bioterrorizmus - történjen biológiai vagy toxikológiai szerekekkel - az ókortól napjainkig egyre kifinomultabb módszereivel, hatalmas eszközzé vált a politika kezében, felértékelődött a törvényes végrehajtási vagy harcikatónai csatákban, vagy akár a nemzetek közötti politikai ellenfelek harcában.

A Justinianus idejében megjelenő pestisről olyan közbeszéd alakult ki a Korán írása szerint,

²⁴ A tíz csapás: a folyók vize vérré változott, békák, szúnyogok, kártékony rovarok, dögvész, fekélyek, jégeső, sáskajárás, háromnapos sötétség, elsőszülöttek halála <https://lexiq.hu>

miszerint az Isten kegyes ajándéka, azonban mintegy hétszáz évvel később, az Új Testamentumban már mint Isten büntetése szerepel.

Nemcsak maga a fertőzés vált a politika eszközzé, hanem a fertőzés okainak felderítésében a **vallás-politika** is megtalálta a maga eszközét, nevezetesen a keresztény egyház a zsidók üldözésére látott benne jó okot. A nagy középkori pestisjárvány előtt is voltak pogromok a német területen, de a pestis felerősítése a zsidók elleni antiszemitizmust és egyértelműen őket tették felelőssé a járvány kitöréséért és terjedéséért.²⁵ Ezek a pogromok olyan mértéket öltöttek, hogy a több ezer, tízezer meggyilkolt ember áldozata alapján a középkor holocaustjának nevezték el.



8. ábra Zsidó mészárlás ábrázolása 1349-ben *Antiquitates Flandriae* (Royal Library of Belgium kézirat, Representation of a massacre of the Jews in 1349 (Royal Library of Belgium manuscript, 1376/77)



9. ábra A fekete halál körüli európai zsidóüldözések a térképen megjelölt városokban

Politikai ellentétek és a járványkutatások a 19-20 században

A középkori mészárlások helyett a 19-20. században már finomabb módszerekkel feszültek egymásnak a politikai-gazdasági erők, mind nemzeti, mind egyéni szinten. Ilyen politikai ellentétek mérgezték meg a két zseniális mikrobiológus viszonyát is. Pasteur és Koch nemcsak szakmailag, de politikailag is a térfél két különböző oldalán álltak. A francia-porosz háborúban (1870-71) a poroszok elfoglalták a francia Elzász-Lotaringiát. Pasteur az elzászi Strasbourg-i egyetem professzora volt, de a háború eredményeként visszaadta megbízását és elhagyta Strasbourgot, nem kívánt porosz fennhatóság alá kerülni. Ez mutatja, hogy Koch és Pasteur között nemcsak szakmai versengés volt.

Az első világháborút közvetlen megelőző nacionalizmus fellángolásának hatására az addigi baráti amerikai kapcsolatok nemcsak Koch személyes esetében szakadtak meg, jóllehet tanítványai alapították az amerikai mikrobiológiát például a John Hopkins egyetemen, hanem a nagypolitika hatására Amerikát is befolyásolta a brit és a francia szövetség, különösen, amikor Amerika belépett az első világháborúba. Az amerikai kormány lefoglalta a német tulajdonban lévő ingatlanokat és eszközöket, köztük a Bayer AG amerikai védjegyeit és a Merck & Co George Merck – akkoriban a legnagyobb gyógyszer cég - tulajdonában lévő részvénnyek 80%-át. Ez a németellenesség nem javult a II. világháború előtt és alatt sem, bakteriológiai és vegyszeti szinten sem.

A két világháború között a mindennapi életben védőoltások sorozata látott napvilágot az európai felfedezők laboratóriumaiban. Ezek közül Németország a nagyhatalom szerepét töltötte be a tudományban, különösen a mikrobiológiában. A 20. század első harmadában szinte az összes baktérium okozta fertőző betegség ellen kidolgoztak védőoltásokat, mint pl. a tífusz, tbc, diftéria, tetanusz, lepra, rickettsia, stb. ellen.

A sokféle kihívásnak eleget téve, felfedezték az addig nem ismert, nem identifikált kórokozókat, és a fertőzések alapos ismerete, a szakma fejlődése és a technikai feltételek gyors minőségi javulása során a kutató iskolák remek szakembereket neveltek ki. Ugyanakkor a német nacionalizmus, antiszemitizmus, az 1933-as zsidótörvény miatt német és európai kutatók tömegével hagyták el az európai tudományos fellegvárakat és telepedtek le Amerikában. Itt azután több kutatóközpont alakult ki, részben a frissen kialakított egyetemi kutatóhelyeken, részben nagy

²⁵ Winkler, Albert (2007). The Approach of the Black Death in Switzerland and the Persecution of Jews, 1348–1349. Brigham Young University.

cégek szponzorálásával felépült bázisokon, mint pl. Rockefeller Alapítvány Kutató Intézete (ami később egyetemmel fejlődött), majd a politika erősödésével újabb katonai kutatólaboratóriumokat állítottak fel. Az addig remekül együttműködő orosz-szovjet és német közös kutatások is megszakadtak, mivel a politika teljes mértékben átírta a tudományos életet is. A II. világháború után nagy erővel kezdték újra Európában és most már főleg Amerikában a kutatásokat a fertőzések - különösen a virális fertőzések - elleni védőoltások kidolgozása érdekében.

Külön fejezetet jelentenek a két világháború idején a tömeges halált okozó bioterrorizmussal kapcsolatos kutatások. Ezek közül kimagasló a japán 731-es alakulat, hivatalos néven: **Kempeitai Járványmegelőzési Kutatólaboratórium Politikai Osztály**, amelynek tagjai több tízezer kínai foglyon végeztek kísérleteket és fertőztek meg pestissel, kolerával, fekete himlővel, mérgezték botulinum toxinnal, lépfenével, hastífusszal, kolerával.²⁶ A 731-es alakulatban aktív tudósok közül sokan jeles karriert futottak be a háború utáni Japánban mint politikusok, tudósok, üzletemberek vagy orvosok. Csak néhányuk került szovjet hadifogságba, őket a Habarovszki perben vonták felelősségre.²⁷ A többség azonban amerikai megszállás alá került, és őket sosem fogták perbe. Később az ENSZ az emberiség elleni bűncselekménynek nyilvánította a 731-es alakulat tevékenységét.²⁸

A hidegháborús fenyegetés utáni eszközzé vált például a himlő elraktározott, fertőzőképes víruskészletei egyidejű megsemmisítésének határ-ideje. Az 1993-as határidőt később többször meghosszabbították (1995, 1999, 2002).²⁹ Az Egészségügyi Világszervezet (WHO) egy időre pontot tett a himlőügy végére azzal, hogy az Egyesült Államok

és Oroszország 2014-ig megtarthatja védekezési és kutatási célokra a fekete himlő vírusát, a *Poxvirus variolae*-t. A döntést a WHO éves közgyűlésén hozták meg azután, hogy az USA kérelmezte, hadd őrizhesse meg még öt évre atlantai laboratóriumában a világ legragályosabb, és az emberiségre nézve az egyik legpusztítóbb járványának kórokozóját.³⁰

A fekete himlő megsemmisítésének kérdése 1986-ban vetődött fel először. A vírusokat egy határozat értelmében az USA-nak és Oroszországnak 1993-ban kellett volna véglegesen elpusztítani. Az érintett felek azonban nem bíznak abban, hogy más országokban nem őriznek-e szintén himlővírust, így az orvosbiológiai védelem kifejlesztésére hivatkozva újra és újra meghosszabbították a végleges megsemmisítés dátumát, zsaroló fegyverként használva.

Ugyanakkor a fertőző betegségek politikai kezelése az ötvenes években a két nagy világhatalom között lehetett **pozitív előjelű is, a békülés szándékával** és annak eszközeként az oltóanyagok megosztásával, bár természetesen gazdaságilag sem volt érdektelen a piac kiterjesztése.

Albert Bruce Sabin (1906–1993) 1954-ben állította elő vakcináját, a poliomyelitis-gyerekbénulás ellen, nem sokkal Jonas Edward Salk (1914-1995) oltásának felfedezését követően. A Sabin cseppek szájon keresztül, csepp formájában beadható oltóanyag. A hidegháborús időszak enyhülésének számított, hogy az eredetileg a mai Białostokból származó Sabin, orosz lévén, sikeresen kért szovjet orvosi támogatást a kialakult járványok miatt. Jó szakmai orosz kapcsolatai révén a moszkvai Poliomyelitis Kutatóintézet vezetőjével folytatott tárgyalások után megkezdődhetett a Sabin cseppek oltóanyagának gyártása a Szovjetunióban. Ez egyfajta politikai közeledés is volt. Gyerekek milliói várták a megmentő oltást. Az oltóanyag kipróbálást az orosz szakemberek és politika elsőként „előzékenyen” átadta Magyarországnak és Csehszlovákiának - ez volt a főpróba a szocialista táborban. Miután az oltással kapcsolatban semmilyen mellékhatás, probléma nem merült fel a két országban, a Szovjetunió tagállamaiban is elkezdtek a nagy kísérletet, így néhány millió gyermek megkapta ezt az oltást.

Az Egészségügyi Világszervezet nemzetközi bizottsága 1957-ben javasolta, hogy az OPV nagyobb kísérleti oltásait hajtsák végre különféle országokban

²⁶ Cunliffe, William: *Select documents on Japanese war crimes and Japanese biological warfare*, 1934-2006. National Archives and Records Administration, 2007 ONLINE VERSION

²⁷ Harris, Sheldon H. *Factories of Death: Japanese Biological Warfare 1932-45 and the American Cover-Up*, Routledge, 1994.

²⁸ Szűcs László: *731-es alakulat: közel hatszázezer ember élete szárad a lelkekön*. honvedelem.hu. [2018. április 24-i dátummal az eredetiből archiválva].

²⁹ Feng J, Deng Y, Fu M, Hu X, Luo W, Lu Z, Dai L, Yang H, Zhao X, Du Z, Wen B, Jiang L, Zhou D, Jiao J, Xiong X. Construction of a Live-Attenuated Vaccine Strain of *Yersinia pestis* EV76-B-SHUΔ pla and Evaluation of Its Protection Efficacy in a Mouse Model by Aerosolized Intratracheal Inoculation. *Front Cell Infect Microbiol*. 2020 Sep 8;10:473. doi: 10.3389/fcimb.2020.00473. PMID: 33014895; PMCID: PMC7509399.

³⁰ Smiley ST. Current challenges in the development of vaccines for pneumonic plague. *Expert Rev Vaccines*. 2008 Mar;7(2):209-21. doi: 10.1586/14760584.7.2.209. PMID: 18324890; PMCID: PMC2365752.

a szocialista táboron kívül is. Először 1958-ban Szingapúrban, az újabb polio-járvány kitörésekor adták be a Sabin cseppeket 200 000 gyermeknek.

Az oltóanyag történetében 1959-ben a Szovjetunióban 15 millió gyerek kapott Sabin cseppeket. A volt szocialista táborral együtt körülbelül 100 millió embert oltottak be. A szocialista tábor átoltása megtörtént. Afrikában több mint 9 millió gyermek is megkapta a vakcinát. A Sabin által kifejlesztett oltóanyag igazi sikertörténet lett.

Mint láttuk, a pandémiák történetének számos különféle vetülete van az orvosi szemléleten és megoldásokon kívül: tudományos, gazdasági, politikai, hadászati, vallási szempontok is irányítják a fertőzések kimenetelét, megállíthatóságát, gyógyítását.

Felhasznált irodalom

- 18/1998. (VI. 3.) NM rendelet a fertőző betegségek és a járványok megelőzése érdekében szükséges járványügyi intézkedésekről (2024.06.06) <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=99800018.nm>, 3Móz. Leviták könyve, 13. 1-7.
- Bertam, Stephan (2003): *Élet az ókori Mezopotámiában* (Life in Ancient Mesopotamia). 2003.400.p. ISBN 9634260136, ISSN 1787-6826
- Cartwright, Frederick F. (1972): *Disease and History*. Published by Devin-Adair Pub, 1972. ISBN 10: 069024116X ISBN 13: 9780690241167
- Cunliffe, William (2007): *Select documents on Japanese war crimes and Japanese biological warfare, 1934-2006*. United States National Archives and Records Administration, ONLINE VERSION
- Donegan CF. (1990) Dr. Guillotin - reformer and humanitarian. J R Soc Med. 1990 Oct;83(10):637-9. doi: 10.1177/014107689008301014. PMID: 2286964; PMCID: PMC1292858.
- Farkas L. Gyula, Hajnal Krisztina (2000): A betegségek népi elnevezése. Anrtopol. Közl. 41: 117-126 (2000) EPA03120_anthropologiai_kozelemenyek_41_117-126.pdf
- Feng J, Deng Y, Fu M, Hu X, Luo W, Lu Z, Dai L, Yang H, Zhao X, Du Z, Wen B, Jiang L, Zhou D, Jiao J, Xiong X. Construction of a Live-Attenuated Vaccine Strain of *Yersinia pestis* EV76-B-SHUΔ*pla* and Evaluation of Its Protection Efficacy in a Mouse Model by Aerosolized Intratracheal Inoculation. Front Cell Infect Microbiol. 2020 Sep 8;10:473. doi: 10.3389/fcimb.2020.00473. PMID: 33014895; PMCID: PMC7509399.
- Forrai Judit (2020): Vénusz oltárán áldozók nyavalyája. Kaleidoscopehistory.2020.10. no.20. 119-137. DOI: 10.17107/KH.2020.20.119-137
- Forrai Judit (2022): Védelem a pandémiás fertőzések ellen: varioláció, inoculáció, vaccináció története Protection against pandemic infections: history of variolation, inoculation and vaccination. Kaleidoscope 2022.vol. 12.no 25. doi: 10.17107/KH.2022.25.4-1
- Harris, Sheldon H.(1994): *Factories of Death: Japanese Biological Warfare 1932-45 and the American Cover-Up*, Routledge, 1994.
- Herodotos: történeti könyvei (görögül és magyarul) ford.szerk. Geréb József.I. kötet I-III. könyv. Budapest Franklin-Társulat. 1892.161. old. 196-197 fejezet
- Madarász, B., Fazekas-Pongor, V., Szarvas, Z. et al. Survival and longevity of European rulers: geographical influences and exploring potential factors, including the Mediterranean diet — a historical analysis from 1354 to the twentieth century. *GeroScience* (2023). In press pp. 1-18. <https://doi.org/10.1007/s11357-023-00957-5>
- Mark, Catherine and José G. Rigau-Pérez (2009): The Spanish Smallpox Vaccine Expedition, 1803–1813. Bulletin of the History of Medicine Vol. 83, No. 1, Special Issue: Reassessing Smallpox Vaccination, 1789–1900 (Spring 2009), pp. 63-94 (32 pages)
- Montagu, Lady Mary Wortley (1822): *Letters of Lady Mary Wortley Montagu. Written during her travels in Europe, Asia, and Africa*. Paris: Firman Didot, 1822. Available in many editions online;
- Needham J (1999). „Part 6, Medicine”. Science and Civilization in China: Volume 6, Biology and Biological Technology. Cambridge: Cambridge University Press. p. 134
- Neufeld, Edward (1986): The Earliest Document of a Case of Contagious Disease in Mesopotamia (Mari Tablet ARMX, 29). Journal of the Ancient Near Eastern Society, 1986, 53-66
- Oppenheim, A. Leo (1982): *Az ókori Mezopotámia. Egy holt civilizáció portréja*. (második javított kiadás, Erica Reiner, Komoróczy Géza). Gondolat. Budapest. 1982.361-365.
- Papagrigorakis MJ, Yapijakis C, Synodinos PN, Baziotopoulou-Valavani E.(2006): DNA examination of ancient dental pulp incriminates typhoid fever as a probable cause of the Plague of Athens. Int. J Infect Dis. 2006 May;10(3):206-14. doi: 10.1016/j.ijid.2005.09.001. Epub 2006 Jan 18. PMID: 16412683.

- Riedel S.(2005): Edward Jenner and the history of smallpox and vaccination. Proc (Bayl Univ Med Cent). 2005 Jan;18(1):21-5. doi: 10.1080/08998280.2005.11928028. PMID: 16200144; PMCID: PMC1200696.
- Rosner, Lisa (2017). *Vaccination and Its Critics. A Documentary and Reference Guide*. Santa Barbara, CA: Greenwood, 2017.
- Smiley ST.(2008): Current challenges in the development of vaccines for pneumonic plague. Expert Rev Vaccines. 2008 Mar;7(2):209-21. doi: 10.1586/14760584.7.2.209. PMID: 18324890; PMCID: PMC2365752.
- Szücs László (2018): *731-es alakulat: közel hatszázezer ember élete szárad a lelkiükön*. honvedelem.hu. [2018. április 24-i dátummal az eredetiből archiválva].
- Thuküdidész: A peloponnészoszi háború 2,52. Ford. Muraközy Gyula. Bp., 1985.)
- Weszprémi István Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza. Első száz. (ford: Kövári A.) Bp. 1960. 311.
- Winkler, Albert (2007). The Approach of the Black Death in Switzerland and the Persecution of Jews, 1348–1349. Brigham Young University.
- Winslow, Charles-Edward Amory (1980): The Conquest Of Epidemic Disease. University of Wisconsin Press; First Edition 1980. ISBN-10: 029908244X, ISBN-13 : 978-0299082444



MUNKA VAGY MELÓ: ÉRTÉKSFÉRA VAGY A MEGÉLHETÉS ESZKÖZE?¹

DOI 10.35402/kek.2025.1.16

Absztrakt

A tanulmány tárgyát a magyarországi gépjárműipari dolgozók morális/érték-elköteleződése, és az általuk tapasztalt morális ellentmondások képezik, alapját pedig egy ágazati üzem 20 dolgozójával készült, kiterjedt mélyinterjú. A kutatás során Terpe (2020) elemzési megközelítését alkalmaztam, amely a weberi értékszférák elméletét egészíti ki Joas (2000) érték-konceptiójával. Weber elsősorban az egyének életében szerepet játszó értékszférák restriktív (orientáló) szerepét hangsúlyozta azok követelményeinek való megfelelés terhe szempontjából, Joas azonban rávilágított az értékek attraktáló szerepére, amelyek a vágyak és aspirációk potenciális tárgyának a vágyakozásra való érdemességét is meghatározzák (ellentétben a preferenciákkal). Kiinduló feltételezésem volt a gépjárműipari munka körülményeinek és feltételeinek relatív újszerűsége a vizsgált adatközlők számára, amely újfajta értékorientációkhoz, értékváltsokhoz, adott esetben morális ellentmondásokhoz vezethetett. A módszertani bevezetőt követően bemutatom a munka mint értékszféra észlelési változásait a dolgozók szemszögéből: adatközlőim esetében munkájukkal kapcsolatban egyértelmű elmozdulás mutatkozott a munka mint pusztá megélhetési eszköz („meló”) felfogása felé, noha az adatközlők különbözőképpen írták körül a munka értékeinek megtapasztalt erodálódását a formális foglalkoztatásban. Az utolsó szekcióban ezt az értékváltságot Seeman (1959), Braverman (1998) és Bourdieu (1977) elidegenedéskonceptiói szerint elemzem, különös tekintettel a válságból fakadóan felboruló „mag” és „periférikus” identitás értékei között. (Barnett – Silverman 1979; Carrier, 2009) A tanulmány végén összegzem a kutatás eredményeit: mindamellett, hogy a munka jól kivehetően megőrizte értékszféra-jellegét az adatközlők számára, a formális foglalkoztatással kapcsolatban viszont az instrumentalizmus vált dominánssá. A formális munka értékeinek erodálódása gyakran

eredményezte a tágabb társadalmi értékek kétségbevonását, amennyiben magától értetődően kötött, kényszerű, limitált és morális aktorok tetteitől kevésbé determinált életrendként kezdtek tekinteni saját maguk, s a magyarországi munkavállalók helyzetére.

Kulcsszavak: munka-percepció, moralitás, munkamorál, társadalmi értékek, életszféra, elidegenedés, bizonytalanság, prekaritás, identitás

Abstract

The study explores the moral/value commitments of Hungarian automotive industry workers and the moral contradictions they experience, based on extensive in-depth interviews conducted with 20 employees of a sector-specific factory. The research adopts Terpe's (2020) analytical approach, which complements Weber's theory of value spheres with Joas's (2000) concept of values. Weber primarily emphasized the restrictive (orienting) role of value spheres in individuals' lives, focusing on the burden of meeting their demands. Joas, however, highlighted the attractive role of values, which determine the worthiness of desires and aspirations as potential objects of longing (in contrast to preferences). My initial hypothesis was that the relatively novel conditions and circumstances work might lead to new value orientations, value shifts, and, as I will show, moral contradictions as well. Following a methodological introduction, I present the changes in the perception of work as a value sphere from the workers' perspective: a clear shift toward perceiving work as merely an instrument of livelihood ('meló') emerged among the participants, although they described the erosion of work-related values in formal employment in varying ways. In the final section, I analyze this value crisis through the lens of alienation theories by Seeman (1959), Braverman (1998), and Bourdieu (1977), with particular attention to the disrupted balance between 'core' and 'peripheral' identity values caused by the crisis. (Barnett – Silverman 1979; Carrier, 2009) The study concludes by summarizing the findings: while work has visibly retained its nature as a value sphere for the participants, instrumentalism has become dominant in relation to formal employment. The

¹ A tanulmány védés előtt álló doktori disszertáción alapul. (Vangel, M. 2024 'Who is for us now, or who we are for?' Values and moral commitments among Hungarian automotive workers. PTE-BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola, Néprajz – Kulturális Antropológia Doktori Program, Pécs.)

erosion of the values associated with formal work often led to the questioning of broader societal values, as participants increasingly perceived their own lives – and the situation of Hungarian workers generally – as bound by self-evident, constrained, limited, and non-morally determined frameworks of action.

Keywords: perception of work, morality, work ethic, social values, spheres of life, alienation, precarity, uncertainty, identity

Kutatásom kiinduló kérdése az volt, hogyan értékelik munkájukat és munkavállalói helyzetüket egy magyarországi, német tulajdonú gépjárműipari üzem kékgalléros dolgozói. Mivel kimondottan a dolgozóknak a jelen- és közelmúltbeli fejlemények kiértékelése révén megmutatkozó képzeire és értéktársításaira szándékoztam fókuszálni, egy cselekvő-központú megközelítés alkalmazását terveztem.² A módszer kialakításában a kutatási téma mellett ugyanakkor meghatározó szerepe volt a modern ipari létesítmények és munkahelyek korlátozó körülményeinek is.³ A jelen kiértékelése maga után vonja a múlttal való összehasonlítást, így a dolgozók előző munkáihoz kapcsolódó tapasztalatok történetének, s általában élettörténetük felderítésének is komoly relevanciát tulajdonítottam. Épp ezért a félig strukturált (vagy „open-ended”) és az életútinterjú módszereinek egyfajta kombinációja mellett döntöttem: 20 mélyinterjút készítettem üzemi dolgozókkal 2019-2020 folyamán. Schweizert (1998) követve a hermeneutika által a humántudományok módszereként megjelölt

„empatikus megértésre” úgy tekintek, mint arra a folyamatra, amelynek során a kutató kideríti, „más emberek mit gondolnak és hogyan éreznek, illetve, hogy szubjektív (és bizonyos fókig másokkal megosztott) hiedelmeik hogyan strukturálják a jelentésteljes cselekvést” (61). Mivel a humántudományok vizsgálódásuk tárgyaként kezelik az egyén, a társadalom és a környezet jelentés-dimenzióit, a megértés során alapvetésként kezelendő az emberi szubjektumok reflexiós képessége, illetve a célszerű viselkedés-változtatás. A kutató célja a jelentésteljes viselkedés mögött húzódó (múlt- és jelenbeli) okok és szándékok megértése, amelyet az egyén perspektívájába való belehelyezkedési „kísérlet” révén igyekszik megvalósítani. (Schweizer 1998:58, 62) Az interjúk során igyekeztem teret hagyni a spontaneitásnak: bár mindannyiuk esetében megközelítőleg ugyanabból a tágabb kérdéstárból dolgoztam, adatközlőim, főleg a kutatás kezdeti szakaszában, gyakran maguk terelték a beszélgetést. A megalapozott elmélet-megközelítés (Glaser – Strauss 1967) szemléletmódját az elemzés és az adatgyűjtés folyamán is alkalmaztam, teret hagyva az adatközlőim szempontjából igazán releváns témák felmerülésének. Ezt részben a választott módszer indokolta, amennyiben a cselekvő-orientált megközelítés partikularitásában igyekszik vizsgálni az egyént és környezetét, annak egyéni hangsúlyai és jelentősége mentén, részben pedig annak a ténynek köszönhetően, hogy hasonló témájú kutatás egyelőre nem készült az „új” magyar gépjárműipari munkásokról, így különös jelentőséggel bírt a munkások témamegjelölési szabadsága. Értékként tekinthetünk arra a jelentésre, jelentésgelteljes többletre, amelyet egyének vagy társadalmi csoportok tulajdonítanak az emberi élet bármely materiális vagy fogalmi elemének, és amely rendszerint valamely társas, kulturális tudáson alapszik. A többlet jelentősége Terpe (2016, 2020) elemzését követve abban rejlik, hogy az érték az embert *orientálja* (Weber 1978), egyszersmind *attraktálja* is (Joas 2000): az orientáció a saját és a többi ember viselkedésének értelmezése révén zajlik, míg az attrakció általában az egyéni viszonyulásba (kiértékelésbe) ágyazódó érzelmi többlet mélységét és milyenségét jelöli ki. Az értékek tanult kulturális koncepciókként keretezik az emberi tapasztalatokat, s mint prekonceptiók, strukturálják az elvárásokat (D’Andrade 1984), ahogy a már említett módon a jövőre vonatkozó predikciókat is, s mivel a világ tapasztalatának részeit képezik, akár az emberi percepciók és reprezentációk, a valós (tapasztalt) és

² Az üzemi etnográfia terepmunka-módszerének alkalmazása a 21. századi multinacionális vállalat üzeme esetében jogi és etikai problémák tömkelegét vontatta maga után, mivel munkavállalás esetén a szerződéses viszony miatt elkerülhetetlen lett volna a kutatási kérdések és témák egyeztetése, azaz, korlátozása. Esetleges (ám erősen valószínűtlen) affiliáció esetén – ahogy az előző esetben is – a releváns adatgyűjtés is ellehetetlenült volna, egyrészt saját pozícionálisom miatt, másrészt a dolgozók állásvesztési félelme miatt – amely egyike volt a később validált előfeltevéseimnek.

³ A társadalomtudományok adatgyűjtési módszereinek mozgásterét az adott társadalmi-kulturális-intézményi körtöttségek alapvetően meghatározzák: „Akárhogy is, a legtöbb esetben a szociológus stratégiáját korlátozni fogják a strukturális feltételek, azaz, hogy ki elérhető megfigyelés, beszélgetés, meghallgatás, interjúzás, kérdőívezés céljából, és hogy mikor.” (Glaser and Strauss, 2006 [1967]:67)

az ideális (absztrakt) állandó keveredésének színterei. (Schweizer 1998:54) A Barnett és Silverman (1979) által felvázolt, majd Carrier (2009) által a kapitalizmus termeléstörténetéből fakadó identitásváltozások elemzésére alkalmazott „mag-periféria” identitásmodellt⁴ szintén hasznosítottam az elemzés folyamán, elsősorban az értékek és elköteleződések hierarchiájának rekonstrukciója során, illetve az egyes sféra-kategóriákhoz való viszonyulás és az egyéni értékhierarchia összefüggéseinek felderítésében. A feldolgozást az életútinterjú módszerrel készült egységek narratív biográfiai elemzésével kezdtem (Schütze 1983), majd a megalapozott elmélet-megközelítés (Glaser – Strauss 1967) nyílt-axiális-szelektív kódolási technikája segítségével rendszereztem a teljes anyagot.

Munka/morál: ideális munka és meló

Beynon (1975), amikor a hollywood-i (UK) Ford-gyár dolgozóinak saját munkájukkal kapcsolatos értelmezéseit vizsgálta, a számukra „ideális munkáról” kérdezte őket, ám ez a stratégia „nehézségekbe ütközött”, amint azt az egyes adatközlőitől származó szemelvények is bizonyítják (112). A dolgozók számára olykor értelmezhetetlennek tűnt a koncepció, kiváltképp azok számára, akik a munkára mint a pénzkeresés pusztá eszközére tekintettek. A többi dolgozó egyébként szintén ezt tartotta a mai munkavállalás legmeghatározóbb vonásnak, még ha bírtak is elképzelésekkel az „ideális munkáról”, vagyis elsősorban arról, mit tekintenének ideálisnak saját maguk számára. Adatközlőim esetében bizonyos vonások hasonló módon rajzolódtak ki, de akadtak jelentős

különbségek is. A Ford-gyár munkásaihoz hasonlóan egyrészt közülük nagyon kevesen és egyetlen adatközlő kivételével nagyon rövid ideig folytattak olyan munkát, amivel azonosultak volna, munkahelyválasztásaikat tehát általában a megélhetési kényszer szülte. Az elérhető lehetőségek szükségessége dominált tehát a munkáról tapasztalati úton kialakított elképzeléseikben, nem pedig az azonosulás. Az ideális munkáról szóló fejtegetéseikben előszere-ttel határozták meg az ideális munkát az elérhető munkák *ellenében*, korrigálva azok egyes problémáit, „feljavítva” az elérhető, általában inkább „elfogadhatóvá”, semmint ideállissá. Ezzel együtt a személyes, ideákhoz kapcsolódó nézőpontjukat is sikerült felderíteni, amelyek rendszerint az identitás magértékeihez kapcsolódtak, s azoknak a tágabb társadalmi értékekkel való összefüggéseiről tanúskodtak. Az ideák és az azonosulási aspektus kapcsán a legtöbb elérhető álláshoz a „meló” koncepcióját társították: a meló a pénzkeresésről szól, az azonosulásnak még a lehetősége sem képezi részét, és inkább „nyűg”, amelyet „jobb híján” vállal az ember. Az ideális munka, a „jó” munka magában foglalta az önálló választást (ilyesformán konfrontálódott az elérhető lehetőségekkel), és a személyes bevonódást (amely alapvetően nem képezte részét a valós, vagy vélt lehetőségeknek). Akár az elérhető munkakörülmények „korrigálásáról”, akár az ideák felvázolásáról volt szó, mindkettőt a magyi értékek strukturálták, elsősorban a fenyegetettség érzett mag értékek: emberi méltóság, mentális egészség, az egyén társadalmi hasznossága. A „meló” alapvetően nem rendelkezett ezekkel az értékekkel: jobban fizetett, mert piaci haszonnal bírt, a dolgozóknak tehát meg kellett elégedniük „piaci” hasznosságukkal. A bér csereértéke egyet jelentett a melóval, míg az ideális munka esetében a „legyen megfizetve” volt az egyetlen csereértékkel kapcsolatos, másodlagos kikötés annak „összevethetetlen” használati értéke mellett (identitásképzés, tanulás, fejlődés, mások megsegítése, társadalmi hasznosság). Értékválságnak nevezhetjük az alapvetőnek hitt értéktulajdonítások és értékviszonyok megkérdőjelezését. Az adatközlők esetében a legjellegzetesebb értékválság az ember mint mérték, s általa az emberi érték elvesztésének képzetében mutatkozott meg. A dolgozók értelmezéseinek kiindulópontját az ember mint mérték jelen munkahelyükön tapasztalt figyelmen kívül hagyása képezte, mind a feladatvégzésre való alkalmasság és a túlzó munkaterhek, mind a foglalkoztatói attitűd szempontjából. A feladatvégzési/alkalmassági kérdés (1) a

⁴ A mag-periféria modellt az említett szerzőpáros a kapitalizmus és a bér munka tényerésével kapcsolatos identitásváltozások elemzésére alkotta, amelynek legfőbb motívuma egy magyi és egy periférius identitás egyre aktívabb elkülönülése. Mindkét identitás-mező az azt fenntartó szociális kapcsolatokban és kötelekben fog, ám míg előbbi a tartós, kölcsönösségen alapuló viszonyrendszerekben (család, közeli barátok) rejlik, addig utóbbi a szerződéses, lazább, instrumentalizálódó kötelekben. Munka és magánélet szétválása így az identitást meghatározó jelentés-tulajdonításokra is hatással van: a publikus és a privát, a munka és a magánélet helyeinek és idejének („szabadidő”) elkülönülése révén. Carrier (2009) kiterjedt elemzésében a termelés elidegenítésének hosszú történetébe illesztette be ugyanezt a modellt: a korábban jelenlévő szociális kötelek hiányában „idegenek” dolgoznak egymás mellett, akik magukról és másokról is tudják, hogy behelyettesíthető, lecserélhető szereplői a termelést szervező viszonyrendszernek (bér munka).

feladatleosztás megtervezésekor a dolgozó képességeinek, de pusztán fizikai adottságainak a figyelembevételét vonta kétségbe. A túlzó munkaterheket kiszabó norma felállítása (2) az emberi fizikai és mentális tűrőképesség határainak figyelmen kívül hagyását közvetítette. A foglalkoztatási attitűdben mindezek mellett a dolgozó vállalat iránti morális elköteleződésének ignorálása is megjelent (3), többek között a megbecsülés hiányának érzete révén. E három körülmény a munkaszervezési rendszer három tulajdonságának feleltethető meg. A feladatvégzési probléma a betanított munka kialakításának logikájából következik: a betanítható munkások csoportján belül ez a logika nem számol a különbségekkel, mivel alapvetően nem a dolgozó képességeihez idomul, hanem a feladatkört szűkíti „betanulhatóvá”, azaz, legalábbis a tervező logikája szerint, képességektől függetlenné. Ez az „emberi deficit” szoros összefüggésben áll a túlzó munkateher „embertelenségével” kapcsolatos dolgozói nézettel is, hiszen a normaállítás megkönnyítését és pontosítását szolgálja a mérhető, betanítható feladat (taylorizmus⁵). Mivel a betanított mozdulatsor végrehajtása alapvetően nem igényli, így korlátozza is az egyéb képességek használatát, a tapasztalati úton történő tudásszerzést, szocializációt vagy az esztétikai kielégülést. A dolgozók szerint munkájukat kizárólag a norma mértékének való megfelelés ruházta fel értékkel, a normát teljesítő vagy nem teljesítő „ember” a soron, s a mércének való megfelelés sikerességének, vagy sikertelenségének emberi okai nem képezik részét a munkáltatói kiértékelésnek. A dolgozók úgy vélték, a gyártósori feladatkörök egyetlen valós követelménye az, hogy ember végezze őket – ennek értelmében a munkáltató szemében bármelyik ember alkalmas lett volna a feladat elvégzésére. A normateljesítés emberi körülményeinek figyelmen kívül hagyása a vállalat saját dolgozói iránti morális elköteleződésének abszolút hiányáról tanúskodott számukra: „ha bírja, bírja, ha nem, nem”. Aki nem bírja, attól pedig általában megváltak. A felsorolt három körülmény mind visszaköszönt egy-egy önképvonatkozású, értéktelített megnevezésben, amelyekkel a dolgozók azt próbálták megjeleníteni, hogyan

tekint rá munkáltatójuk. „Robotok” voltak az elvárt képességhasználat és a feladatvégzés „emberi deficitjének” eltervezettsége miatt, „rabszolgák” a normán keresztül történő túlterhelés és tűrőképességük figyelmen kívül hagyása miatt, és „számok” voltak, mint lecserélhető dolgozók – a darabszám teljesítéséhez létszámra volt szükség, nem pedig képességeik szerint alkalmas, vagy elkötelezett emberekre. Ez az értékválság legélelkebben az emberi társadalom általuk vélt érték-viszonyaira való kivetülésében nyilvánult meg. Az adatközlők beszámolóiban gyakoriak voltak az olyan áthallások, következtetések, párhuzamállítások, amelyek az értékválságot szülő morális ellentmondások feloldatlanságában gyökereztek, mivel sem a gyáron belüli, sem a gyáron kívüli társadalmi diskurzus nem kínált releváns magyarázatot, és az ellentmondásokat enyhítő vagy feloldó társadalmi értékáthelyeződésekre sem került sor. Egy „magasabb ideológia” (Wallman 1979:10) magyarázatának híján a dolgozók magukat a társadalomszervező értékeket kérdőjelezték meg, kétségeik magvát pedig ugyanaz képezte, amely a munkahelyük esetében is: az alapvető emberi értékek szerint kialakított társadalomszervezet és munkamegosztás „valóságtartalma”. A lecserélhetőség, az alárendeltség és az ember, mint egyén felé tanúsított ignorancia ilyenformán a tágabb társadalom vonásaként is kiértékelésre került, mivel e társadalmon belül jött létre a gyár szűkebb társadalma is, így annak szervezőerejét a dolgozók hajlamosak voltak megfeleltetni a társadalom egészét szervező erőnek. (Lockwood 1966) A megkérdőjelezés összehasonlító momentumának megkülönböztethetjük egy megelőző, enyhébb, illetve egy rákövetkező, szélsőségesebb formáját. Előbbi „a dolgok már csak így működnek” kvázi-beletörődő, elfogadó szemléletmódjában mutatkozik meg, míg utóbbi esetben felmerült a társadalomszervezés ellenőrzőfunkciójához kapcsolódó „tudatos” tervezés gyanúja is. E szélsőségesebb párhuzamállításoknak és kérdésfeltevéseknek mindig részét képezte valamiféle hatalmi-anyagi érdek, azonban a tudatos tervezés gyanúja alatt nem holmi „összeesküvés” sejtése értendő, hanem az abban való bizonyosság, hogy „valakinek megéri” a jelen társadalmi viszonyok fenntartása. Ilyenformán az anyagi haszonszerzés emelkedett ki a magyarázatokból, mint „végső” társadalomszervező erő, amely általános jelenlétével ellehetetleníti a – gyári párhuzammal élve – „hangoztatott” társadalmi értékek érvényesülését.

⁵ A „taylorizmus” Frederick Winslow Taylor amerikai mérnök nevét viseli, s egy olyan ipari munkaellenőrzési módszert takar, amely a hatékonyság és a termelékenység növelését célozza. Ennek érdekében a munkafolyamatokat és az egyes részfeladatokat rendszeresen vizsgálják és optimalizálják, hogy a mozdulatelemzés és az időmérés segítségével csökkentsék a költségeket és növeljék a minőséget.

Elidegenedés: értékvesztés?

„A munkafolyamat progresszív elidegenítése” Braverman szerint a munkások munkafolyamatban való érdekeltségének elvesztését eredményezte. (1974:39) Ez a megközelítése a tervezés-végrehajtás szétválasztásán túl a munkaintenzitás növelésének és a munkaerő „leghasznosabb” felhasználásának szándékaihoz köti a munkások munkafolyamat feletti ellenőrzésének elvesztését. A munkafolyamat és a feladatok standardizációjának „kapitalista szükséglete” eszerint abban gyökerezik, hogy a bér cseréértékért megvásárolt munkaerőt a lehető legkényelmesebben kihasználja, amely a standardizált feladatokhoz rendelt standardizált bérek (csereérték) kifizetése útján történik. Az elidegenedés momentuma itt abban nyilvánul meg, ahogyan a standardizálás a „realizálhatóra” redukálja a munkásban rejlő „potenciált”. Braverman a következőképp fogalmazza meg az emberi munkaerő „kapitalista problémáját”: „Azonban, ha a kapitalista az emberi munkaerő e jellegzetes minőségére⁶ és potenciáljára⁷ épít, úgy ez a minőség állítja egyúttal, önnön meghatározatlanságából fakadóan, a legnagyobb kihívás elé is. A munka érméjének ugyanis van egy másik oldala: miközben munkaerőt vásárol, amely sok mindenre képes, egyszersmind definiálatlan mennyiséget és minőséget vásárol belőle. Amit megvesz, *potenciáljában* végtelen, ám *realizálását* korlátozza a munkások szubjektív állapota, története, az aktuális társadalmi helyzet, ahogy az adott vállalkozás konkrét körülményei és munkavégzésük technikai környezete is. A valójában végzett munkát mindezek, és sok más faktor befolyásolja, többek között a munkafolyamat megszervezése, és a munkaellenőrzés formái.” (U.o.) Adatközlőim esetében az emberi mérték látszólagos irrelevanciája a feladatvégzésben az emberi munka potenciáljának elvesztése és az emberi munkaerő „realizálhatóra” való redukálása folytán merült fel, különösen a munka intenzifikációja miatt, amely a „realizálható” „embertelen” szintre emelte. A gyártósor mint munkaellenőrzési-technológiai apparátus és a munkáltatónak tulajdonított szemléletmód eredményezte a „számokra”, „robotokra” redukálódó önképet. Az emberi munkaerő „teljes potenciálja” így a betanított munka társadalmi-gazdasági gyakorlatának esik áldozatul, amely elsősorban a realizálható munkaerőben érdekelt: azaz, a piaci kereslet fényében

technológiailag-munkaszervezésileg manipulált csereértékkel felruházható munkaerő felhasználásában. Az adatközlők értékkonfliktusai általában a periférikus identitás értékeiben eredményeztek változást, ám olykor ezek az összeütközések egészen a mag értékeinek fenyegetéséig fajulhattak. Az átmeneti, szerződéses szociális kapcsolatokon alapuló periférikus identitás kialakulásával és természetével kapcsolatban Carrier a következőképp fogalmaz: „e kapcsolatok kontextusában az emberek nem viszonyulásukban tapasztalják egymást, hanem autonóm, független individuumokként. Ez az én kiértékelte, s a munkáltató számára való használhatóságából kifolyólag árucikk-jellegű. Mivel a termelésben való részvételük az állásra való alkalmasságuktól függ, az emberek behelyettesíthetővé válnak.” (2009[1992]:211). Az új „én” kialakulása a termelés elidegenedésének történeti folyamatát tükrözi, amely – elidegenítő mivoltából fakadóan – ellenállást szült a munkások körében. A dolgozók értékviselkedésének tanulságai elsősorban a normatelenítés, mint mérce, és a lecserélhetőség, mint e periférikus identitásra komoly hatással bíró tényezők tekintetében illeszthetők be ebbe az elidegenedéskoncepcióba. A morális elköteleződés hiánya és a lecserélhetőség érzete meghatározta a munkájukhoz kapcsolt értékeket: az állás egyre ellentmondásosabb formákban követelt egyre többet tőlük, s úgy vélem ez a periférikus identitás túlzott térnyerését eredményezte. Szintén erre utalt a mag-értékek egyre gyakoribb előtérbe kerülése, és azoknak a periférikus értékekkel szembeni, korrigáló célú koncepcionális felhasználása, nem is beszélve a szűkös szabadidőben folytatott „kompenzáló” tevékenységekről.⁸ Utóbbiak az azonosulás révén kettős célt szolgálhattak: egyrészt a túlhasznált periférikus én és a fenyegetettnek érzett mag-én közti határ, s általa elsősorban az identitás magjának megerősítését;

⁶ Azaz, a konceptuális gondolkodás képességére.

⁷ Azaz, a konceptuális gondolkodásból fakadó kreatív potenciálra.

⁸ A dolgozók szabadidő-felhasználásának részletezése kimerítené jelen tanulmány kereteit. A formális állásukban tapasztalt értékviselkedést ellensúlyozandó az adatközlők különféle, gyakran „munkaként” (annak „ideális” értelmében, azaz, valamely mag-értékek bevonó munkaként) felfogott tevékenységeknek hódolnak. Ezek között akad nosztalgiaiából művelt kertgazdaság, szántó-tehenészet, művészi alkotótevékenységek, sporttevékenységek, barátokkal végzett házépítés vagy -felújítás, „maszek” szakmai tevékenységek, stb. Közös vonásuk volt, hogy rendelkeztek egy vagy több olyan értékkel, amelyek egybeestek a dolgozó „ideális” munkához kapcsolt értékeivel, adatközlőim pedig rövid regenerációs idejük és kimerültségük ellenére is aktívan, elkötelezetten végezték őket.

másrészt a periférikus én szociális, imaginatív és kreatív potenciáljának megőrzését, megújítását. Könnyen juthatnék arra a pesszimista következtetésre, hogy – amint azt Beynon (1975) egyik adatközlője megfogalmazta – „mindent meg lehet szokni”, így a kompenzálás csupán az elidegenedés tünetének volna tekinthető. A dolgozók tágabb társadalmi értékviselőkkel állított párhuzamai azonban arra engednek következtetni, hogy nem kompenzálásról, inkább a mag értékekhez való visszatérésről van szó. A munkavállalás és a foglalkoztatás társadalmi „praxisának” alapjaiban való megkérdőjelezése véleményem szerint a „practico-inertbe” történő átmenetet tükrözi, melyet Bourdieu (1977) a társadalmi elidegenedés folyamatának vonásaként értelmez. A beszámolóknak alapján azonban úgy vélem, ennek az elidegenedési folyamatnak is megvannak a maga effektív határai, s az egyéni reakciók szintjén az identitás magvi értékeinek megújítását, újrafelfedezését is eredményezheti, még ha azok más szférákba kényszerülnek is átcsoportosulni. Mindemellett az elidegenedés, annak Seeman-i (1959) osztályozását alapul véve legalább három értelemben hatással volt a megkérdőjelezett dolgozókra. A „norma-nélküliség” (*normlessness*)⁹ a vezetőségnek és bizonyos kollégáknak tulajdonított morális elköteleződési problémákban nyilvánult meg: ezt az elidegenedési formát tehát az adatközlők a munkakörnyezet más szociális aktorainak tulajdonították, ők maguk azonban a magvi értékek megerősítése révén igyekeztek ellenállni ugyanennek a formának. A vezetőségnek tulajdonított norma-nélküliség révén több adatközlő esetében felbukkantak az elidegenedés „hatalom-nélküliséghez” (*powerlessness*)¹⁰ kapcsolódó tünetei, amelyek részint az információ-hiány (vállalati és felettesi kommunikáció hiánya) és a gyár életét meghatározó külső események (piaci fluktuáció, alkatrészhány, stb.) hatására alakultak ki. Leghangsúlyosabban azonban a „jelentés-nélküliség” (*meaninglessness*)¹¹ elidegenedési motívumai tükröződtek a beszámolóknak: az említett információ-hiány, a vezetői hozzáállás (lekezelő attitűd, visszaélések) és a munka intenzifikációja

révén átalakultak a strukturális pozíció már említett külső értékei, s konfrontációba kerültek az addig nekik tulajdonított, a mag identitás értékeivel koherensebb kapcsolatban álló értékekkel. A dolgozók bizonyos értelemben valóban nem tudták, „mit higgyenek”: a jelentés-nélküliségnek, azaz az elidegenedésnek való kitettség a társadalomszervező értékek megkérdőjelezésében, a morális ellentmondások feloldási kísérleteiben nyilvánult meg. A munka tapasztalatához kapcsolódó értékpercepciók tehát aktív hatást gyakoroltak a tágabb társadalomhoz kapcsolódó értékpercepciókra.

Felhasznált irodalom:

- Barnett, Scott D. – Silverman, Martin G. 1979 Separations in Capitalist Societies: Persons, Things, Units and Relations. In Barnett, S. D. – Silverman, M. eds. *Ideology and Everyday Life*. University of Michigan Press, Ann Arbor, 39-81.
- Beynon, Huw 1975 *Working for Ford*. EP Publishing Ltd, Wakefield.
- Bourdieu, Pierre 1977 *Outline of the Theory of Practice*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Braverman, Harry 1998 *Labor and Monopoly Capital*. Monthly Review Press.
- Carrier, James G. 2009 *Emerging Alienation in Production: A Maussian History*. In Mollona, M. – De Neve, G. – Parry, J. eds. *Industrial Work and Life. An Anthropological Reader*. Berg, Oxford, 197-219.
- D’Andrade, Roy 1984 *Cultural Meaning Systems*. In Shweder, R.A. – LeVine, R.A. eds. *Culture Theory*. Cambridge University Press, Cambridge, 88-119.
- Glaser, Barney – Strauss, Anselm L. 2006 *The Discovery of Grounded Theory. Strategies for Qualitative Research*. AldineTransaction, Piscataway.
- Joas, Hans 2000 *The Genesis of Values*. The University of Chicago Press, Chicago.
- Lockwood, David 1966 Sources of variation in working-class images of society. *Sociological Review*, 14(3), 249-267.
- Schütze, Fritz 1983 *Biographieforschung und Narratives Interview*. *Neue Praxis*, 13(3), 283-293.
- Schweizer, Thomas 1998 *Epistemology. The Nature and Validation of Anthropological Knowledge*. In Bernard, H.R. – Gravlee, C.C. eds. *Handbook of Methods in Cultural Anthropology*. AltaMira Press, Walnut Creek, 39-87.

⁹ Az egyén részéről bizonyos célok elérése társadalmilag nem elfogadott tettek végrehajtását követeli meg (Seeman 1959:787-788).

¹⁰ Az egyén úgy érzi, viselkedése nem determinálja a remélt vagy remélhető eredmény bekövetkezését (Seeman 1959: 784-785).

¹¹ Az egyén számára egyrészt nem tisztázott, mit kellene hinnie, illetve nem remél kielégítő predikciókat viselkedésének potenciális eredményével kapcsolatban (U.o.:786-787).

- Seeman, Melvin 1959 On the Meaning of Alienation. *American Sociological Review*, 24(6). 783-791.
- Terpe, Sylvia 2016 Max Weber's 'Spheres of Life': A Tool for Micro-Sociological Analysis. *Max Planck Institute for Social Anthropology Working Papers*, No. 179, Halle.
- Terpe, Sylvia 2020 Working with Max Weber's 'Spheres of Life': An Actor-Centred Approach. *Journal of Classical Sociology*, 20(1). 22-42.
- Wallman, Sandra 1979 Introduction. In Wallman, S. ed. *Social Anthropology of Work*. Academic Press, London, 1-24.
- Weber, Max 1978 *Economy and Society*. University of California Press, Berkeley.



AZ ONLINE ÉS AZ OFFLINE ÉLET KÖZÖTTI EGYENSÚLY Megjegyzések Steigervald Krisztián könyvei kapcsán

DOI 10.35402/kek.2025.1.17

„Az életünket ne akarjuk túl sok online tartalommal fűszerezni, mert az sem vezet jóra. Igyekezzünk inkább az egyensúlyra törekedni az online és az offline eltöltött időnkét illetően!” (Steigervald, 2023: 49)

Bevezető gondolatok

Steigervald Krisztián 1976-ben született. Közgazdász, generációkutató. Első, *Generációk harca (Hogyan értsük meg egymást?)* című kötete 2020-ban, *Generációk harca a figyelemért (Hogyan tanuljunk egymástól, egymásért?)* című munkája pedig 2023-ban jelent meg a Partvonal Könyvkiadó gondozásában. Mindkét könyv tudományos igényességű. Stílusuk szórakoztató, különböző nyelvi regisztereket mozgósítanak, nemritkán a humor eszközeivel is élnek, miközben nyelvezetük mindvégig választékos, fogalomhasználatuk következetes és szabatos. Olvasmányos és közérthető jellegükhöz a hétköznapi életből származó gazdag példaanyag és anekdotikus történetek is hozzájárulnak. Nem véletlen az olvasói körökben is tapasztalható sikerük, népszerűségük. A feltárt tematikai egységekhez szervesen kapcsolódó remek illusztrációk mindkét kiadvány esetében Matyus Dóra grafikusművész munkáját dicsérik.

A kötetek saját fókuszcsoporthoz tartozó kutatások, interjúk eredményein alapulnak, miközben releváns magyar és nemzetközi diskurzusba ágyazódnak. Meghatározásuk szerint „a generációk az egymással nagyjából egy időben születettek olyan csoportjai, amelyek tagjai hasonló gyerekkori szocializációjuk miatt sok egyforma tulajdonságot, értéket, szokást és hasonló világlátást hordoznak magukban.” (Steigervald, 2020: 37; vesd össze Steigervald, 2023: 27) Ennek megfelelően az életkori sajátosságokat alapvető fontosságú megkülönböztetni a generációs jegyeitől. Az előbbieket ugyanis biológiai vonatkozásúak, s ily módon az öregedéssel folyamatosan változnak, míg az utóbbiak gyerekkorban megképződő szocializációs keretként, adottságként működnek, vagyis többé-kevésbé állandóak: „A gyerekkori élmények a legerősebbek, jellemzően ezek határozzák meg az alapszemélyiséget. Hiába tapasztaljuk meg ugyanis a későbbi generációk összes élményét, a dominánsak

a gyerekkoriak maradnak, a többit már az akkor megszerzett generációs szemüvegünkön keresztül nézzük, értelmezzük, használjuk.” (Steigervald, 2023: 27; lásd továbbá Steigervald, 2020: 70)

Az első kötet egy rövid „generációs gyorstalpaló” (Steigervald, 2020: 55) keretében foglalja össze táblázatban is kivonatolva a legfontosabb tudnivalókat. Eszerint a veteránok, illetve más elnevezést használva: az építők generációját az 1945 előtt született személyek alkotják. A baby boomerek 1946 és 1964, az X-generáció tagjai 1965 és 1979, az Y-nemzedék képviselői 1980 és 1994, a Z-generáció tagjai pedig 1995 és 2009 között jöttek a világra. A jelenlegi legfiatalabbak, vagyis az alfák 2010-ben, illetve az azt követő években születtek. (Vesd össze Steigervald, 2023: 26) A szerző kitér arra, hogy a generációs besorolás születési évszámai tekintetében nem egységes a szakirodalom, ennek megfelelően az általa alkalmazott időintervallumok bizonyos esetekben saját megfigyeléseit tükrözik.

Steigervald részletekbe menően tárgyalja az egyes nemzedéki csoportokat meghatározó generációs jegyeket mint a gyerekkori szocializációs alapélmények termékeit. Miként fogalmaz: „Az azonos korban megélhető minta, környezet nagymértékben meghatározta egy-egy generáció világszemléletét és a dolgokhoz való hozzáállását. Ezek a szemléletbeli különbségek a generációs jegyek, amelyeknek az a legfontosabb tulajdonságuk, hogy külső ráhatással nem változtathatók meg. Módosulhatnak – és módosulnak is – az idő múlásával és újabb hatások színre lépésével, de nem változtathatók meg” (Steigervald, 2020: 41). A kutató hangsúlyozza, hogy a vizsgált generációs mintázatokat, jellegzetességeket különböző tényezők árnyalják. Ezek közül érdemes kiemelni az egyéni különbségeket, továbbá a történelmi-kulturális, valamint társadalmi vonatkozásokat.

Megértés és elfogadás

„Nem lettünk jobbak, sem rosszabbak, csak mások.” (Steigervald, 2023: 17)

A szerző munkásságát a kölcsönös megértés és elfogadás szándéka hatja át. Ezt rendszeresen meg is

foglalmazza könyveiben. Második kötetében egyenesen a generációk közötti hídépítés fontosságáról értekezik. (Steigervald, 2023: 31–41) Ennek szükségességét mi sem támasztja alá jobban, mint az a tény, hogy a jelenlegi társadalomban hat különböző jellemvonások által meghatározott generáció él együtt.

Steigervald meglátása szerint az egyes nemzedékek nem vethetők össze értékhierarchiák mentén, meghatározó jegyeik ugyanis minden esetben az aktuális társadalmi és technikai környezetnek megfelelően alakultak ki, és az alkalmazkodást szolgálták: „Azt, hogy mi számít normálisnak, az éppen adott időszak társadalmi határozza meg. A normalitás, az elfogadott értékek attól (is) függenek, hogy mikor és hol vagyunk.” (Steigervald, 2023: 40) Ez egyfajta, a kulturális relativizmushoz hasonló generációs relativizmust jelent. A szerző ennek megfelelő kontextusban is bontja ki szemléletmódját. (Steigervald, 2023: 13) A kölcsönös megértés és elfogadás deklarált céljának megközelítése, optimális esetben elérése érdekében (ön)reflexióra, a generációs korlátok (Steigervald, 2020: 45–50) meghaladására, illetve a generációs csapdák (Steigervald, 2023: 29) elkerülésére van szükség, vagyis arra, hogy megszabaduljunk a fentiekben már említett, az értelmezési tevékenységet jelentős mértékben meghatározó nemzedéki szemüvegünkől. (Steigervald, 2023: 27)

Generációs relativizmus a biológia kontextusában

Fontos felhívni a figyelmet azokra a kapcsolódási, pontosabban fogalmazva: konfrontációs pontokra, amelyek az emberi biológia, majd pedig az annak keretében kialakuló kognitív funkciók és a generációs relativizmus között jelennek meg Steigervald gondolkodásában, különösképpen második könyvében. Főleg fiziológiai és részben neurológiai folyamatok tematizációjáról van szó. Az alvás és a gyermekvállalás, illetve a csecsemőgondozás és a mindezzel összefüggő figyelem kérdésköre bír e tekintetben kitüntetett jelentőséggel.

A szerző kiemeli, hogy a mesterséges fény kései időpontokban, esti és éjszakai órákban tapasztalható túlzott használata következtében egyre aggasztóbb mértéket ölt az alváshiány, pedig „az alvás létfontosságú. A kevés alvás rossz. A túlzottan kevés pedig kifejezetten káros. Gyerekeknél éppúgy, mint felnőtteknél.” (Steigervald, 2023: 206) A különböző kijelzők monitorok által

sugárzott kék fény e tekintetben különösképpen negatív hatású, továbbá a folyamatos online elérhetőség sem segíti elő a stressz-szint csökkentését. Mindez megzavarja az „ősi ritmus szerint működő szervezetünk[et]”. (Steigervald, 2023: 204)

Az élettani szükségszerűség, a cirkadián ritmus felülírja azt a kortárs médiakörnyezeti hatást, amely origóként (Steigervald, 2023: 28), alapélményként szolgál a Z és az alfa generáció tagjai, vagyis „a valódi »digitális bennszülöttek«” (Steigervald, 2023: 43) számára. Ez határozott kiállítás azon egészséges biológiai normalitás, kiegyensúlyozott működésmód mellett, amelynek megkérdőjelezhetetlen létjogosultságát a generációs relativizmus nem tenné lehetővé. Ez konceptuális elköteleződés, az élettani törvényszerűségek megváltoztathatatlan jellegének elfogadása. Nem véletlen, hogy egy teljes fejezet foglalkozik az alvásdeprivációval. Ennek megfelelően értelmezhető a korábbiakban már idézett mondat: „A normalitás, az elfogadott értékek attól (is) függenek, hogy mikor és hol vagyunk.” (Steigervald, 2023: 40) Igen, attól is függenek, de nem kizárólag attól, miként arra a szerző által használt, hangsúlyos szerepet betöltő zárójel is felhívja a figyelmet.

Hasonló tendencia tapasztalható, ám már fejlődéslélektani vonatkozásokat is érintve az anya és a csecsemő közötti szemkontaktust tárgyaló szövegrészben: „a szemkontaktus alapvető fontosságú a csecsemők fejlődéséhez, és ez a kapcsolat sérül, ha a szülőket túl gyakran és túl hosszan köti le az okoseszközük. Joggal feltételezhetjük, hogy a mai gyermekeket hátrányosan érintheti e szülői magatartásminta. A csecsemők veszélyeztetett alcsoportjában akár komoly tüneteket is okozhat ez a figyelmetlenség.” (Steigervald, 2023: 141–142) A várható élettartam növekedése kapcsán a szerző továbbá azt is megjegyzi, hogy a családalapítással nem érdemes túl sokáig várni, hiszen az életkor előrehaladtával folyamatosan csökken a teherbeesés és az egészséges gyermek világrahozatalának esélye. (Steigervald, 2023: 228) Ez esetben tehát ismét biológiai törvényszerűségek mondanak el: a társadalmi-generációs átalakulások fenntartások nélküli elfogadásának.

A folyamatosan változó körülményekhez történő alkalmazkodás képességéről értekezve Steigervald megjegyzi, „a változás nem feltétlenül rossz: gyakran előrevész, jobb emberré tesz, és többek lehetünk általa.” (Steigervald, 2023: 256) Azonban az, hogy „a változás nem feltétlenül rossz”, egyúttal azt is jelenti, hogy néha bizony

az, vagyis rossz. És olyankor nem visz előre, nem tesz jobb emberré, és általa nem leszünk többek. Emiatt szükséges a kritikus hozzáállás és az elővizsgáztatosság. A szerző e tekintetben is remek munkát végez. A veszélyekre és buktatókra is felhívja a figyelmet. (Steigervald, 2023: 49)

Tanácsok és javaslatok

„ha valaki újra megtanul fókuszáltan figyelni, koncentráltan dolgozni, az olyan szupererőre tehet szert a 21. században, ami nagyon komoly versenyelőnyt adhat számára a munkaerőpiacon (is).” (Steigervald, 2023: 189)

Steigervald Krisztián első könyve döntő mértékben deskriptív. Ezt sugallja a kötet alcíme is: *Hogyan értsük meg egymást?* A szövegben a szerző tartózkodik az értékítéletektől, a generációs alapú megbélyegzésektől, stigmatizációtól. Célkizűtésének megfelelően meghaladja a fentiekben már említett generációs kortlátokat; objektivitásra törekszik. A második kötet arculata, összevetve azt az első dominánsan leíró jellegével, változatosabb képet mutat. Az online eszközök, különösképpen pedig az okoseszközök használata kapcsán tanácsokat, javaslatokat fogalmaz meg. A korábbiaknál határozottan kritikusabb hangot üt meg. A saját maga által is alkalmazott jó gyakorlatok is bemutatásra kerülnek. Az olvasó ezáltal betekintést nyer a szerző műhelytitkaiba.

A diskurzus finom eltávolodása a deskriptív szemléletmódtól egyértelműen tapasztalható és indokolt. Megértésre és elfogadásra valóban szükség van, de nem mindig és nem minden esetben. A generációs relativizmus határait meg kell vonni, ez erkölcsi-szakmai kérdés – erre világítanak rá a fentebb már említett példák.

A szerzőt aggodalommal tölti el „az igazán elmélyült gondolkodást” (Steigervald, 2023: 146) lehetővé tevő kognitív képességek erodációja. Főként a tartós figyelemről, elmélyülésről és a hosszú távú memóriáról, bevésődésről van szó, ezek ráadásul szinergikus kapcsolatban állnak egymással: „esélyünk sincs elmélyülten dolgozni. Világjelenség, hogy minden, ami elmélyülést igényelne, egyre kevésbé megy az embereknek. A figyelemünk szétaprózódik, folyamatosan stresszelünk, és nagyon hamar elfáradunk.” (Steigervald, 2023: 189) A változások hátterében jelentős mértékben a kognitív funkciók technikai alapú kiszervezése

és az online tér ingergazdagsága, továbbá a feldolgozhatatlan szintű információs telítettség áll. Az exteriorizáció következtében hagyatásnak indulnak a humán kapacitások: „A világunk tele lett gyorsan és látványosan elérhető információval, mi pedig profi »ingerfalókká« váltunk. Ez aztán megváltoztatta az eddigi olvasási képességeinket, és átalakította a figyelmünket. Az amúgy is véges információbefogadó képességünk visszaesett, mikroszintre mérsékelve az értelmezhető mennyiség határát.” (Steigervald, 2023: 23)

A szóban forgó humánspecifikus kognitív funkciók természetesen nem önmagukban értékesek, hiszen nem eredendők; történelmi változások következtében alakultak ki, és vélhetően az alkalmazkodást, a túlélést szolgálták – sikerrel. Jelenleg azonban létük veszélyben forog, funkcionalitásuk és hatásmechanizmusok révén viszont megőrzésre méltók. (Vesd össze Nyíri, 2006: 10)

Gazdasági ágensek által motivált harc folyik a figyelemért. Ez a technika (egyelőre?) felettébb sikeresnek tűnő küzdelme. A különböző berendezések, applikációk természetesen nem rendelkeznek saját akarattal, technikai intencionalitással azonban annál inkább. Ez „arra utal, hogy az artefaktumok nem determinálják az emberi cselekvést, inkább csak hajlamosítanak, sugallnak. A technikák azt »akarják«, az a »céljuk«, hogy bizonyos módon foglalkozzanak velük, hogy bizonyos módokon használják őket, s a felhasználóikat is erre ösztönzik. Vagyis a cselekvést részleteikben nem határozzák meg, de olyan keretet nyújtanak számukra, amely befolyással van rájuk.” (Berger, 2023: 29) S ki képes ellenállni éppen a figyelemünk lekötését célzó dopamingazdaság (Lembke, 2022: 28) okoseszközeinknek? Ki az, aki elég erős, tudatos és kitartó ehhez? Nem véletlen, hogy Steigervald az okoseszközhöz fűződő illetén viszonyt a csecsemőt védő, gondozó jó szülő mindenkor éber figyelméhez hasonlítja. (Steigervald, 2023: 210) Ennek megfelelően értelmezhető a szerző által követett korlátozott mértékű technikai determinizmus elképzelése. (Steigervald, 2023: 91–101)

A generációkutató többek között lassítást, az online eszközök időben és térben egyaránt korlátozott használatát, az alkalmankénti digitális detoxikációt, továbbá az online kapcsolódás, elérhetőség keretek között tartását javasolja. Ily módon állítható vissza, illetve teremthető meg az offline és az online élet, tevékenységi kör közötti egyensúly. (Steigervald, 2023: 287–291) Érdemes idézni azt

az igencsak szemléletes leírást, amely az elérendő állapotnak a munkavégzés hatékonyságára gyakorolt pozitív hatását ecseteli: „néma csönd vett körül, a digitális detoxikáció mély bugyrába kerültem. Nem tudtam mást csinálni, csak a saját feladatomba koncentrálni.” (Steigervald, 2023: 288)

A szóban forgó tanácsok és javaslatok nem csupán önmagukban fontosak, hanem abból kifolyólag is, hogy a szerző első kötetében nemigen kaptak helyet hasonlóké. Az elmúlt pár évben történt valami, ami a változások irányát és jellegét tekintve aggodalomra és elővigyázatosságra ad okot.

Végezetül pedig álljon itt egy, Steigervald Krisztián második kötetéből származó megszívlelendő gondolat: „ami a figyelemre épül, az az elfogadásra épül, az pedig a szeretetre épül.” (Steigervald, 2023: 294)

Felhasznált irodalom

- Berger Viktor (2023). *Az életvilág mediatizálódása*. Budapest: L'Harmattan.
- Lembke, Anna (2022). *Dopaminkorszak. Hogyan találjunk egyensúlyt a függőségekre épülő világban*, fordította Bujdosó István. Budapest: Libri Könyvkiadó.
- Nyíri Kristóf (2006). Konzervatívnak lenni az internet korában. *Információs Társadalom*, 4, 9–17.
- Steigervald Krisztián (2020). *Generációk harca. Hogyan értsük meg egymást?* Budapest: Partvonal Könyvkiadó.
- Steigervald Krisztián (2023). *Generációk harca a figyelemért. Hogyan tanuljunk egymástól, egymásért?* Budapest: Partvonal Könyvkiadó.

„A NYELV NAGYOBB ÚR, MINT A NYELVÉSZ”

DOI 10.35402/kek.2025.1.18

Két kötet, több mint 570 oldal – pontosan 90 beszélgetés. Az átfedések miatt összesen 68 tudós személyiség, nyelvészeti kutatási terület, élettörténet. A Tinta Könyvkiadónál megjelent interjúkötetek úgy tárják fel a nyelvvel való foglalkozás sokszínű világát, hogy közben ezek a beszélgetések izgalmas történeteket mesélnek. Megmutatják, mit jelent, jelentett a közelmúltban a magyar nyelv kutatójának vagy éppen szótárírónak lenni. A kérdezz-felelek formából kirajzolódó mozaikkép egyszerre lineáris és pillanatnyi, statikus és dinamikus tudománytörténeti narratívumként rögzíti a magyar nyelvtudomány 20. század végi, 21. század eleji kiemelkedő eseményeit.

A *Körkép a magyar nyelvről* kötetben két megkerülhetetlenül fontos intézményt (Magyar Nyelvtudományi Intézet és Magyar Nyelv Múzeuma) is bemutat a szerző, Daniss Győző. A 2024-ben megjelent másik kötet hetvenkét interjújának kontextusát is a nyelvészeti kutatásoknak otthont adó egyetemek (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Szegedi Tudományegyetem, Debreceni Tudományegyetem, Pannon Egyetem), illetve tudományos műhelyek, bizottságok adják (így például az MTA Nyelvtudományi Intézete és Szótári Munkabizottsága, Magyar Alkalmazott Nyelvészek és Nyelvtanárok Egyesülete).

Mindkét kötet olvasható a tudomány hétköznapi működésébe bepillantó, műhelytitkokat feltáró izgalmas történetgyűjteményként. Sokat megtudhatunk arról az aprólékos, heroikus munkáról, amit például a szótárírás jelent. Amellett, hogy mindkét kötet az elhivatott, kíváncsi és hiteles kutatói attitűd bemutatására törekszik, a magyar nyelv sokféle kérdésért, sokfelől megközelítve tárgyalja. Van szó a helyesírás, a nyelvművelés kérdéseiről, a történeti nyelvészet irányairól, a stílus, a szókincs, nyelvjárások, névtudomány területéről.

Daniss Győző könyve a 18 beszélgetésen keresztül a nyelvhasználat nagyon különböző rétegeit mutatja be azáltal, hogy az egyes szakterületek legkiválóbb kutatóit kérdezi a tágabb nagyközönség számára is izgalmas kérdésekről. Balázs Géza például a társas viszonyrendszereket is alakító (és sokszor átalakító) jelenségről, a tegeződés - magázódás alakulásáról beszél, történeti nézőpontból is. A nyelv

diakronikus vizsgálata van előtérben a Gerstner Károllyal és Haader Leával készített interjúban, míg Grétsy Lászlóval a nyelvművelés szerepéről esik kiemelten szó. A sztereotipikus közvélekedést cáfoló, fontos mondatok hangzanak el a nyelvművelés aktuális feladatairól, szerepéről. „A nyelv nagyobb úr, mint a nyelvész...” – áll a Grétsyvel készült interjú címében.

Navracsics Judit a kétnyelvűség titokzatos világáról oszt meg sok példát, adatot, modern kísérleti eredményt. A közbeszédben gyakran hangoztatott adatokat kiigazítva Kontra Miklós a magyar nyelvet anyanyelvként beszélők közösség mai lélekszámát 13 millióra teszi. A nyelv regionális rétegzettségéről, a nyelvjárások aktuális helyzetéről ad átfogó képet Kiss Jenő és Péntek János. Kemény Gábort stílusról, Keszler Borbálát a helyesírás szabályozottságáról kérdezi Daniss Győző. A nyelvészeti tudományos ismeretterjesztő fórumokon mindig népszerűek a helynevek kialakulásával vagy utónevek történetével és divatirányzataival foglalkozó cikkek, nyilatkozatok. Hoffmann István és Raáts Judit a névtan felől érkező világot rá, hogy az elnevezések változásai milyen plasztikusan tudósítanak a nemzet történelméről.

A 2024-ben kiadott *Hetvenkét interjú ötvenöt szótáríróról, nyelvészről* című másik kötet az elmúlt 20 évben a Tinta Könyvkiadóhoz köthetően megjelent beszélgetésekből ad közre válogatást. Nyomtatott folyóiratokban (Édes Anyanyelvünk, Magyar Krónika, Magyar Nemzet, Modern Nyelvoktatás, KönyvHét, PrintInfo) vagy elektronikus portálokon (olvassbele.hu, librarius.hu, anyanyelvcsavar.blog.hu, cultura.hu, papiruszportal.hu, RoyalMagazin.hu) korábban már olvasható interjúkat szerkesztett össze Kiss Gábor, a kiadó igazgatója. A több mint 30 éve alapított, piacvezető hazai szótár- és nyelvészeti szakkönyvkiadó 55 szerzőjével készült beszélgetések a magyar nyelvészet szinte összes nagy területét érintik.

Kiemelt szerepet kap a szótárírás többféle formájának bemutatása: az interjúkon keresztül bepillantunk az egy- és többnyelvű szótárak, etimológiai szótárak vagy a tematikus szótárak összeállításának rendszerébe. A szerteágazó tematikájú interjúk közös vonása, hogy a szakterületek legkiválóbb

képviselői saját élettörténeti narratíváikon keresztül mutatják be a nyelvészeti kutatás dinamikus, folyamatosan változó fókuszú világát. E kiemelkedő kutató személyiségek elbeszélései összefűzve árnyalt korrajzot adnak a huszadik század két évtizedének magyar nyelvészeti témáiról, kiadványairól és intézményi háttéréről, a kutatóintézetekben és az egyetemek nyelvészeti tanszékein folyó munkáról.

A kötetben olyan nyelvészegyeniségek interjúi is olvashatók, akik már nincsenek köztünk, megidéve Balácsi József Attila, Bencédy József, Kemény Gábor, Péter Mihály, Szathmári István, Tótfalusi István maradandó kutatói tevékenységét.

A sokféle területen, különböző generációkat képviselő, változatos alkotói attitűddel rendelkező tudósok közös vonása az az életen át tartó kíváncsiság és elhivatottság, amellyel a nyelvi rendszer működését vizsgálják, az a nyitottság és érzékenység, amellyel a beszélő közösség felé fordulnak. Az anyanyelvre vonatkozó számtalan lényeges megállapítás mellett Horváth Péter Iván nyelvész-fordító – saját szóhasználatával élve – kissé patetikusan fogalmaz, amikor azt írja, eszmélésétől kezdve a

magyar nyelv révén kapcsolódik a világhoz. A kötet hetvenkét beszélgetésének létfontosságú funkciója, hogy e szövegek által nyer folyamatos megerősítést a magyar anyanyelven művelt tudományosság. A magyar nyelvű szaknyelv könnyebben hozzáférhető, a tudásmegosztása is gyorsabb, egyszerűbb. A kötet kommunikációelméleti vagy szociolingvisztikai megközelítéseiben sem dominál az angol tudományos nyelv, és így hatékonyabban reflektál a helyi kultúrára, társadalmi problémákra. A sokféle tudományterületről érkező kutatók anyanyelven végzett tudományos tevékenysége végső soron erősíti a közösségek identitását, így elősegítve a közösségeken belüli párbeszédet és együttműködést. A Tinta Könyvkiadó gondozásában megjelent mindkét interjúkötet izgalmas olvasmány a modern nyelvészeti kérdések és a tudománytörténeti összefüggések iránt érdeklődők számára. (Daniss Győző: *Körkép a magyar nyelvről. Tizennyolc beszélgetés a magyar nyelvről*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2021., Kiss Gábor (szerk.): *Hetvenkét interjú ötvenöt szótáríróval, nyelvessel*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2024.)

„Egyetlen parancs van csak, a többi tanács: igyekezz úgy érezni, gondolkodni, cselekedni, hogy mindennek javára legyél.”²

Ugye olvasnál már végre valami lelkesítő is az ökológiai válságról? E könyvecske 60 mikro-esszéje pont erről szól, a cselekvő remény rögzös, de szép útjáról. A jó élet fogalmának ártértékeléséről. Bátrakról, gyógyítókról, hőökről, prófétákról. Azaz remélhetőleg Rólád is.

A könyv alcíme: *a jó élet keresésének lehetősége az ökológiai válság korában*. A szerző, Takács-Sánta András közel három évtizede foglalkozik bolygónk ember okozta átalakításával, azaz a humánökológiával. Szemléletével kilép a katasztrofizmus és a laissez-faire, azaz a „kicsi pont vagyok én ahhoz” dichotómiájából, és rávilágít arra, mit tehet meg akár mindenki. Jó az összhang a szerző CSELEKVŐ REMÉNY koncepciója és az általam vezetett szentendrei Ökoparty (ökológiai filmklub, 2018 óta működik) NEM VAGY PORSZEM jelszava között.

Nehéz, sorsfordító idöket élünk, korunkat polikrízisnek is nevezhetjük, hiszen a népességnövekedés, az eszement fogyasztásnövekedés, az egyenlőtlenségek nagy tempójú növekedése, a páratlan technológiai fejlődés árnyoldalai, a mindezekről nem független ökológiai problémák: éghajlatváltozás, az élővilág fajtagazdagságának csökkenése, a szennyezések léghő, földben, vízben, az ember korábban elképzelhetetlen mértékű szemétermelése, plusz a háborúk – jócskán van tehát megoldandó feladata manapság az emberiségnek. András esszékötetében elmondja, mit is tehetünk. Leteszi a voksát a paradigmaváltás, az embernek való, méltó élet megteremtése mellett, ír a hogyan-ról is, lelkesít – és még humora is van, jócskán.. amiről elsősorban könyvbemutatóin tett tanúbizonyságot, első alkalommal 2024. május 23-án, a Bolygóban 😊

Ugye, kíváncsi lettél? Hát, nem csodálom. De mielőtt elrohannál megvenni a Világelejét, vagy klikkelnél néhányat, hogy online megrendeld ezt a vékuska, abszolút olvasható könyvecskét, hogy szorongásod helyett elindulhass a cselekvő remény hasznos útján, engedd meg, hogy néhány gondolat kiemelésével közelebb hozzam Hozzád e művet.

¹ Takács-Sánta András 2024 *Világeleje*. Gingko Kiadó

² Szembe fordított tükrök, in: Weöres Sándor: A teljesség felé

Ki okozza az ökológiai válságot? Már sokan elfogadják a tudomány választát, hogy jelenünk problémái antropogén eredetűek – tehát mi. Miért jó ez? Mert nem egy nálunk hatalmasabb erőt kell megállítanunk – csak magunkat. Ez sem könnyű, sokaknak vannak is rémálmaik – de mi lenne, ha inkább álmainkról beszélünk, feledve rémálmainkat? Hogy milyen világban is szeretnénk élni?? És milyen lépések kellenek ehhez? Nem lenne kellemesebb ez? Dehogynem. Ráadásul az utópiák gyógyíthatnak – a disztópiák sosem. Hát engedjük el fantáziánkat, felejtjük el berögzült, mai – legfeljebb 200-250 éves, a felvilágosodás korából eredő – paradigmáinkat, és képzeljünk el jelen piaci-fogyasztói világunk helyett egy ökológikusabb társadalmi-gazdasági rendszert. Legyünk alakítói a jövőnek – hisz alkalmazkodni csak ahhoz lehet s kell, ami már bekövetkezett. Ne higgyünk a bunkerépítő vállalkozóknak, a katasztrofistáknak – az is csak egy üzlet. Válság persze van, tagadhatatlan – hallgassunk a tudományra, hiszen új ismereteket ez a szféra adhat – már ha nem bútorozott össze a hatalommal. Mai világunk high-tech-je elképesztő eredményeket hozott létre, de hatása sokszor pusztító, ökológiai lábnyoma pedig egyre nagyobb – és újdonságaival számos alkalommal oda is betüremkedik, ahol semmi szükség nincs rá. Jómagam aprócska példái háztartási környezetemből a morzsaporszívó és a kapszulás kávé – ugyan minek? Ezek csekélyeségek, de sorolhatnám tovább. És ezzel lassan elérkezünk az önkéntes egyszerűséghez, egy olyan életformához, ahol a kevesebb a több, ahol tárgyak helyett élményeket adunk és kapunk, ahol ugyanúgy van öröm, csak más. Új világunk új tempói, a bevásárló központok komfortosak ugyan – de nézz csak körül! Örült csomagolóanyag-halmazt láthatsz, szinte darabonként becsomagolt alma, gyümölcs, szeletenként a felvágott – húst némelyik látott, de a legtöbb keveset, aztán a kozmetikai flakonok, ampullák és kapszulák, ott kacsingat Rád a tán harmincadik cuki pólód vagy sálád, mesterséges fényben sétálsz, lehet, hogy épp egy szép, napsütötte szombat délelőtt... Hogy ez akkor valami lemondás? Ha ide nem zárandokolsz el? Lemondás kényelemről, élvezetekről stb? Dehogy... már maga az a tudat is igen kellemes lehet, hogy ha nem is egészen, de valamelyest kilépsz mindebből, és emberhez méltóbb élményeket keresel, időd is több lesz, pénzed is több marad. A lemondás

csak az érem egyik oldala – a másik fényesebb. Kistermelők, bevásárlóközösségek, ruhabörze, kisgépjávitás, könyvtárba járás – bevallom, nekem a könyvvásárlás a legnagyobb szenvedélyem, de a helyszűke segít, hogy előbb-utóbb ezen is változtassak. Aztán a kiruccanás egy kávéra Bécsbe vagy Londonba – biztos, hogy erre van szükségem? Olyan jól ismerem saját környékemet?

Értékrend, életmód, közösségek, igen, lehet jó másként élni – mondja és éli is ezt a más, jó életet a könyv szerzője, Csákváron, három gyermekével, ahol létrehozta a Vértesi Kamra bevásárló közösséget – és tanít az ELTE-n. Valódi térben él és dolgozik – a virtuálist elengedte, de legalábbis nem arra fókuszál. Jókedvű és hiperaktív. Éli is ezt az életet, nemcsak tanítja.

Biztos, hogy nem az a legjobb világ, ahol a legtöbbet fogyasztathatunk – idézi a szerző Henry David Thoreaut: „Egy ember annál gazdagabb, minél több dolgot tud nélkülözni”. És ezzel el is érkeztünk a nemnövekedéshez, a nemnövekedés gazdaságtana (angolul: degrowth economics) mára már sok helyen elfogadott eszmerendszeréhez – Budapesten és Szegeden is van iskolája a közgazdasági főáramon túl e gondolatvilágnak. Nyilván nem a mélyszegénységben élőkre gondolunk, amikor minderről beszélünk, mind országunkban, de főleg a Földön óriásiak a különbségek – van ahol nagyon is szükséges a növekedés, az életben maradáshoz kell.

Ezzel együtt a mértékletesség, és ehhez a társak, a közösségek megtalálása a jó út, mert „kizárólag hasonlórú társakkal együttműködve tudjuk megváltoztatni a világot”. Ne rettegjünk a jövőtől, inkább érezzünk hálát azért, hogy vagyunk, itt, épp ezen a gyönyörű bolygón. Gondoljuk csak végig, ki mindenkinek és mi mindennek köszönhetjük mindannyian pillanatnyi jól létünket: őseinknek, tanárainknak, embertársainknak, hiszen nem vagyunk önellátók, akik élelmet termelnek nekünk, akik házat építenek, akik segítenek, akik gyógyítanak stb. stb., sőt, „akiket” megesszünk, akik/amik oxigént termelnek nekünk – és sorolhatnám. 😊

De ha teheted, légy paraszt – legalább egy kicsit! – írja András, ha van legalább egy erkélyed, na pláne, ha kis kerted. Nem baj, ha nincs, máshogy is kapcsolódhatsz a földhöz, megcsodálhatod kirándulás közben a rét megannyi díszét és lakóját, ha kimész a nagyvárosból, újra csillagos lesz az ég, a városokban a fényszennyezés eltakarja a csillagokat is, és így lassacskán észreveszed, hogy kicsiny része vagy a nagy egésznek, térben és időben aprócska pontként. Kozmikus jelentéktelenség tudata első pillanatban ijesztő is lehet, írja a harmincötödik esszé – de felszabadítóan is hathat Rád. „Ebből a távlatból tekintve ugyanis valljuk be, nem sokat számít, mi lesz Veled – vagy bármelyikünkkel.

Ami igazán számít, az az, hogy mi lesz velünk, a Világetemet egyik csodájával, a talán egyszeri és megismételhetetlen Élő Bolygóval és lakóival.”

„Emiatt életed akkor válik igazán értékessé, ha mindenekelőtt a Nagy Egészet szolgálod vele.” Senki sem vitatja, hogy annak a bizonyos Nagy Ökológiai Fordulatnak az esélyei csekélyek – de ha eddig együtt gondolkodtál a szerzővel, már biztos Te is érzed, hogy ha esélyt látsz bármi apró lépés megtételére a jó irányba, nem lehetsz tétlen. És ugye hallottál már a pillangó hatásról? Lehetsz Te is pillangó, ki tudja? Megtehetsz egy apró lépést, inspirálhatsz másokat – „a siker korántsem garantált, ám lehetséges.”

Sok mindenre kell tudnunk nemet mondani: kártékony, felesleges beruházásokra, környezetünket tönkre tevő beavatkozásokra, de nem szabad, hogy a *nemek*, a tiltakozások elvigyék összes erőnket – kell tudnunk *igeneket* is mondani: szükség van ökológikus gazdaságokra, termelői piacokra, helyi javítóműhelyekre, hogy tárgyaink ne váljanak idejekorán szemétté a beépített elavulás mentén, adományboltokat kell létrehozni, javítani kell a szelíd közlekedés feltételein, járműmegosztó rendszereket kell kialakítani, meg kell tartani a vizet a tájban, fákat kell ültetni, át kell adnunk ezt az új tudást minél többeknek, föl kell lépünk a valódi, a részvételi demokrácia intézményeinek létrehozásáért, ne legyünk idióták – ahogy az ókori Athénban nevezték azokat, akik nem éltek politikai részvételi jogukkal – szóval nem csak *nemeket*, hanem *igeneket* is kell mondanunk, segítenünk kell a jövődő építőköveinek létrehozásában, akárcsak egyetlenben is – mi a te legnagyobb *igened*? Válassz magadnak! Egyet csak. Andrásé az oktatás, az ismeretterjesztés, egyetemen és civil módon egyaránt, oktatóként és szülőként, íróként és szervezőként. Mert meggyőződése, hogy más szemmel kell látni a világot. Az ő szemével – teszem hozzá én.

Végül miben is segíthet Neked ez az írásmű? Miért fontos elolvasnod, megértened? Legelőbb is azért, amire Weöres Sándor figyelmeztet: „Vigyázz, hogy világosat gondolsz-e, vagy sötétet, mert amit gondoltál, megteremtetted.”³, aztán nem utolsó sorban azért, hogy még véletlenül se tévedj rá a két könnyű út – a „Majd mások megoldják” és a „Már úgyis mindegy” – egyikére sem. Helyettük a szerző ajánl Neked egy jóval nehezebbet: a CSELEKVŐ REMÉNY útját. Ugye jól fogsz dönteni? Ne félj, képes vagy rá, hiszen „Alattad a föld, fölötted az ég, benned a létra.”⁴

³ A gondolatok visszája és színe, in: Weöres Sándor: A teljesség felé

⁴ Szembe fordított tükrök, in: Weöres Sándor: A teljesség felé

JOHN DARGAVEL: ANTHROPOCENE DAYS¹

DOI 10.35402/kek.2025.1.20

A környezeti krízis megértésének és kezelésének egyik nehézsége a tapasztalat hiánya: ha a problémák távol vannak, a saját világunkon kívül esőnek látszanak, könnyebben semmibe vehetjük őket, mintha a saját bőrünkön tapasztaljuk meg. A nagy összefüggések megértése így nem egyszerű feladat. Márpedig a kortárs krízisek megértéséhez a nagy összefüggések megértése szükséges, amihez térbeli és időbeli távlatokba kell helyoznunk lokális és globális világunkat egyaránt. Az itt bemutatásra kerülő könyv szerzője, John Dargavel erdész és környezettörténész volt, aki hosszú élete és kutatói pályája során bejárta a világot, számos helyen végzett szakmai munkát és kutatásokat, és ennek során látta és megértette a globális folyamatokat. Mégis rendre visszatért a mindennapokhoz, mert úgy vélte, hogy ez az a perspektíva, ahonnan az egyén számára könnyebb meglátni és megérteni azt, ami a világban történik, és ami *mindenkivel* történik. Az *Anthropocene Days* című könyv ennek a szemléletnek és módszernek a kitűnő példája: a lokalitás és a globalitás, az egyéni történelem és a nemzeti, illetve globális történelem, az egyéni idő, a történelmi idő és a földtörténeti idő összekapcsolása egy cél, ember és természet viszonyának megértése és újragondolása érdekében. Ez a könyv lett a szerző utolsó munkája, megjelenése után néhány hónappal hunyt el, ami különös aktualitást ad neki.

John Dargavel 1932-ben született Londonban, és Canberrában hunyt el 2024-ben. Londonban nőtt fel, BSc diplomáját a University of Edinburgh-n (1956), MSc diplomáját pedig a University of Melbourne-n (1970) szerezte meg, mindkettőt erdészettől. Pályáját erdészként kezdte Skóciában, majd Ausztráliában folytatta. Eközben fordult a tudományok felé: 1969 és 1970 között a University of Georgia-n tanított, majd az Australian National University Erdészeti Tanszékéhez csatlakozott. Itt szerezte meg PhD-fokozatát is, 1983-ban. 1988-ban ő volt az *Australian Forest*

History Society egyik alapító tagja. Az általa szervezett konferenciák és a új, ökológiai szemléletű publikációi hamarosan széles körben ismertté és elismertté tették, és nagy hatással voltak mind a gyakorlatra, mind a tudományos gondolkodásra.² Ezt jelezte az is, hogy hamarosan az *Environment and History* című folyóirat szerkesztőbizottságának tagja lett, annak a folyóiratnak, amelynek jelentős szerepe volt abban, hogy a környezettörténetet általánosan elfogadott diszciplínává váljon.

John Dargavel tehát szakmáját tekintve erdész és erdőtörténész volt egyszerre. A kvantitatív erdőgazdálkodás felől fokozatosan fordult az erdők és az erdészet társadalmi, politikai és történeti dimenziói felé (Kanowski – Turner 2024). Egyetemi tanulmányai, tudományos munkássága és gyakorlati munkái együttesen alakították szemléletét és vezették el oda, hogy ma az erdő történet, illetve a társadalomtudományok és az erdészet összekapcsolásának úttörőjeként tartják számon. Ennek az új szemléletnek fontos része a fenntarthatóság és a közös jövőnk iránti aggodalom kihangosítása is. A könyv visszatérő motívuma a kétarcú Janus, jelen esetben a remény és reménytelenség szimbóluma. Ahogyan Dargavel egy interjújában megfogalmazta: „az emberek a középosztálybeli, városi élet kényelmének és a kényelmes zöldterületek balzsamjának keverékére vágynak. Ez vált a környezeti válságunk forrásává. Az Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC) *Synthesis Report: Climate Change 2023* című riportja elolvasása után nevezhetném inkább az emberiség tragédiájának.”³ (Urwell 2023: 600.)

A 27 esszéből álló könyv egyfajta összegzés, a szerző életének, gondolatainak, világképének összefoglalása, számadás mindarról, amit tud és tapasztalt a természeti környezetről, a klímaváltozásról, a társadalomról és a történelemlről. Az esszék külön-külön is olvashatók, egyenként is kerek egészek. Azzal, hogy ez lett a szerző életének utolsó

¹ A könyvismertetés megírását a „Krízis és mindennapi stratégiák: a társadalmi és a környezeti krízisek antropológiai perspektívái” című NKFIH K 147073. sz. projekt, illetve a PTE BTK Kortárs Kihívások Kutatóközpont támogatta.

² Publikációt lásd: <https://www.eoas.info/biogs/P003477b.htm#pub-resources>. Letöltés: 2025. 01. 10.

³ AR6 Synthesis Report: Climate Change 2023' (Intergovernmental Panel on Climate Change, 2023): <https://www.ipcc.ch/report/ar6/syr/>. Letöltés: 2025. 01. 10.

munkája, a könyv különös nyomatékot kap: egy olyan ember hagyatéka, aki hosszú élete során folyamatában követte végig mindazt, aminek a kortárs világ ma az eredményét látja. Mégis: nem szólít fel hangosan, nem nyilatkoztat ki, hanem szemlél, véleményt alkot és mesél. Szakmai tudásával támogatja a klímaváltozás hatásának megértését és a lehetséges megoldásokat. Ezzel választ ad a tudományok hasznát megkérdőjelező kortárs trendekre, rávilágít a tudományos tudás értékére is. Továbbá jó példaként szolgál azon kutatók számára, akik tenni akarnak a környezeti krízis megoldásában, de nem szeretnének bekapcsolódni a mozgalmi aktivitásokba.

Bár az egyes esszéknek látszólag a szerző saját élete adja az apropóját, a könyv mégsem róla szól. Egyetértve a könyv hátsó borítóján megfogalmazottakkal: az *Anthropocene Days* egyszerre memoár és történelem. Az alkalmanként szokatlan fejezet-címek és asszociációs láncok (például: *Blackbirds Singing in the Apple Tree*; *Trotsky, Stalin and my Solar Panels*),⁴ az első látásra távolról indított témák is mind ezt szolgálják: egy nagy műveltségű tudós és egy érzékeny megfigyelő helyez széles történelmi-társadalmi kontextusba hétköznapi apróságokat, például egy könyvtári kutatást, egy illatot, a port, a napelemeket a háza tetején, szingapúri kerteket és így tovább. Ezt nevezi Jessica Urwin – nagyon találóan – evokatív módszernek. (Urwin 2023: 594) Valószínűleg a szerző életkorából (is) fakadó bölcsessége és szakmája szemléletmódja együttesen alapozza meg azt a látásmódot, amelylyel mély összefüggéseket tár fel a világunk mikro- és makro-szintje között.

A könyv talán legfontosabb mondanivalója, hogy a jelenkori környezeti válság nagyban múlik a mindennapi dolgokon és a kapcsolatok, az összefüggések fel nem ismerésén. Kapcsolatok alatt minden térben és időben létező létforma kapcsolatát érti. John Dargavel ezen szemlélete a filozófus Roger Gottlieb szavait juttatta eszembe: „Milyen erkölcsiség tud szembenézni a gonosz banalitásával, azzal, hogy a legegyszerűbb mindennapi tetteink, mint az autónk használata, a pázsit műtrágyázása [de akár a reggeli kávénk, péksüteményünk vagy a tisztálkodóeszközünk is – Farkas Judit] pusztító hatást gyakorolhat a jövő nemzedékeire vagy a Föld másik végén élő emberi és nem-emberi létezőkre?” (Gottlieb 1997: X) Mindketten a

mindennapi cselekedeteink felelősségét hangsúlyozzák, és azt, hogy miként akadályozza ezt a felelősségvállalást az összefüggések fel-nem-ismerése.

E komplex szemléletnek fontos része, ahogyan a szerző a történelmet, pontosabban a történelmeket látatja: az erdők, a tájak, az emberek történelmét, a „történelem előtti” időt, az őslakosok, a telepesek és a jelenkor idejét, és azt, hogy ezeket a történelmeket miként fedik el az újabb és újabb történelmek. Hangsúlyozza, hogy milyen fontos ezen rétegek ismerete ahhoz, hogy megértsük és kezelni tudjuk a kortárs környezeti problémákat. Nagyívű gondolatmenet, ami mindig hétköznapi, jelentéktelen eseménytől indul: egy mindennapi sétától egy parkban, egy almafa alól, vagy egy rigófüttől. Az értő látás útjai ezek. „Egy erdőben járva érezzük annak történetét. [és] A jövőt is szem előtt tartjuk.” – mondja egy interjúban az erdészekre és erdő-történészekre utalva (Urwin 2023: 598). Nem véletlen a francia történész, Fernand Braudel (1902–1985) bevallott hatása a szerzőre: ahogyan Braudel a nagy történelmet összeköti a mindennapi életvilágokkal, úgy John Dargavel is együtt értelmezi a látványos környezeti problémákat és domináns ökológiai narratívákat a lokális környezettörténettel és a banális mindennapokkal. (Dargavel 2023: 121–125.)

Lássunk erre egy konkrét példát, a *Two Singapore Gardens* című 21. fejezetet. A szerző a két kertből (*Singapore Botanic Garden* és *Singapore's Gardens-by-the-Bay*) kiolvassa – és továbbadja nekünk – a hajdan dzsungellel borított szigeten található kicsi településből hatalmas városállammá váló Szingapúr ellentmondásos történetét. A történész és természettudós nyomolvasó képességével a kertekben sétálva, apró jelekből feltárja az őslakosok majd a brit és japán kolonizáció jeleit, felidézi az akkori botanikai kutatások nyomait, a modern technológia elképesztő léptékű természetátalakító lehetőségeit és hatását. Erdőtörténet, botanika-történet, gyarmatosítás-történet, globalizáció-történet, technológia-történet, demokrácia-kérdések és sorolhatnám a nagy történeteket, amelyeket megérthetünk egy rövid sétán – és egy rövid szövegen – keresztül. Mindezeket a nagy történeteket azonban saját élete szűrőjén eresztí át: a történelmi adatokat, az évszámokat felmenői (például nagyapja) és a saját életkorában elhelyezve veszi szemügyre. A közelhözásnak ez az aktusa olyan látásmódot mutat meg, ami számunkra is segíthet új szemszögből rátekinteni a minket körülvevő világra.

⁴ A tartalomjegyzéket lásd: <https://www.whpress.co.uk/publications/2022/08/17/anthropocene-days/> Letöltés: 2025. 01. 10.

Felhasznált irodalom

Dargavel, John 2023. *Anthropocene Days*.
Winwick: The White Horse Press.

Gottlieb, Roger S. 1997. Introduction. The Center
Cannot Hold. In Gottlieb, Roger S. (ed.): *The
Ecological Community. Environmental Challenges
for Philosophy, Politics, and Morality*. Abingdon,
Oxon, Routledge, IX-XI.

Kanowski, Peter, & Turner, B. 2024. A tribute to Dr
John Dargavel. *Australian
Forestry*, 87(4), 195–196. <https://doi.org/10.1080/00049158.2024.2415827>. Letöltés: 2025. 01. 10.

Urwin, Jessica 2023. Reflecting on our Anthropocene
Days: An interview with John Dargavel.
Global Environment, Vol. 16. Issue 3., 594–609.
doi:10.3197/ge.2023.160306. Letöltés: 2025. 01.
10.



MAGYARORSZÁG FÉSZKELŐ MADARAINAK KÖLTÉSBIOLÓGIÁJA¹

DOI 10.35402/kek.2025.1.21

Méreténél, súlyánál (a két kötet együtt 8 kilót nyom!), a bemutatott képanyag rendkívüli gazdagságánál fogva is különleges, mondhatni rendhagyó kötetet láthat az olvasó, aki kézbe veszi Haraszthy László a hazai fészkelő madarak tojásait és fészkeit bemutató impozáns munkáját. A közel 1800 oldalas mű összesen 240 madárfajt tárgyal, rendszeres, alkalmi, kipusztult vagy potenciálisan fészkelő besorolásban. Az egyes fajoknál lajstromba veszi a fészkelők nagyságát, vagyis a lerakott tojások számát, a kotlás, valamint a fiókanevelés időszakát és időtartalmát és mindezek sikerességét, vagyis a kirepülő fiókák számát. 18 kivétellel valamennyi faj fészket a szerző találta és örökölt meg, amíg néhány, hazai viszonylatban „nehéz” fajért külföldre utazott. E célból nem kevesebb, mint 14 országot keresett fel. A 2262 színes fotó zömét maga készítette. Az anyag teljessé tételéhez az aktuális fészkelésekről való értesítéssel, közös terepbejárással, egyéb információkkal sokan segítettek, a köszönetnyilvánításban két oldalon keresztül sorolja fel a segítők neveit. Munkája nemzetközi viszonylatban is kiemelkedő, bátran mondhatjuk, hogy párját ritkító vállalkozás.

Haraszthy László a Magyar Madártani Egyesület egyik alapító tagja, 1975-től annak szervező titkára, később alelnöke, ügyvezető elnöke, majd a mai napig elnökségi tagja. 2002 és 2006 között helyettes-, 2010-ig pedig szakállamtitkáráként tevékenykedett, már gyerekként is megszállott madármegfigyelő és fészekkereső volt. Az 1970-es évek elejétől foglalkozik tudományos értelemben is madarakkal, miközben hihetetlenül sok madártani és természetvédelmi tárgyú cikk, szakkönyv írója vagy szerkesztője. Ha csak az utóbbi tíz évben megjelent négy átfogó, összességében 3500 oldalt is meghaladó szerkesztett vagy önállóan írt művét („Natura 2000 fajok és élőhelyek Magyarországon” (2014), „Magyarországi tojásgyűjtemények katalógusai” (2015), „Magyarország ragadozómadarai és baglyai, I-II” (2022) valamint „Özönállatfajok Magyarországon” (2022)) tekintjük, már ezek is szilárd alapjai lennének életművének, melyek után

sokan hátradőlnek a karosszékekben. De nem így Haraszthy, aki szenvedélyét később sem adta fel. Ugyanakkor ornitológus barátai és kollégái biztatása nélkül nem vágott volna bele a hatalmas munkába, melynek szinte minden részét saját kezűleg végezte. „18 évnyi kutatás, 750 terepen töltött nap és mintegy 300 ezer kilométernyi utazás eredménye az a 2262 fotó és az a 3 millió 806 ezer leütéssel megírt szöveg, amely megtölti az összesen 1782 oldalt” – érzékeltette a kötetbe fektetett munka nagyságát a több mint 5 éve tartott könyvbemutatón az illusztris szerző.

Az oológia, vagyis a tojástan az ornitológia egyik sajátos szakterülete, amely a 19. századi kezdeteivel szemben már nem csak a madarak tojásainak bemutatásával és ábrázolásával foglalkozik, hanem a fészekrakástól és a fészkelési stratégiáktól az utódgondozáson át a költőhelyek ökológiájáig számos más vonatkozással is. Bár a madártan tudományága több tízezer kötetre rúgó szakirodalommal büszkélkedhet, az utóbbi évtizedekben alig jelent meg tojásokkal foglalkozó újabb munka, olyan pedig, amely a fészkekre és környezetükre is kitért volna, egyáltalán nem, akár a hazai, akár a nemzetközi könyvpiacot vesszük is górcső alá. Ennek nyilvánvaló oka, hogy ilyen léptékű, évek-évtizedek szívós kitartását követelő, valamint a fizikumot és a pénztárcát sem kímélő terepmunkára az utóbbi időben nem akadt vállalkozó. (Mondjuk ki: az 1970-es évek elejétől erősen megszigorodott madárvédelem a fészkek felkutatására irányuló tevékenységet elvileg nem is igen tette lehetővé.) Haraszthy László ráadásul a terepi megfigyelései mellett a magyarországi tojásgyűjtemények adatainak teljeskörű feldolgozásával és publikálásával, tehát egy másik irányból közelítve is igen sokat tett hozzá az ornitológia ezen ágának ismeretanyagához.

Nem hagyható figyelmen kívül az az időről-időre felvetődő gondolat, hogy a madártojásokat esztétikai szempontból is magas igénnyel bemutató könyv kirándulókat és természetjárókat buzdíthat tojásgyűjtésre, akik különben nem gondolnának ilyesmire. E mozgalomnak nyilván sokkal több kára lenne, mint haszna. Az adatszerzés kétségtelen előnye ugyanis nem ellensúlyozhatja az élőhelyek és a fészkelés megzavarását, mely sok esetben a kotlás abbahagyását, ezáltal a tojások

¹ (Haraszthy László: Magyarország fészkelő madarainak költésbiológiája. 1-2. kötet. Pro Vértes Zrt., Csákvár, 2019. 953+827 oldal, 2262 fényképpel.)

pusztulását vonja maga után. Arról nem is szólva, hogy a fészket megközelítő személy akaratlanul is nyomra vezetheti a tojásokat bármikor szívesen elfogyasztó ragadozókat, mint a róka, a nyest vagy a görény.

Elméletileg a jelen könyvvel kapcsolatban is felvethetők hasonló aggályok, bár hangsúlyozni kell, hogy a minden szükséges ismerettel felruházott, és a károk minimalizálására törekedő szakember egészen másképp mozog a terepen, mint egy avatatlan kezdő. Talán érdemes itt újra átadnunk a szót a Haraszthy Lászlónak: *„Bizonyára vannak, lesznek olyanok, akik a sok fészkek sértetlenségéért aggódnak. Megnyugtatom őket, hogy elsősorban természetvédő, madárvédő vagyok. Minden esetben a fészkek biztonságát tartottam szem előtt, és ha a legkisebb kétely merült fel, inkább lemondtam a fészkek alj lefényképezéséről. Ezért nincs képem a süvöltő fészkek aljáról, pedig találtam fészket. Ezért nem kerestem soha, egyetlen percig sem a tűzök fészket, hanem a kikaszáltakat – amelyekről barátaim értesítettek – fényképeztem le, és ezért vártam évekig olyan parlagis fészkekre, amelyben a tojások bezáptáltak, hogy a költés legkisebb zavarása nélkül tudjam elkészíteni a képeket.”*

A legmagasabb szakmai igényvel megírt mű végén betekintést nyerhetünk a terepmunka és a

fotózás izgalmas műhelytitkaiba is. Megtudhatjuk többek között, hogy a szerzőnek a rétisas tojásaihoz 22 méter magasságba kellett másznia egy több tagból a helyszínen összetoldott alumíniumlétrán, és volt, hogy kripták tetején egyensúlyozott, mert a többnyire a magas fenyők csúcsán fészkelő, ezért nehezen megközelíthető keresztcsőrű a kerítésre hajló fán költött az egyik veszprémi temetőben. Aztán ott vannak az olyan madarak, amelyeknek a tojásaihoz „közönséges fényképezőgéppel” nem lehet hozzáférni, mivel szűk odúkban, vagy lösz- és homokfalakba vájt üregekben költenek. Ilyenek a harkályfélék, illetve a partifecske és a gyurgyalag. Ezek megörökítéséhez nélkülözhetetlen az orvosi vizsgálatokból ismerős endoszkóp.

A Pro Vértes Nonprofit Zrt. és Közalapítvány kiadásában 2019-ben megjelent, a fészkek- és tojástípusokat rendszerező leírások mellett fotókkal dokumentált, világviszonylatban is egyedülálló könyv ára a kiadónál 22 ezer forint. Feltétlenül ajánlható a madarak iránt komolyabban érdeklődőknek, de a természetjárók és természetkedvelők is örömeiket lelhetik benne. És ne hagyjuk ki a szép könyvek szerelmeseit, azok közül is az állat- és növénytani könyvekért lelkesedők széles táborát, az ő polcukról sem hiányozhat Haraszthy László könyve.

GÉBERT JUDIT: HOGYAN LEHETSÉGES ÖKOLÓGIAI KÖZGAZDASÁGTAN?¹

DOI 10.35402/kek.2025.1.22

Nos, hát mindenképp – azaz az nem is kérdés, hogy LEHETSÉGES-E, a szerző a HOGYAN? – t járja körül. Nem vágnék a dolgok elébe, de azt elárulom, hogy csakis bizonyos értékek mentén. Legfőbb ideje lenne, hogy elvi megfontolások alapján gondoljuk végig, hogyan élünk, kellene élnünk, miként is kívánjuk működtetni gazdasági-társadalmi rendszereinket. Ehhez meg kell alkotnunk magunknak egy olyan új, alternatív közgazdasági elméletet, amely reflektál jelenünk problémáira, s a gyakorlat próbáját is kiállja. De csak ha jót akarunk magunknak.

Követelik ezt már többen, hiszen hallgatók és professzorok egyaránt kritizálják a főáramú közgazdaságtant – nem is tegnap óta. A szerző azzal kezdi, hogy rendet vág a legkülönbébb közgazdaságtanok között, oszlatja a fogalmi zavart. A kortárs főáramú, matematikai modellekkel dolgozó, legtudományosabb társadalomtudományként aposztrofálható ortodox közgazdaságtantól eljut a heterodox közgazdaságtanig, indokolva utóbbi létjogosultságát, ahol a gazdasági szempontok ökológiai és morális korlátok közé szorulnak, mert csakis így lehetséges választ adni korunk kihívásaira.

Fogyasztás – technológia – növekedés – kapitalizmus. E négy részre tagolva magyarázza a szerző az ökológiai közgazdaságtan mibenlétét, máságát, s tesz javaslatokat a változtatásokra.

Fogyasztás

A fogyasztók, az egyéni fogyasztó, az ugye mi vagyunk. Racionális, megfelelő tájékozottság esetén környezetbarát döntéseinkkel tehetünk lépéseket a jó irányba – de sok ám a buktató. Az ökocimkék nem kellő megbízhatósága, az életciklus elemzés hiányosságai, megszokásaink, a konvenciók ereje, a jövő nem kellő értékelése, a fogyasztói társadalom pszichológiai csapdái mind-mind ellehetetlenítik, de legalábbis jelentősen rontják a jelenlegi, haszonmaximalizáló, individualista modell hatékonyságát.

Változást a környezetkárosító viselkedés társadalmi okainak, fogyasztói motivációinknak feltárásával érhetünk el. Maslow-piramis, státuszfogyasztás, a vásárlás felértékelődése stb.

A szerző minden résznél javaslatokat is tesz más, jó gyakorlatokra. Így itt szóba kerül az osztozó gazdaság/shared economy, azaz a termékek használatának megosztására épülő modell (mosoda, autókölcsönző, könyvtár), a közösségi kert, termék helyett szolgáltatás megvásárlása, megkérdőjeleződik a magántulajdonhoz való hozzáállás – és a legfontosabb lenne a másfajta fogyasztás, az önkéntes egyszerűség. Nem a fogyasztástól leszünk boldogok – de hát ezt rég tudjuk. Nem anyagi javaink adják jó érzésünket, Mindezek alapján én úgy vélem, jó lenne újra gondolni a fogyasztáshoz és a javak birtoklásához való viszonyunkat. Szerény fogyasztóként kevesebb pénzre lenne szükségünk, ehhez kevesebbet kellene dolgoznunk, időnk szabadulna fel, melyet családi, baráti körben, szabadidős tevékenységgel tölthetnénk. Utópiának tűnik? Nem az. Tessék kipróbálni.

Technológia

Az itt feltett kérdés a következő: megoldja-e a technológiai változás környezeti és társadalmi problémáinkat? Erre több válasz is adható – kezdjük a konvencionális megközelítéssel. Eszerint a fejlettebb technológia képes kisebb környezetterheléssel működni. Az ún. IPAT formula a hatást (I) a népesség (P), az anyagi bőség (A) és a technológiai szint (T) függvényében határozza meg. Persze itt is sok a buktató, a visszapattanó hatások, pl. a bosszúhatás – a technológia a kívánt céllal ellentétes eredményt is produkálhat –, aztán a Jevons paradoxon – egy erőforrás felhasználása hatékonyságának növelése fokozza annak igénybevételét –, no meg a kiszámíthatatlanság, az új technológia nem várt buktatói, az útfüggőség, a megszokott technológiáról való leválás nehézségei stb., stb.

Az ökológiai közgazdaságtan sem szeretné visszafogni a technológiai változásokat, a minél nagyobb hatékonyságra való törekvést – de a piacvezérelt technológiai változás helyett annak demokratizálásra és társadalmi kontrolljának megteremtésére

¹ Gébert Judit 2024 *Hogyan lehetséges ökológiai közgazdaságtan?* Budapest, Akadémiai Kiadó
<https://akademiai.hu/pgazx00119-hogyan-lehetséges-okologiai-kozgazdasagtan.html?srsltid=AfmBOooNbxzNMZscUNhg6d7s8xrDctQEj9mAW5v1pOxaBsg2LuMcbmWZ>

helyezi a hangsúlyt. A jól ismert költség-haszon elemzésbe új elveket emelne be. A költségek és hasznok gyakran nem egy lokalitásban jelentkeznek, így ezek igazságos allokációjára tekintettel kell lenni, biztosítani kell az érintettek beleszólásának lehetőségét, a felelősök utólagos elszámoltathatóságát, a változás esetleges egyenlőtlenségek növelését eredményező hatását, a jövő generációk szempontjait. Ezek meglehetősen új értékek egy technológiai döntésnél, e megközelítés rendkívül idő- és erőforrás igényes, de az elővigyázatosság elve – hogy mindig a legpesszimistább forgatókönyvhöz kell alkalmazkodni, hiszen a technológiai döntések hatásaival kapcsolatos bizonytalanság óriási – megköveteli ezt a gyakorlatot.

A 'megfelelő technológia' több jeles gondolkodóhoz kapcsolódik, Ghandi indiai helyi fejlesztési példája, Schumacher 'méréselt gépesítés' definíciója az emberi fejlődést helyezi a középpontba, a technológiai változást szerintük és az ökológiai közgazdaságtan szerint az emberi fejlődésre gyakorolt hatása alapján kell értékelni. Kontrollunk ráadásul a technológia felett jóval csekélyebb, mint gondolkodnánk. Nem az a probléma, ha hatékonyságra törekszünk, hanem az, ha ezt mindennél fontosabbnak tartjuk. Tehát értékrend, értékrend – már megint.

Növekedés

Ezzel el is érkeztünk az ökológiai közgazdaságtan tán legfontosabb kérdéséhez, a nemnövekedés problémaköréhez, illetve annak elemzéséhez, hogy van-e realitása a nemnövekedésnek. A GDP mindenhatóságába vetett hit régóta töredezik, a gazdasági növekedésnek nemcsak mutatószámaként, de elméleti alapjaként is, hiszen már a 18. században élt Adam Smith is megkérdőjelezte a gazdasági növekedés omnipotenciáját, a szabadpiac mellett érvelő 'láthatatlan kéz' teóriája mellett a Moral Sentiments c. művében a gazdasági szféra erkölcsi normáiról is írt. A 19. században John Stuart Mill utilitarizmusa a legnagyobb boldogságot keresi a legtöbb ember számára. A 20. században számos gondolkodó jelezte a profitnak a gazdasági élet kizárólagos prioritásként történő kezelése elfogadhatatlanságát, valamint véges bolygónkon a végtelen növekedés lehetetlenségét. Ezek közül a legismertebb a Limits to Growth (1972).

Ma a konvencionális közgazdaságtudomány a 'zöld gazdasági növekedés' fogalmával kívánná bevonni a környezeti szempontot a gazdasági modellbe, feloldani az ellentmondást a végtelen növekedés

és a környezet tönkretétele között. Eszerint akkor 'zöld' egy gazdasági növekedés, ha összhangban van a Föld eltartóképességével és hosszú távon is fenntartható. Nemzetközi szervezetek (OECD, Világbank, ENSZ) is csatlakoztak ehhez.

A szerző kérdése, hogy lehetséges-e a zöld gazdasági növekedés, valamint, hogy kívánatos-e? Le-lövöm a poént: nem.

Új fogalmak jönnek be: ökohatékonyság (ugyanakkora GDP előállítás kisebb környezeti hatással), függetlenítés (a gazdasági növekedés függetlenítése annak a környezetre gyakorolt hatásától), a tercier szektor kisebb anyagigénye, a technológiai fejlettség szintje, a környezeti Kuznets-görbe (a reáljövedelem és a környezetbe kerülő szennyező anyag mennyiségének viszonya), melynek összefüggései szerint a gazdasági növekedés kívánatos, hiszen ezáltal csökkenthető a környezeti hatás (!) – ezt a Világbank is elfogadta, még 1992-ben. Körforgásos gazdaság stb. Sőt, a gazdasági növekedés még a termelékenységi rátát is csökkenti, hurrá, tiszta haszon, hiszen sokan vagyunk... Tehát a gazdasági növekedésnek prioritást kell kapnia a környezetvédelemmel szemben: 'grow now, clean later'. Ennyi.

Mi is ezzel a baj, mit mond az ökológiai közgazdaságtan? Azt, hogy a gazdaság nem növekedhet vég nélkül, a növekedésnek komoly biofizikai korlátjai vannak, a zöld gazdasági növekedés empirikusan nem bizonyított, környezeti problémáink az idő előrehaladtával súlyosbodtak – ahelyett, hogy enyhültek volna. Véges rendszerben nem lehetséges végtelen növekedés.

A nem helyettesíthető ökoszisztéma szolgáltatások (pl. a stabil klíma, a sértetlen ózonréteg), a küszöbérték fogalma, a visszafordíthatatlan változások (pl. Aral-tó esete) stb. mind azt bizonyítják, hogy van olyan gazdasági növekedés, melynek költségei meghaladják hasznait. Tehát nem kívánatos. A függetlenítés lehetséges rövid távon és a gazdagabb országokban – ám globálisan és hosszú távon nincsenek meg a feltételei. Nem is beszélve a nyersanyagkitermelés, sőt, a megújuló energia előállításának egyre fokozódó anyagigényességéről, ennek érdekében a fájdalmas behatolásokról őslakosok által lakott érintetlen területekre, a szolgáltatások térnyerésének nemhogy nem mindenható, de meglehetősen megterhelő voltáról, pl. Bitcoin (speciális számítógépek használata, nagy elektromos energia igény), Netflix (a streaming szerverek hatalmas energiaigénye, elektromos áram fogyasztása), az újrahasznosítás korlátjairól, energia- és anyagigényességéről, a termékek egyre bonyolultabb, összetettebb

volta miatt is, az etikátlan szennyezésmenedékről, ami a szegény országokat sújtja, akik valószínűleg sosem fognak a környezeti Kuznets-görbe csökkenő szakaszába érni stb, stb.

Nos, a vég nélküli növekedés nem kívánatos. Milyen alternatívái vannak? Számomra meglepő, hogy mennyi létezik, természetesen több közös elemmel. A szerző két alternatívára tér ki, ezek a megállapodott gazdaság (Daily, 1973) és a nemnövekedés (Latouche, 2009).

A megállapodott gazdaságban a termelés és fogyasztás kevésbé ingadozik, a Föld eltartó képességén belüli értéken van, az elosztás pedig igazságos. Van tehát plafonja a gazdaság méretének.

A nemnövekedés csökkenő termelést és fogyasztást jelent, legalábbis amíg elérjük a biofizikai korlátokat – végül is ez vastagon társadalomkritika, francia politikai/társadalmi mozgalomból indult, átmenetet képez az igazságosabb és mértékletes, környezetbarát társadalomba. Nem elegendő tehát az ökohatékonyság, mindenképp szükséges a termelés és fogyasztás visszafogása, és a megtermelt termékek széleskörű, igazságos újraelosztása.

Persze régióként, aktuális fejlettségi szintenként ez mást és mást jelenthet, de az átmenet mindenképp békés és demokratikus. Jól látható, hogy ez mindenképp egy értékvezérelt folyamat – itt is az értékrend a kulcs, újra kell definiálni olyan fogalmakat, mint pl. gazdagság vagy szegénység. - pl. szegénynek minősül, akinek nincs autója???

Milyen gazdaságpolitikai prioritásokat, eszközöket képzelsz el a nemnövekedés? Adózás – bizonyos alapvető javak (pl. víz) luxusfogyasztásának nagymértékű megadóztatása, jövedelem- és vagyonminimumok és maximumok meghatározása, az emberi munkaerő alkalmazásának támogatása, a feltétel nélküli alapjövedelem bevezetése, rövidebb munkaidő, a hadászati kiadások jelentős visszafogása – összességében egy élhetőbb világ megteremtése. Nos, jelenleg úgy tűnik, ez politikailag szinte lehetetlen: nem volt még olyan ország, amely a környezetre való tekintettel visszafogta volna gazdasági növekedését.

Kapitalizmus

Innen a következő kérdés: lehetséges-e ezen fenntarthatósági – társadalmi, gazdasági, környezeti - problémák megoldása a kapitalizmusban? A konvencionális gazdaságtan képviselői egységesen igent mondanak erre – az ökológiai közgazdászok álláspontja viszont meglehetősen sokszínű, korántsem egységes.

A kapitalista termelést – még a 'jó' kapitalista termelést is, (Baumok et al., 2009), a vállalkozóit és a nagyvállalatit is, nem is beszélve az oligarchikus és az állam által vezérelt kapitalizmus számunkra nem ismeretlen formáiról - taposómalomhoz szokták hasonlítani. A kapitalista termelés alapvonásai mindenütt azonosak: a gazdasági növekedés kényszere hajtja. Íme szempontok, hogy miért is: a termelés hatékonysága miatt munkahelyek vesznek el, így újabbakat és újabbakat kell teremteni a teljes foglalkoztatottság fenntartásához, ugyanerre visz az emberi munkaerő technológiával való helyettesítése, noha kétségtelen, hogy a technológiai változások új tevékenységi területeket hoznak létre, melyek átképzéssel a másutt feleslegessé váló munkaerőt felszívják, az államkötvényekre – melyeken keresztül a kormányok finanszírozzák magukat – kamatot kell fizetni, ami szintén csak gazdasági növekedés esetén lehetséges, nem is beszélve a profitmaximalizáló vállalati célokról és jelenkori fogyasztói kultúránk újabb és újabb fogyasztásra sarkalló voltáról. Jellemző a természeti erőforrások ehhez társuló egyre növekvő felhasználása, a rövidtávú szempontok érvényesülése – ugyan ki fogja a jövő generációk, avagy az élőlények, az állatok szempontjait képviselni? Ezzel együtt számos eszközt igyekeznek kidolgozni és bevetni az ökomodernizáció hívei: Pigou-adó, azaz adó a szennyezéssel megtermelt termékekre, a jól ismert szén-dioxid adó, a vállalatok társadalmi felelősségvállalása, a zöld kötvények, az Európai Bizottság által megkövetelt EGS keretrendszer alapú vállalati beszámoló készítése, amelyben számot kell adniuk tevékenységük környezeti és társadalmi kockázatairól stb.

Mindezeket az ökológiai közgazdászok sok szempontból kritizálják, elégtelennek, hatásukat elenyészőnek, vagy elveszőnek értékelik. A piac messze nem tökéletesen, hanem kudarcokkal működik, az externáliák, azaz a külső gazdasági hatások – a környezet szennyezése pedig negatív externália, nem szándékolt negatív külső hatás - valódi költségei nehezen becsülhetők, és a kormányoknak nem érdeke az ezeket elviselni kényszerülő cégek túlzott megterhelése, hiszen mi lenne akkor a munkahelyekkel? Aztán az információhiány: sokszor nehéz, igen körülményes, akár lehetetlen megbecsülni a hosszan tartó környezeti szennyezés mértékét. Aztán a tulajdon kérdése: az állami és a magántulajdon nem jelent megoldást, nem állja meg a helyét a magántulajdon mindenhatósága, másféle tulajdoni rezsimre lenne szükség, a közösségi tulajdon bevezetése jelenthet megoldást, többféle formában és feltétel teljesülése

esetén. Képesek-e a közösségek egy erőforrás fenntartható használatára önszerveződő módon stb. Mindenesetre korántsem biztos, hogy kizárólag a piackellene bízni a közjavak menedzselését, beépítendő a társadalmi hasznosság is a piaci hasznosság mellé. A klímaválság megoldása nem jó üzlet – de a környezetbarát működés látszatával tetszelegni nagyon is az. Virágzik a zöldre festés, az ún. greenwashing. Sajnos az Élő Bolygó Index – a globális biodiverzitás szintjét mérő mutató – és a globális GDP viszonya negatív. Valamint az a bizonyos 'lecsorgó hatás' sem áll fenn (Piketty, 2015) – azaz a szegényebbek nem kerülnek a gazdagodás által automatikusan jobb anyagi helyzetbe, ami által csökkenhetne a termékenység és nőhetne a környezettudatosság – az egyenlőtlenség globálisan növekszik.

Mit lehetne tenni a taposómalom lassítása érdekében? – kérdi szerzőnk és több tényezőt fel is sorol, amelyekhez nincs szükség a kapitalizmus teljes leváltására, ezek közül kiemeli a társadalmi vállalkozást és a helyi pénzeket. A társadalmi vállalkozás értelemszerűen azt jelenti, hogy a cég célja nem kifejezetten és kizárólag a profit növelése, hanem egy társadalmi cél szolgálata, e célokat persze piaci eszközökkel éri el. E cégek bevételeiket nem kizárólag tevékenységük bővítésére, hanem közösségi célok megvalósítására is felhasználhatják. Természetesen nem mindenhatóak e vállalkozások, hiszen számos alapvető fontosságú társadalmi cél ezen keretekben nem valósítható meg, pl. a magas színvonalú közoktatás, egészségügy. A helyi pénz egy igazán izgalmas, ám kevés helyen és esetben sikeres kiegészítő megoldás a globális pénzügyi rendszer kiegészítésére, mindenhatóságának oldására. A helyi pénz nem hitelfelvétellel keletkezik, értékét egy közösség, sokszor önkormányzat szavatolja, helyi termékekre, helyileg használható fel, nem halmazható fel, nem tartalékolható, spekulációra alkalmatlan. Üdítő, válság idején stabilizáló, kiegyensúlyozó hatása lehet, közösségépítő jellegű, nem elidegenítő, sőt, emberközpontú a személytelen globális pénzrendszerrel szemben, hiszen felhasználói gyakorlatilag ismerik egymást. Magyarországon két helyi pénz maradt életben mindmáig, s állta ki az idő próbáját. A rendkívül szerény létszámú körben működő alsómocsoládi rigac (2013) és a nagyobb hatókörű bocskai korona (Hajdúnánás, 2012). Külföldön a legjobb példa Svájcban van, a sajátos WIR bankra (1934!) kell gondolnunk. Érdemes lenne a helyi pénzek rendszerére több figyelmet fordítani, számukat, hatókörüket növelni. Mindezekhez társulhat a részvételi demokrácia, a helyi gazdaságok,

bizonyos termék- és szolgáltatáskörökben az önellátás stb. Kérdés, hogy e jó rész megoldások csupán kiegészítik-e a működő rendszereket, mi több, esetleg épp elfedik-e a valóságot, így apolitikusságuk által akár pusztító rendszerünk további fennmaradását is szolgálhatják – avagy transzformációs hatásuk által az átmenetet segítik elő egy emberibb társadalmi, gazdasági rend kialakítása irányába.

Tehát, ahogy látjuk, az ökomodernizáció képviselői egységesek abban, hogy jelen kapitalista rendszer modernizálható, fenntarthatóbbá tehető, míg az ökológiai közgazdászok véleménye korántsem egységes. 'Könnyebb elképzelni a világvéget, mint a kapitalizmus végét' (M. Fisher, 2020), így máig nem született átfogó, rendszerszintű javaslat a kapitalizmus leváltására.

Engedtessék meg itt egy rövid, szubjektív recenziási mondat: De fog - mert előbb-utóbb minden megtörténik, amire szükség van.

Befejezésül nézzük, mit állít szerzőnk arról, hogy vajon mik a feltételei annak, hogy egy normatív, inter- és transzdiszciplináris módszertanú, közpolitika orientált ökológiai közgazdaságtan – amelynek doktrínái és módszerei megalapozottak –, előbb-utóbb megszülessen?

Normatív-e a konvencionális közgazdaságtudomány? Képviselői ezt tagadják, és leírónak tartják – noha a hatékonyság központi kategóriává emelése által kiléptek a preskriptivitás dobozából, s átléptek a normativitás világába ők is. Nincs baj a hatékonysággal, nyugtatja meg az olvasót a szerző, de az viszont probléma, ha mindig az a legfontosabb érték. A másik normatív érték épp a növekedési cél megkérdőjelezhetetlensége. Amivel, mint láttuk, sok baj van.

Az ökológiai közgazdaságtan magát alapvetően normatív tudománynak tekinti, ez a jó élet feltételeinek megteremtéséről szóló tudomány. Két korlátot mindenek felett el kell ismernünk, a hatékonyságtól függetlenül, illetve felette, ezek az ökológiai korlátok és a társadalmi igazságosság.

Az inter- és transzdiszciplinaritás eléggé magától értetődő, a kvalitatív kutatások, a laikus érintettek bevonása mára már a módszertani eszköztár szerves részeivé váltak, a társadalmi tényezők hangsúlyozása szintén.

Közpolitika-orientáltsága miatt az ökológiai közgazdaságtant sokan mozgalomnak tekintik, az ökológiai közgazdászok közül sokan egyben aktivisták is – ez fakad a társadalmi érintettségéből, a társadalmi célok hangsúlyozásából. A mai modellek kisközösségi szinten működnek – a globális mozgalmak és modellek kidolgozásával még adós ez az

új terület, ugyanígy adósak a jövő egységes elképzelésével. Ezek az elképzelések jelenleg alig szerepelnek az egyetemi közgazdasági curriculumokban, és megvalósításuk sem lenne egyszerű.

Hogyhogy még ma is a konvencionális közgazdaságtan a főáramú tudomány, mindannak ellenére, amit eddig elmondtunk? A szerző szerint ennek több oka van – a neoliberais ideológia kiszolgálása viszi a prímet, de hozzájárul az is, hogy a jelenlegi főáramú közgazdaságtant eszköztára, látszólagos értékmentessége, deskriptívnek deklarált jellege a természettudományokhoz teszi hasonlóvá, így komoly tudománnyá, és vonzóvá válik azáltal is, hogy koherens vízióval rendelkezik. Noha ez a vízió, ahogy az eddigiekben láttuk, számos repedéssel, hiányossággal rendelkezik, válaszokkal adós.

Nem is veszi a fáradságot a tudományos főáram, hogy érdemben kritizálja az ökológiai

közgazdaságtant – gyakorlatilag nem vesz tudomást róla. Nem így a közbeszéd: abban a végtelen gazdasági növekedés lehetetlensége és az ökológiai válság ténye és súlya egyre nagyobb figyelmet kap.

Mit hozhat a jövő? Úgy vélem, ez a kötet is hozzájárul ahhoz, hogy egyre többen vegyék észre, hogy a konvencionális közgazdaságtan maximum bizonyos részterületek értelmezésére, részkérdések megoldására lehet alkalmas, jelen korunk társadalmi, gazdasági, környezeti kérdéseinek súlya el fog vezetni egy jóval szélesebb látókörű, preskriptív, a társadalmi igazságosságot és környezetünk megóvását fókuszba helyező közgazdaságtan, az ökológiai közgazdaságtan megalkotására.

Mielőbb. Ha jót akarunk magunknak – én régóta így gondolom, Gébert Judit jelen kötete erről újfent meggyőzött engem. Olvassák el minél többen!



A NÉPESEDÉS FENNTARTHATÓSÁGÁTÓL

EGY FENNTARTHATÓ NÉPESEDÉSI KULTÚRA KIALAKÍTÁSÁIG I.

Elgondolások Malthus – Tanulmány a népesedés törvényéről kapcsán: XVIII–XIX. század

DOI 10.35402/kek.2025.1.23

Összefoglaló

Malthus *Tanulmány a népesedés törvényéről* c. művére, mely a népesedés fenntarthatóságáról szőtt elképzelések kiindulópontját jelenti, nagy számban jelentek meg reagálások már a mű XVIII. századi kiadásakor, de napjainkban is rendre utalnak rá. Azonban olyan tudományos folyóiratcikk még nem lett közzétéve, mely a szerző kortársainak reflektálásait egybegyűjtené volna. Ekképpen a jelen recenzió-tanulmány célja az volt, hogy a mű és elkészítése történelmi körülményeinek összegzését követően bemutassa annak tudományos–közéleti hatását, s felvázolja az azt ért, XVIII–XIX. századi elismeréseket és kritikákat. Ehhez történeti áttekintőt készítettünk, célzott mintavétellel, a jelentékeny gondolkodókból mint kritikus esetekből. Következtetéseinkben rávilágítottunk a mű befolyására a korabeli Anglia politikai döntéshozatalára, a tudományos gondolkodásra eltérő tudományágakban, a későbbi mozgalmakban, és az azokkal kapcsolatos ellentmondásokra is.

Kulcsszavak: fenntarthatóság, kultúra, Malthus, malthusianizmus, neomalthusianizmus, népesedés, népességszabályozás, XVIII–XIX. század

Abstract

On Malthus' *Essay on the Principle of Population*, which represents the focal point of ideas about the sustainability of population, a large number of reactions appeared as early as the 18th century when it was published, but it is still regularly referred to today. However, no scientific journal article has yet been published that would have collected the reflections of the author's contemporaries. Thus, the aim of the current review-study was to synthesise the work and its historical circumstances, then to present its scientific and public impact, and to outline the acknowledgements and criticisms in the 18–19th centuries. For this, we prepared a historical review by purposive sampling,

of significant thinkers as critical cases. In our conclusions, we shed light on the influence of the work on political decision-making in England at the time, on scientific thinking in different disciplines, in later movements, and on the contradictions related to them.

Keywords: culture, Malthus, malthusianism, neomalthusianism, population, population control, sustainability, 18–19th centuries

Bevezetés

A népesedésről, annak fenntarthatóságáról, valamint egy fenntartható népesedési kultúra kialakításáról – bár nem mai szóhasználattal, de – a világon elsőként az angol származású pap–közgazdász, Thomas Robert Malthus (1766–1834) – vagy ahogyan a múlt században a *Nemzetgazdasági Írók Társasága* magyarosan közölte a nevét: Malthus Tamás Róbert (ld. 1902-es magyar nyelvű fordítást) – értekezett kimerítően az összesen hat bővített kiadásra duzzasztott művében. Az először 1798-ban közzétett *Tanulmány a népesedés törvényéről*¹ című, klasszikus közgazdaságtani megközelítésű vitairatát 1803-tól tapasztalati adatokkal kiegészített, többszörös terjedelmű kiadások követték, melyek közül az utolsó, hatodik kiadás 1826-ban jelent meg², s (magyar nyelvű kiadása) több mint száz oldalra rúg. Vitairatának pozitív hazai fogadtatásával ellentétben, e tapasztalati adatokat és azok nyomán gazdasági-politikai megfontolásokat tartalmazó változatokkal azonban Malthus kivívta az ottani nép haragját (Avery 1997) és kora, valamint korunk gondolkodóinak (egy részének) ellenszenvét.

¹ A gördülékenyebb olvasás és a könnyebb megértés céljából a fő szövegben magyar nyelven közöljük az egyes szerzők műveinek címét. Az eredeti nyelvű címeket minden esetben ld.: irodalomjegyzékben.

² Halála előtt írt egy hetedik kiadást az előzőek összegzéseként, melyben igyekezett a magát és művét ért kritikákra reagálni. Címe: Összefoglaló nézet a népesedés törvényéről.

Sokak szerint ugyanis hiányzott belőle a szociális érzékenység (pl. Shelley 1813; Engels 1844; Marx 1867; Farkas 2003), amikor kétségbe vonta az akkori Szegénytörvény (*Poor Law*) – alsóbb néprétegeket támogató segély – létjogosultságát, vagy hosszútávú népességellenőrzési és (pl. előzetes) népességszabályozási megfontolásokat tett a fenntartható népesedés megteremtése céljából. Azon túl, hogy ezek az elgondolások aktuálpolitikai következményekkel jártak a XIX. századi Angliában (Desmond 1992), ma nemzetközi hatást gyakorolnak a népesedési kultúrára és politikákra (Peeters 2022; de Pereny 2023). Ekképpen elmondható, hogy Malthus népesedési törvénye nemcsak a korai női egyenjogúsági–szexuális és a későbbi környezetvédelmi mozgalmaknak, de átfogóan a népességszabályozásnak és az arról alkotott tudományos és közéleti gondolkodásnak is termékeny táptalajt biztosított. Mindazonáltal eme, elsőik közt a népesedést behatóan vizsgáló tanulmányával Malthus lett a modern demográfia atyja³.

Ezt mutatja részben az 576 angol nyelvű találat a *Web of Science*, 665 találat az *EBSCO*, 3 724 találat a *Science Direct* és 18 795 találat a *JSTOR* tudományos adatbázisokban, melyek Malthusszal kapcsolatban a népesedéssel foglalkoznak (keresőszavak: „Malthus AND population” voltak). Az ezekben található ismeretanyag azonban nem fedi le a malthusi népesedési törvénnyel kapcsolatos reagálások teljes körét. Sőt, többnyire csak az elmúlt évszázadban közzétett műveket teszik elérhetővé. Az azt megelőző korokban íródott rendkívüli jelentőségű, tehát a mai világról alkotott ismereteinket nagyban befolyásoló magán jellegű levelezéseket és olvasóközönség számára íródott kiadványokat, melyek kiindulópontját kimondottan Malthus tanulmánya jelentette, többnyire archív kutatással nyerhetjük. Ezen értékes munkák közt vannak, melyek betekintést nyújtottak Malthus életébe (pl. Bonar 1880; György 1902); melyek szintetizálták munkásságát és a népesedési törvényben foglalt elképzeléseket (pl. Bonar 1885, 1898); melyek tüzetesebben reagáltak rájuk (pl. Raymond 1820; Stokes 1821); melyek újraértelmezték azokat (pl. Godwin 1820; Engels 1844; Marx 1867); s olyanok is, melyek egy eltérő tudományágba emelték át e gondolatokat (pl. Darwin 1876). S bár a tudományos keresőkben

megjelenik egy-egy olyan cikk, mely Malthus és egy másik korabeli gondolkodó eszmecseréjébe (pl. Bonar 1887-8, 1888; Dorfman 1989) vagy a népesedési törvény és egy másik elmélet (pl. Remoff 2016) vagy mozgalom (pl. Himes 1928, 1930) kölcsönhatásába nyújt kisebb-nagyobb betekintést. Eleddig nem született olyan tudományos folyóiratcikk, mely ezek összefoglalására tett volna kísérletet, miközben ezen gondolkodók és műveik összessége együtt határozta meg a XX–XXI. századi gondolkodásunkat a népesedésről és annak fenntarthatóságáról.

Ekképpen a *Kultúra és Közösség* jelen számában megjelentett fenntarthatósággal kapcsolatos tematikus rész kiegészítéseként a jelen recenzió-tanulmány célja, hogy összefoglalja Malthus népesedési törvényének főbb téziseit; hogy tömören bemutassa az ezek nyomán szárbá szökött irányzatokat és mozgalmakat; valamint hogy felvázolja a mű keletkezési körülményeit és a szerző korában a műről alkotott jelentősebb elismeréseket és kritikákat. Ezekkel összhangban a hat kiadást látott tanulmány szintetizáló recenzióját követően történeti áttekintőt készítünk célzott mintavétellel nyert forrásokból (archívumokból és tudományos adatbázisokból), hogy lehetővé váljon a XVIII–XIX. századi szerzők/ gondolkodók (mint kritikus esetek)⁴ jelentékeny műveinek (többnyire értekezéseknek, könyveknek) a feldolgozása által a mai ismereteinket leginkább befolyásoló gondolatok kibontása időrendi sorrendben. Vizsgálatunkat következtetésekkel zárjuk.

A hat kiadást látott *Tanulmány a népesedés törvényéről*

Malthus a *Tanulmány a népesedés törvényéről* című munkáját összesen hat ízben adta ki (1798, 1803, 1806, 1807, 1817, 1826). Az első, 1798-as kiadás pusztán vitairat volt – melyre alcíme is kimondottan utalt⁵ –, melyben a szerző a népesedés társadalomra gyakorolt hatásáról értekezett, reagálva elsősorban

³ Hasonló következtetésre jutott Petersen (1998), aki már könyvének címében is erre tett utalást: *Malthus: A modern demográfia alapítója*.

⁴ Kritikus eset-mintavétel: az a folyamat, amelynek során kis számú olyan fontos esetet választanak ki, amelyek valószínűleg a legtöbb információt szolgáltatják és a legnagyobb hatással vannak az ismeretek fejlődésére (Saunders et al. 2016).

⁵ Vitairat jellegére a mű teljes címe is utal: *Tanulmány a népesedés törvényéről, ahogyan az a társadalom jövőbeli fejlődését befolyásolja, megjegyzésekkel Mr. Godwin, M. Condorcet és más írók töprengéseire*.

William Godwin 1793-as⁶ és Marie Jean Antoine Nicolas Caritat, marquis de Condorcet 1795-ös⁷ munkájára és optimista jövőképre az ember tökéletesedéséről; másodsorban pedig David Hume, Alfred Russel Wallace, Adam Smith, Richard Price (és Johann Peter Suessmilch) erkölccsel, népesedéssel, munkaerővel és javak eloszlásával kapcsolatos töprengéseire vagy William Pitt szegényeket támogató intézkedéseire – mivel Malthus szerint (1798, 3. o.) ők „nem kellő súllyal, vagy a legerőteljesebb nézőpontból” foglalkoztak eladdig a népesedés témájával. A második kiadás terjedelmi szempontból az első kétszeresére rúgott, már címében is elhagyta vitáit jellegét, és a népesedés összetett vizsgálatára szólított fel⁸. Ettől a kiadástól kezdve a szerző behatódobban tanulmányozta a különböző népesedési kultúrákat (pl. az ókori görögöt és római, az észak-amerikai indiánokét, a csendes-óceáni szigetek primitív népeit); művét folyamatosan adatokkal és példákkal bővítette (pl. Amerikáról, Angliáról, Franciaországról, Oroszországról, Poroszországról,

Svédországról), melyeket részben e célból tett utazásai során szerzett; következtetéseit és kritikákra való reagálásait frissítette, s azoknak megfelelően egyes megállapításait és szóhasználatát mérsékelte (Malthus 1902, X-XV), másokat pedig (pl. az Elme elméletét [*Theory of Mind*] vagy természettudományi elképzeléseket) elhagyott; és tanulmánya már több volt pusztán vitáirtnál.

Művének két célja volt: hogy 1. megvizsgálja azokat az okokat, amelyek eddig „meggátolták az emberiség haladását a boldogság felé”; és 2. megvizsgálja „ezen okok egész vagy részleges megszüntetésének valószínűségét” a jövőben (Malthus 1902, 1). Malthus úgy vélte, hogy akármennyire is tökéletesedik az ember és a társadalom, az emberi szükségletek – mint a szaporodás és a táplálkozás – örökké fennmaradnak, mert ezek „elől senki nem menekülhet” (Malthus 1798, 5) – és „mivel ez idáig semmilyen változást nem láttunk bennük, nincs jogunk arra következtetni, hogy valaha is megszűnnek létezni” (ibid., 4). Továbbá úgy látta, hogy a „geometriai” arányban növekvő népesedés ereje meghaladja a „számtani arányban növekvő” földet (ibid., 5), vagyis a népesség nagyobb ütemben nő, mint az előállítható élelmiszer mennyisége. S ez a törvényszerűség Malthus szerint mindig és „minden élő élet”-re igaz (Malthus 1902, 1), mert „a népesedés ereje még mindig felsőbbrendű hatalom” (Malthus 1798, 8.), és mert az állatok és a növények esetében a szaporodást a „tér és táplálkozás hiánya nyomja vissza” (Malthus 1902, 2). Az ember esetében bár „állandóan és hatalmasan működött [a szaporodás] a társadalom kezdete óta”, és „összeköttetésben áll magával az emberi természettel”, „kevésbé vétetett számba az írók által”. Márpedig ha erős ösztön készteti az embert a faj szaporítására, akkor az élelem megszerzéséből adódó „nehézségek” (akár a „nyomor különböző formái”) okán, fel kell tennie magának a kérdést, hogy vajon „nem oly lényeket hív-e életre, a kiknek eltartásáról nem gondoskodhatik” (ibid., 2-3)? Mai kifejezéssel élve: fenntartható-e a népesedés?

Malthus úgy gondolta, hogy mivel a népesség nagyobb arányban nő, mint az (adott erőforrásokkal előállítható) élelmiszer mennyisége, ezért egyre több ember jut egy egységnyi élelmiszere, ami végső soron megélhetési nehézséghez, bűnözéshez és az alsóbb néprétegek nyomorúságához vezet. Vagyis a szegények (és a társadalom) helyzetének javulását a népesedés gátolja meg. (Bár Malthus szerint – Godwin és Condorcet optimista jövőképeivel ellentétben – nincs olyan társadalmi forma,

⁶ Godwin 1793-as *Politikai igazságosság* c. művében egy olyan jövőképet vázolt fel, melyben az emberiség megszabadul az igazságtalanságtól, az elnyomástól, a magántulajdontól, a házasság intézményétől, a bűnözéstől; és nem anyagi javai gyarapításával, hanem erkölcsi és intellektuális színvonalának emelésével lesz elfoglalva, melyben a gyermekek felnevelése egyfajta közösségi cselekedetté válik. Az ezt követően 1797-ben megjelent *A vizsgálódó: Reflexiók az oktatásról, a modorról és az irodalomról* c. esszé-sorozata az optimista jövőkép (a pozitív végkifejlet) megteremtésére vonatkozóan ad gyakorlati tanácsokat az olvasóknak (nem véletlenül, a Google az önégió könyvek közé sorolja), így pl. a neveléssel kapcsolatban, melynek célja, „mint minden más erkölcsi folyamaté, a boldogság megteremtése. Boldogság elsősorban az egyénnek.” (I. esszé). Godwin eme optimista nézetei és e nézetek édesapjával való többszöri megvitatása késztették Malthust az írásra (1798, előszó), a közéletbe való kilépésre (György 1902).

⁷ Condorcet 1795-ös *Történelmi vázlat az emberi szellem haladásáról* c. művében kifejtette, hogy a haladás – melynek alapja a nép tanítása – meghozza az emberiség tökéletesedését, és eltörli az egyenlőtlenségeket a társadalomban. Meglátása, hogy bár a népesedés (emberiség szaporodása) veszélyeztetheti a haladás vívmányait, a fejlett emberiség a távoli jövőben képes lesz megoldani ezt a problémát valamilyen módon.

⁸ Címe: *Tanulmány a népesedés törvényéről, avagy vélemény annak emberi boldogságra gyakorolt múltbéli és jelenlegi hatásairól, arra irányuló vizsgálattal, hogy milyen kilátásaink vannak az általa okozott bajok jövőbeli megszüntetésére vagy mérséklésére.*

amely megakadályozhatná, hogy az emberiség egy része állandó nyomorúságban éljen.) Ezt az elképzelést szokás „malthusi csapdá”-nak (Korotayev et al. 2011) is hívni. Eszerint az élelmiszertermelés növekedése (pl. technológiai fejlődés esetén) átmenetileg a jólét növekedéséhez vezet; ami azonban idővel népességnövekedést eredményez, s így visszaállítja a kiinduláskori egy főre jutó élelmiszertermelést. Ennek oka, hogy az emberek hajlamosak az élelmiszerbőséget nem az életszínvonal fenntartására, hanem a népesedésre használni. Emellett Malthus szerint a szegényeket boldogulásukban a gazdagok (tőketuladonosok) tisztességtelen tettei is gátolják, mivel azok nyomorúság (válság) idején kevesebb fizetést adnak ugyanazért a munkáért. A munkaerő alacsony ára, a munkások nagy száma és az ipar növekedésének szükségessége azonban arra ösztönzi a tulajdonosokat, hogy több munkaerőt alkalmazzanak a földjükön, friss talajt dolgozzanak fel, trágyázzanak és tökéletesítsék a talajművelést mindaddig, amíg végső soron a megélhetéshez szükséges források vagy eszközök a népességhez viszonyítva ugyanolyan arányban megtalálhatók, mint a nyomorúságot megelőző, kezdeti időszakban. „A munkás helyzete ekkor ismét tűrhetően kényelmessé válik, a népesedési korlátok bizonyos mértékig fellazulnak, és ugyanazok a retrográd és progresszív mozgások ismétlődnek a boldogság tekintetében.” (Malthus 1798, 9)

Malthus úgy találta, hogy a jólétet visszavető szaporodás teljesen sehol sem szabad, mert gátolják az erkölcsök, a házasság intézménye, az egészségtelen foglalkozás vagy a túl nehéz munka. Ezek eltörlése esetén azonban a szaporodás útjában semmi sem állna, s a népesség megkétszereződne minden 25. évben, ahogyan az Amerikában is történt (ibid., 3-4). Ezzel szemben lehetetlennek tartotta, hogy az élelmiszertermelés is megkétszereződjön a [korában] következő 25 évben (pl. Kínában vagy Japánban, ibid., 5), figyelembe véve a munkaerő szorgalmát, a munkairányítás tehetségét és a „föld tulajdonságairól való minden ismeret”-et (ibid., 6-7). Ugyanakkor belátta, hogy új földterületek bevonásával az élelmiszertermelést lehet növelni: műveletlen földterületek felszabadításával, pl. Nagy-Britanniában; vagy egyes földterületeken élő népek kiirtásával-elűzésével, ahogyan az történt Észak-Amerikában az indiánok kárára – ez utóbbi lehetőség azonban Malthus szerint „kérdéses erkölcsi szempontból” (ibid., 5-6).

Malthus megállapította, hogy a népesedés „végleges akadályá”-t az élelmiszerhiány jelenti, mely „sohasem lesz egyúttal a közvetlen akadály is, kivéve a tényleges éhhalál eseteit.” (ibid., 7). A közvetlen

akadály az élelmiszer elégtelensége, az annak fogyasztásából adódó betegségek és szokások, valamint az ezen hiánytól független erkölcsi és fizikai akadályok. Ezek két csoportba sorolhatók: előzetes és tényleges akadályok közé. Az előbbivel kapcsolatban Malthus megjegyzi, hogy míg az állatok és a növények szaporodása „önkéntelen”, addig az emberé önkényes, ezért alaposan meg kell fontolnia, hogy „hajlama ösztönét” követve, lehetséges utódait „képes lesz-e eltartani” – ekképpen propagálta az önmegtartóztatást, a házasság idejének kitolását és a csak gyermek-nemzés céljából végzett közösülést (ibid., 9.), de az előzetes akadályok közé sorolta a születésszabályozás különböző formáit is. Mindazonáltal, számára az „érülködés”, a természetellenes szenvedélyek, a házasságtörés és az olyan „mesterkedések”, mint pl. az abortusz vagy a sterilizálás, „a bűn fejezete alá tartoznak” (ibid., 10). Az utóbbi, vagyis a tényleges akadályokat a nyomor jelenti, azaz a fizikai nyomor (pl. egészségtelen lakás- és munkakörülmények, éhínség, gyermekek alultápláltsága) és az ember által okozott háborúk és a bűn következményei (pl. nagyvárosok, járványok, betegségek) (ibid., 10).

Tehát míg az előzetes akadályok a termékenységet (fertilítást) csökkentik, addig a tényleges akadályok a halandóságot (mortalitást) növelik. E két típusú akadálynak folyamatosan hatnia kell a népesedés fékmentartása – fenntarthatósága – céljából; bár úgy látta, hogy kora Európájában a háborúk lényegesen kisebb emberveszteséget okoztak, mint az ős- és ókorban, és hogy az előzetes tényezőknek jelentősen megnőtt a szerepük a tényleges tényezőkhöz képest. Mindazonáltal, azt az általa leírt folyamatot, melyben a népesség addig nő, amíg egy tényleges akadály, a nyomor bármely formája meg nem tizedeli, hogy végül visszaállítsa a kezdeti szintre, „malthusi katasztrófa”-nak is nevezik (Gilbert é.n.). Ennek elkerülése végett már az első kiadásban javasolta a nép(esség) „erős és folyamatos ellenőrzés”-ét. (Malthus 1798, 5)

Ezen túlmentően a második kiadásban az akkor érvényben lévő Szegénnytörvényt, a társadalmi egyenlőség elvét és a törvénytelen gyermekek helyzetét bírálta. Elgondolásait – és valószínűleg a szegénység és a népesedés kapcsolatáról alkotott nézetét is (Avery 1997) – személyes, okewoodi segédlelké-szi tapasztalatára alapozta⁹. Logikája mentén, miszerint a népesség jólétben nő, úgy gondolta, hogy

⁹ „Okewood népe végletes szegénységben élt, földes padlójú, szalmafüdeles vályogházakban lakott, nagyrészt írástudatlan volt, rosszul táplálkozott, a gyerekek mezítláb jártak. Ennek ellenére a születések száma messze felülmúlta a halálozásokét” (Farkas 2003).

a napóleoni háborúk és kontinentális zárlat idején nyomorba süllyedt alsóbb néprétegek segélyezése Angliában csak elősegíti ezen rétegek népességnövekedését, s újratermeli a nyomort – vagyis egy nem fenn- vagy eltartható népességszámot eredményez. Ennek megakadályozása céljából a törvény fokozatos visszavonását javasolta, és helyette a nép erkölcsi nevelését sürgette. A társadalmi egyenlőséggel kapcsolatban úgy tartotta, hogy ezen elv megvalósulása nem, hanem a társadalmi ranglétrán való feljebb és lejjebb jutás lehetősége ösztönzi az embereket a munkára. Ezért tehát bár a legtöbb erény és boldogság a középosztályban található, szükség van szűk felső és alsó osztályra is. A törvénytelen gyermekek esetében a gyermekek állami támogatása helyett az őket elhagyó felelőtlen szülők megbüntetését javasolta (Malthus 1803).

A népesedés törvényének hatása: irányzatok és mozgalmak

Malthus tanulmányának közvetlen hatása volt az Angliában hozott politikai döntésekre. Az ifj. William Pitt miniszterelnök (hivatalában: 1783–1801, 1804–1806) ugyanis Malthus munkáját olvasva visszavonta a Szegénytörvény meghosszabbítására tett javaslatát (Petersen 1979); s elméletének nyomán John Rickman kormánytisztviselő 1801-ben, Pitt kormányzása alatt hozzájárult az első modern brit népszámlálás végrehajtásához. Később, az 1830-as években Malthus elgondolásai továbbra is befolyásolták a whig reformokat, amit az 1834-ben bevezetett Szegénytörvény módosítása (*Poor Law Amendment Act*) vagy másnéven az Új szegénytörvény (*New Poor Law*) jelzett.

Malthus művének közvetett és hosszú távú hatása a nevéből eredő -izmusokban, azaz irányzatokban és mozgalmakban érhető tetten. Erre utal az 1902-es hazai kiadás fordítói előszava is (György 1902, V): „Malthus Tamás Róbert, kinek főművét itt veszi az olvasó, az angol közgazdasági irodalom egyik legismertebb Írója, a kinek ezen művében fejtegetett elvei ép oly iskolát alapítottak, mint Darwiné a természettudományban. Valóban a malthusianizmus ép oly közismerete fogalom, mint a darwinizmus.”

A malthusianizmus többnyire a tanulmány első kiadásának tartalmára épült irányzat, vagyis a malthusi csapda és katasztrófa elgondolásait rejt magában, azaz az egy főre jutó élelmiszertermelés kezdeti szintjére való visszaérkezést a népességnövekedés következtében, valamint a népességszám

kezdeti szintjére való visszaállását a nyomor következtében. Ezért a malthusianizmus – bár számos politikai és társadalmi mozgalommal összefüggésbe hozták már – szinte mindig a népességszabályozás mellett érvelőkre utal (Dolan 2000), de egyes esetekben – a második kiadásban foglaltaknak megfelelően – az alsóbb néprétegek segélyezésének ellenzőit is jelentheti (Desmond 1992).

Második hulláma, a neomalthusianizmus a tanulmány második kiadásának kulcselemeire, azaz az előzetes akadályként azonosított (önmegtartóztatásra és) születésszabályozásra épült fel (Dolan 2000), így összekapcsolódott a nők jogaiért küzdő mozgalmak elveivel (Himes 1928). Köztük akadnak csoportok, melyek Malthus politikai gazdaságtani elveit hangsúlyozzák pl. a népesedés–termelés–fogyasztás terén (Corry 1959); és olyanok is, melyek a népességszabályozást vagy -tervezést támogatják az erőforrások korlátossága okán és egyben a környezeti integritás megóvása érdekében (Marsh – Alagona 2008). Nagy-Britanniában a „malthusi” kifejezés konkrétan utalhat a családtervezés mellett felhozott érvekre is, tehát az olyan szervezetekre, mint a *Malthusian League* (Malthusi Liga) (Dolan 2000).

A neomalthusianizmus céljai azonban nem állnak összhangban Malthus elveivel, aki – mint azt fentebb írtuk – az önmegtartóztatást javasolta a mesterséges születésszabályozás helyett, és bűnnek tekintette pl. az abortuszt. Ráadásul, mivel – művével ellentmondóan – hitt abban a 18. századi általános nézetben, miszerint egy folyamatosan növekvő népesség szükséges a „társadalom haladásá”-hoz, tartott attól, hogy a fogamzásgátlás mint előzetes akadály túl nagy hatással lesz a népesség alakulására (Dolan 2000). Továbbá, míg a neomalthusianizmus középpontjában a környezet romlása és a katasztrofális éhínség állnak, addig Malthust a szegénység helyzete foglalkoztatta leginkább. Ezen különbségek ellenére azonban Malthus törvényét a nevéből eredő irányzatok és az azokhoz kapcsolódó mozgalmak tanaival azonosítják. Így a „távol álló közönség — különösen azok, a kik munkáit nem olvasták — egészen más képet alkotnak ez emberről, mint a milyen az volt.” (György 1902, V).

Reflektálások a népesedés törvényére: elismerések és kritikák

„Egész légióra megy azon írók száma, a kik Malthus jelen művével foglalkoztak s valóban — egyik

főkérdése lévén a népesedési kérdés a társadalmi tudományoknak — minden számot tevő Írónak kellett foglalkozni vele.” — írja fordítói előszavában György (1902, VII), és rávilágít, hogy Malthust még életében és azután is rengeteg – sokszor megalapozatlan – kritika és – indokolatlan – támadás érte a személye és a tanulmánya miatt. Mindazonáltal, – teszi hozzá György – „Maga művének gerincze elég erős volt arra, hogy a kritikát kihívja és kiállja.” (A személyes támadásokat pedig figyelmen kívül hagyta későbbi reagálásaiban.)

XVIII–XIX. század

A vitairat kiadásának időzítése szerencsésnek mondható volt. Akkortájt ugyanis Franciaországban (többek között) a filozófus Condorcet (1743–1794), Angliában pedig a filozófus-író Godwin (1756–1836) optimista jövőképe terjedt el a nép körében, és nyújtott táptalajt a forradalmi eszmék szárba szökésének. Godwint, aki az igazságtalanságtól, az elnyomástól és a magántulajdontól való megszabadulást hirdette a szigetországban, az egyszerű emberek prófétaként tisztelték (Farkas 2003). Mivel az uralkodó elit attól tartott, hogy a francia forradalom áterjed Angliára, Pitt miniszterelnök vád alá helyezte és száműzte azokat, akik szimpatizáltak annak eszméjével. Godwint és követét, az 1793-as *Politikai igazságosságot* azonban nem találta félelmet keltőnek, ezért engedte az árusítását. A mű rációzott Pittre és sikerkönyv lett, a szegény munkások állítólag csoportosan vásároltak egy-egy példányt belőle (Avery 1997), így Godwin híveinek tábora jelentősen megnövekedett. Ahogy azonban a francia forradalom lanyhulni látszott, Godwin népszerűsége is csökkent. Az 1798-ra megváltozott közhangulat pedig lehetővé tette az ellenvélemények megformálását és befogadását. S ekkor jelentette meg Malthus vitairatát, címében ajánlással Condorcet-nek és Godwinnak.

Condorcet nem élte meg a vitairat kiadását, de ha összehasonlítjuk *Történelmi vázlatát* Malthus *Tanulmányával*, több közös pontot is találunk bennük: mindketten az emberiség haladását és boldogságának elérését vizsgálták, valamint kiemelten fontosnak tartották a nép szellemi és erkölcsi nevelését, taníttatását. Godwin viszont az elsőként formált véleményt a tanulmány első kiadásáról: szerinte a népesedési problémát a társadalom magatartásának megváltoztatásával lehetne megoldani, azzal, ha az emberek észrevennék a közjóléttel szembeni kötelességüket, és csak két-három gyermeket

nevelnének, annyit, amennyi ellensúlyozza a halálozásokat (in Avery 1997). Majd 1820-ban *A népesedésről. Vizsgálat az emberiség számbeli növekedésének erejével kapcsolatban. Válasz Mr. Malthus esszéjére e témában* c. művével hivatalosan is reflektált Malthus tanulmányára. Ennek már első bekezdésében kijelentette, hogy Malthus „Elmélete nyilvánvalóan semmin nem alapul. [...] Nem bizonyítja és nem is próbálja bizonyítani, amit állít.” – pedig Malthus eddigre már az ötödik (tapasztalati adatokkal kiegészített) kiadást is közzétette. És kikérte magának, hogy e művével ő, Godwin „az első angol író a jelen században, [aki] igazán belementem a népesség kérdésébe.” Malthus huszonötvenkénti népességmegkétszereződő elgondolásával szemben – s ez lett Godwin fő tétele – megállapította, hogy „az emberi fajok számbeli növekedésének ereje rendkívül kicsi”. Az I. fejezet végén azonban elismerte Malthus munkájának úttörő jellegét: „Valóban írhattam volna egy értekezést, [...] anélkül, hogy Malthus úrra hivatkoznék. De először is öröm volt számomra megnevezni egy szerzőt, akinek – bár elméletei hamisnak és megalapozatlannak tűnnek számomra – megvolt az az érdeme, hogy sikeresen felhívta a közvélemény figyelmét a témára. Azt hiszem, az az igazságos, amennyire rajtam múlik, hogy a nevét megőrizzük, bármi történjék is az általa írt kötetekkel.”

Még Godwin hivatalos állásfoglalása előtt, de már a tanulmány első két kiadása után, 1811-ben Malthus levélben felkereste David Ricardo (1772–1823) brit politikai közgazdászt a Gabonavámok (*Corn Laws*) kapcsán. Az ezt követően kialakult tudományos párbeszédek sem korlátozódtak a népesedés törvényére, de Malthus az abban foglaltaknak megfelelően érvelt a Gabonavámok bevezetése és a földművelés növelése, valamint a külföldről való (élelmezési) függés elkerülése mellett – erről két tanulmánya is született (1814, 1815). Mindamellett Ricardóból kiindulva, de tőle eltérően tárgyalta járadékelméletét *A politikai gazdaságtan alapelvei* c., sokak által elismert 1820-as művében. Kettejük kapcsolatát Dorfman (1989) „a közgazdaságtan történetének legfigyelemreméltóbb és legtermékenyebb együttműködése”-ként írta le, sőt, szerinte a köztük „kialakult barátságos, de heves vita a Gabonavámok kapcsán meghatározta azt az irányt, amelyet az angol közgazdaságtan követett a tizenkilencedik század hátralévő részében”.

Malthus számos kortársára a tanulmány második kiadása, annak is az önmegtartóztatással és az előzetes születésszabályozással kapcsolatos

megállapításai gyakorolták a legnagyobb hatást. Pl. Shelley-re, aki Malthust előbbi elgondolásáért papi hivatásában fedte meg, „eunuchnak [herélt férfinak] és zsarnoknak” nevezte 1819-ben (ld.: Shelley 1829). Vagy pl. a walesi textilgyáros, filantróp és társadalmi reformer Robert Owenre (1771–1858), aki bár csak részben értett egyet Malthus elméletével, 1823-ban megalapította a születésszabályozásra összpontosító neomalthusiánus iskolát Angliában. Owen nagyban hozzájárult a fogamzásgátlásról készült cikkek és leírások angliai terjesztéséhez, és így a nők jogaiért küzdő korai mozgalmak megerősödéséhez (Himes 1928). Legidősebb fia, Robert Dale Owen (1801–1877) az amerikai neomalthusianizmus úttörője volt (Himes 1930). Hozzájuk hasonlóan, az akkor fiatal John Stuart Mill (1806–1873), angol filozófus–közgazdász „legalább passzív, ha nem aktív szerepet játszott a gyakorlati [azaz fogamzásgátlással kapcsolatos] irodalom terjesztésében” és a korai propagandában (Himes 1928, 640). Később, felnőttként bár elfogadta a neomalthusiánus elveket, de már „nem akart semmiféle nyilvános érdekképviseletbe kezdeni” (ibid.). Mindazonáltal Mill határozottan védte Malthus *A politikai gazdaságtan alapelvei* c. művében kibontott elgondolásokat, és az azzal szemben megfogalmazott kritikákat felszínesnek tartotta. Petersen (1979) szerint azonban Francis Place (1771–1854) társadalmi reformer–politikus volt az első, akinek neomalthusianusi mozgalma a fogamzásgátlást szorgalmazta Angliában.

Malthusnak szintén kortársa volt George Ensor (1769–1843) ír ügyvéd–radikális politikai gondolkodó, akit „megdöbbenett”, hogy művében Malthus a „gazdagokat és hatalmasokat” védte, és úgy vélte, hogy csak a szegények tehetnek nyomorú sorukról – talán „A rabszolgaság maguktól a rabszolgáktól függ?” (Ensor 1818). Ensor úgy érvelt, hogy a szegénységet nem a meggondolatlan szaporodási hajlandóság tartja fenn, hanem az, hogy a kormány engedelmeskedik a magánvagyon hanyag összpontosulásának (Ensor 1844). A szintén ír származású Whitely Stokes (1763–1845), orvos–polihistor 1821-ben egy hasonló hangvételű művet tett közzé, a *Megfigyelések Írország népességéről és erőforrásairól* címűt. Ebben rávilágított, hogy Malthus számításai hibásak; ragaszkodott ahhoz, hogy az emberiség a „fejlettebb iparból, fejlettebb szállításból, az erkölcsök, a kormányzat és a vallás terén tett fejlődésekből” nyer; és azzal érvelt, hogy Írország nehézségei nem az ország „számaiban”, hanem annak közömbös kormányában keresendők.

Daniel Raymond (1786–1849), korai amerikai politikai közgazdász a *Gondolatok a politikai gazdaságtanról* (1820) című művében kijelentette: „Bár [Malthus] elmélete a természet elvein alapul, és bár lehetetlen hibát felfedezni az érvelésében, az elme mégis ösztönösen lázad a következtetései ellen, mi pedig hajlamosak vagyunk elvetni az elméletet, még ha nem is tudtunk rá jó okot adni.” Ez tehát, a következtetések elutasítása egybeesik Malthus saját megfigyelésével, miszerint „Amerika még nem érte el azt a szakaszt, ahol a termelés növelésének nehézségei elég nagyok lettek volna ahhoz, hogy ellenőrizzék a népességet” (Cady 1931). Szintén amerikai közgazdász, Henry Charles Carey (1793–1879) visszautasította Malthus érvelését 1858–60-as művében, *A társadalomtudomány alapelveiben*. Carey azt állította, hogy az egyetlen olyan helyzet, amelyben a megélhetési eszközök határozzák meg a népesség növekedését, az az, amikor egy adott társadalom nem vezet be új technológiákat, vagy nem alkalmaz előremutató kormányzati politikát; és a népesség minden jól kormányzott társadalomban szabályozza magát, de a megélhetésre nehezedő nyomása a civilizáció alsó szakaszait jellemezte.

Spengler (1936) szerint Franciaországban a túlnépesedésről szóló elképzelések már jóval azelőtt elterjedtek, hogy Malthus kiadta esszéjét: „A premalthusi francia írók olyan megfigyelések rendezetlen halmazát dolgozták ki, amelyek jobban megfeleltek a tényeknek és a valószínűséseknek, mint Malthus jól integrált doktrínája”. 1798-ra már két széles gondolkör kezdett kialakulni az országban: azok, akik kedvelték Malthust, akik veszélyt láttak a túlnépesedésben és a termelési korlátok felhúzásában, valamint a „népesedéspártiak”, akik azzal érveltek, hogy a népességnövekedés a termelékenység növekedéséhez vezet, ezért ösztönözni kell azt. (Megjegyzendő, hogy Jean-Baptiste Say [1767–1832] francia közgazdász is reflektált Malthus elgondolásaira, csak éppen a politikai gazdaságtaniakra: 1820-ban *Levelek Malthus úrhoz a politikai gazdaságtan különféle kérdéseiről, nevezetesen a kereskedelem általános pangásának okairól* címmel adott ki könyvet.)

Charles Darwin (1809–1882) és Alfred Russel Wallace (1823–1913), brit biológusok–természet-tudósok már csak posztumusz, tehát Malthus halála után fejezték ki elismerésüket a *Tanulmány a népesedés törvényéről* c. mű kapcsán, amikor a benne kifejtett „létért folytatott küzdelem” gondolatát – azaz az emberi fajok azon túlélésért folytatott küzdelmét, amikor korlátozott erőforrásokkal, pl.

élelemmel kell szembenéznük – minden fajra kiterjesztették és beillesztették az evolúció elméletébe (Remoff 2016). Darwin így írja le élettörténetében találkozását a népesedés törvényével: „1838 októberében, tizenöt hónappal azután, hogy elkezdtem szisztematikus vizsgálatomat, szórakozásból olvastam Malthust a népesedésről, és készen voltam arra, hogy értékeljem a létért folytatott küzdelmet, amely mindenhol folyik, az állatok és növények szokásainak hosszan tartó megfigyeléséből.” (Darwin 1878) Darwin tehát a „létért való küzdelem” kifejezést a malthusinál tágabb értelemben használta, és ezt választotta 1859-es *A fajok eredetéről* c. kötete harmadik fejezetének címéül. Malthus elképzelését felhasználva Darwin megalkotta azon nézetét az alkalmazkodásról, amely végül nagyban hozzájárult a Természetes szelekció elméletének (*Theory of natural selection*) megfogalmazásához (Ospovat, 1981). Wallace pedig önállóan használta a „létért való küzdelem” fogalmát, hogy segítsen eljutni ugyanahhoz az evolúciós elméletéhez (Petersen 1979). (A „létért való küzdelem” elméletét még számos biológus felhasználta, pl. az angol Thomas Henry Huxley [1825–1895], in Paradis 1978.)

Velük ellentétben, az 1840-es években Oroszországban működő filozófusok nemigen tudták alkalmazni Malthus népesedési törvényét az orosz társadalomra (Todes, 1987), mert hazájukban – nem úgy, mint Angliában, ahol a gyors népességnövekedés mellett korlátozott volt a megfelelő földterület – a gyér népességszámhoz nagy, mezőgazdasági művelésre alkalmas földterületek társultak. Ekképpen az orosz gondolkodók elutasították a Malthus tanulmányában foglaltakat a népesedés és az élelmiszertermelés alakulásáról.

Friedrich Engels (1820–1895), német filozófus–történész rendre sértegette Malthust, valamint 1844-es önálló, *A politikai gazdaságtan kritikájának körvonalai* c. munkájában kifejtette, hogy a malthusi elvek pusztán racionalitást kínálnak a kapitalistáknak arra, hogy a szegényeket „többségválogatás-ként” kezeljék, és hogy úgy gondolják, „semmit sem szabad tenni értük, csak azt, hogy a lehető legkönnyebbé tegyék az éhhalálukat”. A népességtöbbség helyett szerinte a „többségtulajdon, többségtulajdon” jelenti a problémát. Továbbá felhívta a figyelmet a tudomány korlátlan és sebes fejlődésére, mely tényező „bevallottan soha semmit nem jelent a közgazdász számára” (Engels 1844). Hozzá hasonlóan Karl Marx (1818–1883), szintén német filozófus–közgazdász–történész, miközben intellektuálisan tisztelte Ricardót, megvetéssel

utasította el Malthus gazdasági munkáját, és azzal vádolta, hogy szolgai módon védi a birtokos arisztokrácia érdekeit (Marx 1867). Úgy vélte, hogy a nyomor nem a népességtöbbségből, nem is az élelmiszerhiányból, hanem a termelőeszközök magántulajdonán alapuló társadalmi szerveződésből fakad. Marx szerint a népességtöbbségre mindig az aktuális termelési módhoz viszonyítva kell tekinteni. Továbbá azzal érvelt, hogy az éhezést a vagyon egyenlőtlen elosztása és a kapitalisták általi felhalmozás okozza – s ennek semmi köze a népesedéshez. A népesedés a gazdasági és társadalmi szerveződéstől függ. A túlnépesedés és az erőforrások korlátjainak problémái a kapitalista termelési rendszer velejárói és elkerülhetetlen jellemzői. Vagyis úgy tűnik, hogy mind Engels, mind Marx figyelmen kívül hagyta, hogy elképzeléseivel Malthus célja a szegények helyzetének javítása volt, s hogy a népesedés mellett még egy fontos tényezőt megjelölt e fejlődés akadályaként: a gazdagok (tőketulajdonosok) tetteit! (Továbbá, Charbit [2005] rávilágít, hogy Marx és Malthus egyaránt egy valódi népesedési törvényt javasoltak.)

A XIX. század második felében James Bonar (1852–1941), skót politikai közgazdász nagy becsben tartotta „Malthust és munkásságát”, így nagy tisztelettel adózott neki könyveiben: pl. a *Plébános Malthusban* (1880), a *Malthus és munkájában* (1885), a *Malthus századik évfordulójában* (1898). Sőt, több folyóiratcikket (1887-8, 1888) is megjelentetett Malthus és Ricardo levelezéséről. Bár jellemző, hogy Bonar – más korabeli közgazdasági gondolkodókhoz hasonlóan – Malthus népességgazdaságtanhoz való hozzájárulását jobban el- vagy felismerte, mint túltermeléssel kapcsolatos gondolatait (Corry 1959).

Következtetések

Láthattuk, hogy Malthus szerencsés társadalmi-politikai körülmények közt alkotta meg népesedési törvényét az akkor uralkodó (ám Angliában lanyhuló népszerűségnek örvendő), az ember haladásában és tökéletesedésében hívő (és azt célként kitűző) optimista irányzatokkal szemben. S bár e optimizmus kiemelkedő képviselője, Godwin – akinek Malthus címében is ajánlotta vitáitát – teljes egyet nem értéséről a malthusi elképzelésekkel biztosította a nagyérdeműt; későbbi, reflektáló művében elismerte Malthus tanulmányának úttörő jellegét, amivel az behatóan foglalkozott a népesedéssel, s ezáltal a közvéleményt és -gondolkodást egy merőben új,

ám fontos témára irányította. Mindazonáltal, bár más-más megközelítésből, de mindhárman, tehát Godwin, Condorcet és – belőlük kiindulva, értelemszerűen – Malthus az emberiség boldogság felé haladását vizsgálták.

A korban általánosan elterjedt nézet volt, hogy ennek megteremtéséhez (és az ezzel járó jóléthez) több ember, nagyobb népesség szükséges. Ennek ellenére, Malthus tapasztalatai alapján úgy vélte, hogy a tartós jólét elérését a népesedés (szaporodás) gátolja meg, mely mindig és minden élőlényre igaz, és mely erősebb a föld erejénél. E törvényszerűségekből kiindulva alkotta meg Malthus műve főbb téziseit: az „emberi fajok létért folytatott küzdelmét”, a „malthusi csapdát” és „katasztrófát”; és azonosította a szaporodás végleges-előzetes-tényleges akadályait. A nem fenntartható (jólétet gátló) népesedés elkerülése céljából javasolta a nép(esség) rendszeres ellenőrzését és esetleges szabályozását. És kifejezetten a szegények és a társadalom helyzetének javítása érdekében tanácsolta a Szegénnytörvény eltörlését, helyette a nép szellemi és erkölcsi nevelését – mely egybeesett Condorcet elképzelésével –, a Gabonavámok bevezetését, a társadalmi egyenlőség elvének elvetését, valamint a törvénytelen gyermeket elhagyó szülő megbüntetését. Bár ezen aktuálpolitikai megjegyzéseiről rengeteg (sokszor nemcsak szakmai, hanem személyeskedő) sértést kapott kortársaitól, nagy befolyáshoz jutott hazája politikai döntéshozóinál. De nemcsak a politikaalkotásra, hanem a tudományos gondolkodásra is nagy hatással volt, mind Európában, mind a frissen alakult Amerikai Egyesült Államokban: amerikai, angol, francia, ír, német, orosz, skót férfiak reflektáltak elismerően és/vagy kritikával magánleveleikben és kiadványaikban Malthus tanulmányára. Sőt, művével Malthus nemcsak a filozófiai, a közgazdaságtani és a politikai gazdaságtani ismeretek, hanem a demográfiai és a biológiai–természettudományos tudásanyag gazdagodásához is hozzájárult. Vagyis a mai, világról alkotott elgondolásokat is alapjaiban befolyásolta. Ezt támasztják alá a malthusianizmus és neomalthusianizmus irányzatainak hosszú távú fennállása. Bár kiemelendő, hogy az ezekhez kapcsolódó mozgalmak céljai gyakran nem állnak összhangban Malthus elveivel, ld. pl.: környezet megóvása kontra szegények jóléte, vagy mesterséges születésszabályozók alkalmazása (abortusz) kontra önmegtartóztatás. De az is megjegyzendő, hogy olykor-olykor Malthus keveredett ellentmondásba önmagával, ld. pl.: népességszabályozás megfontolása kontra aggodás a fogamzásgátlás túl nagy hatása miatt.

Recenzióink korlátját jelenti, hogy Malthus terjedelmes művét nehéz úgy szintetizálni, hogy maradéktalanul kijelenthessük: minden lényegeset leírtunk róla. Történeti áttekintőnk korlátját jelenti maga a módszertan, mely lehetővé tette az odaillő források összegyűjtését, feldolgozását és a jelentős gondolatok kibontását, de mintavétele nem valószínűségi (hanem kutatói megítélésre bízott), forrásfeldolgozása nem azonos szempontok szerint történő. Ekképpen javasoljuk egy átfogó eredményt biztosító szisztematikus áttekintő elkészítését a témában, és/vagy az időintervallum kiterjesztését a XX–XXI. századra.

Irodalomjegyzék

- Avery, John 1997 *Progress Poverty and Population, Re-reading Condorcet, Godwin and Malthus*. London: Frank Cass.
- Bonar, James 1880 *Parson Malthus*. Edinburgh: Printed for private circulation [by Lorimer and Gillies].
- Bonar, James 1885 *Malthus and his work*. London: Macmillan.
- Bonar, James (szerk.) 1887-8 Ricardo's Letters to Malthus. *The Quarterly Journal of Economics* II, 65.
- Bonar, James (szerk.) 1888 Review of Letters of David Ricardo to Thomas Robert Malthus. *Science* XI (269) 156.
- Bonar, James 1898 The Centenary of Malthus. *The Economic Journal*, 8(30), 206–208.
- Cady, George Johnson 1931 The Early American Reaction to the Theory of Malthus. *Journal of Political Economy*, 39(5), 601–632.
- Carey, Henry Charles 1858-60 *Principles of social science*. Philadelphia, J.B. Lippincott & co. Letöltve: <https://archive.org/details/socialscience02carerich>
- Condorcet, Marie Jean Antoine Nicolas Caritat 1795 *Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humaine*. France: Agasse.
- Darwin, Charles (1876) 1887 *The Life and Letters of Charles Darwin*. London: John Murray.
- de Pereny, Miklos Lukacs 2023 *Neo entes: Tecnología y cambio antropológico en el siglo 21*. Population Research Institute.
- Desmond, Adrian 1992 *The Politics of Evolution: Morphology, Medicine, and Reform in Radical London*. University of Chicago Press.
- Dolan, Brian 2000 *Malthus, Medicine & Morality: Malthusianism after 1798*. Rodopi.

- Dorfman, Robert 1989 Thomas Robert Malthus and David Ricardo. *Journal of Economic Perspectives*, 3(3), 153-164.
- Engels, Friedrich 1844 *Outlines of a Critique of Political Economy*. Germany: Deutsch-Französische Jahrbücher. Letöltve: <https://www.marxists.org/archive/marx/works/1844/df-jahrbucher/outlines.htm>
- Ensor, George 1818 *An Inquiry Concerning the Population of Nations: Containing a Refutation of Mr. Malthus's Essay on Population*. London: E. Wilson.
- Ensor, George 1844 *Of property, and of its equal distribution, as promoting virtue, population, abundance*. London: Effingham Wilson.
- Farkas, Miklós 2003 Malthus két évszázad elteltével. *Eszmélet*. Letöltve: https://www.eszmelet.hu/farkas_miklos-malthus-ket-evszazad-eltelvel/
- Gilbert, Geoffrey é.n. Introduction to Malthus T.R. 1798. In Malthus, Thomas Robert 1798 *An Essay on the Principle of Population*. Oxford World's Classics (reprint), viii.
- Godwin, William 1793 *Enquiry concerning political justice, and its influence on morals and happiness*. London: G.G.J. and J. Robinson.
- Godwin, William 1797 *The enquirer: Reflections on education, manners, and literature*. In a series of essays. London: G. G. and J. Robinson. Letöltve: https://archive.org/details/bim_eighteenth-century_the-enquirer-reflection_godwin-william_1797_0/page/n7/mode/2up
- Godwin, William 1820 *Of Population: Enquiry Concerning the Power of Increase in the Numbers of Mankind, Being an Answer to Mr. Malthus's Essay on that Subject*. London: Longman, Hurst, Rees, Orme, and Brown, Paternoster Row. Letöltve: <https://oll.libertyfund.org/titles/godwin-of-population-an-enquiry-concerning-the-power-of-increase-in-the-numbers-of-mankind>
- György Endre 1902 A fordító előszava. In Malthus, Tamás Róbert 1902. *Tanulmány a népesedés törvényéről* (Ford. alapja: Malthus, T. R. 1826-os hatodik kiadás; Ford.: György Endre). Budapest: Politzer Zsigmond és Fia.
- Himes, Norman E. 1928 The Place of John Stuart Mill and of Robert Owen in the History of English Neo-Malthusianism. *The Quarterly Journal of Economics*, 42(4), 627-640.
- Himes, Norman E. 1930 Robert Dale Owen, The Pioneer of American Neo-Malthusianism. *American Journal of Sociology*, 35(4), 529-547.
- Korotayev, Andrej – Zinkina, Julia – Kobzeva, Svetlana 2011 A Trap At The Escape From The Trap? Demographic-Structural Factors of Political Instability in Modern Africa and West Asia. *Cliodynamics: The Journal of Theoretical and Mathematical History*. Letöltve https://www.academia.edu/15463657/A_Trap_At_The_Escape_From_The_Trap_Demographic_Structural_Factors_of_Political_Instability_in_Modern_Africa_and_West_Asia
- Malthus, Thomas Robert 1798 *An Essay on the Principle of Population as it Affects the Future Improvement of Society, with Remarks on the Speculations of Mr. Godwin, M. Condorcet and Other Writers*, 1st edition. London: J. Johnson. Letöltve: <https://oll.libertyfund.org/titles/malthus-an-essay-on-the-principle-of-population-1798-1st-ed>
- Malthus, Thomas Robert 1803 *An Essay on the Principle of Population, or, A View of its Past and Present Effects on Human Happiness, with an Inquiry into our Prospects Respecting the Future Removal or Mitigation of the Evils which it Occasions*, Second Edition. London: J. Johnson.
- Malthus, Thomas Robert 1814 *Observations on the Effects of the Corn Laws and of a Rise or Fall in the Price of Corn on the Agriculture and General Wealth of a Country*. London: J. Johnson. Letöltve: <https://archive.org/details/observationsonef00maltrich>
- Malthus, Thomas Robert 1815 *The Grounds of an Opinion on the Policy of Restricting the Importation of Foreign Corn; Intended as an Appendix to „Observations on the Corn Laws”*. London: Printed for J. Johnson. Letöltve: <https://archive.org/details/THEGROUNDSOFANOPINIONONTHEPOLICYOFRESTRICTINGTHEIMPORTATIONOFFOREIGNCORN>
- Malthus, Thomas Robert 1820 *Principles of Political Economy*. London: W. Pickering. Letöltve: <https://oll.libertyfund.org/titles/malthus-principles-of-political-economy>
- Malthus Tamás Róbert 1902. *Tanulmány a népesedés törvényéről* (Ford. alapja: Malthus, T. R. 1826-os hatodik kiadás; Ford.: György Endre). Budapest: Politzer Zsigmond és Fia.

- Marsh, Meredith – Alagona, Peter S. (szerk). 2008 *Barrons AP Human Geography 2008 Edition*. Barron's Educational Series.
- Marx, Karl 1867 *Capital: A Critique of Political Economy*. Germany: Verlag von Otto Meisner. Letöltve: <https://www.marxists.org/archive/marx/works/download/pdf/Capital-Volume-I.pdf>
- Ospovat, Dov 1981 *The Development of Darwin's Theory: Natural History, Natural Theology, and Natural Selection, 1838-1859*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Paradis, James G. 1978 *T.H. Huxley: man's place in nature*. Lincoln: University of Nebraska Press.
- Petersen, William 1979 *Malthus*. London: Heinemann.
- Petersen William 1998 *Malthus: Founder of Modern Demography*. UK: Taylor & Francis Inc.
- Raymond, Daniel 1820 *Thoughts on Political Economy. In Two Parts*. Baltimore, Fielding Lucas, Jun^r. Letöltve: <https://archive.org/details/thoughtsonpoliti00raymuoft/page/n5/mode/2up>
- Remoff, Heather 2016 Malthus, Darwin, and the Descent of Economics. *American Journal of Economics & Sociology*, 75(4), 862–903.
- Saunders, Mark N. K. – Lewis, Philip – Thornhill, Adrian 2016 *Research methods for business students* (7th ed.). Harlow, UK: Pearson.
- Say, Jean-Baptiste 1820 *Lettres à M. Malthus sur différents sujets d'économie politique, notamment sur les causes de la stagnation générale du commerce*. Paris: Chez Bossange.
- Shelley, Percy Bysshe 1813. In: Avery, J. 1997 *Progress Poverty and Population, Re-reading Condorcet, Godwin and Malthus*. London: Frank Cass.
- Shelley, Percy Bysshe 1829 A philosophical view of reform. In: *The Complete Works of Percy Bysshe Shelley* (7:32). London: Gordian.
- Spengler, Joseph 1936 French Population Theory Since 1800: I. *Journal of Political Economy*, 44(5), 577–611.
- Stokes, Whitley 1821 *Observations on the Population and Resources of Ireland*. Joshua Porter.
- Todes, Daniel P. 1987 Darwin's Malthusian Metaphor and Russian Evolutionary Thought, 1859-1917. *Isis*, 78(4): 537–551.

SZERZŐINK

Almadi Sejla (Tata, 1986) adjunktus, Világ-gazdasági Tanszék, Budapesti Corvinus Egyetem. Vendégoktató: KEDGE BS – Bourdeaux, vezető: R.E.D.&Publishing.

Andó Éva PhD nyelvész, docens, Károli Gáspár Református Egyetem, GESZK

András Hanga (Csíkszereda, 1989) PhD, a kommunikációtudományok doktora. A Doktoranduszok Országos Szövetsége Kommunikáció- és Médiatudományi Osztály alapító alelnöke, a Magyar Kommunikációtudományi Társaság elnökségi tagja. A Dunaújvárosi Egyetem Szervezetfejlesztési és Kommunikációtudományi Tanszék egyetemi adjunktusa. Kutatási területe az erdélyi magyar nemzeti kisebbségi identitás kutatása.

Beke Ottó (Zombor, 1981) a Pécsi Tudományegyetemen szerzett PhD-fokozatot irodalomtudományból. Az Újvidéki Egyetem szabadkai székhelyű Magyar Tannyelvű Tanítóképző

Benedek Zsófia PhD, biológus-közgazdász, a HUN-REN Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont tudományos főmunkatársa, valamint a Budafoki Kosár Község egyik szervező önkéntese.

Béres Dániel PhD Budapesti Metropolitan Egyetem, Gazdasági és Pénzügyi Intézet, főiskolai docens

Blaumann Edit (Budapest, 1974) Doktorandusz Moholy-Nagy Művészeti Egyetem, Óraadó Moholy-Nagy Művészeti Egyetem és Metropolitan Egyetem. *Kiemelt publikációk: Participative Speculative Design: from Navigating Climate Crisis Dystopia to Fostering Mindset Shifts, Apocalypse and Apathy Antology, University of Kassel, in print 2025, Csernák Janka, társszerző. Bios, Lobsters, Penguins: Moholy-Nagy's vitalist thinking from France to London Zoo, Disegno, 2021. autumn. Biodesign és Építészet, cikk sorozat, Építészfórum, 2022*

Bodor Ákos (Szigetvár, 1974), PhD, szociológus, a HUN-REN Közgazdasági és Regionális Tudományi Kutatóközpont tudományos főmunkatársa. Kutatásai elsősorban a bizalomra, értékekre, továbbá

általánosabb kulturális hasonlóságokra és különbségekre fókuszálnak.

Cosovan Attila DLA, egyetemi professzor (Budapesti Corvinus Egyetem) többszörös Red Dot-díjas, Ferenczy- és Millenniumi-díjas tervezőművész, a CsiBori tervezőcsoport tagja

Csordás Georgina doktorandusz, SOE Eszterházy Károly Katolikus Egyetem Fejlődés- és Neveléslélektani Tanszék, egyetemi tanársegéd. ORCID-azonosító: 0000-0002-9225-6251

Deák-Zsótér Boglárka PhD, Budapesti Corvinus Egyetem, Rektori Szervezet / Marketing- és Kommunikációtudományi Intézet / Marketingmenedzsment Tanszék, egyetemi adjunktus. ORCID azonosító: 0000-0002-2111-3712

Farkas Judit Dr. habil. (Baja 1972) egyetemi docens Pécsi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar Néprajz - Kulturális Antropológia Tanszék, PTE BTK Kortárs Kihívások Kutatóközpont vezetője <https://www.researchgate.net/profile/Judit-Farkas-2>

Fenyvesi Bori építész-tervezőművész (MOME), a CsiBori tervezőcsoport tagja

Forrai Judit (Budapest, 1949) DSc, orvos- és művelődéstörténész. Semmelweis Egyetem és Wesley János Lelkészképző Főiskolának tanára. Kutatási területei: orvostörténet, szexológia, egészség prevenció pedagógiai megoldásai különösen a hátrányos helyzetűek számára

Grünhut Zoltán (Pécs, 1983), PhD, politológus, a HUN-REN Közgazdasági és Regionális Tudományi Kutatóközpont tudományos főmunkatársa. Kutatásai elsősorban a bizalomra, értékekre, kulturális hasonlóságokra és különbségekre, Európára, Izraelre, valamint a modernitás szélesebb összefüggéseire összpontosítanak.

Gyökér Róbert (Ózd, 1974) PhD, kulturális antropológus és független etnográfiai filmes alkotó. Kutatói érdeklődésének középpontjában az önszerveződő kisközösségek értékrendbeli változásainak és

életmódstratégiáinak, a közösségiség posztmodern fogalmiságának, valamint a kollektív emlékezet problematikájának a vizsgálata áll.

Hadas Miklós (Budapest, 1953) szociológus, egyetemi tanár, az MTA doktora. Pályáját zenészként kezdi, majd Budapesten és Párizsban szociológiát tanul. 1985-től az MKKE-n és utódintézményeiben szociológiát oktat, 2016-2020 között a BCE Társadalmi Kommunikáció Doktori Iskola vezetője. 2020-ban távozik, tiltakozásul az egyetem átszervezése ellen. Jelenleg a HUN-REN KRTK külső munkatársa.

Hegedűs Robin (Budapest, 1992) A Budapesti Corvinus Egyetemen szerezte Szociológia BA és MA diplomáját. 2019 óta a Mindclash Games társasjáték kiadó játéktervezője és fejlesztője.

Huszár Katalin (Körmend, 1992) anyagtervező, a Moholy-Nagy Művészeti Egyetem, Budapest kutatója, ahol olyan anyagkonceptiók fejlesztésével foglalkozik, melyek a körkörös tervezés elgondolásra fókuszálnak. A kutatása kiterjed ezen koncepciók ipari léptékben való alkalmazására, s létjogosultságának vizsgálatára.

Kapitány Ágnes DSc, Széchenyi díjas társadalomkutató, professzor emerita (MOME, HUN-REN TK SzI)

Kapitány Gábor DSc, Széchenyi díjas társadalomkutató, egyetemi magántanár (MOME) professor emeritus (HUN-REN TK SzI)

Mészáros Aranka habil, PhD, Eszterházy Károly Katolikus Egyetem, Pszichológia Intézet, Iskolapszichológiai Tanszék, egyetemi docens, ORCID-azonosító: 0009-0006-9874-6960

Németh Erzsébet habil, DSc, Budapesti Metropolitan Egyetem, Marketing és Kommunikációtudományi Intézet, egyetemi tanár. ORCID-azonosító: 0000-0003-4427-9827

Rádlér Luca (Budapest, 1993) szabadúszó építész-mérnök, tárgyalgató művész, doktoranda. Kutatási témája a természeti ünnepek a kelet-közép európai régióban, és a kortárs ünneplés lehetőségei, a MOME Doktori Iskolájának építőművészeti szakán.

Slezák-Bartos Zsuzsanna PhD, Pécsi Tudományegyetem Kultúratudományi, Pedagógusképző és Vidékfejlesztési Kar

Szél Gőző etnológus, múzeológus

Takács-Sánta András (Budapest, 1974) humánökológus, az ELTE Társadalomtudományi Karának docense

Tarnóczy Mariann (Budapest, 1954) dipl. oec., kutatósszervező, humánökológiai szakértő 1982-2017 között az MTA kötelékében tudományos titkári, programszervezői, vezetői feladatokat látott el Kutatósszervezési Intézet, Elnöki Titkárság, Magyar Tudományosság Külföldön, Határon Túli Magyarok Titkársága. 2018-tól Szentendrén Ökoparty néven ökológiai filmklubot vezet, és a Védegylet Egyesület helyi szervezetévé fogadta a sikeres Ökopartyt.

Vangel Márk (Szeged, 1999) PhD-hallgató, PTE-BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola, Néprajz – Kulturális Antropológia Doktori Program Óraadó, SZTE-BTK, Kommunikáció- és Médiatudomány